

**BATTHYÁNY LAJOS ALAPÍTVÁNY DOKTORI
ÖSZTÖNDÍJPROGRAM 2024/2025**

Szerkesztette: Dezső Tamás – Pócza István
BATTHYÁNY LAJOS ALAPÍTVÁNY DOKTORI
ÖSZTÖNDÍJPROGRAM 2024/2025

BLA Doktori Ösztöndíjprogram Tanulmánykötet 2024/2025

Szerkesztette: Dr. Dezső Tamás – Pócza István

Copyright ©Batthyány Lajos Alapítvány – BLA Tudástár, 2025

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás jogát, az egyes fejezetekre is.

A jelen kötet a Batthyány Lajos Alapítvány Doktori Ösztöndíjprogramjában a 2024/2025-ös tanévben részt vevő ösztöndíjasai által az Alapítvány számára publikálásra leadott szakmailag és nyelvtanilag nem lektorált kéziratait tartalmazza. A tanulmányok a szerzők kutatási eredményeit, illetve véleményét tükrözik.

ISSN 2939-8568

Felelős kiadó: Batthyány Lajos Alapítvány

Felelős szerkesztő: Pócza István

Főmunkatárs: Tombor Levente

Művészeti vezető: Keceli Zoltán

Tördelőszerkesztő: Molnár Tamás

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Lectori Salutem!</i>	7
-------------------------------	---

1. Modern kihívások, modern válaszok

Báló András: A magyar agrárlexport és agrárinnovációs tudástranszfer fejlesztési irányai Latin-Amerika kis államaiban: Costa Rica, Ecuador és Uruguay példája	12
Bíró András: Az újraegyesült Németország előtt álló kihívások: egy állam, két nemzet?	38
Dr. Kolláth Mihály Gábor: Gondolatok a közösségi média moderálási tevékenységének véleménynyilvánításra gyakorolt hatásairól <i>Fogalom meghatározás és problémafelvetés</i>	54
Faragó Bence: Védelem a változó világrendben: Kelet-Közép-Európa biztonságpolitikai válaszai az orosz agresszióra	68
Kmeczkó Sára: Változó erőviszonyok a Maghreb térségben	94
Kökény Levente: Emberi tényezők és kiberbiztonság: Tudatosság fejlesztése és javítása a biztonsági kockázatok csökkentésére.....	106
Rozs Bálint: A biológiai hadviselés agrárökológiai dimenziói: élelmiszerbiztonsági kockázatok és stratégiai sebezhetőség	118
Tóth Klaudia: The Methodology, Results and Prospects of the Russian Influence in Africa.....	130
Tóth Márk Gyula: Az Európai Unió növekvő lítium importja: trendek és kockázatok.....	156
Zsigó Zsanett: A regionális versenyképesség mérése a fenntarthatóság alappilléreinek tükrében <i>Batthyány Lajos Alapítvány Doktori Ösztöndíjprogram</i>	166

2. Történelem, távlatok, tanulságok

Alkonyi Aurél Zalán: „Keletiesíteni a keletet” – Orientalizációs csapdák Oroszország és Ukrajna kapcsán	186
Apor Attila: Kádárnak mennie kell... <i>Avagy az 1988. májusi pártértekezlet alulnézetből</i>	198
Beck Attila: A germán lovasság fejlődése a kora császárkortól a Karolingok koráig	212
Horvát Ákos: Beszélő kép, imádkozó krónika – <i>A doroszlói Segítő Szűz Mária-kegyhely vallási emlékezetének képi és írott forrásai</i>	228

B. Kovács Péter: Főpapi hatalom és narratív erőszak Köztes-Európában – Jaromír prágai püspök története az investitúraharcok korában.....	228
Dr. Lengyel Rita: Καὶ αὐτὰ οὐκ ἄνθρωποι μόνον ἀλλὰ καὶ θεοὶ εὕρισκονται: isten-örökösök nyomában	258
3. Elméleti síkok, gyakorlati következmények	
Urbán Anett: Tájházak lehetséges szerepe a vidékfejlesztésben	278
Csupor Zsombor: Fenntartható-e a sport? <i>Elmélkedés egy normatív megközelítésből</i>	288
Kriszbacher Gergő: Gráfadatok kezelése és vizualizációja: Tudásgráfok kialakítása Neo4j és Gephi segítségével.....	298
Kurucz Barnabás: Társadalmi reakciók a figurációs szociológia tükrében	312
Lehotzky Soma Csaba: The role of external debt in economic development – a literature review	328
Szászné Lázár Eszter Csenge: Nonmodern változásmodell a protestáns gyakorlati teológiában	340
Vincze Richárd: Mivégre zoopoétika? <i>Állatok a szavakban, avagy állati szavak</i>	354
Szerzők	368
Utószó és köszönetnyilvánítás	373

LECTORI SALUTEM!*Sapientia aedificavit sibi domum*

Ahogy a Példabeszédekben olvashatjuk, „*Megépítette a házát a bölcsesség, s hét oszlopát is felállította*” (Példabeszédek 9:1), abban a szellemben építette az elmúlt 30 évben a Batthyány Lajos Alapítvány a bölcsességnek azt a házát, amelynek asztalánál sokan kaptak szellemi táplálékot. Olyan házat épített, amelyben a nemzeti és keresztény konzervatív gondolat, a Batthyány-féle hazafiság, a hazaszeretet, a nép jóléte, a kultúra és tudomány ápolása mindig otthonra és támogatásra talált. Ezt – az Alapítvány életében 30 évre, a magyar történelemben pedig évszázadokra visszanyúló – hagyományt „büszkén ápoljuk és partnerei vagyunk minden olyan szervezetnek és magánembernek, aki ebben a szellemben szeretne *élni és alkotni*. A tudás asztalánál azonban nem csak partnerszervezeteket, hanem olyan fiatal tehetségeket is szívesen látunk, akiknek kutatásai segíthetnek közös céljaink megvalósításában.

Ezért a Batthyány Lajos Alapítvány kuratóriuma 2019-ben úgy döntött, hogy ösztöndíjat alapít olyan tehetséges doktoranduszoknak, akik a humántudományok (bölcseztudomány, társadalomtudomány, gazdaságtudomány állam- és jogtudomány, hadtudomány illetve a teológia) területén folytatják tanulmányaikat és kutatásaikat.

Az ösztöndíjprogram havi ösztöndíjjal, rendezvényekkel, kutatási, előadási és publikációs lehetőségekkel segíti a doktoranduszokat céljaik elérésében. Támogatjuk az ösztöndíjasainkat abban, hogy doktori tanulmányaikra, kutatásaikra, publikációikra és a disszertáció elkészítésére, illetve megvédésére koncentrálhassanak. Sokan vannak közöttük, akik tanulmányaikat egyéb munkaviszony mellett folytatják

Mint az a tartalomjegyzékből is látható, ösztöndíjasaink kutatási területei a humán-tudományok területén belül szerteágazóak, ahogy Alapítványunk társadalmi felelősségvállalási programjai is – az Alapító Okiratban megfogalmazott célok keretei között – sokszínűek.

Olyan doktoranduszokat választottunk, akik nyomot akarnak hagyni maguk után az életben. Akik úgy gondolják, hogy van mondanivalójuk az embereknek. Akik úgy gondolják, hogy tenni is képesek és hajlandók azért, hogy embertársaik javát szolgálják. Akik úgy gondolják, hogy kutatásaikkal és tudományuk művelésével gazdagíthatják a hazai és az egyetemes tudomány tárházát. Akik úgy gondolják, hogy mindezzel előre vihetik ez emberiség ügyét.

Olyan doktoranduszokat választottunk, akik velünk együtt osztják az Alapítvány egyik legfontosabb szellemi üzenetét, mely szerint olyan társadalomban kell élnünk, olyan társadalmat kell építenünk, amely elődeink hagyományaira alapozva építi a jövőt. Azt a jelenkori és jövőbeli társadalmat, amelyben, szabad a gondolat és szabad a vélemény. Amelyben szabad a vallás és szabad a lelkiismeret. Amelyben szabad a szólás és szabad az írás. Amelyben az igazság kimondását nem korlátozza, nem köti gúzsba a politikai célok kiszolgálását szolgáló más elv, kizárólag az erkölcs.

Doktoranduszaink a Batthyány Lajos Alapítvány új székházában, a Lónyay–Hatvany Villában szellemi otthonra és olyan közösségi térre leltek, ahol rendezvényeikkel tovább építhetik formálódó közösségeiket. Olyan szellemi otthonra leltek, ahol előadásaikkal számot adhatnak kutatásaikról. Olyan otthonra leltek, ahol segítséget kapnak ahhoz, hogy megvalósítsák álmaikat.

Ösztöndíjas közösségünk egyik ilyen rendezvénye, ilyen seregszemléje volt a 2024 júniusában megtartott Batthyány Doktorandusz Konferencia, ahol 23 ösztöndíjasunk bemutathatta kutatási témáját, eddig elért eredményeit.

Jelen kötet ennek a számadásnak az eredménye.

Prof. Dr. Dezső Tamás
kuratóriumi elnök
Batthyány Lajos Alapítvány

1

MODERN KIHÍVÁSOK,
MODERN VÁLASZOK

BÁLÓ ANDRÁS

A magyar agrárexport és agrárinnovációs tudástranszfer fejlesztési irányai Latin-Amerika kis államaiban: Costa Rica, Ecuador és Uruguay példája

BEVEZETÉS

A mezőgazdasági innováció rendkívüli mértékben elősegíti a növekedést, mivel számos kedvező változást generál. Ennek a folyamatnak a támogatása elengedhetetlen a termelés és a termelékenység fokozása, a jövedelmek növelése, a szegénység és az egyenlőtlenség csökkentése, az agrár-élelmiszeripar környezeti terheinek mérséklése, a természeti katasztrófákra adott válaszok javítása, az új technológiákhoz való hozzáférés bővítése, az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás, az élelmezésbiztonság megteremtése és a lakosság életminőségének javítása érdekében (JIA, 2011 Raymundo & Rivas Platero, 2015, pp. 2-3 által idézve).

Az innováció a meglévő helyzetekhez képest valóságbeli (termelési, gazdasági, társadalmi, környezeti) előrelépést jelent, amely új tudás és technológiák alkalmazásával valósul meg, integrálva ezeket konkrét gazdasági és társadalmi folyamatokba (Trigo et al., 2012 Raymundo & Rivas Platero, 2015, p. 2 által idézve). A mezőgazdasági innovációkat akkor tekintjük elfogadottnak, ha a termelők már bizonyos mértékben hasznosítják

őket (Pomareda, 2013 *ibid.* által idézve). A konkrét innovációt megelőző szakaszokat kísérleteknek vagy teszteknek is nevezhetjük, így azokat validációs folyamatként értelmezhetjük (Villaroel & Mariscal, 2010 *ibid.* által idézve).

A Világbank (2008) az innovációs rendszert olyan szervezetek, cégek és magánszemélyek hálózataként definiálja, akik célja új termékek, folyamatok és szervezeti formák társadalmilag és gazdaságilag hasznossá tétele. Az innovációs rendszerek nemcsak a tudományos szolgáltatókat, hanem az innovációs tevékenységben részt vevő összes szereplőt és azok kölcsönhatásait is magukban foglalják (Világbank, 2008 Raymundo & Rivas Platero, 2015, p. 4 által idézve).

Az agrár-élelmiszeripari szektor innovációja új módszerek és technológiák bevezetését is magában foglalhatja az egészséges, biztonságos termékek fejlesztésére, technológiatranszferre, tudásmegosztásra az értékláncokon belül, a termelési és marketingtámogató szolgáltatások fejlesztésére, tudományos alapú jogi és politikai keretrendszerek kidolgozására, valamint a képzéshez és hitelhez való hozzáférés javítására (JIA, 2011 Raymundo & Rivas Platero, 2015, p. 3 által idézve).

Jelen kutatás célja egyrészt hazánk és Latin-Amerika kis államai, Costa Rica, Ecuador és Uruguay közötti innovációs tudástranszfer-lehetőségek feltárása. Az írás ugyanakkor túlmutat pusztán az agrárinnovációs tudásmegosztási lehetőségek bemutatásán és részletesen feltárja Magyarország agrár-külkereskedelmének fejlesztési lehetőségeit is a vizsgált célszágok irányában.

A népesség folyamatos növekedése és az étkezési szokások átalakulása miatt az agrárkereskedelem kulcsszerepet fog játszani az emberiség jövőjében. Ebben pedig kiemelt szerep jut az olyan az országoknak, mint Magyarország, amelyek kiváló mezőgazdasági adottságokkal rendelkeznek az élelmezésbiztonság megteremtésében. Nemzetközi összehasonlításban Magyarország a mezőgazdasági területek arányát tekintve kiemelkedően áll: az ország területének 58%-a, azaz 5,3 millió hektár áll mezőgazdasági művelés alatt. Az agrárszektor több mint 9,8 millió hazai fogyasztónak nyújt magas minőségű és megbízható élelmiszereket, emellett jelentős mértékben járul hozzá más országok élelmezéséhez is. Mindezek alapján a mezőgazdaság a magyar gazdaság egyik legfontosabb stratégiai ágazataként funkcionál.

2020-ban Magyarországon a mezőgazdaság 4,6%-kal részesedett a foglalkoztatásból, ami teljes munkaidős (évi 1800 órás) munkavégzésre vetítve 338 ezer főt jelentett. A mezőgazdaság a nemzetgazdaság bruttó hozzáadott értékének 4,14%-át, míg a beruházásoknak 4,3%-át adta (Központi Statisztikai Hivatal, 2020). Az élelmiszeriparban a foglalkoztatottak aránya 3,2% volt, ami 147 ezer munkavállalót jelentett, és a nemzetgazdasági ágon belül a beruházások 2,7%-a (289 milliárd forint) valósult meg az ágazatban. Az elmúlt évek átlaga szerint a mezőgazdaság és élelmiszeripar együtt a nemzetgazdaság bruttó hozzáadott értékének 6–7%-át, a beruházásoknak 7–9%-át, míg a foglalkoztatásnak 8%-át adták.

Előzetes adatok alapján Magyarország 2020-ban az Európai Unió mezőgazdasági kibocsátásának 2,1%-át állította elő (Központi Statisztikai Hivatal, 2020). A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek külkereskedelme jelentősen hozzájárult az ország pozitív külkereskedelmi mérlegéhez, ami kiemeli e szektorok makrogazdasági szerepét (Központi Statisztikai Hivatal, 2020). A mezőgazdaság és élelmiszeripar együttes külkereskedelmi egyenlege 2020-ban is pozitív volt, és a szektor 991 milliárd forintos többletet hozott. Ugyanebben az évben az élelmiszer-, ital- és dohányáru, valamint a mezőgazdasági eredetű nyersanyagok együttvéve Magyarország teljes termékexportjának 8,8%-át és importjának 6,4%-át tették ki (Központi Statisztikai Hivatal, 2020).

A tanulmány az alábbi fő kérdésekre kíván választ adni:

- Felkészült-e a magyar agrárszektor a hazai agrárinnovációk kivitelére, meghonosítására a vizsgált célországokban?
- Melyek a magyarországi agrárinnovációs rendszer legfőbb erősségei és gyengeségei?
- Costa Rica, Ecuador és Uruguay megfelelő célpiacon jelentenek-e a hazai agrárinnovációk exportjához?
- Mely szempontok határozzák meg a fogyasztói döntéseket a vizsgált célországok lakói körében?
- Milyen agrár-kereskedelmi mérlegre számíthatunk az érintett országok viszonylatában az elkövetkező években?
- Mely termékcsoportokban és milyen módon növelhető a magyar agrárexport Costa Rica, Ecuador és Uruguay irányában?

MÓDSZERTAN

A tanulmány a kutatási kérdéseket vegyes módszertan alkalmazásával vizsgálja. Elsőként, a legfrissebb és kulcsszavas keresések alapján legrelevánsabb szekunder forrásokra támaszkodva, bemutatja Costa Rica, Ecuador és Uruguay innovációs politikáját (1. fejezet), valamint a mezőgazdaság szerepét e régiókban (2. fejezet). Ezt követően szekunder források és az ASTI¹ adatbázis elérhető legfrissebb adatai alapján elemzi a vizsgált országok agrárinnovációs kapacitásait és aktuális helyzetét (3. fejezet). E fejezetben a statisztikai elemzésekhez az elemzésbe vont célpiacon vonatkozásában a tanulmány a legfrissebb rendelkezésre álló adatokat használja, így Costa Rica esetében a 2000-2020-as időszak, Ecuador esetében a 2010-2020 közötti, míg Uruguay vonatkozásában a 2000-2013 közötti számokat.² A 4. fejezet részletesen elemzi hazánk és a vizsgált országok agrárkereskedelmét, mely vizsgálódásokhoz a Világbank *World Integrated Trade*

1 Agricultural Science and Technology Indicators – a fejlődő országokra szakosodott Nemzetközi Élelmiszerpolitikai Kutatóintézet (International Food Policy Research Institute - IFPRI) statisztikai adatbázisa

2 A szerző több nemzetközi szervezet (UNESCO Institute for Statistics, Világbank) adatbázisát is megvizsgálta, naprakészebb adatok azonban más potenciális adatbázisokban sem álltak rendelkezésre.

Solution (a továbbiakban WITS) szoftverét hívja segítségül. A WITS egy *online* program, mely a nemzetközi árukereskedelemre vonatkozó információkat gyűjti össze és teszi elérhetővé felhasználói számára. A szoftver által közölt adatok nemzetközi szervezetek – köztük a Világbank – adatgyűjtésének eredménye. Tanulmányomban a 2018-2022 közötti időszak agrárkülkereskedelmét veszem górcső alá, tekintettel arra, hogy a WITS legkésőbbi adatai jelen cikk írásakor a 2022-es időszakra vonatkoznak. Magyarország és a vizsgált három ország közötti forgalmat 1000 USD-ban³ fejezem ki és azt három termékcsoporthoz – élőállat⁴, zöldség-gyümölcs⁵, feldolgozott élelmiszer⁶ – bontom. Végül a magyar agrárinnovációs teljesítmény átfogó vizsgálata az 5. fejezetben félig strukturált mélyinterjúk segítségével történik. Az interjúk előkészítése során minden esetben interjúterv készült, amely az egyes kérdéseket azonban a beszélgetések során az adott interjúalany szakmai tapasztalataihoz és szakterületéhez igazítottam. Mivel az interjúk részben egységes kérdéssor alapján zajlottak, a kapott válaszok összehasonlíthatósága részben biztosított. A kérdéssor kialakításához a szerző Bíró Szabolcs *Innováció a magyar agrár- és vidékfejlesztésben* című művét (Bíró Sz. et al., 2014, pp. 95-96) használta forrásként.

1. COSTA RICA, ECUADOR ÉS URUGUAY AGRÁRINNOVÁCIÓS POLITIKÁJÁNAK ÉRTÉKELÉSE

Latin-Amerikát és a Karib-térséget az agrár K+F befektetések alacsony szintje, erős koncentrációja (pl. Braziliában) jellemzi (Nin-Pratt et al., 2023, p. 5). Általánosan jellemző, hogy nagyarányú a külső – elsősorban adományokból és fejlesztési bankoktól származó – finanszírozás aránya, mely annak hosszútávú fenntarthatóságát is igencsak megkérdőjelezi. Ezt tetézi az agrárkutatás elégtelen humán erőforrás-állománya, mely ugyancsak arra enged következtetni, hogy az agrár KFI valójában nem élvez prioritást (Nin-Pratt et al., 2023, p. 5). A kisebb kapacitású agrár KFI rendszerrel rendelkező országok ráadásul további kihívásokkal is szembesülnek úgy, mint alulfejlett innovációs környezet, az oktatás és a tudományos kutatási rendszerek alacsonyabb minősége és fejlettségi szintje, a KFI erőfeszítések csökkent hatékonysága. Annak ellenére, hogy az agrárinnovációba történő befektetések megtérülési aránya bizonyítottan magas, Latin-Amerika és a Karib-térség országai továbbra sem investálnak megfelelő mértékben e kulcsfontosságú területbe (Nin-Pratt et al., 2023, p. 5). E probléma valamelyest

3 Amerikai dollárban.

4 *Animal*. A Harmonizált Áruleíró és Kódrendszerről szóló nemzetközi egyezmény Harmonizált Rendszere szerinti I. áruosztály (Élő állatok, állati termékek) HS 1988/92 osztályozású 01,02,03,04,05 termékkódú termékei.

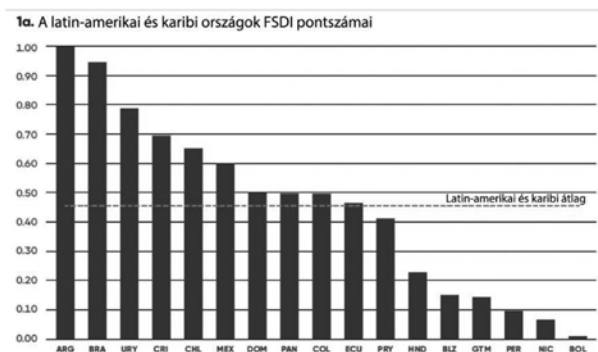
5 *Vegetable*. A Harmonizált Áruleíró és Kódrendszerről szóló nemzetközi egyezmény Harmonizált Rendszere szerinti II. áruosztály (Növényi termékek) és III. áruosztály (Állati vagy növényi zsír és olaj és ezek bontási termékei; elkészített ételszír; állati vagy növényi eredetű viasz) HS 1988/92 osztályozású 06,07,08,09,10,11,12,13,14,15 termékkódú termékei.

6 *Food products*. A Harmonizált Áruleíró és Kódrendszerről szóló nemzetközi egyezmény Harmonizált Rendszere szerinti IV. áruosztály (Élelmiszer-készítmények, italok, alkoholtartalmú folyadékok és ecet; dohány és elkészített dohányipótlók) HS 1988/92 osztályozású 16,17,18,19,20,21,22,23,24 termékkódú termékei

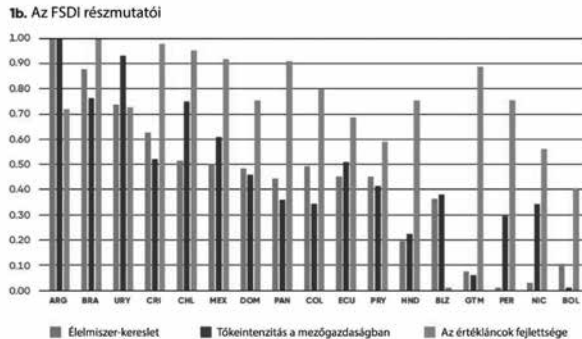
mérsékelhető az országok szövetkezése, a szabályozási hiányosságok kezelése, rugalmas finanszírozási rendszerek megteremtése és a humán és intézményi kapacitások erősítése által.

A Nin-Pratt és Stads (2023) által kidolgozott Élelmiszer-rendszer Fejlettségi Index (FSDI⁷) a különböző országok élelmiszer-rendszereinek fejlettségét és összetettségét értékeli, és méri azt a gazdálkodás, a gazdálkodás utáni és a fogyasztási szinten. A gazdálkodás szintjén az index bemutatja, hogy a tőke értéke, a tőkeintenzitás, és az egy dolgozóra jutó vásárolt ráfordítások (vetőmagok, öntözőberendezések, rovarirtó szerek, műtrágyák, gyomirtó szerek, permetezőgépek, kombájnok és traktorok) hogyan segítik a továbbfejlesztett technológiák alkalmazását és a gazdák integrációját a kibocsátási és inputpiacokon, jobb hozzáférést a termelési szolgáltatásokhoz és a pénzügyi piacokhoz. Az FSDI második alindexe az élelmiszer-rendszer gazdálkodás utáni szegmensének fejlődését számszerűsíti, és méri a helyi ellátás minőségét, az értéklánc kiterjedését és hosszát, a termék kifinomultságát, az ipari klaszterfejlesztést, a marketing mértékét és a hivatalos élelmiszer-kereskedelmi szektor meglétét. Az index magas értéke egyre erősebb kapcsolatot jelent a gazdálkodók, a gazdálkodás utáni, ún. posztfarm szegmens és a végső fogyasztók között, komolyabb élelmiszerbiztonsági és termékminőségi előírásokat, nagyobb termékdifferenciálást. A keresleti oldalon az index az étrend diverzitásának (az alapélelmiszerek arányának) és az állati fehérje fogyasztásának változásait mérve betekintést nyújt az adott ország változó étkezési szokásaiba (Nin-Pratt et al., 2023, p. 11).

1. sz. ábra: Az élelmiszer-rendszerek fejlettsége Latin-Amerikában és a Karib-térségben (Nin-Pratt et al., 2023, p. 12 Schwab (2019), ASTI (2023), SCLImago (2023), USDA-ERS (2023) és Világbank (2023) alapján).

7 Food System Development Index

Az ábra alapján leolvasható, hogy mindhárom vizsgált ország FSDI mutatója a latin-amerikai és karibi régió átlaga felett áll, igaz Ecuador⁸ nem sokkal haladja meg e szintet. Uruguay⁹ és Costa Rica¹⁰ ezzel szemben a térség legfejlettebb élelmiszer-rendszereivel rendelkeznek. Ha az 1b ábrára tekintünk, akkor láthatjuk, hogy a három országot az FSDI valamennyi részmutatója tekintetében igencsak nagy szórás jellemzi, így a fent vázolt különbségek nem tudhatók be egy kizárólag egy alindexben mutatott eltérésnek.

A másik mutató, mely alapján a három vizsgált ország innovációs politikája jól bemutatható a Nin-Pratt és Stads (2023) által kidolgozott innovációs kapacitás index (ICI¹¹), mely négy alindexre bontható. Az első alindex, az oktatás és a humán tőke, mely az oktatás minden szintjén a beiratkozási számokat méri. A második alindex, a kutatási kapacitás, egy állam általános tudományos teljesítményét értékeli, beleértve olyan mérőszámokat, mint például a különböző területeken úgy, mint számítástechnika, mérnöki tudományok, genetika, biokémia és molekuláris biológia kiadott publikációk száma, valamint a H-index, amely a tudományos eredmények teljesítményének és hatásának mérésére szolgál. A harmadik alindex, az innovációs környezet a pénzügyi szolgáltatások fejlődését, a helyi piac versenyének szintjét, a hitelhez jutást, valamint a személyzet képzésébe és a K+F-be történő befektetést méri. Végül a negyedik alindex, az intézmények minősége, a kormányzás hat dimenzióját ragadja meg, beleértve a politikai stabilitást, az elszámoltathatóságot, a kormányzat hatékonyságát, az erőszak/terrorizmus hiányát, a jogállamiságot és a korrupció ellenőrzését, a szabályozás minőségét.

8 ld. ECU rövidítéssel

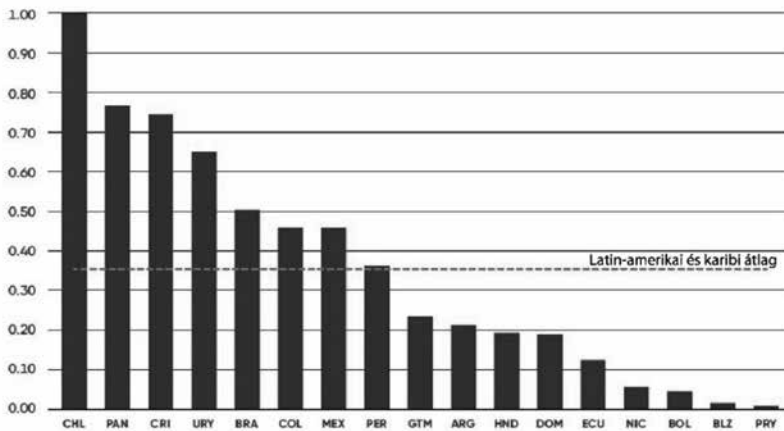
9 ld. URY rövidítéssel

10 ld. CRI rövidítéssel

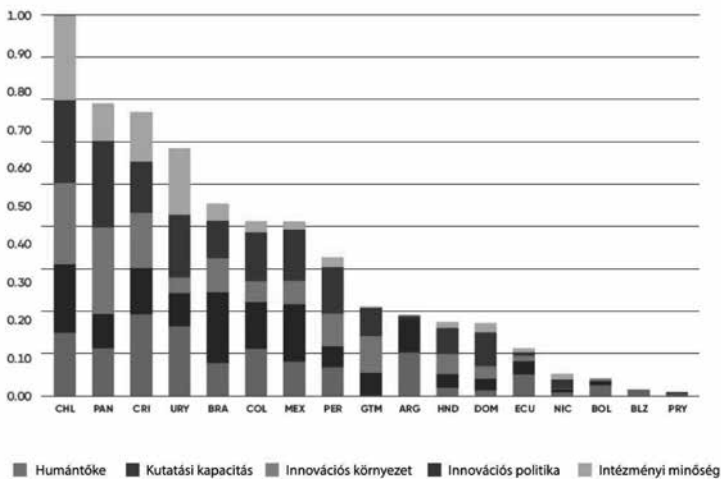
11 innovation capacity index

2. sz. ábra: Innovációs kapacitás Latin-Amerikában és a Karib-térségben (Nin-Pratt et al., 2023, pp. 13-14 Schwab (2019), ASTI (2023), SCImago (2023), és Világbank (2023) alapján).

2a. A latin-amerikai és karibi országok ICI pontszámai

2b. A latin-amerikai és karibi országok ICI részmutatói

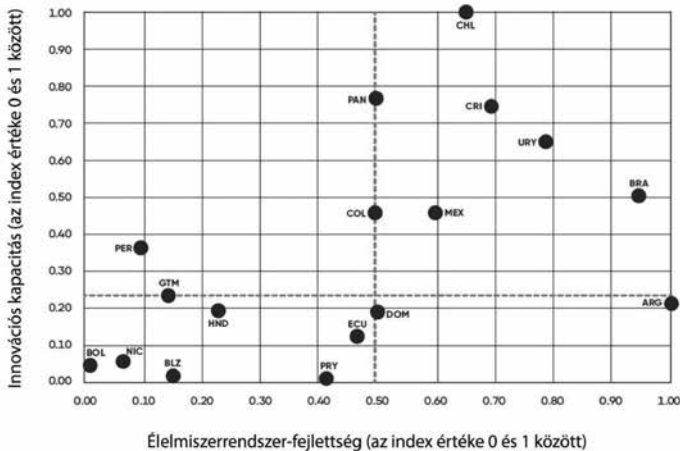

Amint az a 2a ábra alapján leolvasható, míg Costa Rica és Uruguay innovációs kapacitása jócskán meghaladja a latin-amerikai és karibi országok átlagát, Ecuador ICI mutatója igencsak az alatt marad. Ha a 2b ábra részindikátorokra bontott adatait vizs-

gáljuk, úgy világosan láthatjuk, hogy Costa Rica és Uruguay alapvetően a humán tőke mutatójában teljesít átlag felett, de utóbbi az innovációs politika és az intézmények minősége terén is jó értékekkel bír. Ecuador ezzel szemben valamennyi alindexben elmarad, legkevésbé a humán tőke terén.

A három vizsgált ország agrárinnovációs politikája azonban legjobban talán a két indikátor együttes elemzése révén írható le. Az alábbi 3. sz. ábrán jól látható, hogy az FSDI és az ICI között a latin-amerikai és karibi országok esetében pozitív korreláció tapasztalható (Nin-Pratt et al., 2023, p. 14.). Ecuador az alacsony élelmiszerrendszer-fejlettségű és alacsony innovációs kapacitású országok csoportjába, ahova olyan további országok sorolhatóak, mint Belize¹², Bolívia¹³, Honduras¹⁴, Nicaragua¹⁵ és Paraguay¹⁶. Costa Rica és Uruguay ezzel szemben azon országcsoportba tartoznak, ahol az FSDI és az ICI értéke egyaránt magas. Ide sorolhatóak rajtuk kívül Brazília¹⁷, Chile¹⁸ és Mexikó¹⁹ is.

3. sz. ábra: Élelmiszerrendszer-fejlettség kontra innovációs kapacitás (Nin-Pratt et al., 2023, p. 15 Schwab (2019), ASTI (2023), FAO (2022), SCImago (2023), USDA-ERS (2023), és Világbank (2023) alapján)

12 ld. BLZ országgóddal

13 ld. BOL országgóddal

14 ld. HND országgóddal

15 ld. NIC országgóddal

16 ld. PRY országgóddal

17 ld. BRA országgóddal

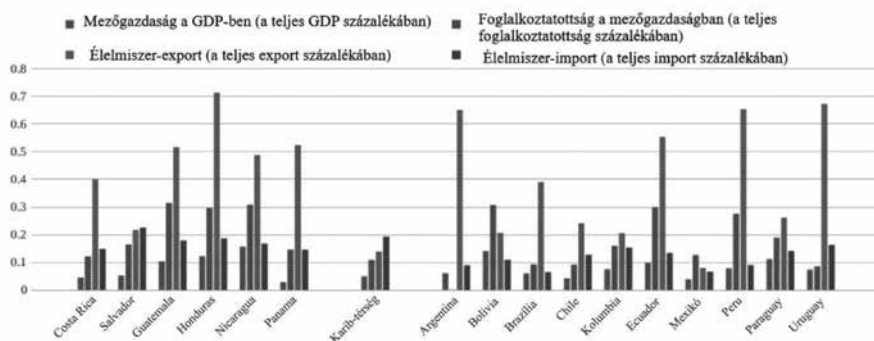
18 ld. CHL országgóddal

19 ld. MEX országgóddal

2. A MEZŐGAZDASÁGI TERMEELÉS SZEREPE A VIZSGÁLT ORSZÁGOKBAN

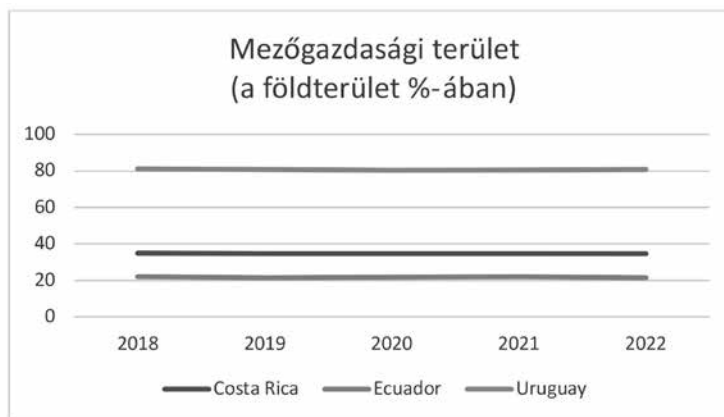
Amint az az alábbi, 4. sz. ábra alapján is kitűnik, mezőgazdaság nagyon fontos szerepet játszik a vizsgált országok gazdaságaiban: Costa Ricán a GDP közel 5%-át, Uruguayban több, mint 5%-át, Ecuadorban pedig 10%-át biztosítja. Az ágazat mindemellett fontos szerepet játszik a foglalkoztatottságban is Uruguayban annak közel 10%-át, Costa Ricán több, mint 10%-át, Ecuadorban pedig 30%-át biztosítja, emellett kiemelkedő exportforrás is, hiszen Costa Ricán az élelmiszer-export a teljes kivitel 40%-át, Ecuadorban mintegy 55%-át, Uruguayban pedig majdnem 70%-át jelenti.

4. sz. ábra: Az agrárszektor szerepe a közép-amerikai és a karibi térség gazdaságaiban, ill. Latin-Amerika nagyobb államaiban (Molina-Millán, 2023, p. 3 saját szerkesztése a World Development Indicators 2020-as évre vonatkozó adatai alapján)

A mezőgazdasági művelésbe vont területek aránya alapján azt láthatjuk, hogy az Uruguayban kiemelkedő, itt a földterület körülbelül 80%-át a mezőgazdaság hasznosítja, míg ez Costa Ricán csak 35%, Ecuadorban pedig alig több, mint 20% (ld. 5. sz. ábra). Mindez természetesen szorosan összefügg a három ország igencsak eltérő klimatikus viszonyaival, hiszen míg Uruguay a mérsékelt égövön belül helyezkedik el, addig Ecuador nagy része és Costa Rica trópusi éghajlatú.

5. sz. ábra: A mezőgazdasági művelésbe vont terület arányának változása Costa Ricán, Ecuadorban és Uruguayban (2018-2022) között, forrás: saját szerkesztés a World Development Indicators adatai alapján

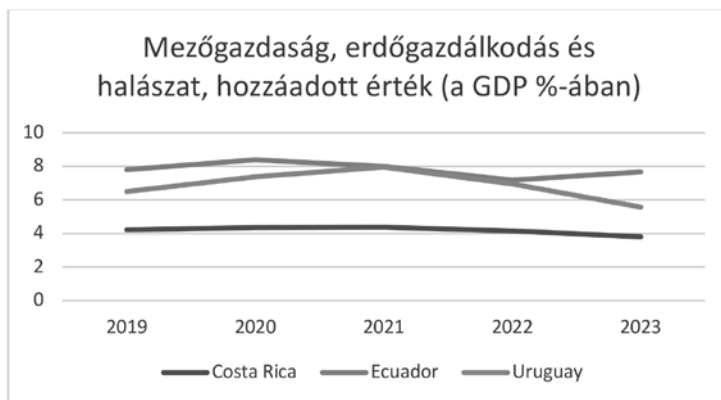

Érdeemes áttekinteni ugyanakkor az agrárszektor hozzáadott értékét²⁰ is, mely jóval változékonyabb képet tükrözött az elmúlt időszakban²¹. A GDP százalékában kifejezve az agrárium a legnagyobb hozzáadott értéket Ecuadorban képviselte (7-8%), a legnagyobb volatilitást Uruguayban mutatta (6-8%), a legstabilabb, de egyben legalacsonyabb számokat pedig Costa Ricán hozta, ahol a vizsgált 2019-2023 közötti periódusban nagyjából mindvégig 4% körüli értéket mutatott (ld. 6. sz. ábra).

²⁰ A hozzáadott érték egy szektor nettó kibocsátása az összes kimenet összeadása és a közbenső bemenetek kivonása után. Kiszámítása az előállított eszközök amortizációja vagy a természeti erőforrások kimerülése és leromlása miatti levonások nélkül történik.

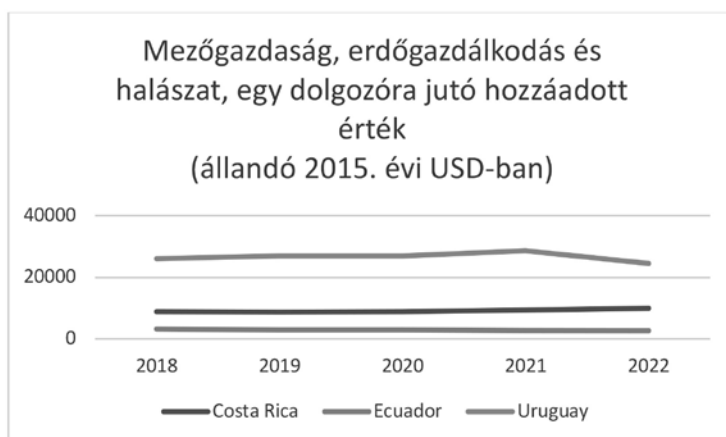
²¹ Míg a mezőgazdasági művelésbe vont terület arányának változására a cikk írásakor nem álltak rendelkezésre a 2023. évi adatok, a hozzáadott érték vizsgálatánál ez nem jelentett problémát.

6. sz. ábra: Az agrárszektor hozzáadott értéke Costa Ricán, Ecuadorban és Uruguayban (2019-2023) között, forrás: saját szerkesztés a World Development Indicators adatai alapján

A vizsgált országok agráriumának hatékonyságát azonban a hozzáadott érték mutatójánál sokkal világosabban tükrözi az egy dolgozóra jutó hozzáadott érték (ld. 7. sz. ábra), mely alapvetően a munka termelékenységének mérőszáma.

7. sz. ábra: Egy dolgozóra jutó hozzáadott érték az agráriumban Costa Ricán, Ecuadorban és Uruguayban (2019-2023) között, forrás: saját szerkesztés a World Development Indicators adatai alapján

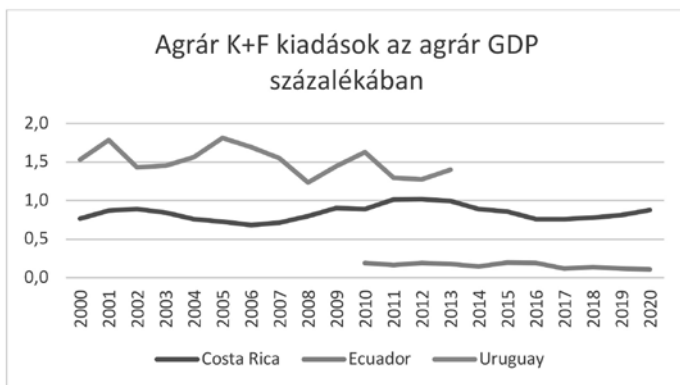

E mutató alapján szembevetendő, hogy a három vizsgált ország közül Uruguay rendelkezik a leghatékonyabb agráriummal, hatékonysága mintegy két és félszerese a Costa Rica-i és több, mint ötszöröse az ecuadori agrárszektorénak.

3. AZ AGRÁRINNOVÁCIÓ HELYZETE A VIZSGÁLT ORSZÁGOKBAN

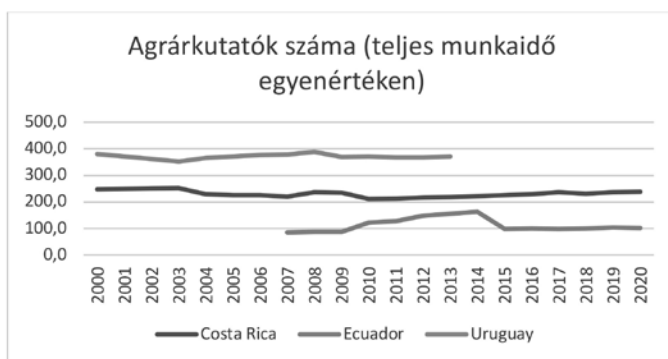
Amint az a 8. ábrán is világosan látható, az ASTI adatai alapján a mezőgazdasági innovációra fordított K+F ráfordítások a mezőgazdasági termelésből származó GDP százalékában mindhárom vizsgált országban alacsony értéket mutatnak (Costa Ricán a kiadások a teljes K+F-kiadás kb. 0,8-1%-át, Ecuadorban kb. 0,1%-át, Uruguayban pedig 1,5-1,8%-át tették ki az elemzésbe vont időszakokban). A régió más országaiban, például Brazíliában (1,66%) és Mexikóban (1,21%) Uruguayt leszámítva relatíve magasabb az ilyen irányú befektetés, de összehasonlításképpen több fontos ázsiai államban, például Kínában (0,49%), Indiában (0,36%) és Vietnamban (0,17%) hasonló a mértéke (Padilla Pérez, 2013, p. 123). A kiadások aránya minden bizonnyal a gazdasági fejlettség szintjével mutat korrelációt. Uruguay esetében a szükséges adatok hiánya okán sajnálatos módon csupán a 2013-ig tartó időszak vizsgálatára nyílt lehetőség. Az agrár KFI kiadások a három vizsgált országban tehát stagnáltak az elemzett időszakban. A kutatási kiadásokra vonatkozó adatok összehasonlítása természetesen rendkívül összetett folyamat tekintettel az egyes országok közötti jelentős árszínvonalbeli különbségekre. Általánoságban elmondható, hogy egy ország agrárkutatási kiadásainak legnagyobb összetevőit a személyzet fizetése és a helyi működési költségek jelentik, nem pedig a nemzetközi tőkebefektetések (Nin-Pratt et al., 2023, p. 26). A mezőgazdasági termelésre és technológiára fordított K+F ráfordítások a mezőgazdasági termelésből származó GDP százalékában jól jelzi a beruházások intenzitását és, mint indikátor túlmutat a mezőgazdasági K+F kiadások később bemutatásra kerülő abszolút szintjén. Bár egyes nemzetközi szervezetek, némileg önkényes módon, mezőgazdasági K+F beruházási célokat tűztek ki és azt az agrár GDP legalább 1 százalékában állapították meg, ezt a három vizsgált ország közül csak Uruguay teljesítette a vizsgált 2013-ig terjedő időszakban.

8. sz. ábra: Agrár K+F kiadások az agrár GDP százalékában Costa Ricán, Ecuadorban és Uruguayban (2000-2020), forrás: saját szerkesztés az ASTI adatbázisa révén

Az országok között azonban fontos különbségek tapasztalhatóak a kutatók számában is: A 9. sz. ábrából kitűnik, hogy a kutatók száma mindhárom országban stagnálást mutatott a vizsgált 2000-2020 közötti időszakban.

9. sz. ábra: Agrárkutatók száma (teljes munkaidő egyenértéken²²) Costa Ricán, Ecuadorban és Uruguayban (2000-2020), forrás: saját szerkesztés az ASTI adatbázisa révén

22 Teljes munkaidő egyenérték: Mértékegység, amit a munkáltatók és szervezetek használnak a munkavállalók számának és különböző munkaidőtartamának a mérésére és összehasonlítására. Az FTE koncepció lényege, hogy egységesíti a különböző munkaidő-beosztásokat egy közös mérőszámra. Egy FTE általában egy teljes munkaidős alkalmazottnak felel meg, aki jellemzően heti 40 órát (a hétvége kivételével napi 8 órát) dolgozik (bár ez országoként és vállalatoként változhat). Forrás: lexiq.hu

A 10. sz. ábra szerint – mely Costa Ricán, Ecuadorban és Uruguayban az agrárinnovációra fordított teljes kiadás változását mutatja be 2000-2020 között jelentősebb mértékű forrásbővülés csak Uruguayban volt tapasztalható, Costa Ricán stagnált, Ecuadorban pedig egyenesen csökkent az agrárkutatás-fejlesztésre fordított pénzeszege. A 10. sz. ábra alapján ugyanakkor az is leolvasható, hogy az olyan gazdaságilag fejlettebb államok, mint Uruguay, lényegesen többet költöttek agrár KFI tevékenységekre. A mezőgazdasági kutatási kiadások, és más gazdasági adatok összehasonlításához jelenleg a vásárlóerő-paritások (PPP) index az előnyben részesített eszköz. A PPP-k az országos árszínvonalbeli különbségeket az áruk és szolgáltatások széles körében kiküszöbölik ezáltal alkalmasak a különböző pénznemek relatív vásárlóerejének mérésére, továbbá arra is, hogy az egyes országok jelenlegi GDP-árait közös valutára váltjuk át (Nin-Pratt et al., 2023, p. 26). Alább az agrárinnovációra fordított teljes kiadás változását láthatjuk 2011. évi vásárlóerő-paritáson számolt dollárban.

10. sz. ábra: Agrárinnovációra fordított teljes kiadás Costa Ricán, Ecuadorban és Uruguayban (2000-2020), forrás: saját szerkesztés az ASTI adatbázisa révén

Costa Ricán 2017-2020 között az INTA²³ kiadásainak több, mint 70 százaléka bérkifizetés volt, de e tétel jelentette az ecuadori INIAP-t²⁴ költségeinek közel 60 százalékát is (Nin-Pratt et al., 2023, p. 28). 2020-ra Costa Rica intenzitási aránya megközelítette

²³ Instituto Nacional de Innovación y Transferencia en Tecnología Agropecuaria (Nemzeti Agrártechnológiai Innovációs és Transzfer Intézet, az ország fő mezőgazdasági kutatási ügynöksége)

²⁴ Instituto Nacional de Investigaciones Agropecuarias (Nemzeti Mezőgazdasági Kutatóintézet)

a korábban említett, számos kutató által kívánatosnak tartott 1 százalékot. Ecuador 0,20 százalékos alatti értéke²⁵ ezzel szemben jócskán elmaradt ettől.

4. MAGYARORSZÁG AGRÁR-KÜLKERESKEDELMÉNEK FŐBB MUTATÓI A VIZSGÁLT ORSZÁGOK VISZONYLATÁBAN

Ebben a fejezetben statisztikai adatelemzés segítségével vizsgálom Magyarország agrár-exportjának jövőbeli lehetőségeit a három vizsgált ország irányában. Elemzésem célja, hogy választ adjak a bevezetőben felvetett kérdésekre, és átfogó képet nyújtsak az érintett agrárkülkereskedelmi kapcsolatok alakulásáról. Ehhez a Világbank által kifejlesztett World Integrated Trade Solution (WITS) szoftvert használtam fel. A WITS olyan online adatbázis, amely nemzetközi árukereskedelmi adatokat rendszerez és tesz elérhetővé, az információk a Világbank és más nemzetközi szervezetek adatgyűjtéseire alapulnak.

A tanulmány az agrárkülkereskedelem 2018 és 2022 közötti időszakát vizsgálja, mivel a WITS legfrissebb elérhető adatai 2022-re vonatkoznak. Az elemzés során Magyarország és a három állam közötti kereskedelmet ezer USD-ban mérem, és három termék kategóriára bontom: élőállat, feldolgozott élelmiszerek, valamint zöldség-gyümölcs. Az adatok alapján vizsgálom a magyar export-import egyenlegének alakulását mindhárom ország viszonylatában.

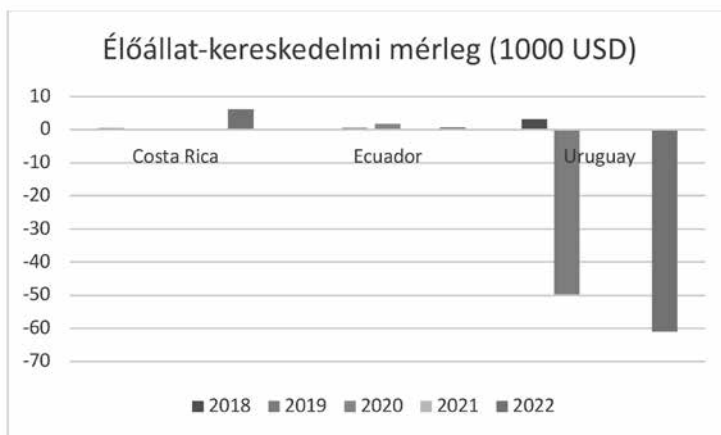
1. sz. táblázat: Magyarország és a vizsgált országok élőállat-kereskedelmi mérlege (2018-2022), forrás: saját szerkesztés a WITS adatbázisa révén

Élőállat-kereskedelmi mérleg (1000 USD)	2018	2019	2020	2021	2022
Costa Rica	0,49	0	0	0	6,24
Ecuador	0	0,57	1,79	0	0,84
Uruguay	3,13	-49,65	0	0	-60,95

Amint az a fenti 1. számú táblázat és az alábbi 11. sz. ábra alapján látható, az élőállat-kereskedelem vonatkozásában több esetben nem is volt kimutatható forgalom a három ország viszonylatában. 2018-2022 között a legnagyobb élőállat-kereskedelmet Uruguayjal bonyolítottuk, itt azonban importtöbblettel zártunk. Costa Rica és Ecuador irányába ezzel szemben exportunk több évben is meghaladta a két országból érkező import mennyiségét.

²⁵ 2014-es adat

11. sz. ábra: Magyarország és a vizsgált országok élőállat-kereskedelmi mérlege (2018-2022),
forrás: saját szerkesztés a WITS adatbázisa révén

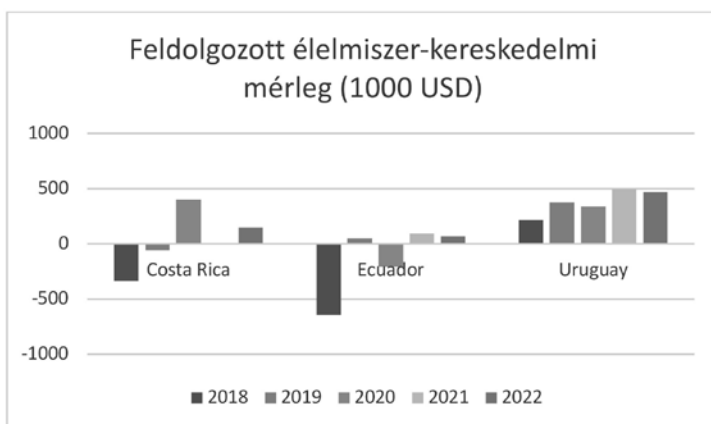

A legnagyobb kereskedelmi forgalom mindazonáltal a feldolgozott élelmiszerek kategóriájában zajlott, ahol míg Uruguay irányában egyre növekvő exporttöbbletet, Costa Rica és Ecuador irányában azonban igencsak változó külkereskedelmi mérleget figyelhettünk meg. A vizsgált években a legnagyobb deficittel Ecuador viszonylatában zártunk az említett árucsoportban.

2. sz. táblázat: Magyarország és a vizsgált országok feldolgozott élelmiszer-kereskedelmi mérlege (2018-2022) , forrás: saját szerkesztés a WITS adatbázisa révén

Feldolgozott élelmiszer-kereskedelmi mérleg (1000 USD)	2018	2019	2020	2021	2022
Costa Rica	-334,94	-59,91	403,19	0	145,98
Ecuador	-644,56	50,88	-207,19	94,71	69,15
Uruguay	216,17	377,89	335,91	493,02	467,08

12. sz. ábra: Magyarország és a vizsgált országok feldolgozott élelmiszer-kereskedelmi mérlege (2018-2022), forrás: saját szerkesztés a WITS adatbázisa révén

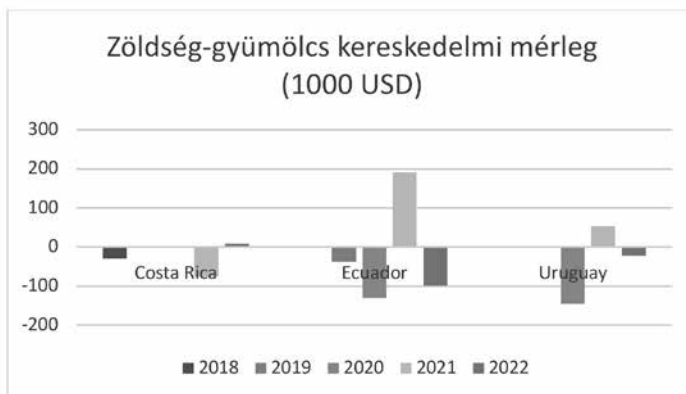

A második legnagyobb forgalom a vizsgált három állam relációjában a zöldség-gyümölcs árucsoportban valósult meg. Ahogy a feldolgozott élelmiszerek esetében is megfigyelhettük, hazánk külkereskedelmi egyenlege itt is igencsak változó volt, az elemzésbe vont években azonban többnyire deficittel zártunk.

3. sz. táblázat: Magyarország és a vizsgált országok feldolgozott zöldség-gyümölcs kereskedelmi mérlege (2018-2022), forrás: saját szerkesztés a WITS adatbázisa révén

Zöldség-gyümölcs kereskedelmi mérleg (1000 USD)	2018	2019	2020	2021	2022
Costa Rica	-30,04	-0,52	-0,02	-75,57	8
Ecuador	0	-37,87	-130,27	190,92	-99,83
Uruguay	0	0	-145,06	53	-22,47

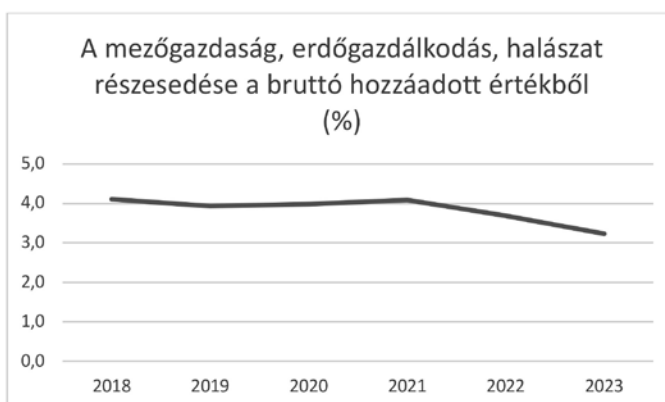
13. sz. ábra: Magyarország és a vizsgált országok feldolgozott zöldség-gyümölcs kereskedelmi mérlege (2018-2022), forrás: saját szerkesztés a WITS adatbázisa révén

5. A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG ÉS INNOVÁCIÓ HELYZETE

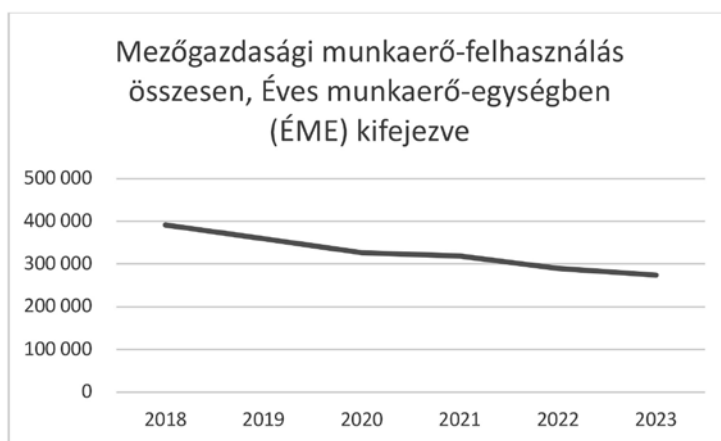
A bruttó hozzáadott érték alapján vizsgálva az agrárszektor nemzetgazdasági súlya Magyarországon egyértelműen csökkenő tendenciát mutat. Míg 2018-ban a szektor a bruttó hozzáadott érték 4,1%-át tette ki, 2023-ra ez az arány már mindössze 3,2%-ra esett vissza (lásd 14. számú ábra).

14. sz. ábra: A mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat részesedése a bruttó hozzáadott értékből Magyarországon (2018-2023), forrás: KSH, saját szerkesztés

Magyarország agrárszektorának jelentősége nemcsak a bruttó hozzáadott értékhez való hozzájárulása, hanem a foglalkoztatásban betöltött szerepe alapján is folyamatosan csökken. Ezt jól mutatja, hogy míg 2018-ban a szektor 391 601 éves munkaerő-egységnek (ÉME) adott munkát, addig 2023-ra ez a szám már csak 274 163 ÉME-re zsugorodott (lásd 15. számú ábra).

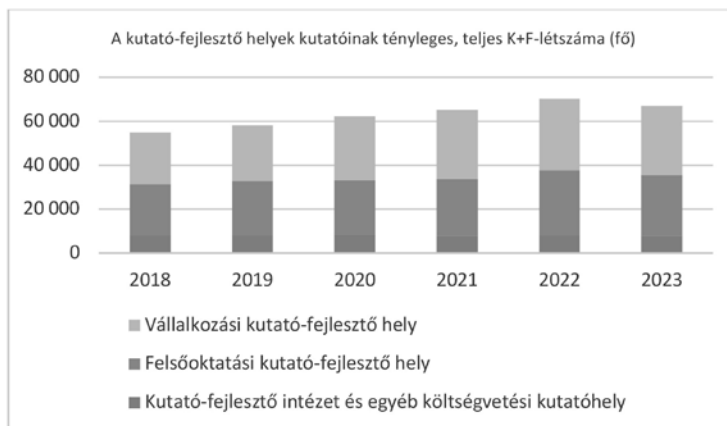
15. sz. ábra: Mezőgazdasági munkaerő-felhasználás Magyarországon összesen, Éves munkaerő-egységben (ÉME)²⁶ kifejezve, forrás: KSH, saját szerkesztés

Az agrárkutatásban foglalkoztatottak számát a magyarországi Központi Statisztikai Hivatal (KSH) sajnos külön nem méri, de amennyiben az leköveti a teljes kutatói állomány mintázatait (ld. 16. sz. ábra), akkor azt látjuk, hogy egyik vizsgált partnerországban sem mutat ilyen alacsony részarányt az állami kutatóhelyek dolgozóinak száma. Míg Costa Ricában és Ecuadorban a felsőoktatási, addig Uruguayban a kormányzati kutatóhelyek részesedése volt a legmagasabb a kutatók foglalkoztatásában. A nonprofit szektorban foglalkoztatott kutatókat ellenben a KSH sajnos nem méri külön, így ott összehasonlításra nincs lehetőségünk.

²⁶ 1 ÉME=1800 munkaóra

16. sz. ábra: A kutató-fejlesztő helyek kutatóinak tényleges, teljes K+F létszáma Magyarországon (2018-2023), forrás: KSH, saját szerkesztés

A magyar agrárinnováció terjesztésében és a tudástranszferben különféle együttműködési formák vesznek részt, mint például termelői szervezetek, integrátor vállalkozások és klaszterek. A vidékfejlesztésben ezzel szemben a társadalmi együttműködést megtestesítő partnerségek játszanak szerepet. Bíró et al. (2014) szerint Magyarország számára a kertészetben és a szántóföldi növénytermesztésben rejlik a legnagyobb innovációs potenciál (Bíró et al., 2014, p. 75). Az innovatív üzemek hatékonyabban hasznosítják az erőforrásokat a munkaerő, a termőföld és a beruházások tekintetében. A hazai agrárvállalkozási szférát – a kevés számú nagyvállalat mellett – alapvetően kis- és középvállalkozások (KKV-k), illetve mikrovállalkozások alkotják, amelyek innovációs hajlandósága és tevékenysége alacsony. Ennek oka, hogy tőkeerejük és jövedelmezőségük nem teszi lehetővé jelentős kutatás-fejlesztési és innovációs tevékenység finanszírozását (Bíró et al., 2014, p. 57).

2014 januárjában több állami finanszírozású, az agrár- és élelmiszergazdaságban tevékenykedő kutatóintézet összevonásával létrejött a Nemzeti Agrárkutatási és Innovációs Központ (NAIK) (Bíró et al., 2014, p. 46). Fontos előrelépés volt a Szent István Egyetem modellváltása is, amely 2021. február 1-jétől alapítványi fenntartásban, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetemenként működik tovább. A változás nyomán 2021. január 31-én megszűnt a NAIK; agrár-közgazdasági és agrárstatisztikai feladatait az AKI Agrárközgazdasági Intézet Nonprofit Kft., az Erdészeti Tudományos Intézet feladatait a Soproni Egyetem, a többi feladatot pedig a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem vette át (NAK, 2021). A Szent István Egyetem 2020. augusztus 1-jei létrehozásával

a magyar agrár felsőoktatás jelentős része egyesülhetett, és a NAIK beolvadásával ez a kutatói bázis tovább erősödött.

6. A MAGYAR AGRÁREXPORTRÉ ÉS AGRÁRINNOVÁCIÓS TUDÁSTRANSZFER FEJLESZTÉSÉNEK JÖVŐBELI KILÁTÁSAI COSTA RICA, ECUADOR ÉS URUGUAY IRÁNYÁBA

A magyar agrárexport és agrárinnovációs tudástranszfer jövőjének feltérképezéséhez a jelen fejezet kvalitatív kutatási módszertant, félig strukturált mélyinterjúkat alkalmaz. A beszélgetések alapját egy egységes, de az egyes beszélgetések íve alapján egyénre szabott kérdéssorozat képezte, amelyet az interjúalanyok szakmai háttere, szakterülete, felkészültsége alapján finomhangoltam. Ennek köszönhetően az interjúk egységes irányvonalat követtek, de a válaszok az egyéni szakértelemhez igazodva széleskörűek maradtak. Az interjúterv agrárinnovációval kapcsolatos kérdéseinek összeállításához Bíró Szabolcs *Innováció a magyar agrár- és vidékfejlesztésben* c. könyvét hívtam segítségül (Bíró, Sz. et al., 2014, pp. 95-96).

A beszélgetések résztvevői a budapesti ecuadori nagykövetség szakterületileg illetékes munkatársa, ill. Magyarország Buenos Aires-i Nagykövetsége Montevideói Irodájának egyik korábbi vezetője voltak. A kutatás során Costa Rica területileg illetékes bécsi nagykövetségét is megkerestem, azonban a külképviselet a felvetett interjútól elzárkózott. Anonimitásuk megőrzése érdekében az Ecuadori Nagykövetség képviselőjét „E”, Magyarország Buenos Aires-i Nagykövetsége Montevideói Irodájának korábbi vezetőjét „U” kódjelzéssel láttam el. A válaszokat minden esetben anonimizált formában dolgoztam fel.

Az ecuadori piac „E” szerint jelenleg kevés típusú agrárterméket állít elő és nagymértékben függ az olyan exporttermékektől, mint a banán, garnélarák, hal, virágfélék. Pozitívumként értékelte, hogy erősödik a termékek nemzeti identitása és azok egyre több hozzáadott értékkel is bírnak. Az uruguayi agrárszektor helyzete kapcsán ezzel szemben „U” azt emelte ki, hogy ott tekintettel arra, hogy nincsenek az EU-s agrártámogatásokhoz hasonló szubvenciók, így az innovációk sok esetben a vállalkozásokból indulnak és így szükségszerűen ténylegesen meg is valósulnak.

Lehetséges KFI együttműködési területekként „E” a csokoládéipart, a minősítés, certifikáció kérdéskörét említette, továbbá megemlítette, a termelői társulások, exportra történő felkészítés terén is látta potenciált a tapasztalatcserében. A Montevideói Iroda korábbi vezetője ezzel szemben a rizstermesztés, öntözési rendszerek, szarvasmarhák nyomonkövetési rendszere és takarmányfejlesztés terén lát teret a bilaterális kooperációra.

Mindkét ország innovációs ökoszisztémája összetett, a szereplők közül az Ecuadori Nagykövetség a Mezőgazdasági és Állattenyésztési Minisztériumot²⁷, a Termelési, Külkereskedelmi, Beruházási és Halászati Minisztériumot²⁸, és a korábban említett INIAP-t emelte ki. „U” ugyancsak az ország Nemzeti Mezőgazdasági Kutatóintézetét említette, és a felek hozzátették a vizsgált országokban szakmai vásárok, kiállítások is megrendezésre kerülnek, jóllehet a Montevideói Iroda korábbi vezetője nem tud róla, hogy ezen magyar piaci szereplők bármikor képviseltették volna magukat.

Interjúalanyaim szerint a vizsgált országok hazánk számára komplementer piacokat jelentenek, azaz termékeink nem versenyeznek. Míg „E” országát a banán, virágfélék, snackek esetében véli versenyképesnek, Uruguayt a Montevideói Iroda korábbi vezetője a marhahús és cellulóz szektorban látta kiemelkedőnek, zöldség-gyümölcs, feldolgozott élelmiszer kategóriában nem. „E” szerint az ecuadori termékek sokszor Nyugat-Európán keresztül érkeznek Magyarországra, ez pedig a közvetítői haszon okán jelentkező magasabb ár nyomán csökkenti a versenyképességüket. Ecuadorba ezzel szemben közvetlenül érkeznek az áruk, interjúalanyom szerint fontos lenne az ilyen típusú, direkt kereskedelmi kapcsolatok előmozdítása mindkét irányban. Magyarország szerinte leginkább ipari termékeivel (autók, gyógyszerek, mezőgazdasági gépek) jelenik meg az ecuadori piacon.

Az interjúk arra is rávilágítottak, hogy igencsak eltérő a vizsgált országok kereskedelempolitikai pozíciója, hiszen míg Ecuador és az EU között szabadkereskedelmi megállapodás van érvényben, mely számos termék esetében vámmentességet biztosít, addig Uruguay esetében magas vámok és bonyolult ügymenet akadályozza a kétoldalú kereskedelmet. „U” szerint a magyar gazdák a feldolgozott élelmiszerek és a vetőmagok termékcsoportjaiban profitálhatnának a ratifikáció előtt álló EU-MERCOSUR szabadkereskedelmi megállapodásból. Interjúalanyom szerint Uruguay támogatja a megállapodást és alapvetően az EU-s környezetvédelmi normáknak is megfelelne. Az ország a MERCOSUR-on belül viszonylag különutas és a blokk nagyobb tagállamainál (Argentína, Brazília) gyorsabban kötne kereskedelmi egyezményeket.

Fogyasztói oldalon közös pont az érzékenységek és a növekvő kereslet a fenntartható áruk iránt. „E” problémaként azonosította, hogy e termékek csak az áruházak egy részében elérhetőek: a vásárlások zöme kis üzletekben zajlik, ahol hiányoznak e termékek a kínálatból. Ecuadorban szerinte további, fogyasztói tudatosságnövelő kampányokra lenne szükség.

27 Ministerio de Agricultura y Ganadería

28 Ministerio de Producción, Comercio Exterior, Inversiones y Pesca

KONKLÚZIÓ

A tanulmány eredményei alapján egyértelműen megállapítható, hogy a magyar agrár-szektor alapvetően felkészült az agrárinnovációk kivitelére és meghonosítására a vizsgált célszörzágokban, ugyanakkor ennek sikeressége jelentős mértékben függ a tudatos piacutatástól, a megfelelő partnerségek kialakításától és a helyi sajátosságok figyelembevételétől. Magyarország agrárinnovációs rendszere erősségeit elsősorban a magas színvonalú agrárfelsőoktatásban, az alkalmazott kutatásban, valamint a kertészetben és a szántóföldi növénytermesztésben kell keresnünk. Ugyanakkor gyengeséget jelent, hogy a hazai agrárvállalkozói szektor jellemzően KKV-kból, valamint mikro-vállalkozásokból áll, melyek innovációs aktivitása és hajlandósága viszonylag alacsony, és a K+F ráfordítások aránya is stagnált az elmúlt években.

Costa Rica és Uruguay a rendelkezésre álló adatok és a Montevideói Iroda korábbi vezetőjével folytatott interjú tanúsága szerint abszolút alkalmas célpiacok a magyar agrárinnovációk számára, mivel mindkét ország viszonylag fejlett agrár-élelmiszeripari rendszerekkel rendelkezik. Ecuador esetében a lehetőségek szintén adottak, az ország alacsonyabb innovációs kapacitása és fejletlenebb intézményi háttere pedig még fokozottabban indokoltta és perspektívikusabbá teszi a hosszabb távú, szoros együttműködésre épülő bilaterális tudástranszfert. Mindezek mellett az interjúkban is vizsgált piacokon közös vonás a fenntarthatóság iránti növekvő fogyasztói igény, miközben az árérzékenység továbbra is kiemelt szempont a vásárlói döntések során.

A fogyasztói magatartást tekintve Costa Ricában és Uruguayban egyre hangsúlyosabb szerepet kap az egészséges, fenntartható forrásból származó termékek iránti kereslet, míg Ecuadorban még mindig elsősorban az ár dominál, különösen a kisebb üzletekben történő vásárlások esetében. Ugyanakkor mindhárom országban megfigyelhető a fenntartható termékek iránti érdeklődés folyamatos növekedése.

A magyar agrár-külkereskedelmi mérleg a három célszörzág vonatkozásában összességében vegyes képet mutat. A legnagyobb külkereskedelmi potenciál egyértelműen Uruguay irányában érzékelhető, ahol a feldolgozott élelmiszerek exportja már most is stabil növekedést mutat. Costa Rica és Ecuador esetében az exportlehetőségek kihasználtsága ugyanakkor jelenleg még nem teljes, és vélhetően vámakadályok, logisztikai kihívások, illetve kereskedelempolitikai feltételek nehezítik.

A termékcsoportokat tekintve legnagyobb növekedési potenciál a feldolgozott élelmiszerek, vetőmagok, valamint az öntözéstechnikai és precíziós mezőgazdasági megoldások, takarmányfejlesztés terén azonosítható. A versenyképesség fenntartása érdekében a magyar vállalkozásoknak a jövőben több direkt külkereskedelmi kapcsolat kialakítására kellene törekednie.

Costa Rica, Ecuador és Uruguay a magyar agrárinnováció számára olyan komplementer piacokat jelentenek, ahol nem a közvetlen piaci verseny, hanem a meglévő gazdasági struktúrák kiegészítése révén nyílhatnak meg lehetőségek. A magyar ag-

rárszektor sikeres külpiaci jelenléte ezen országokban elsősorban azon múlik, hogy képes-e alkalmazkodni a helyi fogyasztói igényekhez, intézményi és szabályozási környezethez, valamint megfelelően kiaknázni a technológiatranszfer és tudásmegosztás terén rejlő potenciált. Az export növelésének legígéretesebb területei a feldolgozott élelmiszerek, a vetőmagok, az öntözéstechnológiai rendszerek, valamint a precíziós mezőgazdaság eszközei. A piaci siker érdekében elengedhetetlen a közvetlen külkereskedelmi kapcsolatok bővítése, és a logisztikai láncok fejlesztése. A vizsgált országokban a fenntarthatóság iránti fokozódó kereslet egyre inkább megnyitja az utat a magas hozzáadott értékű, minőségi magyar agrártermékek előtt. A következő években a hazai agrárinnováció és agrárexport fejlődésének egyik kulcsa éppen az lehet, hogy Magyarország miként tudja e latin-amerikai kis államokban stratégiaileg megerősíteni jelenlétét, és miként válik a tudásalapú agrárfejlesztés hiteles partnerévé.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Bíró, Sz., Székely, E., Rácz, K., Fieldsend, A., Molnár, A., Varga, E., Miskó, K. (2014): Innováció a magyar agrár- és vidékfejlesztésben. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest. 134. p. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mezo/2020/index.html>, a letöltés dátuma 2024. október 10.
- Központi Statisztikai Hivatal (2017-2023). Összefoglaló táblák (STADAT) (adatbázis) <https://www.ksh.hu/stadat> <https://lexiq.hu/fte>, a letöltés dátuma 2024. október 12.
- Molina-Millán, T. (2023): La agricultura familiar en Centroamérica: retos y políticas ante el cambio climático. Banco de Desarrollo de América Latina, Policy paper No 17, pp. 2-32. <https://www.nak.hu/tajekoztatasi-szolgaltatas/jogszabalyok/235-jogszabalyi-osszefoglalo/102958-megujul-az-agraregyetem-megszunik-a-naik>, a letöltés dátuma 2024. október 26.
- Nin-Pratt, A., Stads, G.-J., de los Santos, L., Muñoz, G. (2023): Unlocking innovation: assessing the role of agricultural R&D in Latin America. Inter-American Development Bank, Washington, D.C. 73. p.
- Padilla Pérez, R. (2013): Sistemas de innovación en Centroamérica, Fortalecimiento a través de la integración regional, Comisión Económica para América Latina y el Caribe. CEPAL, Santiago de Chile, 211. p.
- Pomareda, C. (2013): Innovations in the Agriculture of Central America: Progress, Institutional Capacity and Policy Needs. CIAT-FAO, Tropical Agriculture Platform (TAP). 66 p.
- Raymundo, E. R. & Rivas Platero, G. G. (2015): Orientaciones para el desarrollo y fomento de la innovación agropecuaria en la región SICA. Grupo Técnico de Investigación, Tecnología, Transferencia e Innovación, pp. 1-9. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.4052.8729>
- Trigo, E., Pomareda, C., Villareal, F. (2012): Los INIAs en ALC: desafíos para la innovación agraria. Instituto Interamericano de Cooperación para la Agricultura (IICA). pp. 1-92.
- Villaroel, T.; Mariscal, J.C. (2010): Innovación tecnológica a partir del diálogo de saberes. Pautas metodológicas y experiencias. AGRUCO, Cochabamba. 67 p.
- Agriculture Science and Technology Indicators. (2000-2020; 2023). Data download (2024. évi Verzió) [Data set]. <https://www.asti.cgiar.org/data>

BÍRÓ ANDRÁS

Az újraegyesült Németország előtt álló kihívások: egy állam, két nemzet?

BEVEZETÉS

A berlini fal nem pusztán családokat szakított szét, és fosztotta meg az embereket szabadságuktól, de azáltal, hogy fizikailag is kettévágta a várost és az országot, egyben a hidegháború jelképévé is vált. 1989. november 9-én a kelet-berlini határőrök engedtek a nyomásnak, ezzel „leomlott” az Európa megosztottságát jelképező a berlini fal is. Noha a történelmi előzmények részletes bemutatása szétfeszítené e tanulmány kereteit, a német újraegyesülés, illetve napjaink folyamatainak történelmi kontextusba helyezése érdekében a főbb összefüggések megvilágítása mégis indokolt.

A Német Demokratikus Köztársaság (NDK) rezsimje Honecker vezetése alatt 1987-től fogva minden korábbinál súlyosabb legitimációs válsággal küzdött, főképp annak köszönhetően, hogy a fiatalok a Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) tett látogatásai láthatóvá tették az ottani fogyasztói társadalmat, magasabb életszínvonalat, és szólásszabadságot. Miközben a keletnémet rezsim gyors és váratlan összeomlása a Szovjetunió bomlásának következménye volt, a visszafordíthatatlanná vált reformfolyamatban kulcs szerepet játszott az NDK polgárainak hónapokig tartó tiltakozása, illetve Helmut Kohl, az NSZK kancellárjának elkötelezettsége a német újraegyesítés iránt. Harmincöt évvel az újraegyesítés után azonban egyre több egykori keletnémet állampolgár kérdőjelezi meg azt, hogy az ország nyugati felében élőkkel azonos jogokat és lehetőségeket élveznének a gazdaság, a kultúra és kiváltképp a politika színterén. Azon érzések és tapasztalatok, hogy Nyugaton születik döntés a Keletről, történelmi

tapasztalataikat lekicsinylik, vagy egyenesen semmibe veszik, egyenrangúságnak a lát-szatát is egyre kevésbé kelti.

A nyugati politikai elit lekezelő attitűdje, amely szerint az ország keleti felében élők felvilágosításra szorulnak a demokrácia, a jogállamiság és a piacgazdaság terén már évtizedek óta testet öltött abban, hogy nemcsak a politikában, hanem az kulturális és állami szférában is egy transzferelitet (közigazgatási igazgatókat, bírósági elnököket, fiókvezetőket, egyetemi rektorokat, menedzsereket) neveztek ki a vezetői pozíciókba.¹ A társadalomban felgyülemlett feszültségeket tovább katalizálta, hogy az elárulva és becsapva érzett keleti tömegek érdekképviselőt ellátni kívánó Alternatíva Németországért (*Alternative für Deutschland*, AfD) pártot a fősodor nemcsak kizárja a demokratikus diskurzusból, de jogi eszközökkel az AfD ellehetetlenítésén, sőt betiltásán munkálkodik. Az AfD elleni államilag finanszírozott tömegtüntetések, lejáratókampányok, megbélyegzések, sőt, az állami intézmények ideológiai és politikai célokra való felhasználása a párt ellen azonban mindeddig kontraproduktív hatást ért el. Pont azon keleti tartományokban a legerősebb az AfD, és haladja meg a párt támogatottsága a 30–35 százalékot, amelyekben évek óta a „jobboldali szélsőséges” címkéből adódóan legálisan lehallgathatják és megfigyelhetik a pártot titkosszolgálati eszközökkel. Az ország keleti felén élők tehát nem az AfD-ben látják a demokráciára leselkedő legfőbb veszélyt, hanem abban a politikai és médiaelitben, amely a hamis antifaszizmus szerepében tetszelegve megtagadja tőlük a politikai diskurzusból és folyamatokban való részvételt.

TÖRTÉNELMI KONTEXTUS

Az első szabad keletnémet választásokon – ami egyben népszavazás is volt az újraegyesítésről – 1990. március 3-án Lothar de Maizière vezetésével a keleti CDU (*Christlich Demokratische Union*) a szavazatok 40,8 százalékának megszerzésével magabiztos győzelmet aratott 93,38 százalékos részvételi arány mellett. A Szociáldemokrata Párt (*Sozialdemokratische Partei*, SPD) 21,9 százalékot, a keletnémet állampárt, a Német Szocialista Egységpárt (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, SED) romjain újjáalakuló Demokratikus Szocializmus Pártja (*Partei des Demokratischen Sozialismus*, PDS) 16,4 százalékot, a Német Szociális Unió (*Deutsche Soziale Union*) 6,3 százalékot, a liberálisok 5,3 százalékot, míg a zöld Szövetség '90 (*Bündnis 90*) 2,9 százalékot ért el.

A PDS volt az egyetlen politikai erő, amely nyíltan a német egyesítés ellen foglalt állást. Az SPD és a zöldek megosztott volt a kérdést illetően, előbbi párton belül egyesek attól tartottak, hogy a gyors egyesítése által az NDK túlságosan alárendelt helyzetbe kerül és a német egység a szocialista értékek elvesztéséhez vezet, míg a zöldek attól aggódtak, hogy az újraegyesítés a környezetvédelem és a társadalmi igazságosság el-

¹ Mau, S. (2024). *Ungleich vereint*. Suhrkamp Verlag. 44. o.

vesztéséhez vezethet.² Miután az egyesítést favorizáló pártok kétharmados többséggel rendelkeztek, már 1990 december 2-án sor kerülhetett a szövetségi választásokra.

Az újraegyesített ország első választását 77,8 százalékos részvételi arány mellett a CDU/CSU nyerte meg és a szabaddemokrata FDP-vel többségi kormányt volt képes alakítani, 398 székkel rendelkezve a 662 fős Bundestagban, a 33, 5 százalékon végző SPD és a zöldek ellenzékbe szorultak.

Mindebben megkerülhetetlen szerepet játszott Helmut Kohl, a Kereszténydemokrata Unió (*Christlich Demokratische Union*, CDU) pártelnöke és az NSZK kancellárja, aki a bipoláris rendszer összeomlása közepette ügyes diplomáciai manőverezéssel szerzte meg a nemzetközi szuper- és nagyhatalmak támogatását, vagy néhány esetben legalábbis hallgatóságos beleegyezését a német újraegyesítés kapcsán. Miután Mihail Gorbacsov 1989 októberében világossá tette, hogy a Szovjetunió nem fog kiállni az NDK keményvonalas vezetője, Erich Honecker mellett, valamint 1990 februárjában a német újraegyesítésbe is beleegyezett, az amerikaiakon volt a sor, hogy meggyőzzék a briteket és franciákat a német újraegyesítésről, amely törekvésüket siker koronázta.³

Kohl kancellárként 1982-től fogva biztosította az enyhülési politika (*Entspannungspolitik*) folytonosságát, az általa vezetett kabinet 1983-ban és 1984-ben is már többmilliárd márkás hitelt nyújtott az NDK-nak.⁴ Sőt, az „osztályellenesség” NSZK-tól felvett hitelek nagyban hozzájárultak az NDK gazdaságának növekvő külkereskedelmi hiányának fedezésére, ám ez az állami politika végül így is az állam csődjében csúcsonyult ki a nyolcvanas évek végén.⁵

1987 szeptemberében Erich Honecker, az NDK keményvonalas vezetőjének Bonnban – a Szovjetunió engedélyével – tett látogatása során egyrészt világossá tette politikai távolságtartását az SED-rezsimmel szemben, másrészt kiállt a német nemzet mihamarabbi egysége és ezáltal szabadsága mellett, amely eszmét következetesen képviselt kancellársága idején mindvégig.⁶ A nemzetközi helyzet kedvező alakulása ellenére nem volt magától értetődő a két részre szakadt ország újraegyesülése, amit mi sem szemléltet jobban, minthogy miközben a gorbacsovi reformpolitika 1988–1989-ben már éreztette hatását Magyarországon és Lengyelországon belül, addig a keletnémet ve-

2 Kellerhoff, S.F. *Wer wollte die Wiedervereinigung? Bundesstiftung Aufarbeitung*. <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/dossiers/fakten-meinung-mythen-die-ddr-als-projektionsflaeche/wiedervereinigung#:~:text=Die%20SPD%2C%20die%20ebenfalls%20f%C3%BCr%20die%20Einheit%2C,Rest%20der%20Stimmen%20verteilt%20sich%20auf%20Kleinparteien.>

3 Schmidt, M. (2016). *Veszélyzónában*. KKETTKK. Bp. 76–78. o.

4 *Deutschlandpolitik der Regierung Kohl*. Bundeskanzler Helmut Kohl.de <https://www.bundeskanzler-helmut-kohl.de/seite/deutschlandpolitik-der-regierung-kohl/>

5 Németh, I. (2019). Rendszerváltás az NDK-ban. *Korunk*. XXX/12.. 59. o.

6 Wirsching, A. *Deutsche Einheit*. Bundeskanzler Helmut Kohl.de <https://www.bundeskanzler-helmut-kohl.de/seite/deutsche-einheit/>

zetés egyenesen a reformellenes Berlin–Prága–Bukarest-tengely élére állt.⁷ Honecker 1989. január 19-én még egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a [berlini] fal egészen addig állni fog, amíg meg nem változnak azok a körülmények, amelyek a megépítéséhez vezettek. 50, sőt 100 év múlva is állni fog, amíg az építésének alapvető okait nem szüntetik meg.”⁸

Miután a szovjet vezetés kihátrált Honecker és a pártvezetés mögül, amelyet az országon belül a megszervezett ellenzék egyre nagyobb nyomás alá helyezett, kívülről pedig az amerikaiak adtak meg minden segítséget a berlini fal lebontása érdekében, Honeckert hiába váltotta Egon Krenz a pártfőtitkári székben, egyre egyértelműbbé vált a rendszer bukása.

Látható tehát, hogy a nemzetközi környezet drasztikus megváltozása valóban elengedhetetlen volt azon peremfeltételek létrejöttéhez, amelyek lehetővé tették a német újraegyesítést, ám Helmut Kohl szerepe megkerülhetetlen volt annak sikerében. Schmidt Mária szavaival élve „Kohl úgy egyesítette rekordsebességgel Németország két felét, hogy a nagy Otto von Bismarck méltó utódjának bizonyult”, amely megállapítás történelmi távlatból nézve aligha tűnik túlzónak.⁹

Miközben Kohl érdemei letagadhatlanok az újraegyesülés létrejöttében, olyan – kezdetben főképp gazdasági – nehézségek is adódtak, amelyek nem várt kihívásokat állítottak a kormány elé. Legfőképp a keletnémet gazdaság helyzete és a keleti ország-rész infrastruktúrájának leépülése és elavulttá válása a kommunizmus alatt, amelyek éveken, sőt évtizedeken átívelő, tartós elégedetlenségnek ágyaztak meg. Az ország nyugati és keleti fele közötti különbségek többek között tetest öltöttek a gazdasági egyenlőtlenségekben, a munkanélküliség arányában (nyugaton 10, keleten 20 százalék), és az újraegyesítésben kizárólagosságra törekvő nyugati dominanciában. Az újraegyesítés költségei csak az 1991 és 1995 közötti időszakban 615 milliárd márkára rúgtak, aminek következményei főleg abban mutatkoztak meg, hogy nőtt az állami kiadások GDP-hez viszonyított aránya és az adóteher, például a bérek járulékos költségei és társadalombiztosítási járulékok tételei is.¹⁰

Az ország keleti fele gazdasági elmaradottságából adódóan teljes mértékben alárendelt szerepbe kényszerült, és noha az egyesülés konszenzust élvezett a társadalomban, annak módja és mikéntje nem élvezett prioritást, ami kiszolgáltatottságot és alternatíva nélküliséget eredményezett. Mindezt súlyosbította, hogy az 1990 júniusában létrehozott Privatizációs Ügynökség (Treuhandanstalt) 8500 állami céget árusított ki, a legtermelékenyebb vállalatokat többségében nyugatnémet, vagy nemzetközi befekte-

7 Németh. Uo. 58. o.

8 Lehmann, H. G. *DDR: Vom Mauerbau bis zum Sturz Ulbrichs 1961–1971*. Chronik der Mauer. de. <https://www.chronik-der-mauer.de/material/178743/lehmann-hans-georg-ddr-vom-mauerbau-bis-zum-sturz-ulbrichs-1961-1971>

9 Schmidt. *Veszélyzónában*. 78–79. o.

10 Geppert, D. (2025). *A Németországi Szövetségi Köztársaság rövid története*. MCC Press. Bp. 123–125. o.

tőknek adták el, a keletnémet bennfentesek kárára.¹¹ Miután a Vörös Hadsereg Frakció (RAF) terroristája meggyilkolja Detlev Karsten Rohwedert, az ügynökség elnökét 1991 áprilisában, Birgit Breuel vezetésével 1994 decemberéig működik az ügynökség, amelynek tevékenysége napjainkig meghatározza keleti szakadékokat az üzleti eszközök tulajdonjogában, illetve hozzájárul háztartások közötti vagyoni szakadékhhoz is még ma is.

AZ ÚJRAEGYESÍTÉS ÚJRAÉRTÉKELÉSE

A német újraegyesítés világtörténelmi eseményének megítélése 35 évvel a berlini fal leomlása után napjainkban már közel sem olyan egyértelmű. Az NSZK – mint a német birodalommal nemzetközi jogalanyiságát tekintve azonos állam – az NDK területeit inkorporálta, vagy ahogyan a kritikusabb értékeli, azokat kolonizálta és hatalomátvételt hajtott végre rajtuk? Bármennyire is radikálisnak tűnnek utóbbi értékelések, az egykori NDK területén élők politikai folyamatokból, demokratikus döntéshozatalból és diskurzusból, sőt, a jelenlegi folyamatok alapján lassan a választáson részvételből való kirekesztése mégis teret enged ezen felfogásnak. Az újraegyesítést követően az egykori NDK területén létrejött öt szövetségi tartomány (Brandenburg, Mecklenburg-Elő-pomeránia, Szászország, Szászország-Anhalt és Tübingia) választói az utóbbi években olyan saját politikai identitást alakítottak ki, amely értékrendjében és világnézetében is egyre inkább eltér az ország nyugati felében lakókéttől.

Okkal merül fel a kérdés, hogy 35 évvel az újraegyesülés után a belső egység megszilárdult-e, vagy oly mélyen gyökereznek a történelmi hatások, hogy a kollektív tudatformák mára elidegenedéshez vezettek? A 2024 nyarán tartott európai parlamenti, a 2024 őszén tartott tübingiai, szászországi és brandenburgi tartományi, valamint a 2025-ös szövetségi választás is rávilágított arra, hogy az országos szinten jelen lévő problémák már most magukban hordozzák a rendszerválság tüneteit, amelyre a fősodratú pártok nem tudnak megfelelő válaszokat adni és egyre növekszik az a reprezentációs szakadék, amely az országot vezető elit és a nép elvárásai között feszül. Az ország nyugati és keleti fele között ráadásul olyan véleménykülönbségek vannak többek között a szociális és fizikai biztonságot, a bevándorlást vagy az orosz–ukrán háborút illetően, amelyek egyre áthidalhatatlanabb ellentétekben öltenek testet.¹²

1969-ban a szociáldemokrata Willy Brandt az NSZK kancellárjaként kormányprogramjában két német államról beszélt, amelyek közös kulturális örökségük és az együvé tartozás révén egy nemzetet képeznek.¹³ Az 1990-es újraegyesülés ellenére azonban

11 Pressemitteilung. (2020. szeptember 16). *Treuhand verkaufte produktive Firmen vor allem an den Westen*. Ifo Institut. <https://www.ifo.de/pressemitteilung/2020-09-16/treuhand-verkaufte-produktive-firmen-vor-allem-den-westen>

12 Bővebben lásd: Biró, A. (2024. szeptember 5.) Új időszámítás kezdődött Németországban. XXI. Század Intézet. <https://www.xxiszazadintezet.hu/uj-idoszamitas-kezdodott-nemetorszagban/>

13 Regierungserklärung von Bundeskanzler Willy Brandt vor dem Deutschen Bundestag in Bonn am 28. Oktober 1969. https://www.willy-brandt-biografie.de/wp-content/uploads/2017/08/Regierungserklaerung_Willy_Brandt_1969.pdf

napjaink politikai folyamatai tükrében egy olyan olvasata is kezd körvonalazódni a kérdésnek, hogy ma egy államban él két nemzet: egy identitásvesztett, multikulturális német, és egy magát ettől egyre inkább megkülönböztető, önálló identitású keletnémet.

Egy 2023-ban készült felmérés szerint immár meghaladta a keleti országrészen a 40 százalékos arányt azoknak az aránya, akik inkább „keletnémetnek” tartják magukat, mint „németnek”, ami szoros összefüggéssel a ténnyel, hogy keletnémetek legalább fele „másodrendű állampolgárnak” érzi magát a saját hazájában.¹⁴ Noha a felmérésben 52 százalék még inkább „németként” identifikaálta magát, mint „keletnémetnek”, sokatmondó az a tendencia, hogy az utóbbi években jelentősen nőtt a magukat kifejezetten „keletnémetnek” vallók növekvő aránya. 1993-ban, amikor az újraegyesítés mámorát már annak költségei és következményei is beárnyékolták, a nyugatnémeteknek körülbelül 80 százaléka, míg a keletnémeteknek csak mintegy 50 százaléka nyilatkozott úgy, hogy a Németországi Szövetségi Köztársaság „tagjának” érzi magát.¹⁵ A 2024-ben mért 40 százalék főleg annak tükrében tűnik jelentősnek, hogy egy 2015-ben végzett felmérés szerint a keletnémeteknek kevesebb, mint harmada, 29 csak százaléka érezte magát inkább keletnémetnek, mint németnek.¹⁶

Egyre inkább úgy tűnik, hogy az egyre kontúrosabb alakot öltő keletnémet identitás egy olyan sajátos tapasztalati, szociális és kulturális térre utal, amely egy szubjektív megtapasztalt és úgy is értelmezett kollektív kontextuson alapszik. Az új „keletnémet” identitást azok osztják, akiket olyan hasonlóságok kötnek össze, amelyekben a nyugatnémetekkel nem osztoznak, és amely – paradox módon – a nyugat nélkül nem is létezhetne.¹⁷ Ennek következtében egy olyan lappangó, mentális vasfüggöny ereszkedett le Németországra, amely mára áthidalhatatlan törésvonalként jelenik meg a politikai szinten, amit a fősodratú pártok kelet-németországi térvesztése, valamint az AfD előretörése drámaian szemléltet.

Brandenburgban az SPD minden tartományi választást megnyert 1990 és 2024 között, de a CDU és az egykori állampárt romjain megalakuló posztkommunista Die Linke szintén erős beágyazottsággal rendelkezett, míg Mecklenburg-Előpomerániában nem volt ennyire egyértelmű az SPD dominanciája, hiszen a CDU is képes volt 1990-ben és 1994-ben választást nyerni. Szászországban a CDU kezdeti, 50 százalék fölötti dominanciája fokozatosan elolvadt a 2010-es évek végére, amin felül a Die Linke és az SPD együttesen nagyjából 30 százalékos arányt ért el, ám a tartomány egyértelműen a CDU

14 Brandt, M. (2023). *Ostidentität auch 33 Jahre nach Wende weiter stark*. Statista. <https://de.statista.com/infografik/23073/befragte-die-sich-in-erster-linie-als-deutsche-ostdeutsche-westdeutsche-fuehlen/>

15 Blank, T. (1997). *Wer sind die Deutschen? Nationalismus, Patriotismus, Identität -Ergebnisse einer empirischen Längsschnittstudie*. Bundeszentrale für politische Bildung. <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/archiv/538042/wer-sind-die-deutschen-nationalismus-patriotismus-identitaet-ergebnisse-einer-empirischen-laengsschnittstudie/>

16 Schmidt, M. (2015). *Ossi, Wessi - oder einfach nur deutsch?* Yougov. <https://yougov.de/politics/articles/13465-ossi-wessi-oder-einfach-nur-deutsch>

17 Mau. Uo. 72. o.

fellegrárává vált. Szász-Anhaltban egy kicsit gyengébb, ám tartósan 30 százalék fölötti CDU-ról beszélhetünk, valamint Szászországban viszonyítva egy jobban beágyazott, rendre 40–50 százalék között teljesítő posztkommunista és szociáldemokrata jelenlétéről. Tübingiában 1990 és 2014 között a CDU minden választást megnyert, hol magabiztosan, hol 40, sőt 50 százalék fölötti eredménnyel, ám egyre nagyobb kihívóra talált a szociáldemokraták kárára alternatívává váló Die Linke képében, amely párt a 2019-es választást egyenesen már meg is nyerte. Ahogy a fentiekből is kirajzolódik, alapvetően a CDU, az SPD és a Die Linke magabiztosan, a szavazatok 80–90 százalékát begyűjtve potens kihívó nélkül kormányozta az említett tartományokat, jellemzően néppárti–szociáldemokrata, vagy szociáldemokrata–posztkommunista hatalommegosztás árán – esetleg törpepártként funkcionáló liberálisokkal vagy zöldekkel kiegészülve –, amennyiben egyedüli többséget egyetlen párt sem szerzett.

A *status quo*-nak tehát – legalábbis az SPD és a zöldek által – elfogadott részét képezte az egykori keletnémet állampárt *rebrandingelt* változata, vagyis a Die Linke, azonban az AfD alapjaiban borította fel az elmúlt 35 évben megcsontosodott német pártrendszert. Az AfD 2013-as megalakulása után először 2014-ben méretette meg magát három kelet-németországi tartományi választás során, Brandenburgban, Szászországban és Tübingiában is rögtön 10 százalék körüli eredményt ért el, 2016-ban pedig Mecklenburg-Előpomerániában a szavazatoknak már közel 21, Szász-Anhaltban pedig több mint 24 százalékát szerezte meg.¹⁸ Mindezt még akár a kelet-németországi választók pillanatnyi elégedetlenségeként is lehetett volna értelmezni, ami az AfD-t egy pusztá protest-párttá tette volna. Azonban az AfD által következetesen képviselt álláspontok az elmúlt évtizedben összesűrűsödött válságok (migrációs krízis, koronavírus-járvány, orosz–ukrán háború) kapcsán mostanra széles tömegek egyetértését vívták ki Németország keleti felén.

2024 őszén az AfD szinte megkerülhetetlen erővé nőtte ki magát, Brandenburgban 29,2 százalékot, Szászországban 30,6 százalékot, Tübingiában pedig történelmi győzelmet aratva 32,6 százalékot ért el a párt, a főszereplői pedig csak hatalomtechnikai alkuk árán létrehozott ingatag koalíciók által voltak képesek kizárni a pártot a hatalomból. Brandenburgban az SPD képes volt szűk többséget alkotni az alig fél éve alakult Sahara Wagenknecht Szövetség (BSW) képviselőivel kiegészülve, Szászországban azonban már csak egy CDU–SPD kisebbségi kormány, Tübingiában pedig egy szintén kisebbségi CDU–BSW–SPD kormány volt képes az AfD-t kizárni a hatalomból.

Az AfD által képviselt erőt mi sem szemlélteti jobban, mint a főszereplő és a BSW kapcsolatának drasztikus megváltozása és ezzel gyakorlatilag a keletnémet politikai dinamika felborulása. A 2024 elején megalakult pártot kezdetben a CDU – és maga Friedrich Merz személyesen – ugyanolyan szélsőséges és szalonképtelen pártnak tar-

¹⁸ Miatán ötévente tartanak tartományi választásokat Németországban, így a 2013-ban alapított párt a 2014-es és 2016-os tartományi választásokon vett részt először.

totta, mint az AfD-t. A hagyományos pártok – keleti tartományokban különösen súlyos – térvészése, azonban hamar világossá tette, hogy a politikai elit már nem képes egyszerre az AfD-t és a BSW-t is tűzfalal körülvenni, és ezáltal a demokratikus folyamatokból kizárni.¹⁹ Miután a CDU és az SPD által preferált koalíciós partnerek, tehát a zöldek és liberálisok a fenti választások során eljelentéktelenedtek, vagy képtelenek voltak megugrani az 5 százalékos bejutási küszöböt, így a démonizált BSW hamar a koalíciós kormányok tárgyalásainak kereszttüzeiben találta magát.

Miután a BSW egy szociálisan konzervatív, ám gazdaságilag szocialista programot kínálva, kvázi rendszerellenzéki pártként volt képes megvetni a lábát keleten, nem volt magától értetődő a hatalomba vezető útja a fenti konstellációk mentén. Alapvetően három főbb forgatókönyv is elképzelhető volt annak kapcsán, hogy a német pártrendszerre milyen hatással lesz egy új, valós társadalmi támogatottsággal bíró párt feltűnése a politikai színtéren.²⁰

Egyrészt a lehetőség adott lett volna, hogy a BSW-t az AfD-hez hasonlóan megbélyegzi majd a német politikai- és médiaelit, ezáltal pedig a fősdorotú pártok tűzfalal veszik körül, kiszorítva ezzel az újonnan alakuló pártot a demokratikus diskurzusból. E forgatókönyv jó eséllyel tovább mélyítette volna a társadalmi és politikai törésvonalakat, ezzel tovább súlyosbítva a német politikai rendszer válságát, hosszútávon pedig várhatóan a rendszerkritikus pártok (AfD és BSW) megerősödését vonta volna maga után. Másrészt annak az esélye is fennállt, hogy a BSW-ben még nagyobb veszélyt lát az *establishment*, amely kényszerhelyzet megnyitotta volna az AfD útját a fősdor irányába. A keleti választások is rámutattak arra, hogy a CDU–AfD koalíció kényelmes többségét tudna alkotni.²¹

Végül azonban a harmadik, legvalószínűbb forgatókönyv valósult meg, tehát, hogy a BSW belesimult a fősdorba és saját hatalmi ambíciói miatt tevékenesen is hozzájárult ahhoz, hogy az AfD továbbra is a demokratikus diskurzusból kizárt pária legyen. A hagyományos pártok térvészésének drasztikus mivolta végül egy olyan politikai kényszerhelyzetet teremtett, amely mind rájuk, mind a BSW-re nézve kontraproduktív hatással bírt és a támogatottság elvesztéséhez vezetett.

A CDU ÚTVESZTÉSE

A megváltozott kelet-németországi dinamikák az eleve évek óta súlyos identitásválsággal küzdő CDU-t sújtották leginkább, hiszen a párt csak saját elvei elárulása – vagyis előbb a Linkével, majd a BSW-vel való együttműködés – által vált képessé az AfD kormány-

19 Deutschlandfunk. (2024. szeptember 4.) *Bröckelt jetzt die Brandmauer?* <https://www.deutschlandfunk.de/brandmauer-afd-landtagswahlen-cdu-linke-bsw-100.html#Brandmauer-BSW-Linke>

20 Biró, A. (2023. szeptember 31.) *Gyökeresen átalakulhat a német politikai rendszer.* XXI. Század Intézet. <https://www.xxiszasadintezet.hu/gyokeresen-atalakulhat-a-nemet-politikai-rendszer/>

21 Uo.

zásból való kizárására és hatalma megtartására. Példának okáért Friedrich Merz, a CDU elnöke június közepén még kategorikusan kizárta pártja és a BSW közötti koalíciónak a lehetőségét, a választások eredményeként azonban mégis szabad kezet adott Michael Kretschmer szász miniszterelnöknek és Mario Voigt tübingiai CDU-vezetőnek.²²

Túlzás nélkül kijelenthető, hogy a kelet-németországi Thüringia tartomány vált a CDU válságának legfőbb tükörképévé az utóbbi években. 2019-ben még Angela Merkel volt Németország kancellára, ám a CDU pártelnöki pozícióját – a kancellári utódként kiválasztott, és ezáltal Merkel nyomására megválasztott – Annegret Kramp-Karrenbauer töltötte be, akinek vezetése alatt párttársai együtt szavazták meg az AfD képviselőivel 2020 elején a liberális Thomas Kemmerichet a tartomány miniszterelnökéül. Angela Merkel „megbocsáthatatlannak” nevezte, hogy demokratikus pártok együtt szavaznak az AfD-vel, ezért követelte az eredmény visszavonását²³, a nyomás hatására Kemmerich lemondott, helyére pedig a Linkés Bodo Ramelow lépett, akinek kormányát kívülről támogatta a CDU.

A kancellár intervenciója oly mértékben kezdte ki Kramp-Karrenbauer – amúgy sem túl jelentős – tekintélyét, hogy utóbbi nemcsak a CDU-elnöki posztjáról mondott le, de ezzel együtt a kancellárjelöltségről is. Ezt követően Merkel minden befolyását latba vetette, hogy Armin Laschet legyen az új pártelnök és ne a kancellár régi riválisa, Friedrich Merz. Laschettel végül a CDU történelmi vereséget szenvedett 2021 szeptemberében, amit követően decemberben a párt vezetését végül az évtizedek óta erre váró Merz vehette át, aki eleinte még azzal kampányolt, hogy az uniópártoknak vissza kellene térniük konzervatív gyökereikhez és visszanyerniük az AfD-hez átpártolt szavazókat. 2018-ban még ennél is ambiciózusabban azt ígérte, hogy az akkor 16 százalékon álló „AfD támogatottságát megfelezi”. Noha Merz azóta elhatárolódott ezen kijelentésétől arra hivatkozva, hogy az „egy több évvel ezelőtti értékelés volt, amelyet teljesen más körülmények között fogalmazott meg”²⁴, mostanra azért azt meg lehet állapítani, hogy ez a kijelentés igencsak rosszul öregedett, amikor az AfD támogatottsága immár stabilan 25–26 százalék között mozog.

Az Angela Merkel által megkezdett stratégiai balratolódás, amellyel a pártját a szociáldemokrata, liberális és zöld szavazók részére kívánta választhatóbbá tenni, nemcsak a CDU kereszténydemokrata és konzervatív alapállását kezdte ki, hanem a pártba vetett kormányzókéesség hitét is. Az egykori kancellár olyan ösvényt jelölt ki pártja számára, amely Friedrich Merz mozgásterét a mai napig jelentősen korlátozza. Nem

22 Spiegel. (2025. június 14.) *Merz schließt Koalition mit BSW in Ländern nicht mehr aus.* <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/cdu-friedrich-merz-schliesst-koalition-mit-bsw-auf-landesebene-nicht-mehr-aus-a-0fa555f6-ea74-451d-8b9b-78f7831611de>

23 Deutsche Welle (2020. június 2.) *Merkel: Far-right backed state premier vote ‚unforgivable‘.* <https://www.dw.com/en/merkel-slams-unforgivable-far-right-backed-state-premier-vote/a-52275528>

24 Welt. (2023. június 23.) *CDU-Chef Merz rückt von Aussage zu Halbierung der AfD-Wählerschaft ab.* <https://www.welt.de/politik/deutschland/article246025222/CDU-Friedrich-Merz-rueckt-von-Aussage-zu-Halbierung-der-AfD-Waehlerschaft-ab.html>

meglepő, hogy maga Merz ismeri el saját könyvében, hogy a CDU/CSU párt nevében szereplő, C betű, amely a párt kereszténydemokrata alapidentitását illeti, újra és újra vita tárgyává válik. Értelmezése szerint napjainkban a keresztény egyházak térvesztése, a lakosság növekvő vallási közömbössége, valamint az iszlám európai térhódítása miatt lényegében okafogyottá vált, hogy kereszténydemokrata erőként tekintsen a párt magára, a kancellár szavaival élve: „a CDU és CSU uniója immár egy vallások és felekezetek feletti, közös erkölcsi alapokkal rendelkező pártok szövetsége”.²⁵ Merz tehát lényegében befejezte az Angela Merkel által megkezdett folyamatot, hogy pártját kereszténytelenítse, és a párt nevében szereplő „C” betű jelentését keresztényről (*Christlich*) centrálisra (*Central*) változtassa.²⁶

Mára a kereszténydemokrata perspektíva immár csak a párt nevében jelenik meg, aminek fényében az sem meglepő, hogy a CDU-nak semmiféle mondanivalója nincs az egyre növekvő keresztényüldözésről, az életvédelemről, vagy a bioetikáról. Merz kezdeti elnöksége alatt tovább folytatódott a párt balratolódása, többek között bármiféle együttműködést kizárt az AfD-vel, kiállt az LMBTQ párok örökbefogadási joga mellett és bevezette az 50 százalékos női kvótát a testületi posztokra, ami az alkalmasság, a teljesítmény és a tudás helyett ideológiai célokat szolgál.²⁷

Miközben a kancellárnak valóban igazat lehet adni Németország vallási – és egyébként demográfiai – átalakulását illetően, egy az újraegyesítésre visszamutató történelmi analógia kellően szemlélteti a CDU útvesztését. A CDU-n belül ekkora heves vita folyt az az első össznémet választások időpontjának kitűzését illetően, amit például olyan aggodalmak fűtöttek, hogy mivel az NDK választóinak többsége protestáns, ezért a kereszténydemokraták el fogják veszíteni a hatalmat és le kell mondaniuk a kormányzásról. Amikor kiderült, hogy az NDK polgárainak – a kommunizmus vallásüldözése következtében – szinte alig akad vallási kötődése, a félelmek még tovább fokozódtak.²⁸

Mindennek ellenére a CDU nem adta fel kereszténydemokrata identitását, a keletnémetek pedig vallási hovatartozásuktól függetlenül Kohl pártjába fektették bizalmukat és érdekképviselőik reményét. Éles kontraszt mutatkozik tehát a mai identitásválsággal küzdő CDU-val, amely karizmatikus vezető hűján csak sodródik a korszellemmel és aktuális érdekei mentén hatalomtechnikai alkukat eszközöl. Kelet-Németország lakosai ma sem vallási elkötelezettségük, hanem gazdasági, kulturális és politikai emancipációjuk reményében fordulnak egyre nagyobb létszámban az AfD felé, hiszen a CDU

25 Merz, F. (2022). *Új idők – Új felelősség – Demokrácia és szociális piacgazdaság Németországban a 21. században*. MCC Press. Bp. 204–205. o.

26 Schmidt Mária találoán már közel tíz éve rámutatott, hogy miképp vált centrista párttá a CDU az ateisták és muszlimok támogatásáért cserébe a szavazatmaximalizálás érdekében. Bővebben lásd: Schmidt, M. (2016). *Veszélyzónában*. KKETTKK. Bp. 273. o.

27 Bíró, A. (2022. december 12.). *Újra lesz konzervatív párt Németországban?* XXI. Század Intézet. <https://www.xxiszaszad-intezet.hu/ujra-lesz-konzervativ-part-nemetorszagban/>

28 Kohl, H. (2014). *A fal leomlásától az újraegyesülésig*. Antall József Tudásközpont. Bp. 267. o.

balratolódásával a politikai paletta jobboldalán keletkezett reprezentációs szakadékokat a karakteresen szuverenista párt töltötte be.

Noha egyes vélekedések szerint az utóbbi két évben a CDU az elmúlt évtized folyamatos balratolódása, és a fiatal, progresszív választóknak való megfelelési kísérletek után kissé váratlanul megpróbál újra visszatérni konzervatív gyökereihez, ennek őszintesége kétségbe vonható. Sokkal inkább az AfD további térnyerésétől tartó hatalmpolitikai taktikázásról van szó, amelyet a választók is látnak, Kelet-Németországban pedig különösen.

A két párt viszonyrendszerében a 2024 őszén tartott tartományi választások már előrevetítették azokat a megváltozott választói magatartásokat, amelyeket a 2025-ös szövetségi választások is megerősítettek: a CDU a progresszív baloldali szavazókat vonzza magához, az AfD a korábbi bizonytalanok mellett a kiábrándult CDU-sokat.

A KELETI NÉPPÁRT

A szociáldemokrata–zöld–liberális koalíció összeomlása miatt 2025 februárjában rendezett előrehozott szövetségi választáson a CDU pürrhoszi győzelmet aratott, az AfD történelmi eredményt elérve közel 21 százalékon végzett, míg a progresszív zöldek, a szociáldemokraták és liberálisok a várakozásoknak megfelelően gyengén szerepeltek. Miután az AfD-vel való koalíciókötést a CDU-t vezető Friedrich Merz kizárta, így egyetlen koalíciós partnerként a szociáldemokraták jöhettek szóba. Ezen együttműködés noha névleg „nagykoalíció”, ám azt fontos rögzíteni, hogy az ún. centrupártok soha nem értek el ilyen gyenge együttes eredményt és pusztán annak köszönhetően rendelkeznek többséggel, hogy a több mint 50 millió választópolgár részvételével lezajlott választáson a BSW néhány ezer szavazat és ezáltal 0,03 százalék híján kimaradt a parlamentből.²⁹

Wagenknecht hiába robbant be nagy elvárásokkal új pártjával, és szerepelt kifejezetten jól a BSW 2024 őszén az ország keleti tartományaiban tartott választások során, most egy hajszál híján, de nem jutott be a Bundestagba. Ebben nagy szerepet játszhatott, hogy amíg a Linke elitellenes retorikája és a fiatalok lakhatási kérdései miatt felülteljesített³⁰, a BSW hatalomtechnikai taktikázásokba kezdett az ország keleti felén, 2024 őszén megtartott választások után, ami visszafelé sült el, illetve a migráció kérdésében nem volt képes versenyre kelni az AfD narratívájával, ahogyan egyébként a CDU sem.

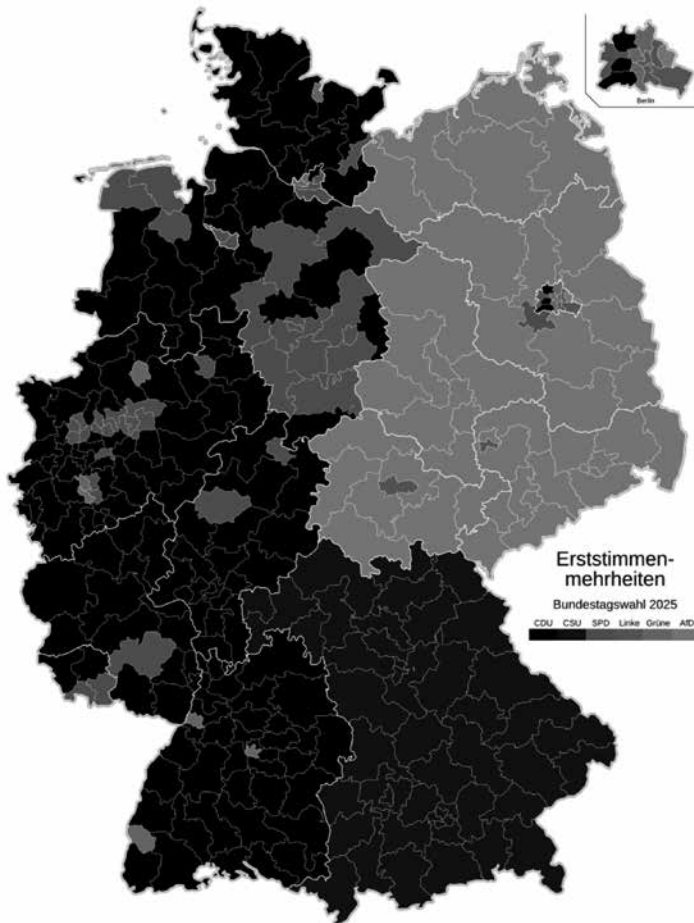
Az AfD szövetségi szinten való megerősödése nagyban köszönhető annak, hogy a 2021-es adatokkal összevetve azokban a tartományokban volt jelentősen magasabb a részvételi arány, ahol a párt fellegvárakkal rendelkezik: Alsó-Szászországban 6,4, Brandenburgban 6,6, Szász-Anhaltban 15,9, Thüringiában 19,9 százalékkal volt maga-

29 Bündnis Sahra Wagenknecht. *Neuauzählung jetzt!* <https://bsw-vg.de/neuauzählungjetzt/>

30 rbb24.de. (2025. február 23.) *Jüngere wählten die Linke, Ältere die Union.* <https://www.rbb24.de/politik/wahl/bundestag/2025/berlin-brandenburg-stimmanteil-altersgruppen-junge-linke-alte-cdu.html>

sabb a részvételi arány, mint 2021-ben. Az AfD a keleti választókerületeket 30–40 százalékos arányban nyerte meg, az öt keleti tartományban a szavazatok 34 százalékát szerezte meg, a második helyezett CDU jelentősen lemaradva, mindössze 17,8 százalékot ért el, míg a Linke 13, az SPD 11,3, a BSW 10, a zöldek pedig 6,8 százalékon végeztek.

1. ábra: A 2025-ös német szövetségi Bundestag választások kerületi eredményei.

Forrás: Tagesschau. de. (2023. február 23.) Wo die Parteien ihre Hochburgen haben.
<https://www.tagesschau.de/inland/bundestagswahl/wahlkreisergebnisse-karte-bundestagswahl-2025-100.html>

A választási térképek kellően szemléltetik egyre inkább meghatározóbbá váló nyugati–keleti szembenállást, főleg az AfD keleti dominanciájából adódóan. A szövetségi választás emellett arra is rávilágított, hogy a párt vált országosan Németország munkáspártjává, hiszen a bérből és fizetésből élők körében 38 százalékot (!) elérve magabiztosan utasította maga mögé a 22 százalékot elérő CDU-t, a 12 százalékon végző SPD-t, illetve a 10 százalék alatt végző Linkét, zöldeket, BSW-t és liberálisokat.³¹

A pártok korstruktúráját megvizsgálva már a szászországi és tübingiai tartományi választások során is szembeűnővé vált, hogy a keleti tartományok jövőképe az AfD-nek kedvező fordulatokat rejt. Tűringiában a 18–24 év közötti korosztály 36 százaléka, Szászországban 30 százaléka, míg a 25–34 év közöttieknek előbbi tartományban 33 százaléka, utóbbiban 28 százaléka támogatta szavazatával a nemzeti szuverenista pártot. Az országos szövetségi választás során a 25 éven alattiak körében a Linke minősűlt a legnépszerűbbnek 25 százalékkal, míg az AfD 20 százalékot elérve magabiztosan végzett a második helyen, a CDU 13, az SPD és a zöldek 12–12, illetve a liberálisok és a BSW 6–6 százalékát megelőzve. Úgy tűnik tehát, hogy a fal utáni generáció (*Nachwendegeneration*) megszabadult a régi lojalitásoktól és szentimentalizmustól és nemcsak bizalmatlannak, de immunisnak is mutatkozik a fősodor AfD-ellenes retorikájával szemben.

Amellett, hogy az AfD kifejezetten ambicionálja, hogy egy specifikus keletnémet identitást instrumentalizáljon, szövetségi választáson elért eredményéhez nagyban hozzájárult, hogy a nyugati tartományokban is jelentősen megerősödött a párt. Mindez azonban nem gyengíti a párt keleti beágyazottságát, ahol a különböző korosztályok és társadalmi csoportok megszólítási képessége által egy heterogén választói támogatást bírhat magáénak, amelyen keresztül néppárti karaktert is elkezdett magára öltetni.

KÖVETKEZTETÉSEK

A berlini fal leomlása és Németország újraegyesűlése után 35 évvel az amerikaiak által adományozott liberális rendszer, ami mindeddig viszonylag stabilnak és sikeresnek tűnt, megdőlni látszik. Az országot vezető politikai és médiaelit, valamint a magát „demokratikus középnek” tekintő fősodor nemcsak, hogy nem hajlandó tudomásul venni a keletnémeteket aggasztó problémákat, de antidemokratikus eszközökkel meg is gátolja az ott élő állampolgárok politikai részvételét. A nyugati modernizáló és felvilágosító attitűd csak tovább katalizálja a lappangó, kulturális karakterű problémákat, amely egyszerre vezet a keletnémetek elidegenedéséhez és elidegenítéséhez.

Mindennek következtében keleten egyre elterjedtebbé válik az „Ők ott fent, mi itt lent” (*Die da oben, wir hir unten*) értelmezési minta kialakulása, ami az osszifikáció jelenségét vonja maga után. Mindeddig a politikai elit különböző hatalomtechnikai alkuk

31 Tagesschau.de. Bundestagwahl 2025. *Stimmanteile unter Arbeitern im Vergleich zu 2021*. https://www.tagesschau.de/wahl/archiv/2025-02-23-BT-DE/charts/umfrage-afd/chart_1862370.shtml

árán képes volt célját, vagyis a keletnémetek érdekvédelmét egyre növekvő mértékben ellátó AfD-t politikai kordon mögé zárni, ám a döntés kontraproduktív hatásával érdemben még mindig nem számol. Azon állampolgárok, akik a fősodor démonizálása és ellehetetlenítési kísérletei ellenére is az AfD-re szavaznak, már átléptek azon a határvonalon, amellyel el lehetne tántorítani őket a párt támogatásától. Azzal, hogy az ország keleti felében a választók harmadának felhatalmazásával bíró pártot az elit kizárja a népszuverenitáson alapuló képviselői demokráciából, maga ágyaz meg az AfD további erősödésének, ahogyan a párt betiltására irányuló joginak álcázott politikai eszközök is. A kelet-németországi tendenciák alapján középtávon immár nem tűnik elképzelhetetlennek, hogy az AfD egymaga abszolút többséget szerez valamelyik keleti tartományban, ami „a szélsőjobboldal elleni védőbástya” szerepében tetszelgő *mainstream* pártok maradék keleti legitimitációját is elsodorná. Friedrich Merz, Németország kancellárjának szavaival élve: „A többség is tévedhet, és a következő választások után a kisebbség lehet az új többség. A parlamentáris demokráciánkban ezért a kisebbségnek joga van a részvételre és az együttműködésre: a mai ellenzék a holnap kormánya lehet.”³²

Mindebből következik, hogy a német elit, amely a népet populizmusra fogékonynak, ezáltal tudatlannak, tájékozatlannak és megvezethetőnek tartja némi önreflexiót gyakorolva képessé kell váljon azon alapvető tény felismerésére, hogy a nép nem lehet ellenzékben.

32 Merz. Uo. 58. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Biró, A. (2022. december 12.). Újra lesz konzervatív párt Németországban? XXI. Század Intézet. <https://www.xxiszazadintezet.hu/ujra-lesz-konzervativ-part-nemetorszagban/>
- Biró, A. (2023. szeptember 31.) Gyökeresen átalakulhat a német politikai rendszer. XXI. Század Intézet. <https://www.xxiszazadintezet.hu/gyokeresen-atalakulhat-a-nemet-politikai-rendszer/>
- Biró, A. (2024. szeptember 5.) Új időszámítás kezdődött Németországban. XXI. Század Intézet. <https://www.xxiszazadintezet.hu/uj-idoszamitas-kezdodott-nemetorszagban/>
- Blank, T. (1997). *Wer sind die Deutschen? Nationalismus, Patriotismus, Identität -Ergebnisse einer empirischen Längsschnittstudie.* Bundeszentrale für politische Bildung. <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/archiv/538042/wer-sind-die-deutschen-nationalismus-patriotismus-identitaet-ergebnisse-einer-empirischen-laengsschnittstudie/>
- Brandt, M. (2023). *Ostidentität auch 33 Jahre nach Wende weiter stark.* Statista. <https://de.statista.com/infografik/23073/befragte-die-sich-in-ersterlinie-als-deutsche-ostdeutsche-westdeutsche-fuehlen/>
- Bündnis Sahra Wagenknecht. Neuauszählung jetzt! <https://bsw-vg.de/neuauszahlungjetzt/>
- Deutsche Welle (2020. június 2.) *Merkel: Far-right backed state premier vote „unforgivable”.* <https://www.dw.com/en/merkel-slams-unforgivable-far-right-backed-state-premier-vote/a-52275528>
- Deutschlandfunk. (2024. szeptember 4.) *Bröckelt jetzt die Brandmauer?* <https://www.deutschlandfunk.de/brandmauer-afd-landtagswahlen-cdu-linke-bsw-100.html#Brandmauer-BSW-Linke>
- Deutschlandpolitik der Regierung Kohl.* Bundeskanzler Helmut Kohl.de <https://www.bundeskanzler-helmut-kohl.de/seite/deutschlandpolitik-der-regierung-kohl/>
- Gepfert, D. (2025). *A Németországi Szövetségi Köztársaság rövid története.* MCC Press. Bp.
- Kellerhoff, S.F. *Wer wollte die Wiedervereinigung? Bundesstiftung Aufarbeitung.* <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/recherche/dossiers/fakten-meinung-mythen-die-ddr-als-projektionsflaeche/wiedervereinigung#:~:text=Die%20SPD%2C%20die%20ebenfalls%20f%C3%BCr%20die%20Einheit%2C,Rest%20der%20Stimmen%20verteilte%20sich%20auf%20Klemparteien.>
- Kohl, H. (2014). *A fal leomlásától az újraegyesülésig.* Antall József Tudásközpont.
- Lehmann, H. G. DDR: Vom Mauerbau bis zum Sturz Ulbrichs 1961–1971. Chronik der Mauer. de. <https://www.chronik-der-mauer.de/material/178743/lehmann-hans-georg-ddr-vom-mauerbau-bis-zum-sturz-ulbrichs-1961-1971>
- Mau, S. (2024). *Ungleich vereint.* Suhrkamp Verlag.
- Merz, F. (2022). *Új idők – Új felelősség – Demokrácia és szociális piacgazdaság Németországban a 21. században.* MCC Press. Bp. 204–205. o.
- Németh, I. (2019). *Rendszerváltás az NDK-ban.* Korunk. XXX/12.
- Pressemitteilung. (2020. szeptember 16). *Treuhand verkaufte produktive Firmen vor allem an den Westen.* Ifo Institut. <https://www.ifo.de/pressemitteilung/2020-09-16/treuhand-verkaufte-produktive-firmen-vor-allem-den-westen>
- rbb24.de. (2025. február 23.) *Jüngere wählten die Linke, Ältere die Union.* <https://www.rbb24.de/politik/wahl/bundestag/2025/berlin-brandenburg-stimmanteil-altersgruppen-junge-linke-alte-cdu.html>
- Regierungserklärung von Bundeskanzler Willy Brandt vor dem Deutschen Bundestag in Bonn am 28. Oktober 1969. https://www.willy-brandt-biografie.de/wp-content/uploads/2017/08/Regierungserklaerung_Willy_Brandt_1969.pdf
- Schmidt, M. (2015). *Ossi, Wessi - oder einfach nur deutsch?* Yougov. <https://yougov.de/politics/articles/13465-ossi-wessi-oder-einfach-nur-deutsch>
- Schmidt, M. (2016). *Veszélyzónában.* KETTKK. Bp.
- Spiegel. (2025. június 14.) *Merz schließt Koalition mit BSW in Ländern nicht mehr aus.* <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/cdu-friedrich-merz-schliesst-koalition-mit-bsw-auf-landesebene-nicht-mehr-aus-a-0fa555f6-ea74-451d-8b9b-78f7831611de>
- Tagesschau.de. *Bundestagwahl 2025. Stimmanteile unter Arbeitern im Vergleich zu 2021.* https://www.tagesschau.de/wahl/archiv/2025-02-23-BT-DE/charts/umfrage-afd/chart_1862370.shtml
- Welt. (2023. június 23.) *CDU-Chef Merz rückt von Aussage zu Halbierung der AfD-Wählerschaft ab.* <https://www.welt.de/wahl/politik/deutschland/article246025222/CDU-Friedrich-Merz-rueckt-von-Aussage-zu-Halbierung-der-AfD-Waehlerschaft-ab.html>
- Wirsching, A. *Deutsche Einheit.* Bundeskanzler Helmut Kohl.de <https://www.bundeskanzler-helmut-kohl.de/seite/deutsche-einheit/>

DR. KOLLÁTH MIHÁLY GÁBOR

Gondolatok a közösségi média moderálási tevékenységének véleménynyilvánításra gyakorolt hatásairól

Fogalommeghatározás és problémafelvetés

I. BEVEZETÉS

A közösségi média napjaink egyik legfontosabb kommunikációs csatornájává vált. Ezen platformokon keresztül tájékozódunk a közélet aktuális eseményeiről, tartjuk a kapcsolatot kollégáinkkal, barátainkkal és családtagjainkkal. A közösségi média szorosan átszövi mindennapjainkat, olyannyira, hogy életünk szinte elképzelhetlenné vált az általa kínált szolgáltatások nélkül. Gondoljunk a munkahelyi vagy családi chatsoportokra, a rendezvényszervezésben segítséget nyújtó Facebook eseményekre, vagy pusztán átlagos információszerzési szokásainkra.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a közösségi média moderálási tevékenységből eredő esetlegesen a véleménynyilvánítás szabadságát korlátozó vagy sértő hatásokat, és egyfajta problématerképként szolgáljon a téma kutatásához kapcsolódóan. A tanulmány során meghatározom a közösségi média fogalmát, bemutatom ezen platformok szerepét hétköznapi életünkben, valamint alapvető működési elveit, majd ezen elvek megvalósításának hatásait az egyén véleménynyilvánításának lehetőségeire.

II. A KÖZÖSSÉGI MÉDIA FOGALMÁNAK MEGHATÁROZÁSA ÉS PIACI JELENTŐSÉGE

A hazai klasszikus médiajogi szakirodalom, valamint a jogszabályi definíció a „közösségi média” fogalmát hagyományosan nem az internetes platformok egy típusára, a közösségi platformokra, hanem a közszolgálati és kereskedelmi médiumok mellett működő,

valamely közösség igényeit kielégítő médiaszolgáltatásokra alkalmazza. Ez a megközelítés tükröződik a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. törvény fogalomhasználatában is.¹ A mai modern közbeszédben viszont a közösségi média fogalma az internetes platformok egy konkrét kategóriájára utal,² elválík egymástól a klasszikus jogi fogalom és a hétköznapi fogalomhasználat így mindenekelőtt elengedhetetlen, hogy meghatározzuk: mi is az az internetes platform és azon belül mit is jelent a közösségi média? Ehhez segítségül elsődlegesen a nemrégiben alkalmazhatóvá vált uniós jogszabályt, a Digital Services Act-et, valamint az utóbbi években kimunkált jogi szakirodalmat használhatjuk fel.

Az online platformok olyan weboldalak, amelyek célja az emberek más felhasználókkal, illetve különféle erőforrásokkal való összekapcsolása, mely kapcsolatteremtés eszközt jellemzően algoritmusok által irányított adatfolyamok jelentik.³ Digital Services Act az online platformokat a 3. cikk i. pontjában olyan tárhelyszolgáltatásként definiálja *„amely a szolgáltatás igénybe vevőjének kérésére információkat tárol és nyilvánosan terjeszt, kivéve, ha ez a tevékenység egy másik szolgáltatás kisebb vagy kizárólag kiegészítő eleme, vagy a fő szolgáltatás kisebb funkcionalitása, amely objektív és technikai okokból nem használható az említett másik szolgáltatás nélkül, és az ilyen elem vagy funkcionalitás másik szolgáltatásba való integrációja nem a rendelet alkalmazhatóságának elkerülésére szolgál.”*⁴ Ezen fogalomhasználat különlegessége, hogy szemben több korábbi szakirodalommal⁵ az online keresőmotorokat külön kategóriaként kezeli.

Az internetes platformok tehát erőforrásokat kötnek össze az egyes felhasználókkal, a digitalizáció vívmányain keresztül. Ez a fogalommeghatározás viszont az internet egy jelentős részén fellelhető weboldalra igaz, így tanulmányom témájához kapcsolódóan elengedhetetlen tovább szűkíteni ezt a kört, és meghatározni a közösségi platform fogalmát, mely fogalom alatt azon digitális felületek értendők, amelyek közösségi funkcióval egészülnek ki, és lehetőséget biztosítanak a felhasználók számára saját tartalmak közzétételére, valamint az ezekre adott reakciók – például kommentek, hangulatjel alapú reakciók vagy egyéb interakciók – kifejezésére.⁶ A közösségi platformokon a felhasználók értékelhetik az egyes szolgáltatásokat, megoszthatják

1 PAPP János Tamás: A közösségi média szabályozása a demokratikus nyilvánosság védelmében, Budapest, 2022, Wolters Kluwer, p. 25. és a **tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. törvény** 66.§.

2 KOLTAJ András: A social media platformok jogi státusa a szólásszabadság nézőpontjából. In.: In Medias Res, 2019/1 p. 1. és „social media” In.: *Encyclopaedia Britannica* [online]: <https://www.britannica.com/topic/social-media> Utolsó letöltés ideje: 2025. június 24.

3 ZÓDI Zsolt: Platformok, robotok és a jog, Budapest, 2018, Gondolat Kiadó, p.103.

4 **Digital Services Act** 3. cikk i) pont

5 Megjegyzés: Lásd például PAPP János Tamás: A közösségi média szabályozása a demokratikus nyilvánosság védelmében (Budapest, Wolters Kluwer, 2022) című művében foglalt kategorizálási rendszert.

6 PAPP János Tamás: A közösségi média szabályozása a demokratikus nyilvánosság védelmében, Budapest, 2022, Wolters Kluwer p. 31.

tapasztalataikat, véleményüket és akár saját, az oldal üzemeltetőjétől független tartalmakat tudnak generálni és létrehozni. Ezen platformokon belük különíthetjük el az úgynevezett közösségi média platformokat, melyeken a megjelenő tartalmak tekintetében a „média” jelleg dominál, a médiatartalmak előállítására, megtekintésére és az azokra adott reakciók egyaránt a felhasználók aktív részvételével valósul meg. A közösségi média egyik alapvető sajátossága, hogy a klasszikus weboldalakkal ellentétben nem egyes témák köré, hanem emberek köré szerveződik.⁷ E struktúra lehetőséget teremt az egyéni vélemények és gondolatok nyilvános megjelenítésére, a felhasználók által generált tartalmak megosztására, valamint mások tartalmainak értékelésére, minősítésére és továbbosztására, ezáltal újfajta kommunikációs és információterjesztési dinamikákat hozva létre.

Az Eurostat adatai alapján 2023-ban az EU lakosságának 59%-a használt valamilyen közösségi hálót az interneten, az országok közül pedig a három leginkább kiemelkedő Dánia (91%), Ciprus (83%) és hazánk, Magyarország (81%) volt.⁸ A fiatal lakosság (16-29 évesek) körében pedig még magasabb ez az arány, ebben a korosztályban a lakosság 94%-a használ naponta internetet, 84%-a pedig a közösségi média elérése érdekében teszi ezt.⁹ A Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság 2024-es internet felmérése alapján a 16 év feletti internetezők 98%-a használ valamilyen közösségi médiát hazánkban, a legnépszerűbb közösségi oldalak a Facebook (92%), valamint a YouTube (91%). A felhasználók 89%-a naponta látogatja a Facebookot, 60%-uk pedig ezen időszak alatt többször is megnézni a felületet.¹⁰ Egy átlagos magyar felhasználó az NMHH 2023-as kutatása alapján két órát töltött naponta a közösségi média valamely felületén.¹¹ Láthatjuk tehát, a lakosság jelentős része fogyasztója ezen internetes szolgáltatásnak, mely, mint olyan hatással van kommunikációs lehetőségeikre, és ezáltal alapjogaik érvényesíthetőségére is. Ma már elképzelhetetlen életünk a közösségi média szolgáltatásai nélkül, az utóbbi években a telefonálást sok esetben felváltotta a videóbeszélgetés, a chat, vagy az internetes platformok felületén keresztül történő hanghívás.

„Mindenkinek ugyanazt a hatalmat tudjuk adni, ami a tömegmédiának volt” fogalmazott Chris Cox, a Facebook termék-elnökhelyettese a közösségi média jelentőségét

7 CHRISTAKIS, A. Nicholas – FOWLER, H. James: Kapcsolatok hálójában, Budapest, 2010, Typotex Kiadó, pp. 298-299. és PAPP János Tamás: A közösségi média szabályozása a demokratikus nyilvánosság védelmében, Budapest, 2022, Wolters Kluwer pp. 31-35.

8 59% of EU individuals using social networks in 2023 [online]: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240319-1> , Utolsó letöltés ideje: 2025. június 26.

9 96% of young people in the EU uses the internet daily [online]: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20230714-1> , Utolsó letöltés ideje: 2025. június 26.

10 Az elektronikus hírközlési piac fogyasztóinak vizsgálata, 2024 – internetes felmérés [online]: https://nmhh.hu/cikk/251280/Az_elektronikus_hirkozlesi_piac_fogyasztoinak_vizsgalata_2024_internetes_felmeres#_Kozosségi_oldalak_hasznalata , Utolsó letöltés ideje: 2025. június 26.

11 Így internetezünk mi – online tartalomfogyasztási szokásaink [online]: https://nmhh.hu/cikk/238531/Igy_internetezunk_mi_online_tartalomfogyasztasi_szokasaink , Utolsó letöltés ideje: 2025. június 26.

szemléltetve és utalva szerepére a kommunikációs és hírfogyasztási szokások megváltozásában.¹² A hagyományos médiastruktúra, amelyben a tartalmak elérhetőségét elsősorban kiadói és szerkesztői döntések határozták meg az elmúlt évtizedekben háttérbe szorult, egy új, decentralizált médiastruktúra alakult ki. A XXI. század kommunikációs forradalmának egyik legmeghatározóbb következménye az egyének és kisebb közösségek kommunikációs lehetőségeinek radikális kiterjedése, amely új dinamikákat hozott létre a nyilvánosság működésében és a tartalomterjesztés mechanizmusaiiban.¹³ A közösségi média lehetőséget teremt arra, hogy véleményünket jelentősebb infrastrukturális háttér vagy anyagi ráfordítás nélkül juttassuk el a társadalom szélesebb rétegeihez, miközben más felhasználók tartalmaihoz, az általuk megosztott gondolatokhoz és információkhoz is közvetlenül, minimális költségekkel hozzáférhetünk. A közösségi média ezen szerepének hála számos szakirodalomban egyfajta vélemények piacaként jelenik meg, melyen mindenki szabadon megoszthatja gondolatait, ötleteit és melyen ezen megosztott gondolatok versengenek egymással.¹⁴

Ezen, a kommunikációt könnyítő és költségeit csökkentő funkciója mellett ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a közösségi média működése alapvetően az üzleti logikát – így többek között a profitmaximalizálás elvét – követi. A platformok üzemeltetői elsősorban a felhasználói jelenlét és aktivitás – mint piaci értékkel bíró eszköz – „értékesítéséből” biztosítják fenntarthatóságukat és a szolgáltatás színvonalát. A felhasználók és a platform között így egy sajátos reláció alakul ki, amelynek keretében a szolgáltatók harmadik felek számára hozzáférést biztosítanak a felhasználók elérhetőségéhez és a magatartásukra vonatkozó adatokhoz.¹⁵ Ebben a működési struktúrában – már pusztán a hálózatos működés előnyeinek kihasználásához – elengedhetetlen, hogy a közösségi média minél több felhasználóval rendelkezzen, és ezen felhasználókból minél több interakciót váltsanak ki. A felhasználószám növelésének fontos eszköze lehet a térítésmentes használat lehetősége, melyre Tóth András „zéró áras” modellként ír le.¹⁶ Az „ingyenesség” és a kiterjedt szolgáltatások segítségével a közösségi média nagy mennyiségű felhasználót tudhat magáénak, mely felhasználókat gyakran különböző megoldások (így például impulzusfüggőségeket kialakító modellek, a platformra

12 KIRKPATRICK, David: A facebook-jelenség – Egy bennfentes sztorija a cégről, mely összeköti a világot, Budapest, 2011, GABO, p. 323.

13 SZABÓ Máté: Emberi jogok – alapvető jogok? Esélyek és veszélyek az ombudsman szemével, Budapest, 2011, Kairosz Kiadó p. 47. és KOLTAY András: Az új média és a szólásszabadság – A nyilvánosság alkotmányos alapjainak újragondolása, Budapest, 2019, Wolters Kluwer p.190.

14 KIRKPATRICK, David: A facebook-jelenség – Egy bennfentes sztorija a cégről, mely összeköti a világot, Budapest, 2011, GABO

15 PAPP János Tamás: A közösségi oldalak felhasználási feltételei és a platformok magánszabályozása In.: BARZÓ Tímea – CZÉKMANN Zsolt – CSÁK Csilla (szerk.): „Gondolatok közttere” – A közösségi média személyiségvédelemmel összefüggő kihívásai és szabályozása az egyes államokban, Miskolc, 2021, Miskolci Egyetemi Kiadó p.54.

16 TÓTH András: A digitális átalakulás szabályozása az Európai Unióban, Budapest, 2024, ORAC pp. 21 -22.

vissza – visszahívó értesítések stb.) igyekszik felületéhez láncolni, és interakcióra készíteni.

A felek kapcsolatát vizsgálva láthatjuk, hogy felhasználó és a platform között egy polgári jogi szerződés jön létre, melynek keretében a felhasználónak lehetősége van igénybe venni a platform által nyújtotta szolgáltatásokat, melyért cserébe adataival, internetes aktivitásával „fizet”. Ezen adatalapúság a digitális gazdaság legfőbb jellemzője, egyben a közösségimédia-platformok működésének alapja.¹⁷ Az elmúlt években ezen fent említett működési modellhez kapcsolódóan, mint több hatóság állapította meg, hogy a közösségimédia-platformok által gyakran kommunikált „ ingyenesség” nem feltétlenül felel meg a tényleges működési logikának, és nem teljesen tükrözi a valóságot. Egy hazai példa ezen álláspontra a Gazdasági Versenyhivatal azon döntése, amelyben 1,2 milliárd forintos bírságot szabott ki a Facebookkal szemben amiatt, hogy az szolgáltatását a nyitóoldalon és Súgóközpontjában ingyenesként reklámozta. A GVH megállapítása szerint, noha a felhasználóknak valóban nem kell közvetlen pénzbeli ellenszolgáltatást nyújtaniuk a platform használatáért, személyes adataik és online aktivitásuk révén értékes, pénzé tehető erőforrást biztosítanak a szolgáltató számára, lényegében adataikkal és aktivitásukkal „fizetnek” a platform használatért.¹⁸ A GVH döntésével kapcsolatban a Kúria végül a Facebook-nak adott ígazat, megállapítva, hogy a „*személyes adatoknak célzott hirdetésekre való használatra átadása a fogyasztó részéről nem tekinthető olyan ellenszolgáltatásnak, amely a Fttv. 6. § (1) bekezdés c) pontja alá tartozik*”¹⁹ A hatóság fellépése viszont jó példaként szolgál arra, hogy a közösségi média szolgáltatásainak „ ingyenessége” mind több szereplő számára vet fel kérdéseket.

A korábbi, XX. századi média elsődleges célja a minél nagyobb olvasótábor elérése volt, a közösségi média világában viszont a passzív befogadást felváltotta a tartalomgyártás fontossága.²⁰ A közösségi média akkor tud minél nagyobb felhasználótábor építeni, ha felhasználói jól érzik magukat felületén, melynek fontos eszköze a különböző tartalmak moderálása, valamint az egyes felhasználók által érzékelhető tartalom, azaz algoritmusok által vezérelt hírfolyam egyedi alakítása, személyre szabása. Ezen módszertan számos demokráciával és alapjogokkal kapcsolatos kérdést felvet (így például a szűrőbuborékok és visszhangkamrák működését melyek konkrét hatással vannak mind az egyének közéletéről alkotott képére, mind pedig a modern demokráciák

17 KLEIN Tamás – TÓTH András (szerk.): *Technológia jog – Robotjog – Cyberjog*, Budapest, 2018, Wolters Kluwer, p. 96.

18 **1,2 milliárd Ft bírságot szabott ki a Gazdasági Versenyhivatal a Facebook-ra** [online]: https://www.gvh.hu/sajtozszoba/sajtokozlomenyek/2019_es_sajtokozlomenyek/12-milliard-ft-birsagot-szabott-ki-a-gazdasagi-versenyhivatal-a-facebook-ra Utolsó letöltés ideje: 2025. június 24.

19 BH 2022.1.24

20 SZIKORA Tamás: *A platformszabályozás egy új iránya Donald Trump Facebookról való kivitálásának példáján keresztül*. In.: TÖRÖK Bernát – ZÓDI Zsolt (szerk.) *Az internetes platformok kora*, Budapest, 2022, Ludovika Egyetemi Kiadó, p. 211

alakulására²¹, vagy a „shadow banning” jelenségét) viszont jelen tanulmány keretében – a dolgozat kereteinek megtartása végett – elsődlegesen a közösségi média moderálási gyakorlatának alapjogi kérdéseit ismertetem.

III. A KÖZÖSSÉGI MÉDIA MODERÁCIÓS GYAKORLATÁNAK ALAPJOGI KÉRDÉSEI

A klasszikus állami szabályozásban a tiltott tartalom meghatározása alapvetően egy társadalmi konszenzus eredményeként alakul ki, mely folyamat során a közösség rögzítette, hogy adott történeti és kulturális kontextusban mely megnyilvánulásokat tekint elfogadhatónak, és melyeket zár ki a legitím nyilvánosság köréből. Ezen elfogadott és nem elfogadott tartalmak köre folyamatosan változik és szoros összefüggést mutat az adott társadalom értékrendjével, politikai berendezkedésével és jogi kultúrájával.²² A közösségi média működése során a felhasználói igények kielégítése, valamint az egyes államok jogszabályainak történő megfelelés céljából egy komplex tartalommoderálási rendszert alakított ki, mely rendszerhez több esetben „fellebbezési” lehetőségeket is társít, ezzel többlépcsősévé téve a tartalmak eltávolításának folyamatát.

A közösségi médiában megjelenő tartalmak moderálása történhet ex ante és ex post formában. Ex ante moderáció esetén a bejegyzések még a közzétételük előtt – tehát a platform felé történő publikálási szándék kifejezésekor, a „gomb megnyomásakor” –ellenőrzés alá kerülnek, jellemzően automatizált, algoritmus alapú eszközökkel. Ilyen esetekben a kifogásolt tartalom egyetlen pillanatra sem válik elérhetővé a nyilvánosság számára. Példaként említhető, amikor egy képmegosztó platform algoritmusai felismeri a meztelenséget, és megtagadja a kép megosztását, illetve amikor bizonyos kifejezések automatikusan kiszűrésre kerülnek például egy chatbeszélgetés felületén. Ezen módszerrel szemben az ex post moderáció során a már közzétett tartalmak kerülnek ellenőrzésre és esetleges eltávolításra, akár algoritmusok, akár emberi moderátorok által. Ez történhet a platform saját kezdeményezésére (proaktív moderálás), vagy a felhasználók által tett bejelentések nyomán (reaktív moderálás) is. A két megközelítés eltérő súllyal van jelen a különböző platformokon, és más-más típusú tartalmi kontrollt eredményez a digitális nyilvánosságban.²³ A moderálási tevékenység – valamint annak két fázisa, a szabályellenes tartalom felismerése, valamint eltávolítása – történhet emberi

21 DAHLGREN, Peter M.: A critical review of filter bubbles and a comparison with selective exposure In.: *Nordicom Review* 42(1), DOI: 10.2478/nor-2021-0002, p.15-33.

22 BARBIER, Frédéric – LAVENIR, Catherine Bertho: *A média története*, Budapest, 2004, Osiris Kiadó p.377.

23 PAPP János Tamás: *A közösségi média szabályozása a demokratikus nyilvánosság védelmében*, Budapest, 2022, Wolters Kluwer p. 40

munkával, algoritmusok felhasználásával, vagy a kettő ötvözésével melyet a szakirodalom „human in the loop” módszernek nevez.²⁴

A közösségimédia-platformokon a felhasználók helyzetét elsődlegesen a felhasználási feltételek szabályozzák. E dokumentum rögzíti a szolgáltató és a felhasználók közötti jogviszony tartalmát, meghatározza annak kereteit, és egyben deklarálja a felek jogait és kötelezettségeit. A regisztrációs folyamat során a felhasználók ezen feltételek elfogadásával szerződéses kapcsolatba lépnek a platform üzemeltetőjével, amely a szerződéskötés elektronikus úton kötött szerződés egyik leggyakoribb esete.

A közösségimédia-felületek működése alapvetően a platformüzemeltetők által egyoldalúan kialakított szabályrendszeren alapul, amely meghatározza a szolgáltatás igénybevételének feltételeit és kereteit. E szabályok megsértése esetén a platformok jellemzően saját belső „fellebbezési” mechanizmust működtetnek, amely során az adott szolgáltató önállóan vizsgálja felül korábbi döntését. Állami struktúrára vetített analógiával élve a közösségimédia-platform üzemeltetője olyan szerepet tölt be saját digitális környezetében, hogy egyidejűleg testesíti meg a jogalkotói, a végrehajtói és az igazságszolgáltatói funkciókat. Ő alkotja meg a normákat, ő gondoskodik azok érvényesítéséről, és ő jár el a normák megsértésével kapcsolatos viták eldöntésében is. A platform maga határozza meg azokat a tartalmakat, melyeket tilt, illetőleg maga cselekszik ezen tartalmak eltávolításával kapcsolatban.²⁵

A közösségi média fent bemutatott – véleménynyilvánításban betöltött – szerepének ismeretében viszont kérdésként merül fel, miként ítéltjük meg a közösségi média moderációs és tartalom-eltávolító tevékenységét alapjogi szempontból. A téma kapcsán jelen dolgozat keretében két esetkört vizsgálók: azt, amikor a közösségi média szolgáltatója valamely tartalmat szabályzataival ellentétesnek ítélt meg, és letörli azt a felületéről, valamint azt, amikor a felhasználói profilt törli, esetlegesen a felhasználót véglegesen kilitlja felületéről.

Az egyes tartalmak törlése kapcsán alapvető kérdésként merül fel az alapjogok horizontális érvényesíthetőségének kérdésköre. Az alapjogok elsődlegesen az államokat kötelezik²⁶ feladatuk az állam túlhatalmának korlátozása, az állampolgárok állammal

24 LAI, Vivian – CARTON, Samuel, –BHATNAGAR, Rajat, –LIAO, Q. Vera, –ZHANG, Yunfeng, –TAN, Chenhao: Human-ai collaboration via conditional delegation: A case study of content moderation In.: Proceedings of the 2022 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems, CHI '22, New York, NY, USA, 2022. Association for Computing Machinery. Online elérés: <https://arxiv.org/abs/2204.11788> és SINGHAL, Msohit – LING, Chen – PAUDEL, Pujan – THOTA, Poojitha – KUMARSWAMY, Nihal – STRINGHINI, Gianluca – NILZADEH, Shirin: SoK: Content Moderation in Social Media, from Guidelines to Enforcement, and Research to Practice In.: 2023 IEEE 8th European Symposium on Security and Privacy (EuroS&P) Delft, Netherlands, 2023, DOI: 10.1109/EuroSP57164.2023.00056, pp. 868-895.

25 PAPP János Tamás: A közösségi oldalak felhasználási feltételei és a platformok magán szabályozása In.: BARZÓ Tímea – CZERMANN Zsolt – CSÁK Csilla (szerk.): „Gondolatok közttere” – A közösségi média személyiségvédelemmel összefüggő kihívásai és szabályozása az egyes államokban, Miskolc, 2021, Miskolci Egyetemi Kiadó pp. 48-50.

26 SOMODY Bernadette – VISSY Beatrix: „Az alapjogok védelme” In JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SULYOK Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András), Online elérés: <http://jotien.hu/szocikk/az-alapjogok-vedelme>, Utolsó letöltés ideje: 2025. június 20.

szembeni lehetőségeinek kibővítése. Ezen klasszikus alapjog felfogás keretei között viszont a platform és felhasználó, azaz két magánszereplő között nem érvényesíthetőek a véleménynyilvánítás szabadságának követelményei, az alapjogok csak vertikálisan, állam és állampolgár viszonylatában értelmezhetőek.²⁷ Ezen klasszikus gondolkodással szemben a közelmúltban mind több kutató és jogalkalmazó foglalt állást az alapjogok magánszereplők közötti, úgynevezett horizontális érvényesíthetősége mellett, melynek alapja azon gondolat, hogy a magánszereplők közötti alapjogsértés azért valósulhatott meg, mert az állam hiányos szabályozása erre lehetőséget biztosít. Mindezek okán pedig az állam köteles beavatkozni ezen magánjogi jogviszonyokba, és egy olyan szabályozási rendszert kialakítani, melyben az olyan alapjogok mint például a véleménynyilvánításhoz való jog szabadon tud érvényesülni.²⁸

A német bíróság a Themel v. Facebook Ireland ügyben hozott döntésében ezen gondolatmenetre támaszkodva kimondta: a szerződő felek közötti jogviszony keretében alkalmazott általános szerződési feltételek nem írhatják felül az alkotmányos alapjogokat. A bíróság álláspontja szerint egy olyan véleménynyilvánítás, amely a német jog alapján jogszerűnek minősül, nem távolítható el pusztán a platform belső szabályzatára hivatkozva.²⁹ A szerződési szabadságnak korlátja lehet tehát ezen bírósági döntés nyomán az alapjogok érvényesülése.

Egy közösségimédia-platfornon a lehető legsúlyosabb szankciónak minősül a felhasználói fiók végleges törlése, amely az adott egyént teljes mértékben kizárja a platform használatából. Az elmúlt években e gyakorlat egyre gyakoribbá vált, különösen politikai vagy közéleti szereplők esetében. Az egyik legjelentősebb példa erre Donald Trump amerikai elnök esete, akinek Twitter-fiókját a platform véglegesen megszüntette. A Twitter közleménye szerint abban az esetben is intézkednek, ha nyilvánvalóvá válik, hogy egy új fiók létrehozása a korábbi tiltás megkerülését célozza. Ilyen esetekben a megkerülésre használt fiók szintén felfüggesztésre kerül.³⁰ Ehhez hasonló történt hazánkban a Pestisracok.hu online sajtótermék Youtube csatornájával, a PsTV-vel is, melyhez kapcsolódóan a Google közölte: „A PsTV csatornát azért szüntettük meg, mert annak létrehozásával megkerülték a Pesti Srácok csatorna megszüntetésére irányuló intézkedésünket, amelyet a gyermekek biztonságára

27 KOLLÁTH, András: Az új média és a szólásszabadság – A nyilvánosság alkotmányos alapjainak újragondolása, Budapest, 2019, Wolters Kluwer, p. 235.

28 PAPP János Tamás: A közösségi oldalak felhasználási feltételei és a platformok magán szabályozása In BARZÓ Tímea – CZÉKMANN Zsolt – CSÁK Csilla (szerk.): „Gondolatok köztéré” – A közösségi média személyiségvédelemmel összefüggő kihívásai és szabályozása az egyes államokban, Miskolc, 2021, Miskolci Egyetemi Kiadó, pp. 51 – 53.

29 Themel v. Facebook, 18 W 1294/18.

30 FUNG, Brian: Twitter bans President Trump permanently In.: CNN [online]: <https://edition.cnn.com/2021/01/08/tech/trump-twitter-ban/index.html>, Utolsó letöltés ideje: 2025. június 24.

vonatkozó feltételek megsértése miatt távolítottunk el 2020 februárjában”³¹ A végleges törlés alapjogi szempontból azért kérdéses, mert a platform ezáltal véglegesen megakadályoz egy személyt abban, hogy a felületén hallassa véleményét, valamint információkhoz jusson hozzá.

A platformok azon jogosultsága, hogy egyes tartalmakat vagy felhasználókat eltávolítsanak, illetve bizonyos vélemények elérését korlátozzák, alapvetően magánjogi természetű, amely a tulajdonjogból, valamint a szerződéses szabadságból vezethető le. A platform tulajdonosa rendelkezik az általa létrehozott és birtokolt digitális infrastruktúra feletti rendelkezési joggal, amely feljogosítja arra, hogy meghatározza annak működési feltételeit és használati módját. A közösségi média infrastruktúrájához való hozzáférést a tulajdonos szerződéses jogviszony keretében biztosítja az egyéni felhasználók számára, akik a szolgáltatás igénybevétele során elfogadják a platform által meghatározott feltételeket. A felhasználók közösségimédia-felületen tanúsított magatartását a szolgáltató által meghatározott felhasználási feltételek szabályozzák. Ez a dokumentum rögzíti a felhasználó és a platform üzemeltetője közötti jogviszony kereteit, tartalmazza a felek jogait és kötelezettségeit, valamint meghatározza a szolgáltatás igénybevételének feltételeit. A regisztrációs folyamat során a felhasználók ezen feltételek elfogadásával szerződéses kapcsolatba lépnek a szolgáltatóval.

Tekintettel arra, hogy e szerződéses rendelkezések nem egyedileg kialakított megállapodások, hanem előre megfogalmazott, a szolgáltató által egyoldalúan meghatározott feltételek, a felhasználó és a platform között létrejövő jogviszony a távollévők között elektronikus úton megkötött, általános szerződési feltételek (ÁSZF) kategóriájába sorolható.³² A felhasználók nem rendelkeznek érdemi lehetőséggel arra, hogy a szerződés tartalmát egyénileg módosítsák, ezzel szemben a platform fenntartja magának a jogot, hogy a szerződéses feltételeket egyoldalúan, bármikor megváltoztassa. E konstrukció a platformüzemeltető és a felhasználó közötti jogviszonyt kifejezetten aszimmetrikussá teszi, amelyben a szolgáltató domináns pozícióval rendelkezik. Az általános szerződési feltételek jellemzően a felhasználókkal szemben kötelezettségeket határoznak meg, miközben korlátozott jogérvényesítési lehetőségeket biztosítanak számukra.³³

31 *Megírta a Google, miért törölték a Pesti Srácok YouTube-csatornájának utódját* In.: HVG [online]: https://hvg.hu/itthon/20230329_pesti_sracok_pstv_youtube_google_csatorna_torles Utolsó letöltés ideje: 2025. június 29.

32 PAPP János Tamás: A közösségi oldalak felhasználási feltételei és a platformok magán szabályozása In BARZÓ Tímea – CZÉKMANN Zsolt – CSÁK Csilla (szerk.): „Gondolatok közttere” – A közösségi média személyiségvédelemmel összefüggő kihívásai és szabályozása az egyes államokban, Miskolc, 2021, Miskolci Egyetemi Kiadó, pp. 48-50.

33 KOLTAY András: Az új média és a szólásszabadság – A nyilvánosság alkotmányos alapjainak újragondolása, Budapest, 2019, Wolters Kluwer, p. 235.

IV. KITEKINTÉS A DIGITAL SERVICES ACT SZABÁLYOZÁSI MEGOLDÁSAINA

Az online platformok gyors ütemű fejlődésére reagálva az Európai Unió elfogadta a digitális szolgáltatásokat szabályozó rendeletcsomagját, amelynek egyik központi eleme a Digital Services Act (DSA), amely 2024. február 17-től teljes egészében alkalmazandóvá vált. A rendelet horizontális megközelítést alkalmaz, elsődleges célkitűzései között szerepel a felhasználók biztonságának garantálása, jogaik védelme, valamint a platformok felelősségének meghatározása. A rendelet többek között bevezeti az „online óriásplatformok” (angolul: „very large online platform” – VLOP) fogalmát, amely azokra a platformokra vonatkozik, amelyek havi átlagos felhasználószáma eléri az Európai Unió lakosságának legalább 10%-át, vagyis minimum 45 millió főt. Az Európai Bizottság nyilvánosan elérhető listát vezet ezekről a platformokról.³⁴

A rendelet számos új kötelezettséget ír elő a platformoknak, így például kötelesek kapcsolattartó pontokat kijelölni a felhasználók és a hatóságok számára³⁵, valamint kötelesek felülvizsgálni a szerződési feltételeiket. Az online óriásplatformokat működtető szolgáltatóknak továbbá átláthatóbbá kell tenniük reklámozási gyakorlatukat és algoritmusaik működését. Ezen túlmenően kötelesek felmérni szolgáltatásaik rendszer szintű kockázatait, beleértve az alapvető jogok sérelmének lehetőségét, a kiskorúak védelmével kapcsolatos aggályokat, valamint az esetleges közegészségügyi kockázatokat.³⁶

A DSA előírja, hogy a platformoknak külön tájékoztatást kell nyújtaniuk a felhasználók számára a felhasználási feltételek azon módosításairól melyek valamilyen lényeges részt érintenek.³⁷ Amennyiben a szolgáltatás célcsoportját elsősorban kiskorúak képezik, vagy a platformot túlnyomórészt kiskorúak veszik igénybe, a rendelet külön követelményként hangsúlyozza, hogy a szolgáltatás igénybevételére vonatkozó feltételeket és esetleges szabályokat a kiskorúak számára is érthető nyelvezettel kell ismertetni.³⁸

Az online óriásplatformokat és a nagyon népszerű online keresőmotorokat működtető szolgáltatók kötelesek a szerződési feltételeiket minden olyan tagállam hivatalos nyelvén közzétenni, ahol szolgáltatásaikat elérhetővé teszik.³⁹ Ezen túlmenő-

34 PAPP János Tamás: A közösségi média szabályozása a demokratikus nyilvánosság védelmében, Budapest, , 2022, Wolters Kluwer p.223. és **Supervision of the designated very large online platforms and search engines under DSA** [online]: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/list-designated-vlops-and-vloses>, Utolsó letöltés ideje: 2025. június 20.

35 DSA 12. cikk.

36 DSA 34.cikk és **DSA: Online óriásplatformok és keresőmotorok** [online]: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/hu/policies/dsa-vlops>, Utolsó letöltés ideje: 2025. június 20.

37 DSA 14. cikk (2) bekezdés.

38 DSA 14. cikk (3) bekezdés és HOHMANN Balázs: A Digital Services Act és a Digital Markets Act termékekre és digitális szolgáltatásokra irányuló fogyasztói jogviszonyokat érintő rendelkezései In: *In medias Res*, 2023/2., pp. 69-91.

39 DSA 14. cikk (6) bekezdés.

en világos és tömör összefoglalót kell készíteniük ezen feltételekről, amely tartalmazza a rendelkezésre álló jogérvényesítési és jogorvoslati lehetőségeket is.⁴⁰

A rendelet értelmében a platformoknak szerződési feltételeikben közérthető és világos nyelvezettel kell tájékoztatniuk a felhasználókat az ajánlórendszereik fő paramétereiről, valamint arról, hogy ezeket a paramétereket a felhasználók milyen módon tudják befolyásolni. A paraméterekről szóló ismertetésnek ki kell térnie arra is, hogy a rendszer milyen okból ajánl fel bizonyos tartalmakat vagy információkat a felhasználók számára.⁴¹

A DSA többszintű jogorvoslati rendszert hoz létre a platformok által eltávolított tartalmak kapcsán. A rendelet értelmében a szolgáltatók kötelesek hatékony belső panaszkezelési rendszert biztosítani felhasználók számára, amely lehetővé teszi a panaszok elektronikus úton és díjmentesen történő benyújtását. Erre akkor van lehetőség, ha a szolgáltató egy adott tartalmat jogellenesnek ítélt, vagy úgy véli, az nem felel meg a saját felhasználási feltételeinek.⁴²

A DSA lehetőséget nyújt arra is, hogy a felhasználók és az online platformok között felmerülő viták rendezésében független vitarendező testületek járjanak el. A rendelet előírja, hogy a vitarendezéshez kapcsolódó költségeket a platformok viselik, elősegítve ezzel a felhasználók hatékony jogérvényesítését. E testületek célja, hogy a vitás ügyeket bírósági eljáráson kívül, alternatív módon rendezzék.⁴³

Magyarországon az első ilyen vitarendező testület az Online Platform Vitarendezési Tanács, amelynek elnökét a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság elnöke nevezi ki. A testület tagjait az elnök, valamint a 4/2024. (III. 21.) NMHH rendelet 21. § (3) bekezdése alapján meghatározott jelölő szervezetek delegálják, továbbá az NMHH elnöke is jogosult két tagot jelölni.⁴⁴

A rendelet célja, hogy elősegítse a felhasználók és a hatóságok hatékony jogérvényesítését a bírósági eljárások során. Ennek egyik eszköze, hogy a DSA lehetőséget biztosít azon szolgáltatók számára, amelyek nem az Európai Unió területén letelepedett vállalkozások, hogy az adott tagállamban képviselőt jelöljenek ki. Ez a képviselő köteles eljárni a szolgáltatóval szemben indított eljárásokban, és egyúttal felelősséggel is tartozik a rendeletben rögzített kötelezettségek megszegéséért.⁴⁵

A rendelet végrehajtása során az esetekben, amikor a szolgáltató az Unió területén nem rendelkezik letelepedési hellyel, de az Unióban szolgáltatást nyújt, azon

40 DSA 14. cikk (5) bekezdés.

41 DSA 27. cikk.

42 DSA 20. cikk.

43 DSA 21. cikk.

44 4/2024. (III. 21.) NMHH rendelet 21.§ (3)

45 DSA preambulum (44) bekezdés és DSA 13. cikk.

hatóság rendelkezik hatáskörrel, ahol a szolgáltató jogi képviselőt jelölt ki. Ha a szolgáltató nem nevezett ki képviselőt, úgy a tagállamok mindegyike jogosult hatósági fellépésre.⁴⁶

Az online óriásplatformokat és a különösen népszerű online keresőmotorokat működtető szolgáltatók kötelesek évente egy alkalommal független auditnak alávetni magukat, amely az átlátható működés biztosítását szolgálja.⁴⁷

V. ZÁRSZÓ ÉS ÖSSZEGZÉS

A közösségi média mára vezető szerepet tölt be az állampolgárok tájékoztatásában, miközben szolgáltatásai révén mélyen integrálódott mindennapi életünkbe. Ezen platformok térnyerésével ugyanakkor számos olyan kockázat is megjelent, amelyekre a felhasználók többsége nem, vagy csak részben készült fel. A veszélyek egy része egyéni szinten – például a felhasználói magatartás megváltozásában – más része társadalmi szinten – a demokratikus folyamatok és diskurzusok átalakulásán keresztül – jelentkezik, míg bizonyos hatások közvetlenül érinthetik az egyén alapvető jogait is, melyen keresztül közvetett módon a véleménynyilvánítás szabadsága, valamint a demokratikus folyamatok is sérülhetnek. Míg a korábbi századokban komplex jogi és intézményi struktúrák épültek ki az egyén államhatalommal szembeni védelmére, a XXI. században a kommunikációs tér irányításának súlypontja egyre inkább magánszereplőkhöz, globális technológiai vállalatokhoz került át. Az ezekkel szembeni jogi védelem azonban gyakran kiforratlan. Az Európai Unió digitális szolgáltatásokat érintő szabályozása – különösen a Digital Services Act – az első lépés ezen aszimmetrikus helyzet mérséklésének irányába, mindemellett pedig potenciálisan elindíthat egy olyan szabályozási folyamatot, amely az egyén alapjogainak védelmét nemcsak az állammal, hanem a magánszektor szereplőivel szemben is előtérbe helyezi.

46 DSA preambulum (123) bekezdés.

47 DSA 37. cikk.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK:

- „social media” In.: Encyclopaedia Britannica [online]: <https://www.britannica.com/topic/social-media> Utolsó letöltés ideje: 2025. június 24.
- 1,2 milliárd Ft bírságot szabott ki a Gazdasági Versenyhivatal a Facebook-ra [online]: https://www.gvh.hu/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/2019_es_sajtokozlemenyek/12-milliard-ft-birsagot-szabott-ki-a-gazdasagi-versenyhivatal-a-facebook-ra Utolsó letöltés ideje: 2025. június 24.
- 59% of EU individuals using social networks in 2023 [online]: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240319-1> , Utolsó letöltés ideje: 2025. június 26.
- 96% of young people in the EU uses the internet daily [online]: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20230714-1> , Utolsó letöltés ideje: 2025. június 26.
- A tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. törvény
- Az elektronikus hírközlési piac fogyasztóinak vizsgálata, 2024 – internetes felmérés [online]: https://nmhh.hu/cikk/251280/Az_elektronikus_hirkozlesi_piac_fogyasztoinak_vizsgalata_2024_internetes_felmeres#_Kozosségi_oldalok_hasznalata , Utolsó letöltés ideje: 2025. június 26.
- Barbier, Frédéric – Lavenir, Catherine Bertho: A média története, Budapest, 2004, Osiris Kiadó
- BH 2022.1.24
- Christakis, A. Nicholas – Fowler, H. James: Kapcsolatok hálójában, Budapest, 2010, Typotex Kiadó,
- Dahlgren, Peter M.: A critical review of filter bubbles and a comparison with selective exposure In.: Nordicom Review 42(1), DOI: 10.2478/nor-2021-0002
- Digital Services Act
- DSA: Online óriásplatformok és keresőmotorok [online]: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/hu/policies/dsa-vlops>, Utolsó letöltés ideje: 2025. június 20.
- Fung, Brian: Twitter bans President Trump permanently In.: CNN [online]: <https://edition.cnn.com/2021/01/08/tech/trump-twitter-ban/index.html>, Utolsó letöltés ideje: 2025. június 24.
- Hohmann Balázs: A Digital Services Act és a Digital Markets Act termékekre és digitális szolgáltatásokra irányuló fogyasztói jogviszonyokat érintő rendelkezései In.: In Medias Res, 2023/2.,
- Így internetezünk mi – online tartalomfogyasztási szokásaink [online]: https://nmhh.hu/cikk/238531/igy_internetezunk_mi_online_tartalomfogyasztasi_szokasaink , Utolsó letöltés ideje: 2025. június 26.
- tartalomfogyasztási szokásaink , Utolsó letöltés ideje: 2025. június 26.
- Kirkpatrick, David: A facebook-jelenség – Egy bennfentes sztorija a cégről, mely összeköti a világot, Budapest, 2011, GABO
- Klein Tamás – Tóth András (Szerk): Technológia jog – Robotjog – Cyberjog, Budapest, 2018, Wolters Kluwer
- Koltay András: A social media platformok jogi státusa a szólásszabadság nézőpontjából. In.: In Medias Res, 2019/1
- Koltay András: Az új média és a szólásszabadság – A nyilvánosság alkotmányos alapjainak újragondolása, Budapest, 2019, Wolters Kluwer
- Lai, Vivian – Carton, Samuel, –Bhatnagar, Rajat, – Liao, Q. Vera, –Zhang, Yunfeng, –Tan, Chenhao,; Human-ai collaboration via conditional delegation: A case study of content moderation In Proceedings of the 2022 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems, CHI '22, New York, NY, USA, 2022. Association for Computing Machinery. Online elérés: <https://arxiv.org/abs/2204.11788>
- Megírta a Google, miért törölték a Pesti Srácok YouTube-csatornájának utódját In.: HVG [online]: https://hvg.hu/itthon/20230329_pesti_sracok_pstv_youtube_google_csatorna_torles Utolsó letöltés ideje: 2025. június 29.
- Papp János Tamás: A közösségi média szabályozása a demokratikus nyilvánosság védelmében, Budapest, 2022, Wolters Kluwer
- Papp János Tamás: A közösségi oldalak felhasználási feltételei és a platformok magánszabályozása In.: Barzó Tímea – Czékmann Zsolt – Csák Csilla (szerk.): „Gondolatok közttere” – A közösségi média személyiségvédelemmel összefüggő kihívásai és szabályozása az egyes államokban, Miskolc, 2021, Miskolci Egyetemi Kiadó
- Singhal, Msohit – Ling, Chen – Paudel, Pujan – Thota, Poojitha – Kumarswamy, Nihal – Stringhini, Gianluca – Nilizadeh, Shirin: SoK: Content Moderation in Social Media, from Guidelines to Enforcement, and Research to Practice In.: 2023 IEEE 8th European Symposium on Security and Privacy (EuroS&P) Delft, Netherlands, 2023, DOI: 10.1109/EuroSP57164.2023.00056
- Somody Bernadette – Vissy Beatrix: „Az alapjogok védelme” In Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Artilla – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András), Online elérés: <http://>

- ijoten.hu/szocikk/az-alapjogok-vedelme,Utolsó letöltés ideje: 2025. június 20.
- Supervision of the designated very large online platforms and search engines under DSA [online]: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/list-designated-vlops-and-vloses>,Utolsó letöltés ideje: 2025. június 20.
- Szabó Máté: Emberi jogok – alapvető jogok? Esélyek és veszélyek az ombudsman szemével, Budapest,2011, Kairosz Kiadó
- Szikora, Tamás: A platformszabályozás egy új iránya Donald Trump Facebookról való kitiltásának példáján keresztül. In.: Török Bernát – Zódi Zsolt (szerk.) Az internetes platformok kora, Budapest,2022, Ludovika Egyetemi Kiadó, Themel v. Facebook, 18 W 1294/18.
- Tóth András: A digitális átalakulás szabályozása az Európai Unióban, Budapest, 2024, ORAC,
- Zódi Zsolt: Platformok, robotok és a jog, Budapest, 2018, Gondolat Kiadó

FARAGÓ BENCE

Védelem a változó világrendben: Kelet-Közép-Európa biztonságpolitikai válaszai az orosz agresszióra

BEVEZETŐ

Az 1990-es évek utáni unipoláris világban, a hidegháború végével beálló nemzetközi rend eufóriájában a hadseregfejlesztés hosszú időn át háttérbe szorult Közép- és Kelet-Európa újonnan konszolidálódó democráciáiban. A katonai expanzió helyett a hangsúly inkább a hivatásos, kis létszámú, NATO-kompatibilis haderők kiépítésére helyeződött, amelyek képesek voltak ugyan expedíciós műveletekben való részvételre, de nem nagy volumenű, területvédelmi háború megvívására. Eközben azonban a térség államainak fegyveres erői többségükben továbbra is a Varsói Szerződés örökségét képező, elavult haditechnikára támaszkodtak, amelynek leváltása elkerülhetetlenné vált – egyszerre katonai, technológiai, logisztikai és politikai értelemben is.

A 2014-es krími annexió sokak számára ébresztőként hatott, és a térség számos állama már ekkor hozzálátott fegyveres erőinek modernizálásához. Ugyanakkor ezeket a folyamatokat gyakran lassította a politikai akarat ingadozása, a költségvetési realitások vagy a védelmi ipari kapacitások szűkössége. A 2022-es teljes körű orosz invázió azonban sorsfordító eseményként hatott: az addig tapogatózó reformfolyamatok hirtelen lendületet kaptak, és Kelet-Közép-Európa a haderők strukturális és technológiai átalakításának útjára lépett.

Ezek a fejlemények ugyanakkor nem csupán válaszok egy regionális biztonsági fenyegetésre, hanem egy mélyebb átalakulás – egyfajta világrendváltás – lenyomatai is. A posztliberális korszak bizonytalanságai, az Egyesült Államok figyelmének megsz-

lása, a NATO és az EU jövőbeli kohéziója körüli kérdések, valamint a feltörekvő hatalmak térnyerése mind-mind arra ösztönzik Kelet-Közép-Európa államait, hogy újra is értelmezzék szerepüket a nemzetközi térben, stratégiai autonómiájuk mértékét, és hosszú távon is fenntartható védelmi struktúrákat építsenek ki. A hadsereg többé nem pusztán a kollektív védelem egyik technikai eleme, hanem a nemzeti önrendelkezés és a nemzetközi pozíció kijelölésének szimbóluma is.

Az alábbi tanulmány e történelmi átalakulás pillanatképét kívánja nyújtani azáltal, hogy vizsgálja a közép- és kelet-európai térség országainak biztonságpolitikai válaszait, Ukrajna támogatásának dimenzióit, valamint a haderőreformokat, amelyek mind tükrözik a régió azon törekvését, hogy az új világrend formálásának ne passzív elszenvője, hanem aktív alakítója legyen.

LENGYELORSZÁG

Oroszország 2022 februárjában teljes körűvé szélesedő ukrajnai inváziója arra készítette a lengyel döntéshozókat, hogy alapjaiban gondolják újra Lengyelország biztonsági környezetének értékelését. Az orosz agresszióból eredő fokozott fenyegetést érzékelve Lengyelország felgyorsította katonai képességeinek jelentős bővítését és modernizálását.¹ Ezzel egyidejűleg Varsó Ukrajna védelmének egyik vezető európai támogatójává vált, és ezzel összhangban a meglévő multilaterális kapcsolatok elmélyítését és erősebb regionális együttműködések szorgalmazott.

Az Ukrajnának nyújtott katonai támogatás

Lengyelország Ukrajna szerepét létfontosságúnak tartja mind a saját, mind a regionális biztonság szempontjából, mivel egyfajta ütközőállam-szerepet tulajdonít neki Kelet-Közép-Európa és Oroszország között. Épp ezért a háború teljes méretűvé terebélyesedével Lengyelország nem habozott azonnal jelentős katonai segítséget nyújtani. Ahogy Andrzej Duda elnök megjegyezte: „A németek sisakokat adtak, mi pedig tankokat.”² A lengyel katonai segítség a politikai nyilatkozattal szinkronban valóban szinte azonnal elindult a háború eskalációja után, és a korai időszakban Lengyelország volt az egyik legjelentősebb fegyverbeszállító Ukrajnában. Ez a segítség egyrészt megerősítette Ukrajna védelmét, ezen keresztül pedig közvetve erodálja Oroszország támadó potenciálját, ami az egyik fő megfogalmazott célja a lengyel biztonságpolitikai gondolkodásnak.

2025 elejéig Lengyelország mintegy 350 harckocsit szállított Ukrajnának, köztük 14 Leopard 2A4 modern harckocsit, 60 PT-91 Twardy-t (ez egy lengyel variánsa a bevett

1 Marcinek, Krystyna, és Scott Boston. 2025. “Polish Armed Forces Modernization: A New Cornerstone of European Security?” RAND. 2025. május 29. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA2971-1.html

2 Duda, Andrzej. 2024. „Rozmowa z redaktor Arleta Bojke na Kanale Zero [CAŁOŚĆ].” A Lengyel Köztársaság elnökének hivatalos honlapja. 2024. augusztus 24. <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wywiady/rozmowa-kanal-zero,90457>

szovjet T-72-eseknek) és mintegy 280 régebbi T-72M/M1/M1R harckocsit.³ Kulcsfontosságú, hogy szovjet felszerelést adtak át, hiszen ezek még rendszerben voltak az átadás pillanatában az ukrán hadseregben is, ezáltal mind a személyzet ismerte a működésüket és probléma nélkül el tudta kezdeni őket használni, valamint a szervizelő képesség is azonnal helyben rendelkezésre állt. A lengyel harckocsikontingens önmagában meghaladja az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Németország és más európai államok által biztosított harckocsik számát együttvéve. Lengyelország volt az első ország, amely nagy mennyiségű harckocsit küldött Ukrajnának, kezdve a 2022 tavaszán szállított több mint 200 T-72-essel, és később a nyugati „tankkoalíció” élére állt, amely 2023-ban lehetővé tette a modern nyugati harckocsik szállítását is.

Lengyelország több száz más páncélozott járművet és tüzérségi löveget is szállított. A lengyel szállítmányok között több mint 250 BWP-1 gyalogsági harcjármű, 100 ROSOMAK páncélozott személyszállító jármű, több mint 100 önjáró üteg (például a lengyel gyártmányú 155 mm-es Krab löveg), és több mint 30 Grad többbrakéta-sorozatvető szerepelt. A légieszközökben sem maradt el a lengyel segítség: Lengyelország az egyik első NATO-országgként harci repülőgépeket adományozott: 2023-ban 14 MiG-29-es vadászgépet és 12 Mi-24-es harci helikoptert adott át az Ukrán Légierőnek, amely modelleknek szintúgy előnye, hogy nem igényeltek kiképzést és nem terheltek jelentős extra logisztikai költséggel az ukrán hadsereget. Emellett Lengyelország több tucat lengyel gyártmányú WB Electronics Warmate lőszer, hordozható Piorun légvédelmi rakétákat és több mint 100 millió lőszer szállított Ukrajnának.

A felszerelésen kívül Lengyelország vállalta, hogy kritikus logisztikai és kiképzési csomópontként szolgál Ukrajna számára. Lengyelország területe volt a fő csatornája az Ukrajnába irányuló nyugati katonai segélyeknek, a délkelet-lengyelországi Rzeszów-Jasionka repülőtér pedig a fegyverszállítások nemzetközi logisztikai központjává vált. A lengyel katonai létesítményeket arra is használták, hogy a szövetséges kiképzőkkel együttműködve több ezer ukrán katonát képezzenek ki NATO-szabványos fegyverekre. Ezen túlmenően Lengyelország nagyszámú ukrán menekültet fogad be, és kiterjedt humanitárius segítséget nyújt, összesen GDP-jének nagyjából 4,9%-át fordítja az Ukrajnának nyújtott katonai és menekültügyi támogatásra - ez a legmagasabb ilyen jellegű támogatás.⁴

Érdeemes megjegyezni, hogy Lengyelország saját meglévő készleteiből adományozott. Mivel a lengyel fegyverezéskor már jelentősen koros és elavult volt, ezért a had-

3 A Lengyel Köztársaság elnökének hivatalos honlapja: "Polska Pomoc Dla Ukrainy [PL/EN/DE/UKR]." 2025. február 23. A Lengyel Köztársaság elnökének hivatalos honlapja. <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/polska-pomoc-dla-ukrainy-plen,93620>

4 Klepanchuk, Yekaterina. 2023. "Polish and Romanian Responses to Russian Aggression: Lessons for a US CEE Strategy." Middle East Institute. 2023. szeptember 11. <https://www.mei.edu/publications/polish-and-romanian-responses-russian-aggression-lessons-us-cee-strategy>

erőreform szükségessége egyébként sem volt kérdés a lengyel védelempolitikai diskurzusban sem, a megvalósítás módja és mértéke azonban vitatott volt. Az ukrajnai krízis jó lehetőséget teremtett arra, hogy a lecserélendő felszereléstől költséghatékony módon megváljanak, miközben az átadásból politikai tőkét is kovácsoltak. Az elérhető felszerelés hirtelen hiánya azonban arra kényszerítette a lengyel államot, hogy gyorsítsa a hadseregreformot és a fegyverbeszerzések ütemét, és hogy azonnal megpróbálja újra feltölteni a készleteit. Az Egyesült Államok szintén anyagi segítséget folyósított Lengyelországnak az Ukrajnába küldött felszerelések kompenzálására, beleértve egy 288 millió dolláros külföldi katonai finanszírozási támogatást 2022 végén.⁵ Ez a szinergia Ukrajna megsegítése és Lengyelország hadseregének korszerűsítése között kettős célt valósít meg. Egyrészt a lengyel hadsereget korszerűbb, nyugati fegyverekkel szerelik fel, növelve a tűzerőt és a hadsereg ellenálló képességét, másrészt pedig a régebbi felszereléseiket Ukrajna használja a Lengyelországot is veszélyeztető orosz agresszió feltartására.

A lengyel haderőfejlesztési program

Lengyelország már korábban átfogó újrafegyverkezési programba kezdett, hogy az elavult arzenálját modern, NATO-kompatibilis rendszerekkel váltsa fel. Az Egyesült Államokkal és Dél-Koreával kötött jelentős szerződések alkotják ennek az erőfeszítések gerincét. A lengyel hadseregben nem páratlan az újrafegyverkezés szükségességének hangsúlyozása, azonban a megfogalmazott ambíciók és a valós kijelölt költségvetési keretek gyakran diszparitást mutattak. Az ukrajnai háború hatására a beszerzések üteme felgyorsult, mértéke pedig növekedett, közelítve ennek a tátongó űrnek a két végpontját.⁶

Az Egyesült Államok Lengyelország első számú védelmi partnere, amely Lengyelország új fegyverszerződéseinek jelentős részét adja. Lengyelország 2024-ben 10 milliárd dolláros szerződést írt alá 96 Boeing AH-64E Apache harci helikopterek vásárlására, valamint 2,5 milliárd dolláros szerződést a Northrop Grumman integrált harcvezetési rendszerére (IBCS), amely a lég- és rakétavédelem hálózatba kapcsolását szolgálja. A lengyel haderőreformban korábban már beszerzésre kerültek M1A2 SEPv3 Abrams harckocsik, Patriot légvédelmi rendszerek, HIMARS rakétavető és az F-35A Lightning II vadászgépek. A megfogalmazott cél az, hogy a lengyel fegyveres erőknek hozzáférése

5 Sobiepanek-Kukuryka, Zofia. 2024. "Poland - Defense Industry." International Trade Administration | Trade.Gov. January 6, 2024. <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/poland-defense-industry>.

6 Adamowski, Jaroslaw. 2024. "Polish Defense Show Lures Global Players Amid Record Spending Spree." *Defense News*, 2024. szeptember 2. <https://www.defensenews.com/global/europe/2024/09/02/polish-defense-show-lures-global-players-amid-record-spending-sprees/>.

legyen a legfejlettebb nyugati fegyverrendszerekhez, jelentősen javítva a tűzerőt, a mobilitást és a légvédelmi képességeket egy esetleges támadás esetén.

A modernizáció felgyorsítása érdekében Lengyelország pedig a dél-koreai hadiiparhoz fordult, mert bizonyos esetekben csak az volt képes a szállításokat a lehető legrövidebb határidőn belül teljesíteni. Varsó 2022 közepén megrendelt 180 darab K2 Black Panther fő harckocsit és 212 darab K9 Thunder önjáró löveget, valamint 48 darab FA-50 könnyű vadászpilótát.⁷ A K2 harckocsik és a K9 lövegek első szállítmányai 2022 végére érkeztek meg, ami a hadiiparban szokatlanul gyors átfutási idő a szerződéskötés és a szállítás között. 2023-ban Lengyelország további 72 darab K239 Chunmo rakétarendszere kötött szerződést. E fegyverek közül néhányat végül egyenesen Lengyelországban fognak vagy teljesen legyártani, vagy be fogják kapcsolni Varsót a gyártási láncba – például a jövőbeni K2 harckocsikat (lengyel „K2PL” változatban) helyi gyártásra szánják, ezzel erősítve Lengyelország hazai védelmi iparát és technológiatranszfert.

Lengyelország gyorsított haderőfejlesztése az európai védelmi beszállítókat is vonzotta. A 2024-ben új kormányalakítás hatására javultak a kapcsolatok a nyugat-európai partnerekkel, ami a közös projektek iránti érdeklődést váltotta ki. Lengyelország ennek hatására vizsgálja a további modern vadászpilóták (esetleg Eurofighter Typhoonok vagy F-15EXek) és három-négy új tengeralattjáró beszerzésének lehetőségét, amelyekre többek közt német, francia és spanyol cégek nyújtottak be ajánlatot. Ugyanakkor Lengyelország folytatja a hazai rendszerek – például a PGZ-Świergot drón és a Borsuk gyalogsági harcjármű – fejlesztését, biztosítva, hogy a modernizációs törekvések a helyi ipar számára is előnyösek legyenek, valamint, hogy egy esetleges fegyveres konfliktus esetén a gyártási kapacitások akár belföldön is elérhetőek legyenek.

BALTIKUM

A Baltikum – tehát Észtország, Lettország és Litvánia – különösen sarkalatos pontja az európai geopolitikai térnek. E három állam – melyeket gazdaságuk és a lakosság mérete, valamint földrajzi helyzetük és fokozott egymásra utaltságuk miatt egy tömbként kezelnek, valamint mint a szovjet megszállás traumáját máig élő társadalmak – geopolitikai helyzetükből, történelmi tapasztalataikból és nemzeti identitásukból fakadóan különösen érzékenyen reagáltak az orosz agresszióra. A balti államok reakciója az ukrain háborúra a kollektív történelmi emlékezetükből sarjadzik és a „soha többé” mentalitásra épül.⁸ Ezen elv szerint a térség nem hajlandó újra megadni magát harc nélkül, különösen nem Oroszországnak. A baltiak – mivel azok már Oroszország 2008-

7 Reuters. 2022. "Poland to Buy Jets, Tanks and Howitzers From South Korea, Says Minister." *Reuters*, 2022. július 22. <https://www.reuters.com/business/poland-buy-jets-tanks-howitzers-south-korea-says-minister-2022-07-22/>.

8 Faragó Bence. 2025. "Történelmi Emlékezet És Nemzeti Identitás a Balti Államok Védelempolitikájának Magyarázata Az Orosz-ukrán Háború Eszkálációja Óta." *Nemzet És Biztonság* 2025/1: 70–98. <https://doi.org/10.32576/nb.2025.1.5>.

as georgiai háborúja óta tartanak az orosz revansizmustól – paradox módon az ukrainai háború eszkalációja nem okozott olyan drámai biztonságpolitikai fordulatot, mint más aktorok esetében, pusztán felgyorsította a történelmi tapasztalatok miatt már egyébként is meglévő tendenciákat.

A fentebb leírt identitásalapú külpolitikai gondolkodás a Baltikumban a megtagadás alapuló elrettentés stratégiájában ölt testet. A megtagadó elrettentés célja nem a támadások megtorlása, hanem az ellenség sikerének ellehetetlenítése. A balti államok védelempolitikája e stratégia jegyében úgy kívánja elriasztani Oroszországot, hogy világossá teszi: semmilyen politikai vagy katonai cél nem érhető el ellenük irányuló agresszióval. A stratégia katonai, kiber- és geopolitikai dimenzióban is érvényesül, és magában foglalja a haderőfejlesztéstől a NATO-integráció mélyítéséig terjedő teljes eszköztárat.

A kollektív történelmi tapasztalat, különösen a szovjet megszállás emléke, nem pusztán a fenyegetés percepcióját alakítja, hanem a külpolitikai célokat és eszközöket is meghatározza. Mivel Észtország, Lettország és Litvánia egyaránt hosszú ideig volt orosz/szovjet uralom alatt, és ezekből az időszakokból többek között kitelepítések, asszimilációs kísérletek és szuverenitásvesztés élménye maradt fenn, a térség lakói mélyen bizalmatlanok Moszkvával szemben. Ez a bizalmatlanság mára intézményesült biztonságpolitikai magatartásformává alakult, amely kizárja a kompromisszumokat Oroszországgal, és kizárólag a nyugati szövetségi rendszerekre (NATO, EU) támaszkodva képzeli el a régió védelmét.

Ukrajna támogatása

Ezen hozzáállás ékes bizonyítéka az Ukrajnának nyújtott katonai támogatás. A balti országok nemcsak az elsők között ítélték el az inváziót, hanem arányait messze meghaladó katonai és pénzügyi támogatást nyújtottak Ukrajnának. Az Észtország által nyújtott katonai segítség 510 millió eurót, Lettországé 440 milliót, Litvániáé pedig 730 millió eurót tett ki 2024 közepéig. A teljes segélycsomag – beleértve a humanitárius, menekültügyi és pénzügyi elemeket – GDP-arányosan 2,6–3,5%-ot tett ki, ami az EU-n belül is kiemelkedő. Fontos, hogy a nyújtott támogatás célzott volt: páncélozott szállítók, drónok, légvédelmi rendszerek, tűzéréség, tehát az ukrán hadviselés szempontjából valóban értékes eszközök. A segítségnyújtás – akár Lengyelország esetében – nem pusztán gesztus volt: a balti államok úgy értelmezik, hogy Ukrajna védelme a saját biztonságuk előfeltétele. Kaja Kallas észt miniszterelnök szavaival: „Ukrajnának győznie kell, és Oroszországnak vissza kell húzódnia a saját határai mögé.” A balti térség tehát nem passzív vagy semleges szereplő, hanem az ukrán ügy nyílt támogatója és szószólója.⁹

9 Tölgyesi Beatrix. 2024. Az orosz–ukrán háború hatása a balti országokra. *Nemzet és Biztonság*, 17(2), 81–99.

A balti biztonsági dilemmák

A balti országok biztonságpolitikai lépései szintén e stratégiai kontextusba illeszkednek. A NATO jelenlétének megerősítése kiemelt fontosságú: a Suwalki-folyosó, amely a balti államokat köti össze a NATO többi részével, különösen sebezhető pont. Ennek védelme érdekében a térségben fokozódtak a NATO hadgyakorlatok – például a BALTOPS, a Steadfast Defender, a Quadriga és a Dynamic Front –, illetve a 2024-ben felállított Multinacionális Dandár Lettországbán. Mindhárom ország továbbá részt vesz a NATO megerősített előretolt jelenlét programjában. A folyamatos gyakorlatok nemcsak a műveleti képességek fejlesztését szolgálják, hanem a potenciális agresszor számára egyértelmű üzenetként is szolgálnak a kollektív védelem elszántságáról. Ezzel párhuzamosan a balti országok saját nemzeti védelmi képességeiket is jelentősen megerősítették. 2024 elején bejelentették a Balti Védelmi Vonal létrehozását: bunkerek, lövészárkok, akadályok és azonnal lerakható sárkányfog raktárak építését tervezik az orosz és belarusz határon. Céljuk egy olyan védelem kiépítése, amely már a behatolási kísérletet is képes visszaverni vagy legalábbis jelentősen késleltetni.

A haderőreformot a védelmi költségvetések látványos emelkedése is alátámasztja. A 2014-es és a 2022-es orosz agressziókat követően mindhárom ország jelentősen növelte katonai kiadásait. Észtország már 2008 óta a GDP 2%-a körül költ a védelemére, míg Lettország és Litvánia 2018 után emelte erre a szintre a védelmi költségvetést. A beszerzések fókuszában korszerű páncélozott járművek, tüzérségi rendszerek, a légvédelem és drónképességek állnak. Ezzel párhuzamosan bővítik a személyi állományt a sorozás visszavezetésével, a nemzeti katonai oktatás bevezetésével és a félkatonai szervezetek támogatásával. A fizikai védelem mellett az infrastruktúra modernizálása is folyamatban van. A Rail Baltica projekt célja a balti államok vasúti összekötése Nyugat-Európával, ami a NATO-logisztika és a gyors katonai reagálás szempontjából kulcsfontosságú. Emellett új radarállomásokat is telepítenek a légtér megfigyelésére és a légi fölény megtagadására. Mindhárom balti ország továbbá a háború óta levált a megöröklött integrált szovjet elektromos hálózatról, valamint minimálisra csökkentették kitettségüket az orosz nyersanyagpiacnak az energiabiztonság jegyében.

CSEHORSZÁG

Ukrajna támogatása

Oroszország 2022-es teljes körű ukrajnai inváziójának kezdete óta Csehország is drámaian átalakította katonai és stratégiai orientációját, felgyorsítva a védelmi modernizációt és a szövetségi integráció már kialakulóban lévő folyamatát.¹⁰ Míg a cseh védelmi

¹⁰ Aliyeva, Alimat. 2025. "Czech Republic Ready to Increase Military Budget." Azernews.Az. 2025. június 25. <https://www.azernews.az/region/243810.html>.

politika gyökerei a hidegháború utáni átmenetben rejlenek, amely során integrálódott a nyugati intézményekbe – amelyeknek kulcspontjai az 1999-es NATO-csatlakozása és a 2004-es EU csatlakozás – az ukrajnai háború fordulópontra jelentett. Csehország a bársonyos forradalom óta először nevezte meg nyilvánosan Oroszországot fő katonai fenyegetéseként. A Cseh Köztársaság 2023-as védelmi stratégiája Moszkva intézkedéseit az európai biztonsági rend közvetlen kihívásaként írta le, ezáltal előkészítve a terepet egy példátlan védelmi átalakuláshoz.¹¹

Ukrajna katonai támogatását a cseh biztonságpolitika is központi elemévé tette. 2022 és 2023 között Csehország nagy mennyiségű felszerelést – 90-120 tankot, több mint 200 páncélozott járművet és több tucat tarackot – szállított át saját készleteiből vagy a magánszektoron keresztül, így Ukrajna meghatározó fegyveradományozója lett. Ezt nem csupán segélyként, hanem a lengyelekhez és a baltiakkhoz hasonlóan Európa keleti határának és saját védelmük zálogának tekintik. A cseh katonai segélyt nyugati partnerekkel koordinálták olyan mechanizmusokon keresztül, mint az Egyesült Államok Külföldi Katonai Finanszírozási Programja és az EU Európai Békekerete, amelyek mindkettő megtérítette vagy kompenzálta a cseh hozzájárulásokat. Ezek a mechanizmusok, Lengyelország példájához hasonlóan segítettek az elavult felszerelés lecseréléséből politikai (és pénzügyi) tőkét kovácsolni. Ezzel párhuzamosan Csehország több ezer ukrán katonát képzett ki, mind kétoldalúan, mind az EU Katonai Segítségnyújtó Misszióján keresztül.

A cseh haderőreform

A régóta alulfinanszírozott és a régi szovjet korabeli felszerelésekre támaszkodó cseh fegyveres erők is felgyorsították átfogó modernizációs programjukat.¹² Politikai szinten a cseh parlament 2023-ban elfogadott egy törvényt, amely előírja, hogy a védelmi kiadások 2024-től kezdődően el kell érjék a GDP legalább 2%-át, valamint a cél, hogy 2030-ra legalább 3%-ra emeljék.¹³ Petr Fiala miniszterelnök és Jana Černochová védelmi miniszter egyaránt elismerte, hogy Oroszország agressziója nemcsak a katonai beruházások növelését követeli meg, hanem a strukturális reformok iránti hosszú távú elköteleződést is. A költségvetés-növelés már most is lehetővé tette a jelentős katonai beszerzések gördülékeny alakulását. Az egyik ilyen kiemelt beszerzés 24 darab F-35A Lightning II vadászgép vásárlása az Egyesült Államokból, amelyek a cseh légierő előregedő Gripen

11 Rod, Zdeněk. 2024. "The Czech Defence Outlook After the Russian Invasion to Ukraine." "Analyses in Strategic and Defense Studies. John Lukacs Institute. 2024. október 18. https://www.researchgate.net/publication/385216172_The_Czech_Defence_outlook_after_the_Russian_invasion_to_Ukraine.

12 Palata, Lubos. 2022. "Czech Soldiers to Lead NATO Support for Slovakia." Dw.Com, 2022. március 14. <https://www.dw.com/en/czech-soldiers-to-lead-nato-support-for-slovakia/a-61124950>.

13 Reuters. 2023. "Czech Senate Backs Setting NATO Spending Target of 2% of GDP as Law." Reuters, 2023. május 31. <https://www.reuters.com/world/europe/czech-senate-backs-setting-nato-spending-target-2gdp-law-2023-05-31/>.

repülőgép-flottáját váltják fel.¹⁴ Ez a lépés a cseh légierőt a kortárs NATO standardok szintjére emeli, és jelentősen javítja a szövetségen belüli interoperabilitását. A szárazföldön a hadsereg átadta Ukrajnának majdnem az összes elavult T-72-es tankját, és német gyártmányú Leopard 2A4-esekkel, majd végül Leopard 2A8-asokkal helyettesíti őket. Németország 2022-ben 14 Leopard 2A4 harckocsit adott át Csehország részére, közvetlen kompenzációként az Ukrajnának adott T-72-esekért a Ringtausch program keretében.¹⁵ Ezzel egyidejűleg a Védelmi Minisztérium szerződést kötött 246 db CV90 gyalogos harcjárműre Svédországgal, amelyek 2030-ra a cseh gépesített dandárok gerincét alkotják majd. Tüzérség és légvédelem terén Csehország bevezeti az izraeli SPYDER rendszert, új radarokat és hazai gyártású MORANA tarackokat.¹⁶ A helikopteres képességeket is megújítják AH-1Z Viper és UH-1Y Venom helikopterek beszerzésével, amelyek közül sokat az Egyesült Államok szállított egy utánpótlási program részeként, elismerve a cseh fegyverátadásokat Ukrajnába.

A cseh hadsereg a humántökére és a felkészültségre is külön hangsúlyt fektetett. Bár a cseh hadsereg továbbra is viszonylag alacsony létszámú – körülbelül 25 000 aktív állományú és több ezer tartalékos katona –, a tervek szerint 2030-ra 30 000 hivatásos katonára és 10 000 tartalékosra bővítik létszámukat. A toborzás 2022 óta javult, az ösztönzőknek és az önkéntes tartalékos szolgálatot megkönnyítő új jogszabályoknak köszönhetően. Petr Pavel elnök, aki maga is NATO-tábornok volt, a tartalékos erők fejlesztésének északi stílusú modelljét szorgalmazta a hivatalos sorkatonai szolgálat visszaállítása nélkül. Az aktív tartalékosok, amelyek egykor szimbolikus formációnak számítottak, a nemzetvédelmi tervezés kritikus részévé váltak.

A kiképzés és a felkészültség is ennek megfelelően javult. A cseh egységek fokozták részvételüket olyan többnemzetiségű NATO-gyakorlatokon, mint a Steadfast Jupiter és a Defender Europe, és harcképes minősítést szereztek a NATO gyorsreagálású erőinek részeként. A cseh hadsereg nemcsak intenzívebben gyakorlatozik, hanem lőszer és alkatrészeket is felhalmoz – felismerve az ukrán tapasztalatok alapján, hogy a logisztika és a fenntarthatóság elengedhetetlen a hatékony háborús ellenálló képességhez. A hazai védelmi ipar szereplői, mint például a Csehszlovák Csoport és a Česká Zbrojovka, növelték a termelési kapacitásaikat, járművekkel, kézfegyverekkel és lőszerrel látva el mind a nemzeti hadsereget, mind Ukrajnát. 2023-ban Csehország egy multinacionális EU-kezdményezést vezetett Ukrajna számára tüzérségi lövedékek beszerzésére, gyár-

14 Natodays.Cz. 2024. "On The 25th NATO Membership Anniversary, Czech Armed Forces Will Present Its Modernization Projects | NATO Days in Ostrava." 2024. augusztus 19. <https://www.natodays.cz/news/czech-armed-forces-will-present-its-modernization-projects-for-25th-nato-membership-anniversary>.

15 "Czechia Sends Hundreds of Heavy Military Systems Worth Tens of Billions to Ukraine During the First Year of Russian Invasion." 2023. Consulate of the Czech Republic in Sydney. 2023. február 24. https://mzv.gov.cz/sydney/en/culture_events/czechia_sends_hundreds_of_heavy_military.html.

16 Cseh Védelmi Minisztérium, Czech Armed Forces Development Concept 2035, 2023. december. https://www.mo.gov.cz/assets/en/ministry-of-defence/basic-documents/cafdc_2035.pdf.

tóbázisát felhasználva a kollektív európai védelmi kapacitás megerősítésére.¹⁷ Továbbá a kibervédelem és a hibrid hadviselés is prioritássá váltak. Csehország már 2022 előtt elkezdte kidolgozni a nemzeti hibrid fenyegetésekre vonatkozó stratégiáját, de a háború felgyorsította annak végrehajtását. A kormány 2023 végén frissítette Hibrid Fenyegetések Elleni Akciótervét, amely intézkedéseket tartalmaz az orosz kibertámadások, a dezinformáció és a kémkedés ellen.¹⁸ Fokozott koordináció alakult ki a Nemzeti Kiber- és Információbiztonsági Ügynökség, a fegyveres erők és a hírszerző szolgálatok között, különös hangsúlyt fektetve a kritikus infrastruktúra és a demokratikus intézmények védelmére. Prága egyre inkább olyan területként kezeli a hibrid hadviselést, amelyben Oroszország és Kína átfedő, állandó fenyegetést jelent.

Csehország multilaterális elköteleződésai

Csehország NATO iránti elkötelezettsége soha nem volt még ennyire látható. 2022 márciusában átvette az újonnan megalakult NATO-harccsoport parancsnokságát Szlovákiában, és több száz katonát vezényelt a szövetség délkeleti szárnyának biztosítására. Ez a szerep, amelyet 2023-ig betöltött, Prága kollektív védelem iránti elkötelezettségének szimbólumaként szolgált. A cseh vadászgépeket, elsősorban a Gripen flottát, közös légtérrendészeti missziókban is bevetették Szlovákia, a balti államok és a fekete-tengeri régió felett. A NATO-n belül Csehország támogatja a szövetség új haderőmodelljét, és meghatározott egységeket jelölt ki gyors reagálású bevetésre. Prága továbbá csatlakozni fog a NATO integrált lég- és rakétavédelmi architektúrájába, különösen a Lengyelországgal és Németországgal való koordináció révén.

Az EU kontextusában Csehország határozottan támogatta a közös mechanizmusok alkalmazását a katonai segélyezés, a kiképzés és a beszerzés terén. A 2022-es EU Tanács elnöksége alatt Prága szorgalmazta az Európai Békekeret hatékony felhasználását Ukrajna katonai támogatásának megtérítésére, valamint a mélyebb EU-NATO együttműködést is tovább kívánja mélyíteni, aláhúзва, hogy a NATO továbbra is az európai védelem gerince. Csehország részt vesz az Állandó Strukturált Együttműködés (PESCO) projektjeiben, az EU harccsoportjaiban, valamint az EU által finanszírozott kezdeményezésekben a kiber- és hibrid ellenálló képesség megerősítése érdekében.

A kétoldalú védelmi kapcsolatok is virágoztak. 2023-ban Csehország védelmi együttműködési megállapodást írt alá az Egyesült Államokkal, amely megkönnyíti az amerikai erők rotációs bevetését és formalizálja a katonai hozzáférési jogokat a cseh

17 "The Minister of Defence Informed About Declassified Details of Military Aid to Ukraine | Ministry of Defence & Armed Forces of the Czech Republic." 2023. Copyright © Ministerstvo Obrany. 2023. február 23. <https://www.mo.gov.cz/en/ministry-of-defence/newsroom/news/the-minister-of-defence-informed-about-declassified-details-of-military-aid-to-ukraine-245604/>.

18 Kolařík, Tomáš. 2024. "Resistance and Defence Against Hybrid Action. The Main Adversaries in This Domain Are Also Russia and China." CZDEFENCE - Czech Army and Defence Magazine. 2024. január 25. <https://www.czdefence.com/article/resistance-and-defence-against-hybrid-action-the-main-adversaries-in-this-domain-are-also-russia-and-china>.

területhez. Ez a megállapodás tükrözi Prága stratégiai függőségét az Egyesült Államoktól, nemcsak mint a katonai felszerelések kulcsfontosságú szállítójától, hanem mint a regionális stabilitás garantálójától is. Németországgal a védelmi kapcsolatok jelentősen elmélyültek a Leopard 2 tankról szóló megállapodás óta, és a közös beszerzési és kiképzési erőfeszítésekről is tárgyalások folynak. A Lengyelországgal és Szlovákiával való együttműködés is intenzívebbé vált, különösen olyan területeken, mint a légtérrendészet, a határvédelem és a tüzérségi készletek. Csehország és Szlovákia lényegében integrálta légtérvédelmét, és rendszeres közös gyakorlatokat tart. Hasonlóképpen, Csehország és Lengyelország szorosan együttműködött az Ukrajnának nyújtott katonai segítségnyújtás koordinálásában, és megvitatták légvédelmi és rakétavédelmi rendszereik összehangolását. A más szövetségekkel, például Izraellel, Franciaországgal és az Egyesült Királysággal fenntartott kapcsolatok is fejlődtek, különösen a védelmi rendszerek közös beszerzése és a NATO-műveletekben való részvétel révén.

SZLOVÁKIA

A 2022 februárjában megkezdett invázió óta Szlovákia számos jelentős intézkedést fogadott a katonai képességeinek megerősítése és stratégiai szövetségeseinek fejlesztése érdekében. Ezek az intézkedések kiterjedtek a védelmi beszerzésekre, a NATO-együttműködésre, a hírszerzési információk megosztására és az energiabiztonságra, amelyek mindegyike szorosan összefonódik Szlovákia tágabb geopolitikai és biztonsági prioritásaival.

A szlovák hadsereg technikai modernizálása

A háború kitörését követően Szlovákia jelentős lépéseket tett hadseregének modernizálásában. Ez a folyamat Szlovákia esetében is azt jelenti, hogy az elavult szovjet korabeli felszereléseket NATO-kompatibilis rendszerekkel váltják fel, és hogy növelték a katonai kiadásokat.¹⁹ Az egyik legjelentősebb intézkedés Szlovákia MiG-29-es vadászgépeinek nyugdíjazása volt, amelyeket 2022-ben a szlovák jobbközép, liberális és korrupcióellenes koalíciós kormány katonai segélyként Ukrajnának adott át (igaz, azokat csak pótalkatrészekként lehetett hasznosítani). Cserébe Szlovákia megállapodást kötött 14 darab F-16 Block 70/72 vadászgép beszerzéséről az Egyesült Államoktól, ezek leszállítása 2024-ben kezdődött.²⁰ A cél a szlovák légvédelmi képességek javítása, és bizonyítja elkötelezettségét a NATO légtérrendészeti erőfeszítéseiről. Emellett Szlovákia len-

19 Doka, Otto. 2024. "Slovakia to Significantly Increase Investment in Modernization of Its Armed Forces." CZDEFENCE - Czech Army and Defence Magazine. 2024. december 22. <https://www.czdefence.com/article/slovakia-to-significantly-increase-investment-in-modernisation-of-its-armed-forces>.

20 Adamowski, Jaroslaw, és Joe Gould. 2023. "Slovakia to Transfer 13 MiG-29s to Ukraine, After Poland Gives Four." Defense News, 2023. március 17. <https://www.defensenews.com/global/europe/2023/03/17/slovakia-to-transfer-13-mig-29s-to-ukraine-after-poland-gives-four/>.

gyel gyártmányú Piorun és izraeli Barak MX közepes hatótávolságú légvédelmi rendszereket is vett.²¹ Ezek a NATO prioritásainak megfelelően javítják Szlovákia légterének védelmét az esetleges orosz behatolásokkal szemben.

A légvédelem mellett a szlovák szárazföldi erők korszerűsítésére is megkezdődött. A szlovák hadsereg megkezdte az elavult páncélozott járművek modern felszerelésekre való cseréjét. Ez magába foglalja például a CV9035 MkIV gyalogos harcjárművek beszerzését Svédországból és a Patria AMV 8×8 páncélozott járművek beszerzését Finnországból. Szlovákia Németországgal közös projektbe is kezdett Leopard 2A8 tankok beszerzésére. Emellett Szlovákia önjáró tüzéri rendszerekbe fektet hangsúlyt, mint a belföldi fejlesztésű Zuzana-2, amelyekből 16-ot eladtak Ukrajnának és amely éles hadi körülmények között már bizonyította hatékonyságát a modern harcászatban.²² Ez a modernizációs trend nemcsak a régi felszerelések cseréjét hivatott megvalósítani, hanem a NATO-erőkkel való interoperabilitást is, ami mélyebb integrációt tesz lehetővé a szövetségi rendszerbe.²³ Szlovákia növelte védelmi kiadásait, és az elmúlt években először haladta meg a NATO GDP-arányos 2%-os célkitűzését. Ez hivatott garantálni, hogy az ország továbbra is megbízható és ütőképes tagja maradjon a szövetségnek.

Szlovákia a multilaterális rendszerekben

A NATO-együttműködés Szlovákia stratégiájának másik kulcsfontosságú eleme. Szlovákia földrajzilag a Szövetség keleti szélén helyezkedik el, Ukrajnával közös határon. Az orosz invázióra válaszul a NATO gyorsan további erőket telepített a régióba, és Szlovákia a szövetséges védelmi együttműködés aktív résztvevője lett. 2022 márciusában a NATO létrehozott egy Enhanced Forward Presence (EFP) harccsoportot Szlovákiában, amelyet kezdetben Csehország vezetett, majd 2024 júliusában átadtak Spanyolországának.²⁴ Ez a harccsoport, amely különböző NATO-országok csapataiból áll, a Lešť katonai bázison állomásozik, és célja, hogy elrettentsen egy potenciális agressziót. A NATO-erők jelenléte Szlovákiában egyértelmű szolidaritási üzenetet küld, és megerősíti az 5. cikkely értelmében a Szövetség elkötelezettségét a kollektív védelem iránt. Szlovákia részt vett a NATO-erőkkel közös hadgyakorlatokon is, például a 2023-ban

21 Gosselin-Malo, Elisabeth. 2024. "Slovakia, Poland Near Deal for Short-range Air Defense Weapons." Defense News, 2024. május 22. <https://www.defensenews.com/global/europe/2024/05/22/slovakia-poland-near-deal-for-short-range-air-defense-weapons/>.

22 Reuters. 2022. "Germany, Denmark, Norway to Give Ukraine 16 Slovak Zuzana-2 Howitzers." Reuters, 2022. október 2. <https://www.reuters.com/world/europe/germany-denmark-norway-give-ukraine-16-slovak-zuzana-2-howitzers-2022-10-02/>.

23 Debiec, Krzysztof. 2022. "Slovakia: Strategic Dilemmas After the Russian Invasion of Ukraine." OSW Centre for Eastern Studies, 2022. május 18. <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2022-05-10/slovakia-strategic-dilemmas-after-russian-invasion-ukraine>.

24 Felstead, Peter. 2024. "Spain Takes Command of NATO's Multinational Battlegroup in Slovakia - European Security & Defence." European Security & Defence (blog). 2024. július 4. <https://euro-sd.com/2024/07/major-news/39176/spain-battle-group-slovakia/>.

megrendezett Slovak Shield-en, amely harcképesnek minősítette a NATO-erőket.²⁵ A szlovák hadsereg részt vett továbbá az ukrán katonák kiképzésében is a NATO tágabb erőfeszítéseinek részeként, hogy fokozzák Ukrajna katonai képességeit. Ez a támogatás kiterjedt a NATO-szabványú felszerelésekkel kapcsolatos képzés biztosítására is, ami kulcsfontosságú volt Ukrajna számára ahhoz, hogy a nyugati fegyvereket integrálja védelmi stratégiájába.²⁶

Az ukrajnai háború mélyreható hatással volt Szlovákia hírszerzési és hibrid hadviselés elleni stratégiáira is. Felismerve az orosz kémkedés és dezinformáció növekvő fenyegetését, Szlovákia jelentős lépéseket tett kémelhárítási és kiberbiztonsági képességeinek megerősítése érdekében. Az orosz inváziót követő hónapokban Szlovákia számos kémkedéssel gyanúsított orosz diplomatát kiutasított, és felszámolt több, a határain belül működő orosz hírszerző hálózatot. A szlovák kormány 2022-ben átfogó cselekvési tervet is elfogadott a hibrid fenyegetések ellen, amely az orosz befolyási műveletek megakadályozására, a kritikus infrastruktúra védelmére és a médiatudatoság előmozdítására összpontosít a dezinformáció elleni küzdelem érdekében.²⁷ Ez Szlovákia stratégiájának kritikus részét képezte, mivel az ország jelentős dezinformációs kampányokkal nézett szembe, amelyek célja a NATO és az Európai Unió iránti közvélemény támogatásának aláásása volt. Szlovákia kémelhárítási szolgálatai kulcsszerepet játszottak az orosz kémhálózatok azonosításában és semlegesítésében, ezáltal védve a nemzetbiztonságot és hozzájárulva a NATO hibrid fenyegetésekkel szembeni védekezésre irányuló szélesebb körű erőfeszítéseikhez.

A szlovák energiabiztonság kihívásai

Az energiabiztonság egy másik terület, ahol Szlovákia jelentős előrelépéseket tett. 2022 előtt Szlovákia nagymértékben függött az orosz energiaellátástól, különösen a földgáztól, az olajtól és a nukleáris üzemanyagtól. Az orosz invázió Ukrajnában rávilágított e függőség sebezhetőségére, és Szlovákia azóta határozott lépéseket tett az orosz energiaforrásoktól való függőségének csökkentése érdekében. Szlovákia szorosan együttműködött EU-s partnereivel energiaellátási útvonalainak és forrásainak diverzifikálása érdekében. Az egyik legfontosabb fejlesztés a 2022-ben elkészült Lengyelország-Szlovákia gázvezeték volt, amely lehetővé teszi Szlovákia számára, hogy cseppfolyósított

25 Pivoňka, Michal. 2023. "Reportage: Multinational Battle Group in Slovakia Receives NATO Combat Ready Status." CZDEFENCE - Czech Army and Defence Magazine. 2023. március 30. <https://www.czdefence.com/article/reportage-multinational-battle-group-in-slovakia-receives-nato-combat-ready-status>.

26 "Ukrainian Military Will Be Trained in Slovakia." 2022. szeptember 10. <https://odessa-journal.com/public/ukrainian-military-will-be-trained-in-slovakia>.

27 Šimalčík, Matej. «Slovakia and the Asia–Pacific amidst the Russian Invasion of Ukraine.» In Yearbook of Slovakia's Foreign Policy 2022, edited by Peter Brezáni, 169–178. Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2023. <https://ceias.eu/wp-content/uploads/2023/05/SFPA-Yearbook-2022-AsiaPacific.pdf>

földgázt (LNG) importáljon Lengyelországból és más európai beszállítóktól.²⁸ Ez a vezeték, valamint további energainfrastruktúra-projektek lehetővé tették Szlovákia számára, hogy az orosz gáztól való függőségét a teljes fogyasztás 10%-a alá csökkentse 2022-2023 telére.²⁹ Szlovákia diverzifikálta olajimportját is, és bár kezdetben mentességet kapott az EU olajembargója alól, a kormány lépéseket tett alternatív nyersolaj-ellátás beszerzése érdekében más régiókból, köztük a Közel-Keletről. A gáz- és olajforrások diverzifikálása mellett Szlovákia a nukleáris üzemanyag-ellátás biztonságának biztosításán is dolgozik. Szlovákia atomerőművei, amelyek az ország villamosenergia-termelésének jelentős részét termelik, történelmi alapon az orosz gyártmányú nukleáris üzemanyagra támaszkodtak. A háborúra válaszul Szlovákia nukleáris üzemanyagforrásainak diverzifikálása érdekében francia és amerikai vállalatokkal kötött szerződéseket reaktorainak üzemanyag-ellátására. Ez csökkenti Szlovákia sebezhetőségét az orosz energiaszarolással szemben, és növeli általános energia-ellenálló képességét.

MAGYARORSZÁG

A magyar katonai képességfejlesztési program

Magyarország katonai modernizálását a Zrínyi 2026 védelmi modernizációs programban koncepcionalizálták, amelyet a 2022-es események után némiképp felgyorsítottak. Ez, a fentebb ismertetetteknek megfelelően beleillik a regionális trendekbe. A magyar kormány 2023-ban a NATO GDP-arányos 2%-os irányelve fölé emelte a védelmi kiadásokat, katonai költségvetésének körülbelül 48%-át külön a fegyverbeszerzésekre irányítva. A cél, hasonlóan más országokhoz a szovjet kori elavult fegyverek lecserélését célozza. A Magyar Honvédség Németországtól Leopard 2A7+ harcokocsikat és PzH 2000 önjáró tarackokat vásárolt, ami jelentős ugrást jelent a tüzérségben.³⁰ Ezek a rendszerek 2022 végén és 2023 elején kezdtek érkezni, jelentősen növelve Magyarország hagyományos elrettentő képességét. Ezzel párhuzamosan Magyarország több mint kétszáz Lynx KF41 gyalogos harcjárművet szerzett be a Rheinmetalltól, amelyek hazai gyártása Zalaegerszegen indult meg. Ez a lokalizált gyártás nemcsak a magyar védelmi ipart támogatja, hanem mélyebben beágyazni hivatott Magyarországot az európai védelmi ellátási láncokba is. Magyarország továbbá szintúgy próbálja a hadserege létszámát növelni a tartalékos rendszer bővítésén keresztül.

28 Onyango, Daniel. 2022. "Construction of Poland – Slovakia Gas Pipeline Completed— Operations to Begin in Oct. 2022." Pipeline Technology Journal, 2022. augusztus 31. <https://www.pipeline-journal.net/news/construction-poland-slovakia-gas-pipeline-completed-operations-begin-oct-2022>.

29 Sybera, Albin. 2024. "Slovakia Faces Cut-off of Russian Gas Pipeline Supplies." Bne IntelliNews. 2024. december 31. <https://www.intellinews.com/slovakia-faces-cut-off-of-russian-gas-pipeline-supplies-359702/>.

30 Czalet, Mark. 2023. "Hungary's Modernisation Plans." European Security & Defence (blog). 2023. május 30. <https://euro-sd.com/2023/05/articles/31349/hungarys-modernisation-plans/>.

A hadsereg a légi képességeket a svéd Gripen vadászgépek folyamatos lízingelése és bővítése révén fejleszti, a magyar kormány négy új repülőgépre kötött szerződést 2024-ben.³¹ Légvédelmi szempontból Magyarország megkezdte a NASAMS rendszerek integrálását a közepes hatótávolságú védelem megerősítése érdekében, a rövid hatótávolságú Mistral rakétarendszerek mellett. Ezek a beszerzések együttesen stratégiai elmozdulást jelentenek a NATO interoperabilitása és egy robusztusabb, mobilabb haderő-állomány felé.

Magyarország különutas külpolitikája

A katonai fejlesztések és a NATO kelet-közép-európai fellépésében való részvétele ellenére Magyarország egy regionálisan egyedülálló politikai pályát követ. Miközben a magyar kormány a regionális trendeknek megfelelően jelentős összegeket fektetett be a katonai modernizációba már a fokozódó orosz agresszió előtt is, Budapest politikai pozíciója a NATO-n és az EU-n belül továbbra is óvatos, belföldön szuverenistaként leírt, időnként egyenesen ellenséges.³² Különösen élesek az összeütközések a Moszkva elleni szankciók és az Ukrajnának nyújtott katonai támogatás kérdéseiben. Magyarország geopolitikai viselkedése kettős imperatívuszt tükröz: egyrészt meg kívánja erősítenie saját területi védelmét NATO-kötelezettségeivel összhangban, másrészt el akarja kerülni az Oroszországgal való közvetlen konfrontációt, és meg akarja őrizni politikai, gazdasági és energetikai kapcsolatait Moszkvával. Ennek értelmében Budapest következetesen megtagadta fegyverek Ukrajnába küldését, illetve azok magyar területen keresztüli szállítását.³³ A magyar kormány ezt stratégiai semlegesség politikájaként írja, amelynek célja az eszkaláció elkerülése és annak biztosítása, hogy Magyarország ne vonódjon bele egy szélesebb konfliktusba. Ez az álláspont gyakran szembehelyezi a magyar kormányt annak stratégiai NATO-szövetségeseivel, különösen Lengyelországgal és a balti államokkal, amelyek a már korábban leírtak szerint Ukrajna legfőbb politikai, diplomáciai és retorikai támogatói csoportját alkotják, és élesen bírálták Oroszország fellépését. Mindazonáltal Magyarország strukturális értelemben vett együttműködése a NATO-val továbbra is fennáll. Az olasz, horvát, török és amerikai csapatokból álló NATO-harccsoport telepítése megerősíti Magyarország szerepét a Szövetségen belüli

31 Than, Krisztina, és Niklas Pollard. 2024. "Sweden Clears Final Hurdle to Join NATO as Hungary Approves Accession." Reuters, 2024. február 26. <https://www.reuters.com/world/europe/hungary-set-ratify-swedens-nato-accession-clearing-last-hurdle-2024-02-26/>.

32 Barigazzi, Jacopo. 2024. "Hungary: The EU's Two-faced Defense Champion." POLITICO, 2024. december 16. <https://www.politico.eu/article/hungary-europe-defense-champion-two-faced-russia-ukraine-war-viktor-orban/>.

33 Reuters. 2022. "Hungary Will Not Allow Lethal Weapons for Ukraine to Transit Its Territory - FM." Reuters, , 2022. február 28. <https://www.reuters.com/world/hungary-will-not-allow-lethal-weapons-ukraine-transit-its-territory-fm-2022-02-28/>.

frontvonalbeli államként.³⁴ A magyar erők rendszeresen részt vesznek NATO-gyakorlatokon és közös kiképzési tevékenységekben, beleértve az 5. cikkely szerinti kollektív védelmet szimuláló nagyszabású forgatókönyveket is. Bár Budapest retorikai és diplomáciai álláspontja eltérhet a NATO-konzenzustól, gyakorlati katonai integrációja továbbra is töretlen.³⁵

Feszültségek alakultak ki az EU-n belül is, különösen a szankciók és az energiapolitika terén. Bár Magyarország hivatalosan megszavazta az összes Oroszország elleni uniós szankciócsomagot, azokkal kapcsolatban asszertív és néha egyenesen agresszív politikát folytatott, számos alkalommal megvétózva több kezdeményezést, amíg nem tesznek neki koncessziókat. Magyarország Szlovákiával és Csehországgal közösen így mentességet kapott az EU orosz nyersolaj-importhoz való tilalma alól, lehetővé téve a folyamatos szállítást a Druzsba vezetéken keresztül. Ezenkívül hangosan ellenezte az orosz gázimport betiltására vonatkozó terveket. A magyar kormány ezt az álláspontot földrajzi és infrastrukturális sebezhetőségével indokolja: tengerparttal nem rendelkező országgént, korlátozott LNG-hozzáféréssel a magyar kormány álláspontja szerint az orosz szállítások csökkentése veszélyeztetné gazdasági stabilitását és energiabiztonságát.

A magyar energiabiztonság

A retorikai fogások mellett ugyanakkor Magyarország lépéseket tett az energiadiverzifikáció terén. Megerősítette az összeköttetéseket Romániával és Horvátországgal, lehetővé téve a nem orosz gázforrásokhoz és LNG-terminálokhoz való hozzáférést. Megállapodásokat írtak alá Azerbajdzsánnal és Katarral a jövőbeni gázszállításokról, bár ezek a mennyiségek továbbra is korlátozottak. Magyarország földgázának nagy része továbbra is a Török Áramlat vezetéken érkezik, amely megkerüli Ukrajnát, és amely Szerbián keresztül juttatja Magyarországra a területére az orosz gázt.³⁶ A tárolási kapacitások is bővítésre kerültek, és viszonylag nagy mennyiségű gáztartalék áll rendelkezésre a potenciális ellátási sokkok elkerülése érdekében. Mindazonáltal Magyarország továbbra is az egyik leginkább Oroszországtól függő EU-tagállam az energia tekintetében, az orosz nyersolaj 2024-re akár 85%-át is teheti olajimportjának.³⁷ Az atomenergia terü-

34 "Meet NATO Battlegroup Hungary." 2024. Joint Forces News, 2024. április 28. <https://www.joint-forces.com/videos/72854-meet-nato-battlegroup-hungary>.

35 Nagy, Dávid. 2024. "Hungary's Crucial Role in Defending NATO's Eastern Flank - Hungarian Conservative." Hungarian Conservative. 2024. szeptember 11. https://www.hungarianconservative.com/articles/culture_society/nato_multination_battle_groups_eastern-flank_russia_hungary_key-role/.

36 Szakacs, Gergely. 2025. "Hungary's Orban Urges EU to Drop Russian Energy Ban Amid US-Iran Conflict." Reuters, 2025. június 22. <https://www.reuters.com/business/energy/hungarys-orban-urges-eu-drop-russian-energy-ban-amid-us-iran-conflict-2025-06-22/>.

37 McCartney, Georgina. 2024. "Hungary Says EU Not Doing Enough to End Russian Gas Dependence." Reuters, 2024. szeptember 18. <https://www.reuters.com/markets/europe/hungary-says-eu-not-doing-enough-end-russian-gas-dependence-2024-09-18/>.

letén Magyarország szintúgy elmélyítette kapcsolatait Oroszországgal. A Paks II atomerőmű projektet, amely Magyarország hosszú távú energiastratégiájának kulcsfontosságú pillére, az orosz Roszatom építi, és orosz állami kölcsönrel finanszírozzák. Annak ellenére, hogy az EU-n belül felszólítottak az Oroszországgal való nukleáris együttműködés megszüntetésére, Magyarország megerősítette elkötelezettségét a Paks II iránt, sőt azzal is fenyegetőzött, hogy megvétózza a Roszatomot célzó uniós intézkedéseket. A magyar kormány az energia-szuverenitásra, valamint a nukleáris energia dekarbonizációhoz és az árstabilitás szükségességére hivatkozással igazolja az EU-s vezetőkkel ellentétes politikai pályára állító döntését.

Ezek az álláspontok jelentős politikai elszigeteltséghez vezettek az olyan multilaterális intézményeken belül, mint a NATO és az EU. Magyarország vétójogának folyamatos használata késleltette az EU Ukrajnával kapcsolatos finanszírozásról, katonai támogatásról és bővítésről szóló döntéseket, obstrukciós vádaknak kitéve a magyar kormányt. Ugyanakkor bilaterális szinten Budapest kétoldalú védelmi ipari partnerségekre törekszik Németországgal, Franciaországgal és Svédországgal a szélesebb körű politikai súrlódások ellenére. A NATO-egységeinek fogadása Magyarországon, a szövetségi tervezésben való részvétel és a megnövekedett kiadások továbbra is azt mutatják, hogy Budapest elkötelezett hivatalos kötelezettségei mellett.³⁸

Regionális szempontból Magyarország eltérése a viseigrádi csoport konszenzusától összességében gyengítette a blokk kohézióját. A kormány „békepárti” narratívája rezonál a hazai választók egy részével, hiszen a háborús fáradtság és az inflációs nyomás megerősítette a be nem avatkozás politikájának támogatottságát. Ugyanakkor a kollektív védelemre alapuló multilaterális szervezetekben kérdéseket is felvet Magyarország megbízhatóságával kapcsolatban, különösen annak a fényében, hogy az ukrajnai konfliktus továbbra is fennáll, és továbbra sincsenek az orosz agresszió mérséklődésére utaló jelek.

ROMÁNIA

Oroszország 2022-es teljes körű ukrajnai inváziója óta Románia, mint a NATO frontonbeli tagja és mint kulcsfontosságú fekete-tengeri állam igyekszik újradefiniálni magát, és ehhez a szerephez felnőve igyekszik újrakalibrálni biztonságpolitikai prioritásait. Az ország fenyegetettségérzete a háború eszkalációja óta természetesen jelentősen növekedett, ami az összes korábbi példához hasonlóan felgyorsította az egyébként is futó katonai modernizációs programot, ösztökölte a mélyebb integrációt a NATO struktúráival, és megerősítette a kétoldalú partnerségeket – különösképp az Egyesült Államokkal – valamint határozott lépéseket tett az energiapolitikában az orosz befo-

38 Ngendakumana, Pierre Emmanuel. 2024. "Hungary Looking to Redefine Its NATO Membership." *POLITICO*, 2024. május 24. <https://www.politico.eu/article/hungary-nato-prime-minister-viktor-orban-country-russia-vladimir-putin-west-official/>.

lyással szembeni stratégiai sebezhetőség csökkentése érdekében.³⁹ Ezek az intézkedések – melyeket a nagy ambíciók ellenére időnként a bürokratikus tehetetlenség, illetve a gazdasági- és ipari realitások korlátoznak – Románia azon szándékát tükrözik, hogy a periférikus szereplőből a NATO délkeleti szárnyának kulcsfontosságú biztonsági szolgáltatójává váljon.⁴⁰

A román haderőfejlesztés kérdései

Románia védelmi kiadásai jelentősen megugrottak, a kormány 2023-tól kezdődően a GDP 2,5%-át katonai kiadásokra fordítja, ami meghaladja a NATO minimum elvárt értékét, és Romániát az elkötelezettebb kelet-európai szövetségesek közé helyezi.⁴¹ Azonban, ahogy több elemző is rámutatott, a megnövekedett finanszírozás nem jelent automatikusan képességnövekedést; Románia küzdött a védelmi költségvetésének késedelmes felhasználásával, a beszerzési szűk keresztmetszetek pedig kulcsfontosságú projekteket sújtanak. Ezen hiányosságok kezelése érdekében új beszerzési igazgatóságot hoztak létre a katonai beszerzések hatékonyságának javítása érdekében.

A leglátványosabb változások Románia szárazföldi hadseregében és légierijében történtek. A prioritások Románia esetében is a modern nyugati páncélozott járművek és tüzérségi rendszerek beszerzése volt, melyet szintúgy a szovjet felszerelés lecserélése motivált. Az 54 darab M1A2 Abrams tank megvásárlása az Egyesült Államoktól jelentős változást jelent Románia szárazföldi harci képességeiben, míg a Piranha V gyalogos harcjárművek megnövekedett gyártása és folyamatos szállítása jól mutatja a dandárok NATO-szabványoknak megfelelő gépesítésére irányuló erőfeszítéseit. Románia megállapodásokat írt alá koreai K9 Thunder tarackok és Chiron rövid hatótávolságú légvédelmi rendszerek beszerzésére is, amit a hagyományos nyugat-európai fegyverpiacok ellátási láncának torlódására adott válaszreakcióként szükséges értelmezni.

A légierő hasonlóképpen generációs átalakuláson ment keresztül. Románia elavult MiG-21-es flottájának leszerelését követően használt F-16-osokat vásárolt Norvégiából, amelyek átmeneti megoldásként szolgáltak az évtized végére tervezett 32 F-35 Lightning II repülőgépflootta érkezéséig. A légvédelmet Patriot rakétarendszerek telepítésével erősítették meg, és Románia megkezdte a rövid és nagyon rövid hatótávolságú légvédelmi platformok beszerzésének pályázati kiírását, hogy rétegzett védelmet nyújtsanak

39 Grein, Jakob. 2024. "Giving Dracula Some Teeth: Modernizing Romania's Military." *Georgetown Security Studies Review*, 2024. március 23. <https://georgetownsecuritystudiesreview.org/2024/03/23/giving-dracula-some-teeth-modernizing-romania-military/>.

40 Pieńkowski, Jakub. 2024. "Romania Boosts Defences in Wake of Russian Invasion of Ukraine." *PISM.*, 2024. február 20. <https://pism.pl/publications/romania-boosts-defences-in-wake-of-russian-invasion-of-ukraine>.

41 Polyakova, Alina, Edward Lucas, Mathieu Boulègue, Catherine Sendak, Scott Kindsvater, Ivanna Kuz, and Sasha Stone. 2024. "A New Vision for the Transatlantic Alliance: The Future of European Security, the United States, and the World Order After Russia's War in Ukraine." *CEPA*, 2024. június 5. <https://cepa.org/comprehensive-reports/a-new-vision-for-the-transatlantic-alliance-the-future-of-european-security-the-united-states-and-the-world-order-after-russia-war-in-ukraine/>.

a légi fenyegetésekkel szemben.⁴² Ezeket a beszerzéseket közvetlenül befolyásolják az Ukrajnából levont tanulságok, ahol az integrált légvédelem értéke bebizonyosodott.⁴³

Románia a Fekete-tengeren

Románia, mint a Fekete-tenger melletti ország esetében elkezdett felértékelődni a haditengerészet is. Románia szerényen növelte tengeri kapacitását az Egyesült Királyságtól vásárolt aknavadászokkal és a meglévő fregattjainak és rakétakorvettjeinek korszerűsítésével. Románia holland hajóépítő cégekhez fordult a tengeri járőrhajók gyors építésének reményében, miközben egyidejűleg tengeralattjárók beszerzését is vizsgálja – ugyanakkor ezen ambícióknak a 2030-as évek előtt nincs realitása. Románia stratégiai hangsúlya a Fekete-tengeren a NATO tengeri prioritásaival való szorosabb összehangoláshoz is vezetett, amint azt a regionális megfigyelési és aknamentesítő műveletekben való részvétele is mutatja.

Románia, mint a NATO keleti bástyája

A beszerzéseken túl Románia megszilárdította szerepét a NATO megerősített előretolt jelenlétében. A madridi csúcstalálkozót követően egy Franciaország vezette többnemzetiségű harccsoportot hoztak létre Romániában is. Ezek az erők növelik Románia nemzeti kapacitását, és hiteles elrettentésként szolgálnak. Románia jelentős amerikai csapatokat is fogadott, beleértve a 101. légideszant hadosztályt és a rotációs dandár harci csapatokat, amelyeket a Mihail Kogălniceanu légibázis előretolt parancsnoksági infrastruktúrája támogatott. Bár ezek az amerikai erők továbbra is rotációs formában állomásoznak, tartós jelenlétük új lendületet adott Románia állandó bázis létesítéséről szóló kérvényének.

Románia mind a multilaterális, mind a bilaterális kapcsolatokra építő diplomáciája tükrözte ezeket a stratégiai átrendeződéseket. Az Egyesült Államokkal való román kapcsolatok is egyre intenzívebbé válnak, emellett pedig Franciaországgal a NATO harccsoportja és a leendő haditengerészeti projektek révén mélyült el a stratégiai partnerség. A regionális szférában szorosan együttműködött Lengyelországgal a NATO keleti szárnyán elfoglalt pozíciók alakításában. Románia gondosan elhatárolódott Magyarországgal Oroszországgal kapcsolatos kétértelmű álláspontjától, hangsúlyozva megbízható szövetségi szerepét.⁴⁴

42 Barberá, Marcel Gascón. 2020. "VIDEO: Romania Unveils Patriot Missile System on Black Sea." *Balkan Insight*. 2020. szeptember 17. <https://balkaninsight.com/2020/09/17/video-romania-unveils-patriot-missile-system-on-black-sea/>.

43 "NATO Allies Test Air and Missile Defences in Romania." 2022. november 23. *Ac.Nato.Int*. https://ac.nato.int/archive/2022/NATO_IAMD_ROU.

44 McEwen, Karolyn. 2022. "101st Airborne Division Arrives in Europe to Support NATO Allies." *Www.Army.Mil*. 2022. június 29. https://www.army.mil/article/258008/101st_airborne_division_arrives_in_europe_to_support_nato_allies.

A román energiagazdaság és víziók

Az energia területén Románia az orosz gáztól való alacsony függőségét geopolitikai előnyként használta fel. Románia már 2022 előtt is fogyasztásának többségét a hazai termelésből fedezte, de a háború az orosz energiabefolyás teljes felszámolásához vezetett. Az orosz gázimport teljesen megszűnt, és Románia regionális energiaközpontként kezdte pozicionálni magát, nevezetesen a Moldovába és Ukrajnába irányuló gázexport, valamint a Magyarországgal és Bulgáriával való összeköttetések fejlesztése révén. A Görögország-Bulgária-Románia út és a BRUA vezeték alternatív útvonalakat kínál a Kaszpi-tenger és az LNG-ellátás számára, megerősítve a román energiabiztonságot.⁴⁵ Románia a Fekete-tengeren található tengeri gázkészleteinek kiaknázását is szorgalmazza. Az OMV Petrom és a Romgaz által üzemeltetett Neptun Deep projekt végül 2023-ban kapott zöld utat, és várhatóan 2027-re megkezdheti a termelést. Ez a mező várhatóan évi 8 milliárd köbmétert fog termelni – ez elég ahhoz, hogy Románia ne csak önellátó legyen, hanem nettó exportórrá váljon. Ezek a fejlesztések illeszkednek a RE-PowerEU keretében kitűzött tágabb európai stratégiai célokhoz, és Romániát a régió energiabiztonságának kritikus szállítójává teszik.⁴⁶

Az Egyesült Államokkal folytatott nukleáris energia együttműködés is tovább mélyült. Románia, amely már CANDU reaktorokat üzemeltet Cernavodában, most az első európai országgént fog üzembe helyezni kis moduláris reaktorokat (SMR), amelyek az amerikai NuScale technológián alapulnak. Ez a Doicești közelében épülő projekt megerősíti az energiafüggetlenséget, és elősegíti a stratégiai együttműködést Washingtonnal a polgári nukleáris szférában. Ezzel egyidejűleg Románia nukleáris és megújuló energia portfóliójának EU által támogatott bővítése hangsúlyozza az energiadiverzifikáció kettős gazdasági és stratégiai indoklását.⁴⁷

Románia szerepe Ukrajna támogatásában

Románia szerepe Ukrajna támogatásában, bár nem annyira harsogó, mint Lengyelországé vagy a balti államoké, szintúgy nem volt csekély. Románia katonai felszerelést biztosított, kiképző létesítményeket nyitott – köztük egy F-16-os kiképzőközpontot ukrán pilóták számára –, és létfontosságú logisztikai szerepet játszott az ukrán gabonaexport fenntartásában. A konstancai kikötő kulcsfontosságú csomóponttá vált az ukrán gabona vilá piacokra való átirányításában a Fekete-tengeri Gabonaegyezmény

45 Hess, Maximilian. 2025. "How Eastern Europe Overhauled Its Natural Gas Market." Carnegie Endowment for International Peace., 2025. április 22. <https://carnegieendowment.org/research/2025/04/how-eastern-europe-overhauled-its-natural-gas-market?lang=en>.

46 Vakhshouri, Sara, Iulia-Sabina Joja, és Alexandru Covatariu. „Securing Eastern Europe’s Energy Future: The Crucial Role of Romania in Ukraine’s Energy Security and Regional Stability.” Romanian American Institute for Smart Energy (RAISE). 2024. október. <https://raise.energy/Romania-Ukraine-Reconstruction>

47 Proctor, Darrell. 2024. "U.S. Bank Commits \$98 Million Toward NuScale SMR Project in Romania." POWER Magazine. 2024. október 4. <https://www.powermag.com/u-s-bank-commits-98-million-toward-nuscale-smr-project-in-romania/>.

összeomlása után. Románia emellett engedélyezte a NATO-nak, hogy területét tranzit-ónaként használja az Ukrajnának nyújtott katonai segélyekhez, tovább erősítve ezzel megbízható logisztikai partnerként betöltött szerepét.

KONKLÚZIÓ

A tanulmányban vizsgált közép- és kelet-európai államok védelmi politikájának átalakulása jól mutatja, hogy bár a 2022-es orosz invázió egységes sokkhatásként érte a régiót, a válaszreakciók mégis különböző történelmi tapasztalatokból, stratégiai kultúrákból és politikai realitásokból táplálkoznak. Ugyanakkor az eltérő kiindulópontok ellenére számos ponton világos konvergencia figyelhető meg: minden vizsgált ország gyorsította a már zajló hadseregmodernizációs folyamatait, jelentősen emelte védelmi kiadásait, és Lengyelország, Románia, Csehország, Szlovákia, valamint a balti államok elkötelezetten törekedtek a NATO- és EU-integráció mélyítésére.

A legmarkánsabb hasonlóság talán abban ragadható meg, hogy az érintett országok túlnyomó többsége stratégiai szinten értelmetti Ukrajna támogatását: a katonai és logisztikai segítségnyújtás nem csupán szolidaritás, hanem a saját területi védelmük megelőző dimenziója is. Lengyelország és a balti államok ebben különösen aktívnak bizonyultak, de Csehország, Szlovákia és Románia is fokozta hozzájárulását. Magyarország e tekintetben jelent kivételt, ahol a politikai vezetés stratégiai semlegességet hirdetett, miközben strukturális értelemben fenntartotta a NATO iránti elkötelezettségét.

A modernizációs pályák is több ponton érintkeznek: minden ország igyekezett megszabadulni a szovjet örökségtől, és nyugati, interoperábilis fegyverrendszerekkel helyettesíteni azt. Azonban a beszerzési minták eltérőek: Lengyelország és Románia jelentős amerikai és dél-koreai beszerzésekre támaszkodik – ami a stratégiai partneri viszonyaikat és a gyors újrafegyverkezés iránti vágyukat tükrözi – míg Csehország, Szlovákia és Magyarország inkább európai (német, svéd, finn) partnerekkel kötött megállapodásokat. A balti országok méreteikhez mérten szerényebb, de célzott fejlesztéseket hajtottak végre, különös figyelemmel a NATO-integrációra és a területvédelem fizikai megerősítésére. Magyarország nagy hangsúlyt fektetett továbbá a hazai hadiipar fejlesztésére, ám ezt politikailag ellentmondásos külpolitikai kommunikációval párosította.

A politikai és stratégiai retorika is éles különbségeket mutat. A balti államok, Lengyelország és Csehország egyértelműen és nyíltan Oroszországot nevezik meg fő fenyegetésként, míg Szlovákia és Románia szintén határozott, de valamivel kevésbé konfrontatív nyelvezetet használ. Ezzel szemben Magyarország hivatalos megnyilatkozásaiban kerüli az orosz agresszió egyértelmű elítélését, miközben a védelmi architektúráját ugyanúgy fejleszti, mintegy a változó világrend és az asszertívabb nemzetközi tér kihívásaira reagálva. A „békepárti” magyar álláspont, amely elszigetelődést váltott ki több szövetséges irányában, így paradox módon stratégiai kettősséggé vált.

Összességében tehát a régió válaszai ugyanazon kihívásra – az orosz fenyegetésre és a világrend átalakulására – több ponton párhuzamosak, ám az egyes országok saját politikai kultúrája, külpolitikai orientációja és nemzetbiztonsági hagyománya egyedi mintázatokat eredményez. A közös nevező azonban világos: Kelet-Közép-Európa nem kíván többé passzív perifériája lenni a nagyhatalmi játszmáknak, hanem saját biztonságának aktív, cselekvő alanya – akár egységesen, akár különutasan. A régió ezzel nemcsak a védelem, hanem a geopolitikai önmeghatározás új korszakába lépett.

BIBLIOGRÁFIA

- “Czechia Sends Hundreds of Heavy Military Systems Worth Tens of Billions to Ukraine During the First Year of Russian Invasion.” 2023. Consulate of the Czech Republic in Sydney. 2023. február 24. https://mzv.gov.cz/sydney/en/culture_events/czechia_sends_hundreds_of_heavy_military.html.
- “NATO Allies Test Air and Missile Defences in Romania.” 2022. november 23. Ac.Nato.Int. https://ac.nato.int/archive/2022/NATO_IAMD_ROU.
- A Lengyel Köztársaság elnökének hivatalos honlapja: “Polska Pomoc Dla Ukrainy [PL/EN/DE/UKR].” 2025. február 23. A Lengyel Köztársaság elnökének hivatalos honlapja. <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/polska-pomoc-dla-ukrainy-plen,93620>
- Adamowski, Jaroslaw, és Joe Gould. 2023. “Slovakia to Transfer 13 MiG-29s to Ukraine, After Poland Gives Four.” *Defense News*, 2023. március 17. <https://www.defensenews.com/global/europe/2023/03/17/slovakia-to-transfer-13-mig-29s-to-ukraine-after-poland-gives-four/>.
- Adamowski, Jaroslaw. 2024. “Polish Defense Show Lures Global Players Amid Record Spending Spree.” *Defense News*, 2024. szeptember 2. <https://www.defensenews.com/global/europe/2024/09/02/polish-defense-show-lures-global-players-amid-record-spending-spree/>.
- Aliyeva, Alimat. 2025. “Czech Republic Ready to Increase Military Budget.” *Azernews.Az*. 2025. június 25. <https://www.azernews.az/region/243810.html>.
- Barberá, Marcel Gascón. 2020. “VIDEO: Romania Unveils Patriot Missile System on Black Sea.” *Balkan Insight*. 2020. szeptember 17. <https://balkaninsight.com/2020/09/17/video-romania-unveils-patriot-missile-system-on-black-sea/>.
- Barigazzi, Jacopo. 2024. “Hungary: The EU’S Two-faced Defense Champion.” *POLITICO*, 2024. december 16. <https://www.politico.eu/article/hungary-europe-defense-champion-two-faced-russia-ukraine-war-viktor-orban/>.
- Cazalet, Mark. 2023. “Hungary’s Modernisation Plans.” *European Security & Defence* (blog). 2023. május 30. <https://euro-sd.com/2023/05/articles/31349/hungarys-modernisation-plans/>.
- Cseh Védelmi Minisztérium, Czech Armed Forces Development Concept 2035, 2023. december. https://www.mo.gov.cz/assets/en/ministry-of-defence/basic-documents/cafdc_2035.pdf.
- Dębiec, Krzysztof. 2022. “Slovakia: Strategic Dilemmas After the Russian Invasion of Ukraine.” *OSW Centre for Eastern Studies*, 2022. május 18. <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2022-05-10/slovakia-strategic-dilemmas-after-russian-invasion-ukraine>.
- Doka, Otto. 2024. “Slovakia to Significantly Increase Investment in Modernization of Its Armed Forces.” *CZDEFENCE - Czech Army and Defence Magazine*. 2024. decemehr 22. <https://www.czdefence.com/article/slovakia-to-significantly-increase-investment-in-modernisation-of-its-armed-forces>.
- Duda, Andrzej. 2024. „Rozmowa z redaktor Arleta Bojke na Kanale Zero [CAŁOŚĆ].” A Lengyel Köztársaság elnökének hivatalos honlapja. 2024. augusztus 24. <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wywiady/rozmowa-kanal-zero,90457>
- Faragó Bence. 2025. “Történelmi Emlékezt És Nemzeti Identitás a Balti Államok Védelempolitikájának Magyarázata Az Orosz-ukrán Háború Eszkálációja Óta.” *Nemzet És Biztonság* 2025/1: 70–98. <https://doi.org/10.32576/nb.2025.1.5>.
- Felstead, Peter. 2024. “Spain Takes Command of NATO’s Multinational Battlegroup in Slovakia - European Security & Defence.” *European Security & Defence* (blog). 2024. július 4. <https://euro-sd.com/2024/07/major-news/39176/spain-battlegroup-slovakia/>.
- Gosselin-Malo, Elisabeth. 2024. “Slovakia, Poland Near Deal for Short-range Air Defense Weapons.” *Defense News*, 2024. május 22. <https://www.defensenews.com/global/europe/2024/05/22/slovakia-poland-near-deal-for-short-range-air-defense-weapons/>.
- Grein, Jakob. 2024. “Giving Dracula Some Teeth: Modernizing Romania’s Military.” *Georgetown Security Studies Review*, 2024. március 23. <https://georgetownsecuritystudiesreview.org/2024/03/23/giving-dracula-some-teeth-modernizing-romania-s-military/>.
- Hess, Maximilian. 2025. “How Eastern Europe Overhauled Its Natural Gas Market.” *Carnegie Endowment for International Peace*, 2025. április 22. <https://carnegieendowment.org/research/2025/04/how-eastern-europe-overhauled-its-natural-gas-market?lang=en>.
- Klepanchuk, Yekaterina. 2023. “Polish and Romanian Responses to Russian Aggression: Lessons for a US CEE Strategy.” *Middle East Institute*. 2023. szeptemehr 11. <https://www.mei.edu/publications/polish-and-romanian-responses-russian-aggression-lessons-us-cee-strategy>
- Kolářik, Tomáš. 2024. “Resistance and Defence Against Hybrid Action. The Main Adversaries

- in This Domain Are Also Russia and China.” CZDEFENCE - Czech Army and Defence Magazine. 2024. január 25. <https://www.czdefence.com/article/resistance-and-defence-against-hybrid-action-the-main-adversaries-in-this-domain-are-also-russia-and-china>.
- Marcinek, Krystyna, és Scott Boston. 2025. “Polish Armed Forces Modernization: A New Cornerstone of European Security?” RAND. Május 29, 2025. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA2971-1.html.
- Mccartney, Georgina. 2024. “Hungary Says EU Not Doing Enough to End Russian Gas Dependence.” Reuters, 2024. szeptember 18. <https://www.reuters.com/markets/europe/hungary-says-eu-not-doing-enough-end-russian-gas-dependence-2024-09-18/>.
- McEwen, Karolyn. 2022. “101st Airborne Division Arrives in Europe to Support NATO Allies.” Www.Army.Mil. 2022. június 29. https://www.army.mil/article/258008/101st_airborne_division_arrives_in_europe_to_support_nato_allies.
- Meet NATO Battlegroup Hungary.” 2024. Joint Forces News, 2024. április 28. <https://www.jointforces.com/videos/72854-meet-nato-battlegroup-hungary>.
- Nagy, Dávid. 2024. “Hungary’s Crucial Role in Defending NATO’s Eastern Flank - Hungarian Conservative.” Hungarian Conservative. 2024. szeptember 11. https://www.hungarianconservative.com/articles/culture_society/nato_multination-battle-groups_eastern-flank_russia_hungary_key-role/.
- Natodays.Cz. 2024. “On The 25th NATO Membership Anniversary, Czech Armed Forces Will Present Its Modernization Projects | NATO Days in Ostrava.” 2024. augusztus 19. <https://www.natodays.cz/news/czech-armed-forces-will-present-its-modernization-projects-for-25th-nato-membership-anniversary>.
- Ngendakumana, Pierre Emmanuel. 2024. “Hungary Looking to Redefine Its NATO Membership.” POLITICO, 2024. május 24. <https://www.politico.eu/article/hungary-nato-prime-minister-viktor-orban-country-russia-vladimir-putin-west-official/>.
- Onyango, Daniel. 2022. “Construction of Poland – Slovakia Gas Pipeline Completed— Operations to Begin in Oct. 2022.” Pipeline Technology Journal, 2022. augusztus 31. <https://www.pipeline-journal.net/news/construction-poland-slovakia-gas-pipeline-completed-operations-begin-oct-2022>.
- Palata, Lubos. 2022. “Czech Soldiers to Lead NATO Support for Slovakia.” Dw.Com, 2022. március 14. <https://www.dw.com/en/czech-soldiers-to-lead-nato-support-for-slovakia/a-61124950>.
- Pieńkowski, Jakub. 2024. “Romania Boosts Defences in Wake of Russian Invasion of Ukraine.” PISM., 2024. február 20. <https://pism.pl/publications/romania-boosts-defences-in-wake-of-russian-invasion-of-ukraine>.
- Pivoňka, Michal. 2023. “Reportage: Multinational Battle Group in Slovakia Receives NATO Combat Ready Status.” CZDEFENCE - Czech Army and Defence Magazine. 2023. március 30. <https://www.czdefence.com/article/reportage-multinational-battle-group-in-slovakia-receives-nato-combat-ready-status>.
- Polyakova, Alina, Edward Lucas, Mathieu Boulègue, Catherine Sendak, Scott Kindsvater, Ivanna Kuz, and Sasha Stone. 2024. “A New Vision for the Transatlantic Alliance: The Future of European Security, the United States, and the World Order After Russia’s War in Ukraine.” CEPA, 2024. június 5. <https://cepa.org/comprehensive-reports/a-new-vision-for-the-transatlantic-alliance-the-future-of-european-security-the-united-states-and-the-world-order-after-russias-war-in-ukraine/>.
- Proctor, Darrell. 2024. “U.S. Bank Commits \$98 Million Toward NuScale SMR Project in Romania.” POWER Magazine. 2024. október 4. <https://www.powermag.com/u-s-bank-commits-98-million-toward-nuscale-smr-project-in-romania/>.
- Reuters. 2022. “Germany, Denmark, Norway to Give Ukraine 16 Slovak Zuzana-2 Howitzers.” Reuters, , 2022. október 2. <https://www.reuters.com/world/europe/germany-denmark-norway-give-ukraine-16-slovak-zuzana-2-howitzers-2022-10-02/>.
- Reuters. 2022. “Hungary Will Not Allow Lethal Weapons for Ukraine to Transit Its Territory - FM.” Reuters, , 2022. február 28. <https://www.reuters.com/world/hungary-will-not-allow-lethal-weapons-ukraine-transit-its-territory-fm-2022-02-28/>.
- Reuters. 2022. “Poland to Buy Jets, Tanks and Howitzers From South Korea, Says Minister.” Reuters, 2022. július 22. <https://www.reuters.com/business/poland-buy-jets-tanks-howitzers-south-korea-says-minister-2022-07-22/>.
- Reuters. 2023. “Czech Senate Backs Setting NATO Spending Target of 2% of GDP as Law.” Reuters, 2023. május 31. <https://www.reuters.com/world/europe/czech-senate-backs-setting-nato-spending-target-2gdp-law-2023-05-31/>.
- Rod, Zdeněk. 2024. “The Czech Defence Outlook After the Russian Invasion to Ukraine.” ‘Analyses in Strategic and Defense Studies. John

- Lukacs Institute. 2024. október 18. https://www.researchgate.net/publication/385216172_The_Czech_Defence_outlook_after_the_Russian_invasion_to_Ukraine.
- Šimalčík, Matej. «Slovakia and the Asia–Pacific amidst the Russian Invasion of Ukraine.» In Yearbook of Slovakia's Foreign Policy 2022, edited by Peter Brezáni, 169–178. Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2023. <https://ceias.eu/wp-content/uploads/2023/05/SFPA-Yearbook-2022-AsiaPacific.pdf>
- Sobiepanek-Kukuryka, Zofia. 2024. “Poland - Defense Industry.” International Trade Administration | Trade.Gov. January 6, 2024. <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/poland-defense-industry>.
- Sybera, Albin. 2024. “Slovakia Faces Cut-off of Russian Gas Pipeline Supplies.” Bne Intellinews. 2024. december 31. <https://www.intellinews.com/slovakia-faces-cut-off-of-russian-gas-pipeline-supplies-359702/>.
- Szakacs, Gergely. 2025. “Hungary’s Orban Urges EU to Drop Russian Energy Ban Amid US-Iran Conflict.” Reuters, 2025. június 22. <https://www.reuters.com/business/energy/hungarys-orban-urges-eu-drop-russian-energy-ban-amid-us-iran-conflict-2025-06-22/>.
- Than, Krisztina, és Niklas Pollard. 2024. “Sweden Clears Final Hurdle to Join NATO as Hungary Approves Accession.” Reuters, 2024. február 26. <https://www.reuters.com/world/europe/hungary-set-ratify-swedens-nato-accession-clearing-last-hurdle-2024-02-26/>.
- The Minister of Defence Informed About Declassified Details of Military Aid to Ukraine | Ministry of Defence & Armed Forces of the Czech Republic.” 2023. Copyright © Ministerstvo Obrany. 2023. február 23. <https://www.mo.gov.cz/en/ministry-of-defence/newsroom/news/the-minister-of-defence-informed-about-declassified-details-of-military-aid-to-ukraine-245604/>.
- Tölgyesi Beatrix. 2024. Az orosz–ukrán háború hatása a balti országokra. Nemzet és Biztonság, 17(2), 81–99.
- Ukrainian Military Will Be Trained in Slovakia.” 2022. szeptember 10. <https://odessa-journal.com/public/ukrainian-military-will-be-trained-in-slovakia>.
- Vakhshouri, Sara, Iulia-Sabina Joja, és Alexandru Covatariu. „Securing Eastern Europe’s Energy Future: The Crucial Role of Romania in Ukraine’s Energy Security and Regional Stability.” Romanian American Institute for Smart Energy (RAISE), 2024. október. <https://raise.energy/Romania-Ukraine-Reconstruction>

KMECZKÓ SÁRA

Változó erőviszonyok a Maghreb térségben

1. BEVEZETÉS

Az arab világ nyugati részén elhelyezkedő Maghreb pontos földrajzi kiterjedésének meghatározása során többféle szempontot érvényesíthetünk. Történelmi, civilizációs, nyelvi és etnikai szempontok alapján a Maghreb Észak-Afrika azon országait jelöli, amelyek a francia gyarmatbirodalom részét képezték. Ekként lehatárolva Marokkó, Algéria és Tunézia tartozik a térség állami közé. A politikai, gazdasági és kereskedelmi szempontokat középpontba állítva viszont az 1989-ben Marrákesben létrehozott Arab Maghreb Uniót (*Union Maghreb Arabe*, UMA) megalapító országok, így Mauritánia, Marokkó, Algéria, Tunézia és Líbia tartoznak a térséghez. A tanulmány a Maghreb-térség meghatározásánál az utóbbi elhatárolási elvet veszi alapul.

A releváns magyar, francia és angol nyelvű szakirodalom és sajtóhírek áttekintésén és elemzésén keresztül vizsgálom, hogy a Maghreb egyik legfontosabb országának tekinthető Marokkó növekvő gazdasági és politikai ereje miként alakítja át a térség államainak a kapcsolatrendszerét. A tanulmány arra is kitér, hogy az észak-afrikai királyság geopolitikai szerepének felértékelődése nyomán az egyre erőteljesebbé váló marokkói érdekérvényesítő képességek, valamint a francia–algériai kapcsolatok további romlása előrevetíthetik-e a térség országainak gazdasági, pénzügyi és politikai egysége megteremtésének szándékával életre hívott szervezet végleges széthullását.

2. A REGIONÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉS KEZDETE ÉS AZ INTEGRÁCIÓ MÉRLEGE

Az észak-afrikai országok közötti intézményes együttműködés kezdete az 1960-as évekre vezethető vissza. A Marokkó, Algéria, Tunézia és Líbia részvételével 1964-ben létrehozott Maghreb Állandó Konzultatív Bizottság (*Conseil Permanent Consultatif du Maghreb*, CPCM) a négy ország gazdasági együttműködésének elmélyítését tűzte a zászlajára, azonban a szervezet a közös politikai akarat hiánya miatt, valamint a Nyugat-Szaharából 1975-ben történt spanyol kivonulást követően fellángoló területi vita¹ következtében megszűnt. Az első együttműködési kísérlet bukását követően a térségbeli gazdasági és politikai változások az 1980-as évek végére újra a szorosabb együttműködésre ösztönözték a térség államait. A súlyos eladósodottság mellett az olaj árának csökkenése, a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank által a térségre kényszerített, a gazdaság liberalizációját és a külkereskedelmi nyitás megerősítését célzó Strukturális Kiigazítási Programok (SAP-ok), valamint az aszály és a sáskajárás miatti alacsony termés hozamok súlyos gazdasági problémát jelentettek. Az Európai Közösség déli bővítése (Spanyolország és Portugália, 1986) pedig tovább gyengítette a Maghreb államainak gazdasági erejét, mivel a bővítés az Európa felé irányuló mezőgazdasági exportjuk csökkenéséhez vezetett. A közel-keleti színtéren újból megerősödő Egyiptom és Irak a Szíria befolyása alatt álló Algéria és Líbia szempontjából szintén kedvezőtlen fejlemény volt.²

Az említett regionális és nemzetközi fejlemények következményeként jött létre 1989-ben Marrákesben a Mauritániát, Marokkót, Algériát, Tunéziát és Líbiát tömörítő Arab Maghreb Unió. Az öt alapító ország abban reménykedett, hogy a regionális integráció lehetőséget teremt a Nyugat-Szahara jogállását érintő vita megnyugtató kezelésére, és ennek köszönhetően hozzájárulhat a régió két, politikailag és gazdaságilag is legerősebb állama, Marokkó és Algéria határkonfliktusokkal (sivatagi háború, 1963) is terhelt viszonyának rendezéséhez. A kérdésben ugyanis a két ország merőben eltérő álláspontot képvisel: míg Marokkó történelmi okokra hivatkozva az 1975-ig spanyol gyarmatnak számító terület teljes egészére szeretné jogigényét kiterjeszteni, addig Algéria a Nyugat-Szahara függetlenségéért küzdő Polisario Frontot politikai és katonai eszközökkel segíti, és a területen élő saharvai nép önrendelkezési jogát támogatja. Míg Marokkó azzal számolt, hogy az Európai Közösségek négy szabadságelvét mintának tekintő integráció lehetővé teszi saját álláspontjának érvényesítését, addig Algéria ezzel ellentétes módon kalkulált, és abban bízott, hogy egy jövőbeli egységes maghrebi identitás kialakítása révén a merev marokkói álláspont idővel fel fog puhulni. Bár kezdetben Tunézia a marokkói jogigényt támogatta („Miért illelne meg az önrendelkezési jog 40 ezer

1 FERNÁNDEZ-MOLINA – DE LARRAMENDI – OJEDA-GARCÍA 2023, 51–54.

2 DEEB 1993, 192–193.

nomádok?”), az Algériával fennálló jószomszédi viszony érdekében az 1980-as évektől semleges álláspontot képviselt a kérdésben, és a saját biztonsága érdekében lelkesen támogatta a regionális integrációs törekvéseket.³

A tagállamok három területen törekedtek a szoros együttműködés kialakítására, azonban az integráció egyetlen célterületen sem valósult meg, mivel nem jött létre politikai unió, valamint közös pénz és piac sem létezik. A regionális integrációs törekvéshez fűzött kezdeti nagy remények hamar szertefoszlottak, hiszen az egyes országok eltérő gazdasági fejlettsége, így a fejlesztési stratégiák közötti jelentős különbségek mellett a közös politikai akarat hiánya továbbra is akadályozta a szervezet hatékony működését. A mélységi együttműködés kialakítását a Marokkó és Algéria közötti hatalmi versengés ellehetlenítette, így az Arab Maghreb Unió 1994 óta lényegében cselekvés- és működésképtelen, hiszen a szervezet legfontosabb döntéshozatali fóruma, a konszenzusos döntéshozatali eljárást követő Elnöki Tanács már több mint három évtizede nem tartott ülést. (Ráadásul a korábbi időszakban is az előírtnál ritkábban ülésezett a megtárgyalandó feladatok csekély száma miatt.)

A Marokkó és Algéria közötti, elsősorban a Nyugat-Szahara jogállását érintő konfliktus miatt erősödő hatalmi ellentétek elmérgesedése jelentős mértékben hátráltatja a kereskedelmi integráció kibontakozását. Az Arab Maghreb Unió tagállamai közötti gazdasági együttműködés korlátait jól mutatják azok az adatok, amelyek a maghrebközi árucserre-forgalom mértékét vizsgálják. Az integráció kezdetén ez az arány évente körülbelül 3% volt,⁴ amely érték az idő múlásával tovább csökkent, mivel az ENSZ 2019-es adatai szerint a kereskedelem intenzitása 2,8%-ra mérséklődött az adott országok teljes volumenén belül.⁵ Ennek oka, hogy a kereskedelmi komplementaritás, a kereskedelmi struktúrák nagy hasonlósága, valamint az export alacsony diverzifikáltsága miatt a hivatalos kereskedelem jelentős része nem kelet–nyugati vagy nyugat–keleti irányban zajlik, hanem inkább az észak–déli tengely mentén. A különböző kereskedelmi korlátok, a vámok és a nem vámjellegű korlátok⁶ miatt a kereskedelmi integráció szintje mindmáig olyan alacsonynak tekinthető, hogy a Maghreb térsége gazdasági szempontból a világ egyik legkevésbé integrált régiója.⁷

A tagállamok közötti feszültségek és a nagyfokú bizalmatlanság miatt a regionális biztonság előmozdításának ügyében sem alakulhatott ki átfogó, valamennyi országra kiterjedő együttműködés. Bár a szomszédos országok között eltérő mélységű és fókuszú biztonsági együttműködések vannak érvényben, elsősorban a regionális integrá-

3 WILLIS 2014, 280–284.

4 WILLIS 2014: 287.

5 ABOUZZOHOOR 2021.

6 HASSAN 2021, 176–179.

7 HERBERT – GALLIEN 2020, 3.

ció keretein kívül törekednek biztonsági együttműködések kialakítására (elsősorban az Európai Unióval, a NATO-val és az Amerikai Egyesült Államokkal).⁸

Az észak-afrikai államok kapcsolatrendszerében az elmúlt évtizedben olyan mély változások következtek be, amelyek továbbgyűrűztek az Arab Maghreb Unió országai kapcsolatrendszerének vonatkozásában is, ezért közép-, vagy akár rövidtávon komoly kérdések merülhetnek fel az integráció jövőjét illetően. Ezek a változások elsősorban a marokkói külpolitika diverzifikációjával, valamint az ennek nyomán megerősödő marokkói érdekérvényesítő képességekkel kapcsolatosak. Bár a leglátványosabb fordulat Marokkó Afrika-politikájában figyelhető meg, a marokkói–izraeli kapcsolatok 2020-ban történt helyreállítása, valamint a 2024-ben újból megerősödő marokkói–francia kapcsolatok is jelentősen szélesítették a marokkói külpolitikai mozgásterét, aminek köszönhetően az észak-afrikai királyságnak esélye nyílik a nyugat-szaharai konfliktus előnyös rendezésére is.

3. A NYUGAT-AFRIKAI NYITÁS (2013)

VI. Mohamed király 2013-ban hirdette meg a nyugat-afrikai nyitás politikáját. A kezdeményezés Marokkó földrajzi elhelyezkedésének természetes következményeként a Szahara két oldalán élő népcsoportok közötti hagyományos tranzitszerepén alapul.

Az 1999-ben trónra lépő uralkodó döntése három célt szolgált. Marokkó legfontosabb célja a regionális elszigeteltségének enyhítése volt azáltal, hogy a Nyugat-Szahara státuszával kapcsolatos konfliktus befagyása miatt beszűkült diplomáciai mozgásterét kiszélesítse. A döntés háttérben egyúttal belpolitikai megfontolások is meghúzódtak. A 2011-es arab tavasz eseményeinek nyomán világhosszá vált az uralkodó és a köré szerveződő gazdasági és politikai elit (*Makhzen*) számára, hogy az ország belső stabilitásának és társadalmi békéjének biztosítása nem az Európai Unióval fennálló kapcsolatok (Euro-Mediterrán Partnerség, Unió a Mediterráneumért) elmélyítésében keresendő.⁹ A marokkói nemzetgazdaság számára ugyanis az uniós piacokkal összehasonlítva a (nyugat-)afrikai exportpiacok lényegesen nagyobb növekedési potenciállal rendelkeznek.¹⁰ A kezdeményezésnek nem utolsó sorban biztonságpolitikai relevanciája is van, mivel a Maghreb államainak határvédelmi architektúrájában kimutatható súlyos hiányosságok¹¹ következtében a Maghreb és a Száhel-övezet egyre inkább összefüggő biztonságpolitikai komplexummá (MAS) vált. A Szaharától délre tapasztalható politikai instabilitás felerősödése elősegítette a szélsőséges szervezetek és a határokon átívelő áru- és fegyvercsempészetet folytató hálózatok proliferációját, jelentősen megnövelve

⁸ HASSAN 2021, 180–183.

⁹ FERNANDEZ-MOLINA 2024.

¹⁰ CILLIERS 2024.

¹¹ HERBERT 2022: 4–14.

az Európa irányába tartó irreguláris migráció volumenét.¹² Ezek a biztonsági problémák Marokkó számára is komoly fenyegetést jelentenek, ezért a királyság a Száhelben tapasztalható biztonsági vákuum mérséklésére törekszik.

A nyugat-afrikai nyitás politikája három pillérré épül. Az első pillérbe tartozó beruházások többek között a mezőgazdaságot, az energetikát, az egészségügyet, a turizmust és a telekommunikációt érintik. Az elmúlt évtizedben a marokkói telekommunikációs vállalatok megkerülhetetlen szolgáltatókká váltak a nyugat-afrikai térségben. Az egyik legnagyobb marokkói telekommunikációs vállalat, a marokkói állam és az emírségekbeli Etisalat tulajdonában álló Maroc Télécom bevételeinek jelentős része már Marokkón kívüli országokban keletkezik, és a közel 80 millió előfizető 75%-a a Szaharától délre fekvő országokban él.¹³ Az együttműködés második pillére a *Makhzen*hez szoros szálakkal kötődő marokkói pénzintézetek (Bank of Africa, Attijari Wafa Bank, Groupe Banque Centrale Populaire) nyugat-afrikai terjeszkedését teszi lehetővé. A nyugat-afrikai valutaközösség biztosította előnyöknek köszönhetően ez a három bank 2024-ben Afrika tíz legnagyobb bankja között szerepelt.¹⁴

A nyugat-afrikai nyitás harmadik pillérére a vallásügyi együttműködés jelenti. A marokkói szúfi rendek nyugat-afrikai jelenlétén és a málikita vallásjogi irányzat követésén alapuló szorosabb kulturális kapcsolatokra támaszkodó együttműködés ténylegesen csak a VI. Mohamed Alapítvány (*Fondation Mohammed VI des ouléma africains*) 2015-ös létrehozása óta mélyült el. A vallásügyi együttműködés lehetőséget ad arra, hogy a marokkói iszlámértelmezés az ország külpolitikai eszközévé váljon azáltal, hogy a rabati alapítvány az állam által jóváhagyott program alapján évente többszáz Nyugat-Afrikából és a Száhel országaiból érkező imámot képez ki. Ennek köszönhetően Marokkó mára a mérsékelt iszlám (*islam du juste milieu*)¹⁵ egyik fő terjesztőjévé vált az afrikai kontinensen, ami lehetőséget teremt arra is, hogy a *soft power* eszközeit felhasználva tovább növelje külpolitikai befolyását Nyugat-Afrikában, valamint szélesítse a marokkói állam által támogatott iszlámértelmezés földrajzi hatókörét.¹⁶

4. AZ ATLANTI NYITÁS (2023)

VI. Mohamed király 2023 novemberében, a „zöld menet” (*Marche verte*) 40. évfordulóján elmondott beszédében hirdette meg a nyugat-afrikai nyitáshoz szorosan kapcsolódó atlanti nyitás politikáját. A kezdeményezés Marokkó földrajzi elhelyezkedéséből következő tranzitszerépén alapul, aminek köszönhetően összeköttetést tud biztosítani

12 N. RÓZSA – MARSJI 2022: 13–16.

13 HAJBI 2025.

14 GUELLAF 2025.

15 BAYLOQ – HLAOUA 2016, 115–119.

16 HMIMNAT 2024: 745–754; VÉKONY 2022: 311.

az európai, a transzatlanti, valamint a afrikai belső piacok között. Az atlanti nyitáshoz illeszkedő egyik jelentős beruházás az ország atlanti partszakaszán, a Nyugat-Szaharában található Dakhla, valamint a Földközi-tenger partján elhelyezkedő Nador kikötőjének mélyvízi kikötővé fejlesztése.¹⁷ Marokkó 3500 kilométer hosszú atlanti partszakaszának fejlesztése elsősorban arra vezethető vissza, hogy az észak-afrikai királyság kereskedelmének jelentős része, a Világbank 2020-as adatai szerint 90%-a tengeri úton valósult meg.¹⁸

Marokkó a kezdeményezéssel a 2024 áprilisában létrejött Száhel-államok Szövetsége (*Alliance des États du Sahel*, AES) tagállamainak, így Burkina Fasónak, Malinak és Nigernek is tengeri kijáratot biztosít, s ezáltal a politikai instabilitás és a terrorizmus által sújtott országokat bevonja a nemzetközi gazdasági vérkeringésbe, remélve, hogy ezáltal mérsékelni tudja az általuk jelentett biztonsági kockázatokat. Az atlanti nyitás keretében megvalósuló tengeri és szárazföldi útvonalak (pl. a Tiznit városát Dakhlával összekötő autópálya) fejlesztése mellett az energetikai beruházások is fontos elemét képezik a kezdeményezésnek. A főként a napenergia felhasználására épülő energetikai beruházások mellett az 5600 kilométer hosszú Nigéria–Marokkó gázvezeték is kiemelt jelentőségű. A vezeték az afrikai atlanti part tizenhárom államát köti majd össze, és a Száhel több országát is gázzal fogja ellátani.¹⁹ Ez a beruházás az energiahordozókban szegény és az algériai gáztól függő Marokkó számára kiemelt jelentőségű, ráadásul a Nigéria–Marokkó gázvezetéknek a Maghreb–Európa vezetékkel történő összekapcsolásával a dél-európai államokat is sikerülne elérni. A lépés Algéria gazdasági és politikai tárgyalási pozícióit tovább gyengítené, mivel a beruházás az Algériát Európával összekötő gázvezetékek jelentőségét csökkentené. Marokkó kedvező helyzetben van, ugyanis a nigériai gázmezőket Európával összekötő és Algérián keresztülhaladó Transz-szaharai gázvezeték kevesebb országot szel át, valamint a kiépítése technikai és pénzügyi szempontból is kedvezőbb, bár a gázvezeték egyes szakaszai katonailag nehezebben ellenőrizhető területeket érintenek.²⁰

5. MAROKKÓ ÉS IZRAEL: A DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK ÚJRAFELVÉTELE (2020)

Marokkó már az 1960-as évektől számos területen alakított ki szoros informális együttműködést a zsidó állammal, és Tunéziához hasonlóan kész volt közvetítő szerepet vállalni az izraeli–palesztin konfliktus megoldásában.²¹ Ráadásul a két ország Marokkó

17 LYAMMOURI – GHOUJID 2024: 4–5.

18 KERROUCHE 2024: 684.

19 N. RÓZSA 2024: 2; LYAMMOURI – GHOUJID 2024: 6–7.

20 VOITYUK 2023: 30–40; SZABÓ 2024: 80–82.

21 ABADI 2000, 27–29.

földrajzi helyzetéből is következő különutas politikájának köszönhetően hivatalos diplomáciai kapcsolatokat is ápolt az 1990-es években, azonban az oslói békefolyamat kudarcát követő események és kormányzati döntések (második intifáda, izraeli telepesspolitika) 1999-ben véget vetettek a hivatalos kapcsolatnak. Marokkó és Izrael végül 2020. december 10-én jelentette be egymás szuverenitásának elismerését és a hivatalos diplomáciai kapcsolatok újrafelvételét. Ezt követte a kapcsolatok normalizációjáról szóló háromoldalú nyilatkozat, amelyet Marokkó, Izrael és az Egyesült Államok képviselői december 22-én írtak alá Rabatban.

Marokkó számára a közeledés két szempontból is kiemelkedő jelentőségű. Egyrészt Izrael az Egyesült Államok példáját követve 2023-ban elismerte Marokkó jogigényét a Nyugat-Szahara egészére, másrészt pedig a védelmi együttműködésnek köszönhetően értékes haditechnikához és technológiához (például kém-műholdak és drónok) jutott hozzá, és ezeket már be is vetette a Nyugat-Szaharában. Ez a fejlemény az Algériával fennálló fegyverkezési verseny szempontjából kulcsfontosságú, hiszen az izraeli haditechnika versenyelőnyhöz is juttathatja az elsősorban orosz és kínai haditechnikával rendelkező szomszédjával szemben.²²

Algéria a Franciaországtól 1962-ben elnyert függetlensége óta harciasan támogatja a palesztinokat és nem ismeri el Izrael Állam létezését, valamint ellenzi a Nyugat-Szaharára vonatkozó marokkói jogigényt. A diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele, valamint a Nyugat-Szahara feletti marokkói szuverenitás izraeli elismerése újabb mélyponthoz vezetett a két szomszéd kapcsolatában, ugyanis Algéria 2021 augusztusában a kétoldalú kapcsolatok megszakítása mellett döntött. Ramtane Lamamra algériai külügyminiszter nyilatkozatában több okra vezette vissza az algériai kormány döntését. Algír Marokkót destabilizációs törekvésekkel vádolta meg a kabilok (berber) önállóságáért küzdő, Algériában 2021 óta terrorszervezetként nyilvántartott *Mouvement pour l'autodétermination de la Kabylie* (MAK) támogatása miatt. A vádaknak az is részét képezte, hogy a marokkói kormány az izraeli Pegasus szoftver segítségével algériai tisztviselők ellen folytat kémtevékenységet.²³ A két ország közötti konfliktus súlyát mutatja, hogy Abdelmajid Tebboune algériai elnök 2023 márciusában úgy nyilatkozott, hogy „gyakorlatilag eljutottak arra a pontra, ahonnan már nincs visszatérés”²⁴. A két ország azóta sem állította vissza diplomáciai kapcsolatait, sőt, a feszültség a kulturális örökséggel kapcsolatos kérdésekre is áttért.²⁵

22 AUBLANC 2024.

23 ALGÉRIE PRESSE SERVICE 2021.

24 VERDIER 2023.

25 COURRIER INTERNATIONAL 2025.

6. A MAROKKÓI–FRANCIA KAPCSOLATOK ÚJBÓL SZOROSABBÁ VÁLÁSA (2024)

Marokkó Afrikai-politikájának sikerei nagyrészt Algéria 2013 óta tartó térségbeli pozícióvesztésével hozható összefüggésbe. Algéria földrajzi elhelyezkedéséből adódóan is abban érdekelt, hogy jó kapcsolatokat ápoljon a Száhellel, amire mint „minden veszély forrására” („*le couloir de tous les dangers*”) tekint.²⁶ Bár Algéria a „fekete évtizednek” is nevezett, tíz évet felölelő polgárháborús időszak („*la décennie noire*”, 1992–2022) ellenére a régió fontos szereplője maradt, Abdelaziz Bouteflika volt elnök romló egészségügyi állapota, majd a 2019-ben kezdődő tünteteshullám (*Hirak*) következtében elmélyülő belpolitikai válság jelentősen akadályozta az aktív Száhel-külpolitikához való visszatérést. Noha Abdelmajid Tebboune elnök nagy hangsúlyt fektetett a szomszédságpolitikára, és kísérletet tett a jelentősebb térségbeli szerepvállalásra²⁷, a Száhel több állama is elutasította Algéria közeledését²⁸.

Mivel Algéria továbbra sem tud Marokkó Afrika-stratégiájához hasonló, nagyívű kezdeményezést felmutatni, Rabat jelentős befolyásra tett szert a térségben. A Szaharától délre található államokkal kialakított együttműködések a Fekete-Afrikából folyamatosan kiszoruló Franciaország számára is felértékelte a szerepét. Miután Franciaország úgy ítélte meg, hogy a francia–algériai kapcsolatok megoldhatatlan problémákkal terheltek, a Marokkóhoz való újbóli közeledés mellett döntött. Követve az Egyesült Államok, Izrael és Spanyolország példáját, Párizs 2024 őszén elismerte Marokkó jogigényét a Nyugat-Szahara egészére, és a nemzetközi fórumokon a terület jövőjével kapcsolatban a marokkói rendezési tervet támogatja.²⁹ Emmanuel Macron októberi rabati látogatásakor sor került egy stratégiai megállapodás elfogadására is. A megállapodás szerint párizsi kormány és francia vállalatok 10 milliárd euró értékben fognak befektetni Marokkóban, különös tekintettel a Nyugat-Szaharára. A felek 22 megállapodást írtak alá, amelyek elsősorban az energetikai szektorhoz (különösen a zöld energiához) és infrastrukturális beruházásokhoz (pl. nagysebességű vasútvonalak építése) kapcsolódnak.³⁰

Az új alapokra helyezett marokkói–francia kapcsolatok mindkét ország számára fontos lehetőséget kínálnak az érdekeik érvényesítésére. Míg a Száhelből kiszoruló Franciaország számára a Marokkóval fenntartott kedvező kapcsolat hosszabb távon megkönnyítheti térségbeli pozíciójának a megerősítését, addig Marokkónak a külpolitikai mozgástér bővülésével esélye nyílik a számára prioritást jelentő nyugat-szaharai

26 ZOUHIR 2017, 134.

27 INTERNATIONAL CRISIS GROUP 2024: 7–9.

28 EL YAAQOUBI 2024, BOBIN – ROGER 2025.

29 BOBIN – AUBLANC – RICARD 2024.

30 BMFTV 2024.

konfliktus előnyös rendezésére. Az elmúlt egy év arra enged következtetni, hogy az Algéria érdekeit súlyosan sértő lépéssel tartós, új fejezet kezdődött a két ország kapcsolatában. 2024 tavasza óta Franciaország és Algéria kapcsolata jelentősen megromlott: mindkét ország visszahívta a nagykövetségét, és számos diplomatát utasítottak ki a területükről. Algéria továbbá gyarmatosító magatartással is megvádolta Franciaországot. A bilaterális kapcsolatok 2024 novemberében a terrorizmus, az algériai állam területi integritása elleni bűncselekmények, valamint a külföldi országoknak való kémkedés vádjával letartóztatott, algériai–francia kettős állampolgár Boulem Sansal író ügye³¹ miatt még inkább elmérgesedtek. Ezt követően Bruno Retailleau francia belügyminiszter a két ország közötti bevándorlást és a személyek mozgását szabályozó 1968-as megállapodások eltörlését is felvetette.³²

7. EGY ÚJ REGIONÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉS KEZDETE?

Marokkó külpolitikájának diverzifikálása és az ennek nyomán megerősödő érdekérvényesítő képessége olyan változásokat idézett elő az Arab Maghreb Unió országainak kapcsolatrendszerében, amelyek közép- vagy hosszútávon akár meg is kérdőjelezhetik a regionális integráció fennmaradását. Abdelmajid Tebboune algériai elnök ugyanis 2024 áprilisában Tuniszban bejelentette, hogy Algéria Tunéziával és Líbiával³³ egy új regionális együttműködés alapjainak lefektetésére törekszik. Bár a három állam vezetője hangsúlyozta, hogy a lépés nem irányul egyik ország ellen sem, várhatóan sem Marokkó, sem Mauritánia nem lesz ennek része.³⁴

Az Arab Maghreb Unió kohézióját tovább gyengítő kezdeményezés egyúttal jelzi Tunézia külpolitikai irányváltását is. Tunézia vezetői, figyelembe véve országuk méretét, földrajzi elhelyezkedését és gazdasági potenciálját, hagyományosan a térség nagyobb és erősebb államai közötti lavírozásra törekedtek, és a Franciaországgal fenntartott kapcsolatok minél szorosabbá tételében voltak érdekelték.³⁵ A jószomszédi viszonyra tekintettel a Nyugat-Szahara kérdésében Tunézia egészen 2022-ig semleges pozíciót foglalt el, mivel korábban a Marokkó melletti egyértelmű kiállás miatt a közvetlen szomszédságból érkező fenyegetéssel kellett szembenéznie, hiszen Algéria és Líbia fegyveres felkelést kísérelt meg kirobbantani 1980 januárjában Gafsa városában.³⁶ Az első alkalommal 2019-ben megválasztott Kais Saied elnök Zine el-Abidine Ben Ali

31 Az író egy interjúban kijelentette, hogy Franciaország igazságtalanul adta át a ma Nyugat-Algéria részét képező Tlemcen, Oran és Mascara régiókat Algériának, mivel az történelmi szempontokat figyelembe véve Marokkót illeti meg. Az író ellen indított bírósági perben Sansalt 2025. július 1-jén öt évnyi börtönbüntetésre ítélték. Lásd bővebben: MEDDI 2025.

32 DAVID 2024.

33 Az ENSZ által is elismert, tripoli székhelyű nemzeti egységkormány (Government of National Unity, GNU).

34 DAHMANI 2024.

35 MANSOUR 2022: 407

36 WILLIS 2014: 279–280.

elnökhöz viszonyítva még inkább autoriter hatalomgyakorlást alakított ki; a migrációs politikája, valamint a nyugati államokkal és szervezetekkel kapcsolatos súlyos fenn tartásai miatt Tunézia mára jelentős mértékben elszigetelődött a nemzetközi térben, aminek következtében pénzügyi és energetikai szempontból kiszolgáltatottá vált Algériának. Algéria növekvő befolyására lehet visszavezetni, hogy a jelenleg második elnöki ciklusát töltő tunéziai elnök az elmúlt időszakban több gesztust is tett a Nyugat-Szahara függetlenségéért küzdő Polisario Frontnak.³⁷

A sajtónyilatkozatok alapján a három ország a határbiztonság, a migráció, a terrorizmus és a vízgazdálkodásterületén szorosabb együttműködést tervez kialakítani. A kétoldalú együttműködés mellett Algéria, Tunézia és Líbia külső szereplőkkel is együtt kíván működni a biztonsági kihívások megoldásában. A határvédelemről, valamint a csempészet és az irreguláris migráció mérsékléséről legutóbb 2025 májusában tanácskoztak Olaszország bevonásával.³⁸ Egyelőre még nem látni, hogy az új regionális együttműködés mennyire lesz hatékony, azonban a regionális nézőpontból történő megközelítés előrelépést jelenthet a biztonsági kihívások hosszútávú, hatékony megoldását tekintve egy integrált stratégia kialakításán keresztül.

8. ÖSSZEGZÉS

Az észak-afrikai királyság a 2013-ban meghirdetett nyugat-afrikai nyitás, majd ennek sikerét látva, az atlanti nyitás politikájának köszönhetően megerősítette a térségben a befolyását. Az erős gazdasági és politikai érdekérvényesítő képességei pedig felértékeltek a szerepét a Száhelből folyamatosan kiszoruló Franciaország szempontjából. Az újabb marokkói–francia közeledés nyomán 2024-ben bejelentett stratégiai partnerségi megállapodás az együttműködés olyan területét nyithatja meg a két ország között, ami Algériával a történelmi sérelmek megoldatlansága miatt egyre inkább elképzelhetetlennek tűnik. Erős pozícióinak köszönhetően Marokkó megteheti, hogy külkapcsolataiban a Nyugat-Szahara kérdését helyezze centrális pozícióba, és a térség államaival összehasonlítva merőben eltérő diplomáciai irányvonalat kövessen. Erre vezethető vissza a Marokkó és Izrael közötti diplomáciai kapcsolat 2020-ban történt helyreállítása, amely döntés a vele évtizedek óta rivalizáló Algériával szemben jelentős haditechnikai fölényhez juttathatja. A marokkói külpolitika diverzifikációja olyan folyamatokat indított el a Maghreb-országok viszonyrendszerében, amelyek közép- vagy hosszútávon akár megkérdőjelezhetik az 1989-ben létrehozott Arab Maghreb Unió fennmaradását.

³⁷ JAABOUK 2025.

³⁸ MIDDLE EAST MONITOR 2025.

BIBLIOGRÁFIA

- ABADI, Jacob (2000): The Road to the Israeli–Moroccan Rapprochement. *The Journal of North African Studies* 5 (1): 27–54.
- ABOUZZOHOUB, Yasmina (2021): BDC Snapshots: Intra-Regional Economic Integration Would Boost Maghreb Economies. *Brookings*, 2021.03.04. <https://www.brookings.edu/articles/bdc-snapshots-intra-regional-economic-integration-would-boost-maghreb-economies/> (letöltve: 2025.07.04.)
- ALGÉRIE PRESSE SERVICE (2021): *Déclaration de Lamamra sur la rupture des relations diplomatiques avec le Maroc*. <https://www.aps.dz/algerie/126530-declaration-de-lamamra-sur-la-rupture-des-relations-diplomatiques-avec-le-maroc> (letöltve: 2025.07.04.)
- AUBLANC, Alexandre (2024): Le Maroc s'apprête à entrer dans le cercle fermé des constructeurs de drones militaires, fruit de sa coopération avec Israël. *Le Monde*, 2024.05.05. https://www.lemonde.fr/afrique/article/2024/05/05/le-maroc-s-apprete-a-entrer-dans-le-cercle-ferme-des-constructeurs-de-drones-militaires-fruit-de-sa-cooperation-avec-israel_6231729_3212.html (letöltve: 2025.07.04.)
- BAYLOUCQ, Cédric – HLAOUA, Aziz (2016): Diffuser un « islam du juste milieu » ? Les nouvelles ambitions de la diplomatie religieuse africaine du Maroc. *Afrique contemporaine* 1 (2016/257), 113–128.
- BMFTV (2024): „Jusqu'à 10 milliards d'euros" de contrats et d'accords entre la France et le Maroc. 2024.10.29. https://www.bfmtv.com/economie/international/jusqu-a-10-milliards-d-euros-de-contrats-et-d-accords-entre-la-france-et-le-maroc_AD-202410290097.html (letöltve: 2025.07.04.)
- BOBIN, Frédéric – AUBLANC, Alexandre – RICARD, Philippe (2024): Sahara occidental: la France s'aligne sur la position du Maroc, au risque d'une nouvelle crise avec l'Algérie. *Le Monde*, 2024.07.30. https://www.lemonde.fr/afrique/article/2024/07/30/sahara-occidental-paris-s-aligne-sur-la-position-de-rabat-au-risque-d-une-nouvelle-crise-avec-l-algerie_6261880_3212.html (letöltve: 2025.07.04.)
- BOBIN, Frédéric – ROGER, Benjamin (2025): Au Sahel, l'étoile pâlie de l'Algérie. *Le Monde*. https://www.lemonde.fr/afrique/article/2025/01/12/au-sahel-l-etoile-palie-de-l-algerie_6493848_3212.html (letöltve: 2025.07.04.)
- COURRIER INTERNATIONAL (2025): *Entre l'Algérie et le Maroc, la guerre du patrimoine est déclarée*. 2025.07.04. https://www.courrierinternational.com/article/culture-entre-l-algerie-et-le-maroc-la-guerre-du-patrimoine-est-declaree_232754 (letöltve: 2025.07.04.)
- CILLIERS, Jakkie (2024): Positive outlook for Morocco's development prospects. *Institute for Security Studies*, 2024.01.04. <https://issafrica.org/iss-today/positive-outlook-for-moroccos-development-prospects> (letöltve: 2025.07.04.)
- DAHMANI, Frida (2024): Bloc Algérie, Tunisie, Libye: Tebboune, Saïed et Menfi posent la première pierre. *Jeune Afrique*, 2024.04.23. <https://www.jeuneafrique.com/1561283/politique/bloc-algerie-tunisie-libye-tebboune-saied-et-menfi-posent-la-premiere-pierre/> (letöltve: 2025.07.04.)
- DAVID, Romain (2024): Immigration: le ministre de l'Intérieur Bruno Retailleau « favorable à la dénonciation de l'accord franco-algérien de 1968 ». *Public Sénat*, 2024.11.28. <https://www.publicsenat.fr/actualites/international/immigration-le-ministre-de-linterieur-bruno-retailleau-favorable-a-la-denonciation-de-laccord-franco-algerien-de-1968> (letöltve: 2025.07.04.)
- DEEB, Mary-Jean (1993): The Arab Maghribi Union and the Prospects for North African Unity. In Zartman, I. William – Habeeb, William Mark (eds.): *Polity And Society In Contemporary North Africa*. Boulder, Colorado: Westview Press, 189–203.
- FERNANDEZ-MOLINA, Irene (2024): Morocco-EU Relations: Navigating Sovereignty Concerns and Growing Interdependence. *Italian Institute for International Political Studies*, 2024.07.23. <https://www.ispionline.it/en/publication/morocco-eu-relations-navigating-sovereignty-concerns-and-growing-interdependence-181487> (letöltve: 2025.07.04.)
- EL YAAQOUBI, Safae (2024): Maghreb Disunion: Morocco and Algeria's Divergent Strategies in Shaping Future Regional Geopolitics. *Wilson Center*, 2024.06.27. <https://www.wilsoncenter.org/article/maghreb-disunion-morocco-and-algerias-divergent-strategies-shaping-future-regional> (letöltve: 2025.07.04.)
- FERNÁNDEZ-MOLINA, Irene – DE LARRAMENDI, Miguel Hernando – OJEDA-GARCÍA, Raquel (2023): The Western Sahara Conflict as the Chicken and Egg of the “Non-Maghreb”. In Liga, Aldo (ed.): *The Cost of “Non-Maghreb”: Unpacking the Political and Economic Costs of Disunion and Divisions*. Milan: ISPI, 51–77. o.
- GUELLEF, Soufien (2025): Les entreprises marocaines renforcent leur présence en Afrique. *Maroc Diplomatique*, 2025.03.19. <https://maroc-diplomatique.net/les-entreprises-marocaines>

- renforcent-leur-presence-en-afrique/ (letöltés: 2025.07.04.)
- HABIBI, Maher (2025): Le plan de Maroc Telecom pour sortir de la zone de turbulence en Afrique subsaharienne. *Jeune Afrique*, 2025.04.24. <https://www.jeuneafrique.com/1682137/economie-entreprises/pourquoi-maroc-telecom-est-dans-le-collimateur-des-regulateurs-africains/> (letöltve: 2025.07.04.)
- HASSAN, Hamdy A. (2021): Trade and Security Cooperation in the Arab Maghreb Union Region. In: Omeje, Kenneth (ed.): *The Governance, Security and Development Nexus: Africa Rising*. Palgrave Macmillan, Cham, 171–191.
- HERBERT, Matt (2022): The Challenge of Coordinating Border Management Assistance between Europe and the Maghreb. *Migration Policy Institute*, 2022.03.22.
- HERBERT, Matt – GALLIEN, Max (2020): *Divided They Fall: Frontiers, Borderlands and Stability in North Africa*. Institute for Security Studies, North Africa Report n°6.
- HMIMNAT, Salim (2024): Morocco's Religio-Political Project in Africa: Historical Narrative, Knowledge Production, and Spiritual Influence. *The Journal of North African Studies* 29 (4), 733–759.
- INTERNATIONAL CRISIS GROUP (2024): *Gérer les tensions entre l'Algérie et le Maroc*. Rapport Moyen-Orient et Afrique du Nord N°247.
- JAABOUK, Mohammed (2025): Tunisie: Après Kadhafi et Bachar, des miliciens du Polisario pour protéger Kais Saïed? *Yabiladi*, 2025.06.13. https://www.yabiladi.com/articles/details/168899/tunisie-apres-kadhafi-bachar-miliciens.html?_gl=1*1e7ctvm*_ga*NTM2NjUxNDQzLjE3NTIwNDc4MjU.*_ga_03H215L3M0*czE3NTIwNDc4MjUkbzEkZzEkdDE3NTIwNDc4NzgzajgkbDAkaDA. (letöltve: 2025.07.04.)
- KERROUCHE, Mariam (2024): L'espace Atlantique, enjeux et défis pour une ambitieuse initiative Marocaine. *International Journal of Accounting, Finance, Auditing, Management and Economics* 5 (9): 681–697.
- LYAMMOURI, Rida – GHOUILID, Amine (2024): *Morocco's Atlantic Initiative: A Catalyst for Sahel-Saharan Integration*. Policy Center (68).
- MEDDI, Adlène (2025): Boualem Sansal condamné à 5 ans de prison en appel en Algérie. *Le Point*, 2025.07.01. https://www.lepoint.fr/monde/boualem-sansal-condamne-a-5-ans-de-prison-en-appel-en-algerie-01-07-2025-2593389_24.php#11 (letöltve: 2025.07.04.)
- MANSOUR, Imad (2022): Explaining the Influence of Maghrebi Rivalries on Tunisian Foreign Policy. *The Journal of North African Studies* 27 (2). 394–422.
- MIDDLE EAST MONITOR (2025): *Algeria, Tunisia Discuss Strengthening Border Cooperation to Combat Smuggling*. 2025.05.07. <https://www.middleeastmonitor.com/20250307-algeria-tunisia-discuss-strengthening-border-cooperation-to-combat-smuggling/> (letöltve 2025.07.04.)
- N. RÓZSA Erzsébet (2024): *Marokkó atlanti nyitása*. OTKA Policy Brief N° 01.
- N. RÓZSA Erzsébet – MARSAI Viktor (2022): From a Fragmented Cooperation to an Integrated Approach – The Emergence of the Maghreb and Sahel Region and its Consequences for the European Union. *EuroMeSCo* N° 53.
- SZABÓ, Zsolt (2024): Az algériai–marokkói–spanyol gázvita biztonságpolitikai összefüggései. *Honvédségi Szemle* 153 (3): 76–87.
- VÉKONY Dániel (2022): Az iszlám szerepe Marokkó bel- és külpolitikájában. In Csicsmann László – Kemenszky Ágnes (szerk.): *A nemzetközi rendszer alakváltozásai a 21. század elején: Tanulmányok Rostoványi Zsolt 70. születésnapja alkalmából*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 303–316.
- VERDIER, Marie (2023): Entre le Maroc et l'Algérie, le « point de non-retour ». *La Croix*, 2023.03.24. <https://www.la-croix.com/Monde/Entre-Maroc-LAlgerie-point-non-retour-2023-03-24-1201260485> (letöltve: 2025.07.04.)
- VOYTYUK, Oksana (2023): New Gas Pipelines as an Element of the Geopolitical Competition of Algeria and Morocco in Africa. *African Journal of Economics, Politics and Social Studies* 2 (2023/1), 21–45.
- WILLIS, Michael J. (2014): *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring*. New York: Oxford University Press.
- ZOUBIR, Yahia H. (2017): Security Challenges, Migration, Instability and Violent Extremism in the Sahel. In Secat, Laura Aimone – Gallego, Hugo (eds.): *IEMed Mediterranean Yearbook 2017*, 134 – 140.

KÖKÉNY LEVENTE

Emberi tényezők és kiberbiztonság: Tudatosság fejlesztése és javítása a biztonsági kockázatok csökkentésére

1. BEVEZETÉS

A digitális korszakban a kiberbiztonság nem csupán technológiai kérdés, hanem egyre inkább társadalmi, politikai, nemzeti és emberi dimenziókat is érint. A technikai védelem fejlettsége ellenére a leggyakoribb biztonsági incidensek háttérben jellemzően nem rendszerszintű sebezhetőség, hanem emberi hiba áll – ideértve a figyelmetlenséget, a túlzott bizalmat, a szabályszegést vagy a kognitív torzításokat (Hadlington - Murphy, 2018; Verma - Srivastava, 2024). A kiberbiztonság célja az emberek, rendszerek és adatok védelme a kibertámadásokkal szemben, technológiai eszközök, szervezeti folyamatok és szabályozási keretek összehangolt alkalmazásával. Kibertámadás alatt érthetünk adathalász kampányokat, azonnali reagálásra építő manipulációs technikákat vagy pénzügyi visszaéléseket, zsarolásokat.

A tanulmány célja a legjelentősebb közelmúltbeli kibertámadások feltérképezése és rendszerezése annak érdekében, hogy mélyebb képet kapjunk a kiberfenyegetések természetéről és azok szervezeti hatásairól. A vizsgálat három fő módszertani pilléren nyugszik: egyrészt szakirodalmi áttekintést nyújt a kiberbiztonság és az emberi tényezők kapcsolatáról; másrészt 30, különböző típusú és célú nemzetközi kibertámadást elemez, amelyből 5 részletesen bemutatásra kerül; harmadrészt kvalitatív szakértői mélyinterjúk alapján gyakorlati nézőpontokat épít be a biztonsági stratégiák értelmezésébe. A kiválasztott öt esettanulmány célja, hogy különböző támadástípusokon keresztül mutassa be az emberi tényezők szerepét, és azonosítsa a védekezési

hiányosságokat, valamint az abból levonható tanulságokat. A kutatás gyakorlati hasznossága abban rejlik, hogy segít megérteni a főbb támadástípusokat, feltárja a támadások okait és következményeit, továbbá hozzájárul a szervezeti és nemzeti szintű sebezhetőségek azonosításához.

2. KIBERBIZTONSÁG FEJLŐDÉSE 1970-TŐL NAPJAINKIG

A kibertámadások története jól lekövethető fejlődési ívet mutat, amely szorosan összefügg a technológiai környezet változásaival és az emberi tényezők kihasználásának egyre kifinomultabb formáival. A támadások célja és módszertana az elmúlt évtizedekben jelentősen átalakult – a kísérleti célú vírusoktól a mesterséges intelligenciával támogatott, automatizált támadórendszerekig (Schrader, 2024).

2.1. 1970-2000-es évek

A legelső kiberveszélyek az 1970-es és '80-as években jelentek meg, főként vírusok és úgynevezett férgek formájában, amelyeket jellemzően kísérletezési vagy kutatási célból fejlesztettek ki (Schjolberg, 2020). Ezek a programok főként a rendszerek működésének megzavarására törekedtek, jelentős károkozás nélkül. Az 1990-es években a személyi számítógépek és az e-mail elterjedésével a vírusok és trójai programok már gyakorlati fenyegetést jelentettek, jellemzően mellékleteken vagy cserélhető adathordozókon (floppy, CD) keresztül terjedtek (Nilupul, 2024). Ebben az időszakban a cél gyakran a figyelemfelkeltés, adatkárosítás vagy pusztán technológiai erődemonstráció volt.

2.2. 2000-es évektől napjainkig

A 2000-es évektől kezdődően a támadók egyre inkább az emberek megtévesztésére, nemcsak a technikai gyengeségekre koncentráltak. Megjelentek az adathalász e-mailek és social engineering technikák, amelyek az emberi viselkedés pszichológiai gyengeségeit használták ki (Schrader, 2024). Ugyanekkor váltak gyakorivá a túlterheléses (DDoS) támadások, amelyek célzottan bénították meg a hálózatokat (Spyridopoulos, et al., 2013; Kumar – Gade, 2015). A 2010-es évek egyik meghatározó fejleménye a zsarolóvírusok (ransomware) megjelenése volt, mint például a CryptoLocker vagy a WannaCry. Ezek a támadások a fájlok zárolásával, majd váltságdíj követelésével kényszerítették ki az áldozatok reakcióját (Ghafur et al., 2017). A támadások így váltak igazán jövedelmező üzleti modellé az elkövetőknek. Az elmúlt években megjelentek a kész csomagként vásárolható zsarolóvírus-megoldások (Ransomware-as-a-Service, RaaS), amelyek minimális technikai tudással is alkalmazhatók (Greenstein, 2022). Emellett nőtt az ellátási láncokat célzó, indirekt támadások száma, amelyek komplex rendszereket bénítanak meg (Schrader, 2024).

Napjainkban a támadók már mesterséges intelligencia (AI) segítségével generálnak személyre szabott, hitelesnek tűnő adathalász e-maileket és deepfake tartalmakat.

Automatikus szkennelő- és exploitáló eszközök kutatják fel a nyitott sebezhetőségeket (Presekal et al., 2025). A mesterséges intelligencia védekezési szempontból is alkalmazható a különböző adatok megfigyelésére és elemzésére, ugyanakkor új szintre emeli a támadások hatékonyságát is, skálázhatóságát és nehezebbé teszi a detektálást.

3. KIBERTÁMADÁS TÍPUSAINAK ÉS CÉLJAINAK A FELTÉRKÉPEZÉSE

A hagyományos kiberbiztonsági megközelítések sokáig elsősorban a technológiai védelemre koncentráltak, azonban mára egyértelművé vált, hogy az emberi viselkedés legalább olyan fontos, ha nem fontosabb tényező a szervezetek biztonságában (Khadka – Ullah, 2024). A becslések eltérőek, de a kibertámadások jelentős része emberi tényezőre vezethető vissza, az esetek 68% és 95% közé tehető. Figyelemre méltó, hogy bizonyos tanulmányok alapján a kiberbiztonsági incidensek akár 95%-ának elsődleges oka valamilyen emberi mulasztás vagy hiba (Kost, 2025). Tehát a kutatások azt mutatják, hogy a kiberbiztonsági fenyegetések jelentős része az emberi hibákból és a kognitív torzításokból erednek, amelyek befolyásolják a felhasználók döntéshozatalát és viselkedését (Hadlington - Murphy, 2018; Verma - Srivastava, 2024). A kognitív torzítások, mint például a megerősítési torzítás és a keretezési hatás, hozzájárulhatnak a felhasználók sebezhetőségéhez, mivel a felhasználók gyakran nem veszik észre a potenciális kockázatokat, vagy alábecsülik a fenyegetéseket (Gutzwiller et al., 2023; Nobles – McAndrew, 2023). A biztonsági kultúra kialakítása és fenntartása elengedhetetlen a kiberbiztonsági intézkedések hatékonyságának növeléséhez, mivel a tudatosság és az oktatás a kiberfenyegetések elleni védekezés alapvető pillérei (Gcaza – Solms, 2017; Garba et al., 2023).

Az online platformok használati szokásai és a velük kapcsolatos biztonsági kockázatok szoros összefüggésben állnak az emberi tényezőkkel. A felhasználók online viselkedése, beleértve a jelszavak megosztását és a gyanús linkekre való kattintást, gyakran a kognitív torzítások és a nem megfelelő kiberbiztonsági tudatosság következménye. Az intuitív és felhasználóbarát felületek segíthetnek csökkenteni a hibák számát, míg a rosszul megtervezett felületek sebezhetőségeket okozhatnak (Oladipo et al., 2024).

A kiberbiztonsági stratégiák egyik alapvető eleme a támadások típusainak ismerete, azok működésének megértése, valamint az általuk jelentett veszélyek felismerése (Allers et al., 2021). A kérdés már nem feltétlenül az, hogy lesz-e kibertámadás, inkább az, hogy mikor és milyen módon következik be. A szakirodalomban azonosított lehetséges támadástípus az alábbi táblázatban kerül ismertetésre:

1. táblázat: A kibertámadások típusainak és céljainak az összegzése

Típus	Módszer	Cél
Malware (rosszindulatú szoftverek)	Vírusok, férgek, kémprogramok (spyware) vagy más rosszindulatú programok terjesztése (Whitman – Mattord, 2022).	Rendszer károsítása, adatok eltulajdonítása vagy kémkedés.
Ransomware (zsarolóvírus)	A fájlok titkosítása zsarolóvírussal, majd visszafejtésükért váltságdíj követelése (Padmavathi – Shanmugapriya, 2009).	Váltságdíj kicsikarása a hozzáférés visszaállításáért.
Phishing és változatai	Megtévesztő e-mail, SMS, hívás vagy QR-kód használata (Abroshan et al., 2021).	Érzékeny adatok (pl. jelszavak, banki információk) megszerzése.
Social engineering	Pszichológiai manipuláció (pl. félelemkeltés, bizalomépítés) az áldozat megtévesztésére.	Felhasználók rávezetése arra, hogy bizalmas információkat adjanak ki vagy hozzáférést biztosítsanak.
Denial-of-Service (DoS/DDoS)	Rendszer vagy hálózat túlterhelése nagy mennyiségű forgalommal (Whitman – Mattord, 2022).	Szolgáltatás elérhetetlenné tétele a felhasználók számára.
Zero-day exploit	Ismeretlen, javítatlan szoftverhibák kihasználása a rendszerbe jutáshoz.	Rendszerbe való bejutás még a gyártói javítás előtt.
SQL injection	Rosszindulatú SQL parancsok bevitel a webes űrlapokon vagy adatkapcsolaton keresztül.	Jogosulatlan adatbázis-hozzáférés, adatok módosítása, törlése vagy lopása.
Man-in-the-middle (MITM)	A két fél közötti kommunikáció elfogása, megfigyelése vagy módosítása (pl. nyilvános Wi-Fi-n).	Adatok lehallgatása, manipulálása vagy ellopása.
Adatvédelmi támadások (Privacy attacks)	A támadó rejtve működve figyeli a rendszert, és adatokat vagy személyes információkat gyűjt (Padmavathi – Shanmugapriya, 2009).	Személyes adatok megszerzése a rendszer károsítása nélkül.
Hátsó ajtós támadás (Backdoor attack)	A rendszerbe való bejutás ismert vagy rejtett hozzáférési pontokon keresztül (Whitman – Mattord, 2022).	Jogosulatlan belépés, rendszeres hozzáférés a védelem megkerülésével.
Jelszótámadás (Password attacks)	A támadó különféle technikákkal (pl. brute-force, szótáras támadás) próbálja kitalálni vagy feltörni a jelszót (Whitman – Mattord, 2022).	Jogosulatlan hozzáférés megszerzése fiókokhoz vagy rendszerekhez.

Forrás: saját szerkesztés, 2025

4. MÓDSZERTANI BEMUTATÁS ÉS A KIBERBIZTONSÁGI ESETTANULMÁNYOK ELEMZÉSE

A tanulmány során összesen 30 kiberbiztonsági eset került elemzésre annak érdekében, hogy feltárásra kerüljenek a kibertámadások jellemző típusai, céljai és hatásai, amelyek a szakirodalomban is felmerültek. A következő fejezetben öt eset kiemelten, részletesen kerül bemutatásra az említett szempontok szerint. A kutatás során kvalitatív módszertan alkalmazásával szakmai mélyinterjúk is készültek, amelyek célja a vizsgált jelenség mögöttes összefüggéseinek és mélyebb rétegeinek feltárása volt. A feldolgozás célja, hogy ismertetésre kerüljenek az esetekből levonható tanulságok, kiegészítve a szakértői interjúk alapján megfogalmazott gyakorlati megfigyelésekkel és védekezési javaslatokkal.

4.1. Colonial Pipeline: egy jelszó, ami megbénította az üzemanyag-ellátást

2021 májusában az Egyesült Államok egyik legnagyobb olajvezetékét üzemeltető vállalát, a Colonial Pipeline-t kibertámadás érte¹. A támadást a DarkSide nevű, feltételezhetően Oroszországból működő bűnözői csoport hajtotta végre, amely zsarolóvírus segítségével zárta a cég rendszereit. A támadás kiindulópontja egy régi, már nem használt, de nem törölt alkalmazotti fiók volt, amelynek jelszavát az interneten nyilvánosan elérhető, kiszivárgott adatbázisokból szerezték meg a támadók. A rendszer nem alkalmazott kétlépcsős hitelesítést (pl. jelszó + SMS vagy autentikátor alkalmazás), így a belépés után azonnal elindították a ransomware-t, amely teljes hozzáférést biztosított számukra a vállalat belső rendszereihez.

A Colonial Pipeline elővigyázatosságából leállította teljes működését, hogy megakadályozza a vírus terjedését. A döntés súlyos gazdasági és társadalmi következményekkel járt. Átmeneti üzemanyaghiány alakult ki az USA keleti partján, pánikszzerű felvásárlások történtek a benzinkutaknál, és jelentős logisztikai zavarokat okozott. A cég végül 4,4 millió dollárt fizetett ki váltságdíjként, hogy visszakapja adataihoz való hozzáférést². Az eset több szempontból is rávilágít az emberi tényező és az alapszintű kiberbiztonság fontosságára:

- Egyetlen elhanyagolt, de aktív fiók is súlyos támadási felületet jelenthet.
- A kétlépcsős hitelesítés hiánya továbbra is kritikus gyengeségként jelentkezik a szervezeteknél.
- A lejárt, használaton kívüli fiókok automatikus tiltása vagy törlése elengedhetetlen biztonsági lépés.

1 <https://www.crn.com/news/security/colonial-pipeline-hacked-via-inactive-account-without-mfa>

2 <https://www.techtarget.com/whatis/feature/Colonial-Pipeline-hack-explained-Everything-you-need-to-know>

A Colonial-eset jól példázza, hogyan képes egy viszonylag egyszerű, emberi mulasztás (egy nem lezárt fiók és egy gyenge jelszó) egy kritikus infrastruktúrát működtető vállalat teljes működését megbénítani³.

4.2. Microsoft Exchange sebezhetőségek: a lassú frissítés veszélyei

2021-ben világszerte több tízezer szervezetet érintett egy súlyos kibertámadás, amely a Microsoft Exchange e-mail szervereinek sebezhetőségeit használta ki. A támadók – feltehetően egy kínai állami háttérű csoport – négy ismeretlen (ún. zero-day) biztonsági hibán keresztül jutottak be a rendszerekbe⁴. A támadás célja nem pénzügyi haszon-szerzés, hanem adatgyűjtés és politikai vagy hírszerzési célú információszerzés volt leginkább a szakértői vélemények szerint. A támadók négy, korábban nem dokumentált biztonsági rést (zero-day exploit) használtak ki a Microsoft Exchange szervereken. Ezen keresztül közvetlen hozzáférést szereztek az érintett rendszerekhez, lehetővé téve az e-mailek és más belső adatok letöltését⁵. Mivel a sebezhetőségek a támadás idején még nem voltak ismertek, a védekezés lehetősége korlátozott volt, így sok szervezet napokkal később vette csak észre, hogy már bent voltak a hackerek a rendszerükben⁶.

A támadás világszinten több tízezer szervezetet érintett, köztük vállalatokat, kormányzati intézményeket, önkormányzatokat, sőt egyetemeket is. A támadók bizalmas e-mailekhez, naptárbejegyzésekhez, belső dokumentumokhoz fértek hozzá, ami súlyos adatvédelmi és nemzetbiztonsági következményekkel járt⁷. A szivárgás sok esetben csak utólag, hosszabb idő elteltével vált nyilvánvalóvá. Ez az eset rávilágít arra, hogy a kibertámadások nem mindig pénzügyi indíttatásúak. A politikai és hírszerzési célú támadások legalább olyan veszélyesek, különösen, ha nem észlelik őket időben. Kiemelkedően fontos a rendszeres biztonsági frissítések gyors telepítése, illetve a zero-day sérülékenységekre való folyamatos figyelés és reagálás.

4.3. Adathalászat globális esemény ürügyén (FIFA World Cup 2018)

A 2018-as oroszországi labdarúgó-világbajnokság globális népszerűségét a kibertámadók is kihasználták⁸. Phishing kampányokkal célzott támadásokat indítottak, amelyek során megtévesztő e-mailekkel próbálták rávenni a felhasználókat, hogy megadják

3 <https://www.reuters.com/business/colonial-pipeline-ceo-tells-senate-cyber-defenses-were-compromised-ahead-hack-2021-06-08/>

4 <https://www.csoonline.com/article/570653/the-microsoft-exchange-server-hack-a-timeline.html>

5 <https://www.microsoft.com/en-us/security/blog/2021/03/02/hafnium-targeting-exchange-servers/>

6 <https://www.ic3.gov/CSA/2021/210310.pdf>

7 <https://www.upguard.com/blog/cve-2021-26855>

8 <https://www.welivesecurity.com/2022/11/11/fifa-world-cup-2022-scams-fake-lotteries-ticket-fraud/>

érzékeny adataikat, vagy kattintsanak kártékony linkekre és mellékletekre⁹. A cél pénzügyi haszonszerzés volt, azaz jelszavak, bankkártyaadatok és más személyes információk megszerzése. A támadók tömegesen küldtek ki olyan e-maileket, amelyek nyereményjátékokat, meccsjegyeket, streamelési lehetőségeket vagy sorsolásokat ígértek a világbajnoksággal kapcsolatban. Ezek az üzenetek adathalász linkeket tartalmaztak, amelyek látszólag hivatalos FIFA-oldalakra irányították a felhasználókat, valójában azonban megtévesztő weboldalakon próbálták megszerezni a felhasználóneveket, jelszavakat és fizetési adatokat¹⁰. Egyes esetekben a csatolt mellékletekben malware – például banki trójai programok – is elrejtésre kerültek, amelyek a megnyitás után települtek a felhasználók eszközeire.

A támadások következtében több ezer felhasználó adatai kerültek illetéktelen kezekbe világszerte. A támadások nemcsak egyéneket, hanem a FIFA és médiapartnerei hírnevét is rontották, mivel sok felhasználó azt hitte, hogy a csaló levelek az eredeti szervezettől származnak. A média és a közösségi platformok csak később kezdtek el figyelmeztetéseket közzétenni a hamisított levelek és weboldalak terjedéséről¹¹.

Az eset egyértelműen demonstrálja, hogy a támadók rendszeresen élnek vissza a globális események körüli fokozott érdeklődéssel. A felhasználók tudatosságának növelése, a gyanús ajánlatokkal szembeni szkepticizmus, a linkek és e-mail-címek alapos ellenőrzése, valamint a kétlépcsős azonosítás alkalmazása alapvető fontosságú védelmi eszközök. A támadás rávilágít arra is, hogy a társadalmi manipuláció (social engineering) és a phishing mennyire hatékony tud lenni, ha érzelmi vagy érdeklődési alapon célzott tartalommal párosul¹².

4.4. *Social engineering támadás magas profilú fiókok ellen a Twitteren*

2020. július 15-én a világ egyik legnagyobb közösségi médiaplatformját, a Twittert (ma már X) célzott támadás érte¹³. A támadók sikeresen feltörték többek között Barack Obama, Elon Musk, Bill Gates és Apple hivatalos fiókjait, hamis üzeneteket posztoltak kriptovaluta-ajánlatokról, és így több mint 120 000 amerikai dollár értékű Bitcoinhoz jutottak. Ez a támadás is mutatja a social engineering (társadalmi manipuláció) veszélyességét és az emberi tényező sebezhetőségét. A támadók nem technikai eszközökkel, hanem social engineeringgel jutottak be a Twitter belső rendszereibe. Telefonon keresztül sikeresen megtévesztették az IT-részleg munkatársait, megszerezték a rend-

9 <https://www.kaspersky.com/about/press-releases/scammed-football-fans-pay-ten-times-the-price-for-fraudulent-2018-fifa-world-cup-tickets>

10 <https://securelist.com/2018-fraud-world-cup/85878/>

11 <https://www.checkpoint.com/press-releases/check-point-researchers-discover-cyber-criminals-exploiting-world-cup-fever-wallchart-phishing-campaign/>

12 <https://www.titanhq.com/blog/cybercriminals-target-fifa-world-cup-phishing-scam/>

13 https://www.dfs.ny.gov/Twitter_Report

szergazdai hozzáférési adatokat, majd ezeket felhasználva teljes kontrollt szereztek a kiválasztott fiókok felett. A támadók ezután átírták a profilokat, és kriptovaluta-alapú csalási ajánlatokat tettek közzé, amellyel jelentős pénzügyi kárt okoztak¹⁴.

A megtévesztő tweetek rövid idő alatt globális figyelmet kaptak, mivel több magas befolyású személyiség és nagyvállalat is érintett volt. A Twitter átmenetileg letiltotta az összes ellenőrzött fiók posztolási lehetőségét a támadás megfékezése érdekében. Az eset rámutatott arra, hogy még a legnagyobb technológiai cégek is sérülékenyek lehetnek, ha az emberi tényezőt figyelmen kívül hagyják a belső biztonsági folyamatokban. Az informatikai rendszerek leggyengébb láncszeme sokszor maga az ember. Hiába épülnek ki technológiailag fejlett védelmi rendszerek, ha a munkatársak nincsenek kellően felkészítve a megtévesztés felismerésére¹⁵. A támadás óta egyre több vállalat helyez hangsúlyt a biztonság tudatossági tréningekre, a belső jogosultságkezelés újragondolására és az admin hozzáférési protokollok szigorítására.

4.5. Kibertér, mint a hadviselés új frontvonal

Az orosz-ukrán háború nemcsak fizikai harctéren zajlik, hanem a kibertérben is intenzív hadviselés folyik. Az ukrán és orosz felek kölcsönösen alkalmaznak célzott kibertámadásokat, amelyek túlmutatnak a klasszikus kiberbűnözés keretein, és politikai, pszichológiai, illetve stratégiai célokat is szolgálnak¹⁶. A támadások szinte minden kritikus infrastruktúrát érintenek: bankrendszereket, internetszolgáltatókat, közlekedési hálózatokat és a médiát is.

A kibertámadások széles eszköztárral operálnak¹⁷. A technikák közé tartozik a DDoS támadások indítása, amelyek túlterhelik az informatikai rendszereket, valamint rendszerbejutás sebezhetőségeken keresztül, adatszivárogtatás és célzott szabotázs. Az alábbiakban pár konkrét példa szemlélteti a támadások ezen hatásait:

- A Sberbank ideiglenes működésképtelensége¹⁸.
- Az orosz internetszolgáltatók (pl. MTS, Rostelecom) elleni zavarások¹⁹.
- A közlekedési infrastruktúra – például a moszkvai metró tájékoztató rendszere – megzavarása.
- Oroszország deepfake technológiát alkalmazott annak érdekében, hogy lejárássa az ukrán katonai vezetőket, önkénteseket és nemzetközi partnereket, valóságűen

14 <https://www.merklescience.com/blog/updated-hack-track-twitterhack-bitcoin-scam>

15 <https://www.bbc.com/news/technology-56429204>

16 <https://www.yubico.com/resources/reference-customers/naftogaz/>

17 [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733549/EPRS_BRI\(2022\)733549_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733549/EPRS_BRI(2022)733549_EN.pdf)

18 <https://securityaffairs.com/153888/hacking/russian-bank-sberbank-massive-ddos-attack.html>

19 <https://blog.cloudflare.com/russian-internet-users-are-unable-to-access-the-open-internet/>

imitálva beszédeiket és nyilatkozataikat, ezzel alásva hitelességüket és bizalmi pozíciójukat²⁰.

- Az állami média és kormányzati portálok feltörése és ukrán szimbólumok, üzenetek közzététele.

A támadások következtében több orosz városban banki rendszerek estek ki, szélessávú internetelérés szűnt meg időszakosan, valamint a lakosság bizalma is megingott az infrastruktúra megbízhatóságában. A kormányzati oldalak feltörése és az ukrán szimbólumok közzététele szimbolikus és pszichológiai hatást is elért. Ez az eset különösen fontos abból a szempontból, hogy jól példázza a kiberhadviselés mára a hagyományos háborús cselekmények szerves része lett, valamint gazdasági és pszichológiai fegyverként is működnek, nem pusztán informatikai incidensként. Továbbá, hogy ma már a politikai és nemzetérdeki célú kibertámadások korát éljük, ahol az állami szereplők már nyíltan bevetik digitális arzenáljukat egymás ellen.

5. A KIBERBIZTONSÁGI TÉNYEZŐK ÖSSZEFOGLALVA

A tanulmány során összesen elemzett 30 kiberbiztonsági eset, illetve a részletesen bemutatott öt esettanulmány elemzése, valamint a szakértői interjúk egyértelműen rámutattak arra, hogy a technológiai védekezés önmagában nem elegendő – a kockázatok legnagyobb része továbbra is az emberi tényezőkhöz kapcsolódik. Az alábbiakban összefoglalásra kerülnek azok a főbb tanulságok, amelyek a vizsgált esettanulmányok és szakértői meglátások alapján levonhatók:

5.1. Az emberi tényező, mint elsődleges kockázati forrás

A legtöbb elemzett támadás során nem technikai „zsenialitás” révén, hanem emberi hibák – például gyenge jelszavak, hiányzó kétlépcsős azonosítás vagy megtévesztésre építő social engineering – révén sikerült a behatolóknak rendszerekhez hozzáférniük.

„Hiába csinálunk bármilyen biztonságos rendszert, mindig lesz egy olyan emberi tényező, aki mondjuk véletlenül rákattint egy e-mailben egy csatolmányra, amire nem kellett volna.” (Szakértői interjú)

Ez alátámasztja a statisztikák azon becsléseit is, amelyek szerint a kibertámadások 68–95%-a mögött valamilyen emberi hiba áll (Kost, 2025).

5.2. A kibertámadás, mint stratégiai és politikai eszköz

A Microsoft Exchange és az ukrán–orosz kibertámadások esetei világosan mutatják, hogy a kibetér a 2020-as évekre nem csupán pénzügyi célponttá, hanem politikai és katonai hadszíntérré is vált. A támadások egyre gyakrabban céloznak kormányzati hivatalokat, állami infrastruktúrát vagy kommunikációs csatornákat, gyakran nem-

20 <https://therecord.media/ukraine-media-cyberattacks-russia-ssscip-report>

zetbiztonsági céllal. A kiberháborús támadások már nem elválaszthatók a klasszikus háborús műveletektől.

„A nemzetbiztonság része lett a kiberbiztonság, ezt már nem lehet külön kezelni.”
(Szakértői interjú)

5.3. A reputációs kockázatok rendszerszintű hatása

Több esetben (pl. FIFA adathalászat vagy Twitter-hack) nem közvetlen anyagi veszteségek, hanem hírnévbeli károk, bizalomvesztés és közösségi pánik váltak a támadások legsúlyosabb következményeivé. Egy jól sikerült adathalász kampány vagy politikai célú fiókfeltörés hosszú távon is rombolhatja a szervezet hitelességét – függetlenül attól, hogy a technikai hibát idővel kijavították-e.

5.4. A támadások célirányossága különbözik

A tanulmány esettanulmányai azt mutatják, hogy a legtöbb kibertámadás mögött konkrét cél húzódik meg, amelyek különbözőek lehetnek: pénzügyi (FIFA, Twitter), politikai (Exchange, ukrán támadások) vagy stratégiai információs előny (Colonial Pipeline). A támadók egyre célzottabb eszközöket alkalmaznak, kihasználva a szervezetek leggyengébb láncszemeit, legyen az emberi figyelmetlenség vagy késlekedő szoftverfrissítés.

5.5. A mesterséges intelligencia kettős szerepe

Végül a jelen és a jövő kibertámadásainak meghatározó eleme a mesterséges intelligencia alkalmazása. A támadók már most is AI-alapú eszközöket használnak személyre szabott, nyelvtanilag tökéletes adathalász levelek generálására.

„AI-val megfogalmaztatva, teljes helyes magyarsággal olyan megtévesztő e-mailek jönnek, hogy nehéz kiszűrni, majdnem olyan oldalra vezetnek, mint az eredeti.”

Ugyanakkor az AI a védekezés oldalán is hasznosítható, mint viselkedéselemzés, behatolás-észlelés és prediktív kockázatkezelés céljából.

6. KONKLÚZIÓ ÉS JÖVŐBELI LEHETŐSÉGEK

A kutatás alapján világossá vált, hogy a kiberbiztonság nem csupán technológiai, hanem szervezeti, emberi és stratégiai kérdés is. Az esettanulmányok és szakértői interjúk egyaránt alátámasztják, hogy a jövőben átfogó, több szinten működő védelmi rendszerre van szükség, amely figyelembe veszi az új típusú fenyegetéseket, valamint a gyakorlatban is működőképes és fenntartható.

Az EU NIS2 irányelve (2023–) egy megfelelő irányadó lehet, amely világosan kijelöli a tagállamok számára a digitális és kritikus infrastruktúrák védelmének kereteit. A megfelelés nemcsak technikai követelményeket jelent, hanem a vezetői szint jogi és működési felkészültségét, auditfolyamatokat és kötelező incidensjelentést is előír.

Kulcs a sztenderdizálás és a cél, hogy az EU digitális és kritikus infrastruktúráinak egységes védelme szabályozott keretek között működjön, amely során közös tudásmegosztás is történik egymást segítve. A támadások gyakran belső jogosultságokat vagy emberi tényezőket használnak ki, ezért a „Zero Trust” szemlélet egyre fontosabb. Minden belső kapcsolatot is alaphól gyanúsként kell kezelni, és minimalizálni kell a hozzáférési jogosultságokat.

A leggyengébb pont továbbra is a felhasználó. Szakértői vélemények és az esettanulmányok alapján is látható, hogy az emberi tényezők által elkövetett hibák súlyos következményekkel járhatnak. A folyamatos, gyakorlatias (akár gamifikált, vagyis játékos formában) kialakított képzések bevezetése egyre fontosabbá válik.

„Volt olyan képzés, ahol, ha jó választ adott az ember, akkor kapott 100 pontot, és a végén volt egy badge [jelvény], hogy ő most már kiberbiztonságilag tudatosnak minősül.” (Szakértői interjú)

A vízművek, gyárak, energiahálózatok és közlekedési rendszerek védelme különösen kritikus, mivel ezek az OT-rendszerek (Operational Technology) gyakran még a digitális korszak előtti architektúrákra épülnek. Ezeket jellemzően a stabil működésre tervezték, nem a kiberbiztonságra.

A korábbiakban is említett mesterséges intelligencia már nemcsak a védelem, hanem a támadás oldalán is megjelent. A támadók AI-val generálnak személyre szabott, nyelvtanilag tökéletes adathalász leveleket, amelyek megtévesztő hitelességgel rendelkeznek. A védekezésben is előtérbe kerül a mintafelismerésen alapuló, helyben futó modellalkalmazás.

6.1. A kutatás gyakorlati hasznosítása és jövőbeli célok

A kutatás célja nem csupán tudományos jellegű volt, hanem gyakorlatorientált is. Az elkészült elemzések célja, hogy szakmai konferencia-előadások és tudományos publikációk alapjául szolgálhassanak. Jövőbeli célok között szerepel a kutatás kvantitatív módszerekkel történő kiegészítése, amely statisztikai adatokkal, így egyfajta következtető módszerrel egészíti ki a kvalitatív eredményeket – különös tekintettel a felhasználói tudatosságra, viselkedésmintákra és sebezhetőségekre. Távlati célok között szerepel pedig egy átfogó útmutató, úgynevezett guidebook elkészítése, amely gyakorlati segítséget nyújthat a szervezetek számára a kiberbiztonsági felkészültség erősítéséhez és a védekezési képességek fejlesztéséhez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Allers, J., Drevin, G. R., Snyman, D. P., Kruger, H. A., & Drevin, L. (2021, June). Children's awareness of digital wellness: a serious games approach. In *IFIP World Conference on Information Security Education* (pp. 95-110). Cham: Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-80865-5_7
- Garba, J., Kaur, J., & Ibrahim, E. N. M. (2023). Design of a conceptual framework for cybersecurity culture amongst online banking users in Nigeria. *Nigerian Journal of Technology*, 42(3), 399-405. DOI:10.4314/njt.v42i3.13
- Gcaza, N., – Von Solms, R. (2017). Cybersecurity culture: an ill-defined problem. In *Information Security Education for a Global Digital Society: 10th IFIP WG 11.8 World Conference, WISE 10, Rome, Italy, May 29-31, 2017, Proceedings 10* (pp. 98-109). Springer International Publishing.
- Ghafur, S., Kristensen, S., Honeyford, K., Martin, G., Darzi, A., – Aylin, P. (2019). A retrospective impact analysis of the WannaCry cyberattack on the NHS. *NPI digital medicine*, 2(1), 98.
- Greenstein, B. (2022). *The impact of ransomware-as-a-service on critical infras*
- Gutzwiler, R. S., Gilbert, M., Drescher, T. J., Ferguson-Walter, K. J., Mikanda, N., Johnson, C. J., – Scott, D. D. (2023). Frustration, Confusion, Surprise, Confidence, And Self-Doubt: Cyber Operators' Affects During A Realistic Experiment. *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting*, 67(1), 233-239. <https://doi.org/10.1177/21695067231192883> (Original work published 2023)
- Hadlington, L. – Murphy, K. (2018). Is media multitasking good for cybersecurity? exploring the relationship between media multitasking and everyday cognitive failures on self-reported risky cybersecurity behaviors. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 21(3), 168-172. <https://doi.org/10.1089/cyber.2017.0524>
- Khadka, K. – Ullah, A.B. Human factors in cybersecurity: an interdisciplinary review and framework proposal. *Int. J. Inf. Secur.* 24, 119 (2025). <https://doi.org/10.1007/s10207-025-01032-0>
- Kost, E. (2025). Human Factors in Cybersecurity in 2025, UpGuard, <https://www.upguard.com/blog/human-factors-in-cybersecurity>
- Kumar, S., – Gade, R. S. R. (2015). Evaluation of Microsoft windows servers 2008 & 2003 against cyber attacks. *Journal of Information Security*, 6(2), 155-160.
- Nilupul, S. A. (2024). Evolution and Impact of Malware: A Comprehensive Analysis from the First Known Malware to Modern-Day Cyber Threats. *Cyber Secur.*
- Nobles, C., – McAndrew, I. (2023). The Intersectionality of Offensive Cybersecurity and Human Factors: A Position Paper. *Scientific Bulletin-Nicolae Balcescu Land Forces Academy*, 28(2), 215-233.
- Oladipo, J. O., Okoye, C. C., Elufioye, O. A., Falaiye, T., & Nwankwo, E. E. (2024). Human factors in cybersecurity: Navigating the fintech landscape. *International Journal of Science and Research Archive*, 11(1), 1959-1967.
- Presekal, A., Rajkumar, V. S., Štefanov, A., Pan, K., – Palensky, P. (2025). Cyberattacks on power systems. Smart Cyber–Physical Power Systems: Fundamental Concepts, Challenges, and Solutions, 1, 365-403.
- Schjølberg, S. (2020). The history of cybercrime (Vol. 13). BoD–Books on Demand.
- Schrader, D. (2024). The Largest and Most Notorious Cyber Attacks in History, Netwrix. <https://blog.netwrix.com/biggest-cyber-attacks-in-history>
- Spyridopoulos, T., Karanikas, G., Tryfonas, T., – Oikonomou, G. (2013). A game theoretic defence framework against DoS/DDoS cyber attacks. *Computers & Security*, 38, 39-50.
- Verma, H. C., – Srivastava, S. (2024). Factors in Cybersecurity Vulnerabilities. *Human Impact on Security and Privacy: Network and Human Security, Social Media, and Devices: Network and Human Security, Social Media, and Devices*, 1.

ROZS BÁLINT¹

A biológiai hadviselés agrárökológiai dimenziói: élelmezésbiztonsági kockázatok és stratégiai sebezhetőség

BEVEZETÉS

Az állati és növényi kórokozók, vagyis az agrárpatógének alkalmazása a biológiai fegyverek egyik legveszélyesebb és egyben legalulértékeltőbb formája. Bár e doktrínák elsősorban a hidegháború időszakához köthetők, a mögöttük húzódó fenyegető gondolatmenet már a jóval korábbi történelmi korszakokban is megjelenik. A történelem korábbi szakaszaiban, a fosszilis energiahordozók és a villamosenergia elterjedése előtt a hadseregek művelési képességeit és a hátszágok ellenállóképességét elsősorban az élelmiszerellátás biztosítása határozta meg. Ennek hiányában a háborús kimerülés és vereség szinte borítékolható volt. A hadviselő felek ezzel tisztában is voltak, ezért gyakran intéztek célzott támadásokat egymás mezőgazdasági létesítményei, állatállománya és élelmiszer-tartalékai ellen². Nem ritkán még saját kapacitásaikat is megsemmisítették egy-egy taktikai vagy stratégiai előny érdekében, innen ered az ún. felperzselt föld, azaz „доктрина выжженной земли³” doktrína is. E taktika egy másik klasszikus

1 Nemzeti Közszolgálati Egyetem-Katonai Műszaki Doktori Iskola, doktorandusz
Ludovika University of Public Service, Doctoral School of Military Engineering, PhD student;
e-mail: rozs.balint@gmail.com; ORCID: 0009-0005-5080-2225

2 Rimmington 2021, 202.

3 A felperzselt föld doktrínájának legnevesebb alkalmazója Mihail Illarionovics Kutuzov orosz főparancsnok volt, aki a Napóleoni háborúk során, 1812-ben, az orosz hadsereg visszavonulása közben tudatosan rendelte el az élelmiszerkészletek, infrastruktúra és települések megsemmisítését, hogy ellehetetlenítse a francia haderő utánpótlását és hosszú távú hadviselését az orosz területeken.

példája a második búr, amikor a brit csapatok szisztematikusan semmisítették meg a búr farmokat, állatállományt, ezzel ellehetetlenítve az ellenséges gerillacsoportok utánpótlását⁴.

Az ellátórendszerek célzott támadása ma is komoly fenyegetést jelent a globalizált világban, különösen a technológiai fejlődés és industrializált mezőgazdaság szempontjából. A fegyverként használt mezőgazdasági kórokozók rejtett és gyors terjedésük miatt már rövid idő alatt is súlyos gazdasági és társadalmi károkat okozhatnak. A veszélyt tovább fokozza, hogy az ilyen támadások elkövetői gyakran rejtve maradnak, így a felelősség megállapítása különösen nehéz. Az ilyen típusú hadviselés technikai belépési küszöbe relatív alacsony, mivel napjainkban nem feltétlen igényel fejlett laboratóriumi infrastruktúrát sem, hiszen a fertőző ágensek szinte minden pillanatban jelen vannak a bolygó valamely pontján. Ráadásul, mivel az agrárpatógének nem közvetlenül embereket támadnak, az erkölcsi gátlás is jóval gyengébb, mint más biológiai fegyverek esetében. Ezt azt is jelentheti, hogy ha vannak is arra utaló jelek, hogy egy másik hatalom áll a járvány mögött, nem feltétlen von maga után fegyveres válaszcsoportot⁵.

Az ellátórendszerek célzott támadása ma is komoly fenyegetést jelent a globalizált világban, különösen a technológiai fejlődés és industrializált mezőgazdaság szempontjából. A fegyverként használt mezőgazdasági kórokozók rejtett és gyors terjedésük miatt már rövid idő alatt is súlyos gazdasági és társadalmi károkat okozhatnak. A veszélyt tovább fokozza, hogy az ilyen támadások elkövetői gyakran rejtve maradnak, így a felelősség megállapítása különösen nehéz. Az ilyen típusú hadviselés technikai küszöbértéke meglehetősen alacsony, mivel nem feltétlen igényel fejlett laboratóriumi infrastruktúrát sem, hiszen a fertőző ágensek szinte minden pillanatban jelen vannak a bolygó valamely pontján (A kiterjedt háborús alkalmazás esetén viszont már jelentős infrastruktúraigény jelentkezhet). Ráadásul, mivel az agrárpatógének nem jelentenek közvetlen veszélyt az emberekre, az erkölcsi gátlás is jóval gyengébb, mint más biológiai fegyverek esetében. Ezt azt is jelentheti, hogy ha vannak is arra utaló jelek, hogy egy másik hatalom áll a járvány mögött, nem feltétlen von maga után fegyveres, akár nukleáris válaszcsoportot⁶.

A MODERN MEZŐGAZDASÁG SEBEZHETŐSÉGE

A modern mezőgazdaság szerkezete, különösen a monokultúrás, nagyüzemi rendszerek elterjedése, rendkívül sebezhetőbbé teszi az élelmiszertermelést az ilyen kórokozók szemben. A genetikai változatosság hiánya miatt egy-egy agresszív kórokozó akár villámgyorsan is képes lehet végig söpörni egy-egy ültetvényen vagy állatállomá-

4 Encyclopaedia Britannica 2025.

5 Whitby 2002, 95–97.

6 Whitby 2002, 95–97.

nyon, ezzel gyakorlatilag akár egy teljes természesszezon vagy tenyészállat-populációt semmisítve meg. Az állatállományok esetében a genetikai károk ugyancsak jelentősek lehetnek, az újjáépítés pedig időigényes. A klímaváltozás mint a sérülékenységet fokozó hatás ugyancsak említésre érdemes. Az évről évre egyre súlyosbabbá váló aszályok és a gazdaságszerkezeti átalakulások eleve komoly kihívások elé állítják az ágazatot, amelynek ellenállóképessége gyors ütemben csökken. A történelem is számos példával szolgál az ilyen patogének hatására. Gondoljunk csak az ír burgonyavészre, amely éhínséghez és halálesetekhez, majd tömeges elvándorláshoz vezetett, vagy a bengáli rizsbarnafolt-járványra, amely szintén százezrek életét követelte. A hidegháború során a két szuperhatalom felismerte a történelmi példákban rejlő tanulságokat, így mind a Szovjetunió mind az USA komoly energiákat fektetett az agrárbiológiai fegyverek kutatásába és fejlesztésébe.

AZ AMERIKAI BIOLÓGIAI FEGYVERFEJLESZTÉSI PROGRAM (BIOLOGICAL WARFARE)

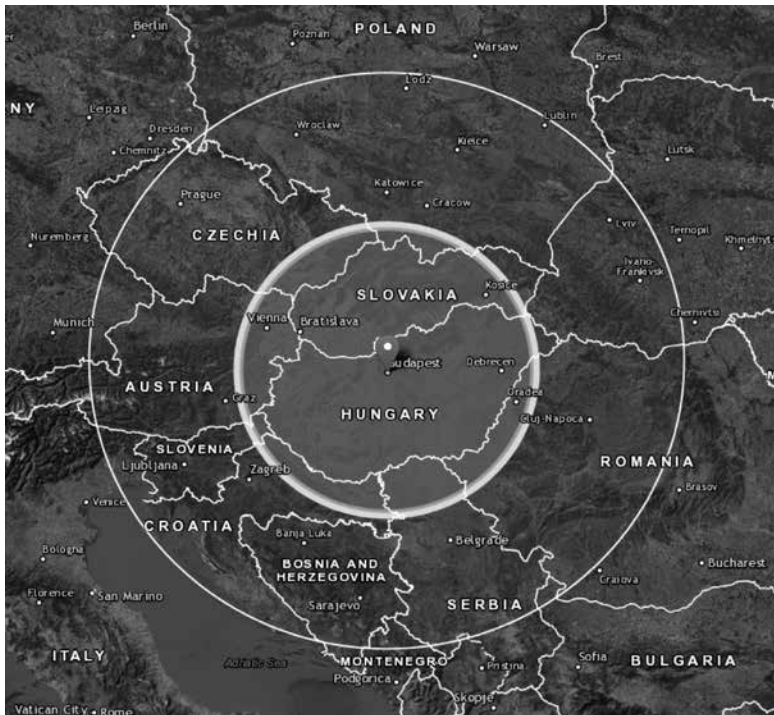
Az Egyesült Államok agrárbiológiai fegyverprogramja a második világháborút követően indult meg, és a hidegháború fokozódásával vált különösen intenzívvé. A program központja a Washington közelében fekvő Fort Detrick katonai támaszponton működött, ahol az amerikai biológiai hadviselésre irányuló kutatások többségét koordinálták és fejlesztették. Jelzésértékű, hogy ebben az időszakban mind a nyugati, mind a keleti blokkban az agrár- és biológiai hadviselés kutatóközpontjai gyakran fővárosok, illetve nagyvárosok közvetlen közelében kaptak helyet, ami a korszak stratégiai gondolkodásának sajátos logikájára is rávilágít. A katonai programokat gyakran akadémiai vagy ipari kapacitásokra épültek rá, oly módon, hogy az kívülről rejtve maradt. Az agrárpatógéneket vizsgáló program célja az volt, hogy növényeket és haszonállatokat megfertőző kórokozók segítségével gyengítse az ország ellenségeit, különösen a kommunista Szovjetuniót és az érdekszférájába tartozó más országokat⁷. Kiemelt célpont lehetett az ukrán SZSZK, ami akkoriban a Szovjetunió „éléskamrájának” számított, de ahogy a felsorolásban láthatjuk a rizs révén a délkelet ázsiai kommunista rezsimek is kiemelt helyen szerepelhettek a célpontok listáján. A projekt során számos patogént fejlesztettek és alakítottak bevethető fegyverré, amelyek közül a legígéretesebbek még „szolgálati” nevet is kaptak:

- a *Phytophthora infestans* – Burgonyavész)
- a *Magnaporthe grisea* – A rizs járványos barnulása (Agent LX)
- a *Puccinia graminis tritici* – Búza feketeterozsda (Agent TX)
- a *Tilletia indica* -Búza kőüszög.

⁷ Whitby 2002, 94–117.

A program során az amerikai kutatók jelentős mennyiségű (több tíz tonnányi) spórákészletet halmoztak fel. Például az Agent TX-ből mintegy 40 tonnát tároltak különböző telephelyeken, amellyel valamivel több mint 259 ezer négyzetkilométernyi területet lehetett volna megfertőzni. Ez körülbelül az egykori Csehszlovákia és Magyarország teljes területét lefedhette volna. A mértékek szemléltetéséhez Budapesti origóval felrajzoltam egy 250 (sötétbordó), majd egy 500 (világosbordó) négyzetkilométer sugarú kört (1.ábra). Ahogy Rimmington munkásságából ismertettük, 40 tonna Agent TX mintegy 259 ezer négyzetkilométer elfertőzéséhez elég, ami hozzávetőlegesen megegyezik a sötétbordó sugarú kör területével. A szennyező anyag duplájával már a régió nagy részére is kiterjedhetett volna a káros hatások mértéke, veszélyeztetve ezzel az érintett országok ellátását.

1. ábra. Az Agent TX hatásterületének szemléltetése 40 és 80 tonna szennyező anyag esetében

[Forrás: Saját szerkesztés Rimmington alapján]

A program részeként számos „egyedi” terjesztési technológiát is kidolgoztak, amelyek célja nemcsak a kórokozók hatékony szórása, hanem azok detektálásának és visszavezethetőségének minimalizálása volt. Ezek közé tartozott például a repülőgépről kijuttatott aeroszol-forma, valamint a hírhedt ún. „feather bomb”, amely madártollak közvetítésével terjesztette a patogéneket lassan ülepedő, nehezen kimutatható, mégis széles körben fertőző formában. A feltételezett célpontok között kiemelt helyen szerepeltek a Varsói Szerződés államai, köztük Magyarország, valamint az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság, mint a Szovjetunió egyik mezőgazdasági központja. A mögöttes logika genezisére a második világháború szolgálhat magyarázattal. Az előre nyomuló német hadsereg elsőként az ukrán mezőgazdasági területeket szállta meg, elvágva ezzel a Szovjetuniót az elsődleges agrárgazdasági kapacitásaitól. A kialakuló éhínség nemcsak a civil lakosság ellátását, hanem még a harcoló alakulatok élelmezését is ellehetetlenítette. A súlyos helyzetben érdemben kizárólag az amerikai „lend-lease” program tudott enyhíteni, amelynek keretében a Szovjetunió jelentős mennyiségű ellátmányhoz és hadianyaghoz jutott, ezek nominális értékét csak a háború lezárását követően kellett megkezdenie törleszteni.⁸

A SZOVJETUNIÓ „EKOLOGIYA” (ЭКОЛОГИЯ) PROGRAMJA

Fontos kiemelni, hogy a Szovjetunióban a hidegháború előtti időszakban nem folytak érdemi agrárbiológiai fegyverfejlesztések. Bár elszórta léteztek fitopatológiai kutatások, ezek nem kötődtek közvetlenül katonai célkitűzésekhez. A globális hatalmi verseny kiéleződésével azonban Moszkva fokozott figyelemmel kísérte az amerikai védelmi fejlesztéseket, és az 1960-as évek elején tudomást szerzett az Egyesült Államok agrár-biológiai programjairól. Ezt követően indultak el a Szovjetunióban az első célzott kutatások ezen a területen – vagyis az szovjet fejlesztések reaktív módon, kifejezetten amerikai ösztönzésre vették kezdetüket, nem pedig önálló stratégiai kezdeményezésként.⁹

A Szovjetunió agrár-biológiai hadviselési törekvései a hidegháborús korszak egyik legszigorúbban őrzött, ugyanakkor stratégiai jelentőségű programjában, az „Ekologia” fedőnevű projektben csúcspontot értek el. A program a Mezőgazdasági Minisztérium irányítása alatt zajlott, és célkitűzése messze túlmutatott a védekezésen: elsődlegesen támadó, offenzív jellegű mezőgazdasági biológiai fegyverek kifejlesztésére koncentrált. A mögöttes stratégiai szándék egyértelmű volt – az ellenséges országok, különösen az Egyesült Államok mezőgazdaságának megbénítása növényi és állati kórokozók bevetésével. Ezzel a nyugati gazdaságok és a „kapitalista” társadalmi rend súlyos destabilizációját kívánták elérni.

⁸ Goldman et al. 2015, 44-97

⁹ Leitenberg et al. 2012, 698-712.

Az Ekologiya-program rendkívül szigorúan szegmentált, rigid struktúrában működött, és legalább hat különálló intézmény tartozott alá. Ezek a létesítmények nemcsak kutatási, hanem kifejezetten biológiai fegyvergyártásra is alkalmas laboratóriumokkal, mezőgazdasági tesztelepekkel és rejtett előállító kapacitásokkal bírtak. A hálózat földrajzilag is széles spektrumot ölelt fel: Örményország, Kazahsztán, Tádzsikisztán, Oroszország és Üzbegisztán területén is működtek ilyen egységek, ami nagyban megnehezítette a nyugati hírszerző szervek számára a program teljes feltérképezését. 1958-ban a program új lendületet kapott, amikor Nyikita Hruscsov aláírta a mikrobiológiai és virológiai kutatások megerősítéséről szóló 909-426-os számú rendeletet. Ettől kezdve a cél nem csupán az volt, hogy felzárkózzanak a nyugathoz, hanem hogy a biológiai eszközökkel is versenybe szálljanak az USA-val. Bár a Szovjetunió aláírta a Biológiai Fegyverek Egyezményét (BTWC), az Ekologiya-program nyíltan megsértette annak előírásait, miközben minden tevékenységet „védelmi célú kutatásként” tüntettek fel (A szóban forgó egyezményt az USA is aláírta, de be nem tartotta). A becslések szerint a fejlesztések csúcspontján mintegy 10 000 fő vett részt a programban, ami jelentősen meghaladta más országok hasonló biológiai hadviselési erőfeszítéseinek mértékét¹⁰.

A BIOPREPARAT HÁLÓZAT, MINT AZ „EKOLOGIYA” (ЭКОЛОГИЯ) PROGRAM FEGYVERGYÁRA

Az Ekologiya egyik legfontosabb alrendszere az ún. „Biopreparat” volt, amely egy több száz laboratóriumból, gyárból és tesztelepből álló, titkos intézményhálózatot jelentett. A Biopreparat nem csupán technikai központként működött, hanem kulcsszerepet játszott a legfejlettebb biológiai kutatásokban és célzott fejlesztésekben is¹¹. Az intézmények gyakran civil köntösbe bújtatott létesítmények voltak, amelyek valódi rendeltetését még az ott dolgozók jelentős része sem ismerte. A programban dolgozó szakemberek az amerikai program során bemutatott növényi patogének mellett kiemelt figyelmet fordítottak három különösen veszélyes állati patogénre is:

- a ragadós száj- és körömfájás vírusára (RSzKF)
- a madárinfluenza vírusára
- az afrikai sertéspestisre (ASF).

Az RSzKF, azaz ragadós száj és körömfájás, különösen alkalmasnak bizonyult katonai célokra, mivel rendkívül fertőző, gyorsan terjed, és csak az állatokra veszélyes, így az emberi célpontokkal szembeni támadásokhoz képest kisebb egy esetleges, különösen nukleáris válaszcspás esélye. Érdekes adalék, hogy a második világháborút követően a szovjetek elfoglalták a németországi Insel Riems kutatóintézetet, amely a világ egyik vezető RSzKF-kutató központja volt. A zsákmányolt eszközöket, állatokat

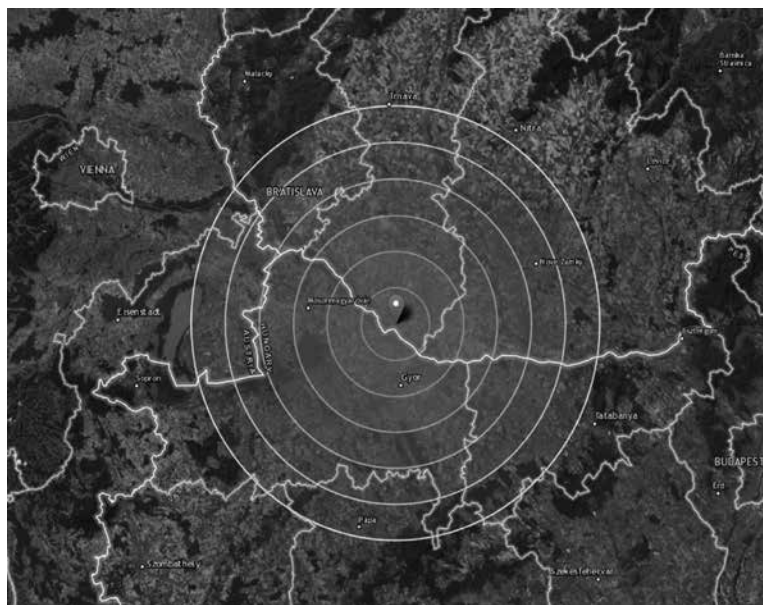
¹⁰ Rimmington 2021, 33–77.

¹¹ Bartolome 2022, 1–5.

és kutatási anyagokat a Szovjetunióba szállították, majd integrálták saját katonai programjukba. Ebből a szempontból a harmadik birodalom agrárbiológiai eredményei beépítésre kerültek a későbbi szovjet fegyverfejlesztési program során. Az RSzKF-vel kapcsolatos program eredményesnek bizonyult, és képesek voltak nagy mennyiségű szárított vírust előállítani, amelyet légi úton is eljuttathattak volna ellenséges országok állatállományához, potenciálisan óriási gazdasági károkat okozva¹².

Ha egy gyors ütemű terjesztési móddal, például aeroszolos eljárással kombinálják a vírust, úgy példátlan sebességgel képes terjedni. Ideális meteorológiai körülmények között akár a napi 10 kilométeres terjedési ütem sem elképzelhetetlen. Szemléltetésként bemutatunk egy ilyen terjedési „modellt”, feltételezve a fentebb említett mértéket (2. ábra). A terjedés csupán hipotetikus, a célja a fertőzés gyorsütemű terjedésének szemléltetése a hidegháború alatt kifejlesztett megoldásokat alapul véve. Kiindulási pontként a szlovákiai Nyárad (Nárad) települését határoztuk meg, ahol sajnálatos módon már felütötte fejét a megbetegedés. A terjedés 6 napra határoztuk meg, feltételezve hogy addigra az első tünetek alapján sikerül detektálni.

2. ábra. RSzKF terjedése aeroszolos formában, napi 10 km-es terjedési sebesség mellett.

[Forrás: Saját szerkesztés Rimmington alapján]

¹² Rimmington 2021, 17–20.

A hat különböző kör a terjedés első hat napját demonstrálja jelen esetben, a legbelső kör az eredeti fertőzés mértékét mutatja. Minden további nappal tíz kilométert haladna a fertőzés minden irányba. A szemléltető modellen jól látható, hogy már az első nap során eléri hazánkat, majd minden nappal egyre nagyobb területeket érint mind a két országban. Körülbelül az ötödik napra éri el a szomszédos Ausztriát. Jelen esetben nem számoltunk a lappangási idő alatt történő állatszállítással, az emberek és eszközök mozgatásával, amelyek maguk is terjeszthetik a betegséget, úgy, hogy akár az eredeti fertőzéstől igen nagy távolságokra is gócpontokat hoznak létre. Már egy ilyen kezdetleges szemléltető ábrán is jól látható, miért tartották ígéretes fegyvernek a RSzKF-et a hidegháború során.

A madárinfluenza és az afrikai sertéspestis, sőt még a marhavész is megkülönböztetett figyelmet kapott a szovjet biológiai fegyverprogramban. E vírusok kapcsán mutációs változatokat is vizsgáltak, valamint kiemelten foglalkoztak azzal, hogy hogyan lehet ezeket rovarvektorokon keresztül terjeszteni. A kutatók olyan eszközöket fejlesztettek, amelyekkel több millió rovar, például kullancsok alkalmazásával korlátozottan „irányítható” így akár mesterségesen is befolyásolható annak terjedése. Ezeket a vektorokat úgy alkalmazták, mint fertőző eszközöket: nemcsak az állatok, de más vektor és patogén kombinációban növényeket is meg lehetett betegíteni segítségükkel.

Az amerikai védelmi hírszerzés jelentése (DIA) rámutatott arra is, hogy a Szovjetunió, az USA-hoz hasonlóan aeroszolos terjesztési módszereket is kifejlesztett, amelyekkel erdők és mezők permetezésén keresztül lehetett betegségeket és kártevőket nagy területeken szétszórni. Ez az eljárás lehetővé tette, hogy a kórokozókat célzottan, ugyanakkor széles körben, különféle éghajlati viszonyok között is hatékonyan alkalmazták. Ezek a kórokozók a szovjet mezőgazdasági biológiai fegyverprogram alappillérei voltak, amelyekkel akár egy ország teljes élelmiszerellátása is megbénítható.

A SZOVJET PROGRAM VÉGNAPJAI

A Szovjetunió összeomlásával a világ legnagyobb mezőgazdasági biológiai fegyverprogramja, az „Ekologiya” egyik pillanatról a másikra hullott darabjaira. A központi irányítás megszűnt, a finanszírozás elapadt, a kutatóintézetek pedig magukra maradtak. Magukban több ezer, a haditermelés logikájához szokott kutatóval, és laboratóriumokkal, amelyekben szupervirulens patogéneket és katonai célú fermentorokat tartalmaztak. A hirtelen szabaddá váló, de szociálisan és egzisztenciálisan kiszolgáltatott kutatógárda egy került morális és szakmai vákumba. Ezen helyzet komoly biztonsági fenyegetést jelentett a nemzetközi közösség számára. A felhalmozott tudás, a kutatási anyagok és a technológiák proliferációs kockázata rendkívül magas volt. Félő volt, hogy az elhagyott vagy alulfinanszírozott intézményekből patogének, a tudás vagy akár maguk

a szakemberek is olyan államokhoz, vagy terror szervezetekhez kerülnek, amelyek biológiai fegyvereket akarnak fejleszteni¹³.

Válaszul erre a fenyegetésre indította el az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság a Biological Redirection programot. A program célja volt, egyrészt megakadályozni a szovjet tudásbázis szétszóródását nemkívánatos irányokba, másrészt lehetőséget biztosítani a kutatóknak arra, hogy civil célú, transzparens mezőgazdasági vagy állategészségügyi kutatásokban folytathassák pályájukat. A program számos helyszínen sikeres volt, de maradtak szürkezónák is, különösen ott, ahol a nemzeti kormányzat még gyenge és kiforratlan volt¹⁴.

A KETTŐS FELHASZNÁLÁSÚ TUDÁS LEHETSÉGES PROLIFERÁCIÓJA

Irán a kilencvenes évek elején aktívan kereste a kapcsolatokat a volt szovjet tudományos elit bizonyos köreivel. A cél egyértelműen a tapasztalathoz és technológiához való hozzáférés volt. A szakértők abban egyetértettek, hogy több, a Biopreparat kötelékébe tartozó kutató is kapcsolatba lépett iráni megbízókkal, és bizonyos esetekben a felajánlott állásokat is elfogadták. Különösen azok a virológusok és fermentációs szakértők voltak keresettek, akik például a száj- és körömfájás vírus nagyüzemi előállításában, vagy az afrikai sertéspestis stabilizációjában bírtak jelentős tapasztalattal. Teherán mellett Szíria és Líbia is nagyfokú érdeklődést mutatott a „szaktudás” iránt, ami különösen aggasztó lehet, hiszen napjainkban ezek az országok már súlyosan destabilizálódtak. Kérdéses, hogy a megszűnő vagy meggyengült állami ellenőrzés milyen ajtókat nyitott meg a nem állami szereplők, milíciák vagy terrorszervezetek előtt¹⁵. További súlyos kockázatot jelenthet a dróntechnológia térnyerése. Az ukrán-orosz háború során mind a két fél jelenetős számban használ átalakított, de alapvetően civil piacra gyártott drónokat és egyéb autonóm légi eszközöket. Egy-egy patogén célba juttatása, különösen az állati ágensek esetében ezen a módon jelentősen könnyebb, költséghatékonyabb, mint amivel a hidegháborús stratégiák eredetileg számoltak. Egy drónos szabotázsakció esetében az elkövetők személye közel megállapíthatatlan, különösen, ha a patogén több napos lappangási idővel rendelkezik.

13 Rimmington 2021, 156–160.

14 U.S. Department of State 2005

15 Rimmington 2021, 163–165.

ÖSSZEFOGLALÁS

Kutatásomban arra a következtetésre jutottam, hogy a biológiai hadviselés agrárökológiai dimenziói nemcsak történeti szempontból bírnak relevanciával, hanem a jelen és a közeljövő biztonságpolitikai kihívásainak szempontjából is kiemelkedően szereppel bírnak. Az agrárpatogének, legyen szó állati vagy növényi eredetű kórokozókról, különösen alkalmasak lehetnek, mint a hibrid hadviselés eszközeként, mivel észrevétlenül, gyorsan és célzottan képesek megbénítani egy adott ország élelmiszerellátását, ezzel súlyos társadalmi és gazdasági következményeket okozva. Egy háborús, vagy konfliktus helyzet esetén a politikai stabilitás kiemelt fontosságú, amelynek hiányában akár a technikailag nagyobb tűzerővel rendelkező fél is súlyos hátrányba kerülhet.

A hidegháború során az Egyesült Államok és a Szovjetunió által kifejlesztett agrárbiológiai fegyverprogramok példája rávilágít arra, hogy ezek a rendszerek nemcsak egy homályos elméleti doktrínaként léteztek a korban, hanem már konkrét technológiai megoldások és hadműveleti elképzelések szintjén is szerepeltek a szuperhatalmak repertoárjában. A hazai járványkitörés okán külön figyelmet érdemel az RSzKF (ragadós száj- és körömfájás) vírusának szerepe, amely éppúgy alkalmas stratégiai célpontok támadására, mint például a nukleáris vagy humánpatogén vegyifegyverek, de ezeknél nagyságrendileg alacsonyabb etikai és geopolitikai kockázatok mellett. Az élelmiszerellátás megsemmisítése a stratégiai és vészhelyzeti készletek okán csak jóval később fejt ki a hatását, így kezdetben a társadalom szélesebb rétegei nem feltétlenül helyeznek akceptálják a válaszcspást. A tanulmányomban bemutatott példák (mint az Agent TX vagy a feather bomb) azt is igazolják, hogy ezen fejlesztések technológiailag évtizedekkel előzték meg a korukat.

Kiemelten fontosnak tartom, hogy a modern, monokultúras mezőgazdaság sajátosságai, például a genetikai homogenitás, az állatállományok koncentrációja és a globális logisztikai hálózatok sérülékenysége csak tovább fokozhatják a biológiai támadások hatékonyságát és nehezítik a védekezést. Az ellátási láncok komplexitása és a járványok nyomom követhetlensége pedig lehetőséget ad a felelősség elhárítására, ami tovább növeli az ilyen eszközök vonzerejét akár állami, akár nem állami szereplők számára is.

Ugyancsak fontos információnak tartom, hogy a Szovjetunió összeomlását követő tudásexport, valamint a volt szovjet tudományos elit kettős felhasználású tapasztalatainak proliferációja olyan, ma is aktív kockázati tényező, amely fokozott nemzetközi figyelmet igényel. A Biopreparat-hálózat felbomlása után keletkező „tudáskiáramlás” jól példázza, hogy a stratégiai technológiák és szakértelem nemcsak államok, hanem milíciák, nemzetközi terrorszervezetek és egyéb instabil szereplőkhöz is eljuthatnak.

Összegzőként megállapítható, hogy az agrárbiológiai hadviselés nem csupán egy letűnt történelmi emlék, hanem akár egy újra felbukkanó, stratégiai realitás is lehet. A fenyegetés komolyságát fokozza a biológiai támadások bizonyításának nehézsége, valamint klímaváltozás hatásainak egyre inkább kitett, akadozó mezőgazdasági

rendszereink sebezhetősége. Mindezen körülmények feltételezhetően visszaterelik majd ezt a letűnt stratégiát a hibrid háborúk eszköztárába. Munkám célja nem csupán a múlt dokumentálása volt, hanem annak bemutatása is, hogy a jövő konfliktusaiban az élelmiszer-ellátási rendszerek célzott gyengítése valós kockázatként kezelendő, különösen egy olyan korszakban, ahol a klímaváltozás, a geopolitikai instabilitás és a biotechnológiai fejlődés egyidejűleg erősítik egymás hatásait.

IRODALOMJEGYZÉK

- Whitby, S.m., 2002. *Biological Warfare Against Crops*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Rimington, A., 2021. *The Soviet Union's Agricultural Biowarfare Programme: Ploughshares Into Swords*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Leitenberg, M., Zilinskas, R. A. És Kuhn, J. H. 2012. *The Soviet Biological Weapons Program: A History*. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press.
- Bartolome, Carmen Chas. 2022. *Biopreparat: The Soviet Biological Weapons Programme*. Kent's Consortium For World Affairs (Kcwa). Elérhető: https://research.kent.ac.uk/Kcwa/Wp-Content/uploads/Sites/2496/2022/03/Carmen-Chas_biopreparat_kcwa_2022.pdf.
- Hvg.hu. 2025. Ragadós Száj- És Körömfájást Mutattak Ki Rábapordányban. Hvg.hu, Április 17. Elérhető: https://hvg.hu/Gazdasag/20250417_rabapordany-Ragados-Szaj-Es-Koromfajas-Ebx
- Euronews. 2025. „Gulyás Gergely: Elképzeltető, Hogy A Száj- És Körömfájás Vírusa Mesterségesen Létrehozott Vírus.” 2025. Április 10. Elérhető: <https://hu.euronews.com/2025/04/10/Gulyas-Gergely-Elkepzelheto-Hogy-A-Szaj-Es-Koromfajas-Virusa-Mestersegesen-Letrehozott-Vir>
- Encyclopaedia Britannica. 2025. *Scorched-Earth Policy*. Elérhető: <https://www.britannica.com/Topic/Scorched-Earth-Policy> [
- Gianessi, L. És Williams, A. 2012. *Repeat Of Great Bengal Famine Unlikely Thanks To Fungicides*. International Pesticide Benefits Case Study No. 74. Croplife Foundation. Elérhető: <https://croplife.org/Case-Study/Repeat-Of-Great-Bengal-Famine-Unlikely-Thanks-To-Fungicides/>
- Goldman, Wendy Z. 2015. “Not By Bread Alone: Food, Workers, And The State.” *Hunger And War: Food Provisioning In The Soviet Union During World War Ii*, 44–97. Indiana University Press, Elérhető: <http://www.jstor.org/Stable/J.ctt16gzkwj.7>.
- U.s. Department Of State. 2005. *Adherence To And Compliance With Arms Control, Nonproliferation And Disarmament Agreements And Commitments*. <https://2001-2009.State.gov/T/Isn/Rls/Fs/32398.Htm>

TÓTH KLAUDIA

The Methodology, Results and Prospects of the Russian Influence in Africa

1. INTRODUCTION

Since 2017, Russia has been pursuing a successful economic, military and political expansion across Africa, but especially in the Sahel, building partly on the relations going back to the Cold War era.¹ As a striking sign of this, Russia has signed military-technical cooperation agreements with more than 40 African countries since 2015.² These agreements not only cover the sale of military equipment and weapons, but can also include training, personnel protection and operational support.³ According to a report published in March 2025 by the Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI⁴), the top arms suppliers to African countries between 2020 and 2024 were Russia (21%), China (18%) and the United States of America (U.S.) (16%).⁵ According

1 HORÁK, Lukáš et al. (2024): Building the „Russieafrique“: Russian influence operations changing the geopolitics in the Sahel. *The Strategic Review for Southern Africa*, Volume: 46 Issue: 1. pp. 90–102.

2 INTERFAX (2023): *Russia signs military-technical cooperation agreements with over 40 African countries – Putin*. Link: <https://interfax.com/newsroom/top-stories/93083/> Accessed: 23.01.2025.

3 TASS (2023): *Russia to continue training African military, law-enforcement personnel, says Putin*. Link: <https://tass.com/defense/1653395>. Accessed: 23.01.2025.

4 Stockholm International Peace Research Institute – SIPRI

5 GEORGE, Mathew et al. (2024): *Trends in international arms transfers*. SIPRI, p. 7. Link: https://www.sipri.org/sites/default/files/2025-03/fs_2503_at_2024_0.pdf Accessed: 23.01.2025.

to the Director General of Rosoboronexport⁶, Africa is one of the most important strategic directions for military cooperation.⁷

In the long term, the aim may be not only to squeeze out Western interests, but also to exploit Africa's natural resources and raw materials and to gain allies for the creation of a new multipolar world order. The Kremlin's desire to make African countries dependent on Russian arms is also a real objective. According to an analysis by the Blood Gold Report's research programme, Russian private military companies (PMC) have extracted \$2.5 billion worth of gold from deposits on the continent, which not only pays for the operations of the private military companies in the countries, but also provides additional revenue for the sanctioned Russian state.⁸ The Russian leadership's objective, already announced in its 2019 Africa strategy, is to revive bilateral relations with resource-rich countries, which date back to Soviet times, in order to oust the West; to treat African states as partners and not as colonies; and to offer alternatives in all areas that are favourable to Russia but also acceptable to African countries, or at least to the power elite. The Russian side sees the Sahel as a secondary theatre of war in the Russia-Ukraine conflict, where it can take action against the West and find new partners to use to advance its interests when it votes against it in the United Nations (UN).

The build-up is following a well-defined scenario. Bilateral relations are being deepened first through soft power and then through hard power, with the influence of Western interests diminishing in parallel. Russian efforts, relying on social media, narrative spreading organisations (e.g. African Initiative), paid influencers and the Wagner Group and the Africa Corps, are easily understood by African communities with pan-Africanist ideals who want to break with the colonial past.

This research was carried out with the support of the “EKÖP-24-3-123 University Research Scholarship Program of the Ministry for Culture and Innovation from the source of the National Research, Development and Innovation Fund” and the “Batthyány Lajos Foundation Doctoral Scholarship Program”. The article is structured as follows: after the first introductory part, the second chapter looks at Russian soft power strategies. It starts with a general overview of the patterns it has found, and then goes on to look at the political, economic and social sides of the influence. The third chapter changes direction and focuses on hard power, especially the development of Russia's military and paramilitary activities. It looks at the time before and after Yevgeny Prigozhin's death, the growing role of the Africa Corps, and the activities of other Russian private

6 The only state organization in Russia for exporting the entire range of military, dual-use products and services and technologies.

7 SHILOVA, Ekaterina (2024): *Over 40 African Countries Have Military-Technical Partnerships with Russia, Rosoboronexport CEO says*. Link: <https://tass.com/defense/1838261> Accessed: 23.01.2025.

8 RAAB, Dominic (2024): *Silence is Golden – Report on the Exploitation of Artisanal Gold Miners to Fund War, Terrorism and Organised Crime*. World Gold Council, p. 27.

military companies (PMCs) across the continent. The research ends with the findings and conclusions, followed by a complete list of references and online sources.

2. THE RUSSIAN POWER PROJECTION PATTERNS REGARDING SOFT POWER

2.1. Detected pattern

Russia is gaining a foothold in more and more African countries under its new Africa strategy. The scenario of gaining influence in almost all African countries presents a similar picture. In the first phase of the build-up, Russia offers favourable deals to the leaders of the targeted African countries, hosts politicians for bilateral talks in luxurious surroundings and its senior diplomats and representatives make frequent visits to many parts of the African continent. In the second phase, under the aegis of soft power, economic, humanitarian, cultural and disinformation campaigns begin. This includes the creation of a Russian House (Russkyi Dom), the establishment of Russian-language university faculties and the provision of thousands of scholarship places for African students at Russian universities. In order to influence society, they run television and radio channels, sponsor local influencers, support “pseudo-civilian” organisations spreading Russian narrative, which amplify anti-Western and pro-Russian narratives. All of this is designed to gain Russia’s trust among the local population and increase its own support so that society automatically excludes Western interests. The strategic mineral resources of African states (gold, ores, oil) are important to Russia for financing its operations in Ukraine, so deepening economic cooperation and trade relations is also a priority. In the third phase, where the focus is on “hard power” after “soft power”, the supply of military units and/or military equipment takes place. Typically, fighters linked to private military companies arrive in the host countries, where they then provide VIP personal protection, training, object protection and even operational support.⁹

2.2. Political dimension

Conferences and summits with Russia and countries from the African continent are key to promoting bilateral relations. One such landmark event was the first Russia-Africa Summit in Sochi in 2019¹⁰, as well as the Russia-Africa Partnership Forum in November 2024, also in Sochi, whose conduct and results will serve as a guide for future

⁹ KŁYSZCZ, van U. (2024): *Rossotrudnichestvo in Africa: Propaganda and Soft Power*. Link: <https://euvsdisinfo.eu/rossotrudnichestvo-in-africa-propaganda-and-soft-power/> Accessed: 08.02.2025.

¹⁰ PAUL, Amanda – DI CARLO, Ivano (2019): *The Russia-Africa Summit: The next sta2ge in the Kremlin's Africa charm offensive*. Link: <https://www.epc.eu/en/publications/The-Russia-Africa-Summit-The-next-stage-in-the-Kremlins-Africa-charm-2b55c0> Accessed: 23.02.2025.

discussions. The Forum was the first ministerial-level conference and most African states, including those with pro-Western politicians in power, were represented.¹¹ Russia made every effort to make the arriving delegations feel like equal partners at the event—a great compliment to African leaders who want to shed their colonial past. This is also evidenced by the fact that the event was hosted by Foreign Minister Sergei Lavrov and a video message was sent by President Vladimir Putin. Another important aspect was the presence of the Russian Presidential Special Envoy for the Middle East and Africa, Deputy Foreign Minister Mikhail Bogdanov, Russian intelligence officer Andrei Averyanov and Presidential Advisor Anton Kobayakov. Their participation allowed the ministerial conference to focus on a wide range of issues, including economic and humanitarian cooperation, agriculture, digitalisation, food security, mining, space and counter-terrorism.¹² According to the assessment of the organisations and news portals responsible for disseminating Russian narrative, this is further evidence of the “Global South” supporting Russia against the “collective West”.¹³

In the context of diplomatic entanglements, Lavrov stressed that in the future Russia intends to build closer ties with Ethiopia, Equatorial Guinea, South Africa, Chad, Namibia and Madagascar. The focus will be on expanding cooperation in the economic, trade, tourism, geological, scientific and humanitarian fields. Also new is the opening of Russian trade missions in Senegal and Tanzania, which will allow Russia access to the seaports of these countries.⁵ The Russian Federation has also announced the opening of embassies in Niger, Sierra Leone, South Sudan, Gambia, Liberia, the Union of Comoros and Togo, several of which have now been completed. It is also planned to open a crisis management centre in Burundi in the near future with the participation of Russia.⁶ Free trade areas are also being negotiated with several African countries, including Egypt and Algeria. Equatorial Guinea is a key player: the Russian embassy in Malabo has reopened after 32 years, the Russian House of Culture has been opened, and President Teodoro Obiang Nguema Mbasogo has invited Russia to participate in the country’s hydrocarbon extraction.⁷⁸ In addition to the import of culture, religious “education” has also begun, with the Russian state news agency African Initiative providing ongoing lectures on Orthodoxy.⁹

It is also symbolic that on the sidelines of the Russia-Africa Partnership Forum, Mikhail Bogdanov also held talks with the Chairman of the Commission of the Economic

11 THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF THE RUSSIAN FEDERATION (2024a): *First Ministerial Conference of the Russia-Africa Partnership Forum*. Link: https://mid.ru/en/foreign_policy/russia_africa/first_ministerial_conference_of_the_russia_africa_partnership_forum/#sel=1:1:1:PF,1:8:1SU Accessed: 23.02.2025.

12 AFRICAN INITIATIVE (2024): *Russia-Africa’s premier event of the year behind, significant work ahead*. Link: <https://afrinz.ru/en/2024/11/glavnoe-afrikanskoe-meropriyatie-goda-pozadi-bolshaya-rabota-vperediv/> Accessed: 23.02.2025.

13 RODKIEWICZ, Witold (2023): *An anti-colonial alliance with the Global South. The new ‘Foreign Policy Concept of the Russian Federation’*. Link: <https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/OSW%20Commentary%20506.pdf> Accessed: 23.02.2025.

Community of West African States (ECOWAS). According to the Russian Foreign Ministry, the two sides discussed the development of a modern West African security architecture and the expansion of mutually beneficial trade, economic and investment relations. It is worth noting that ECOWAS cannot be described as a pro-Russian alliance, as it operates within France's direct sphere of influence. Moreover, in 2023, ECOWAS was subject to significant pressure from the West, which called for the launch of a military operation after the military coup in Niger. Commissioner for political affairs, peace and security of the Economic Community of West African States, Abdel-Fatau Musah accused Ukraine of supporting terrorism in Africa and of genocide in the Donbas region after the 2024 Sochi Forum¹⁴—an isolated press statement by ECOWAS for the time being, but one that could foreshadow a move away from pro-Western policies and a search for a Russian alliance. In the longer term, we can expect more and more influential African politicians and decision-makers to make similar statements. From a diplomatic point of view, this will lead African states to rally behind Russia—and the regimes that politicise its interests—in the various UN votes. Recently, there has been a growing demand from African nations for a seat not only in the BRICS alliance but also on the UN Security Council.¹⁵ It can therefore be concluded that diplomatic “thinking together” is not only to Russia's advantage, but also to the benefit of African states.¹⁰

2.3. *Economic dimension*

There are clearly identifiable economic interests behind political ambitions. In Russia's assessment, the financial sanctions are both making trade with African regions more difficult and causing problems for influential Russian companies. In the near future, therefore, Russia may seek to create an alternative financial network on the continent, which in the longer term could destabilise the position of currencies pegged to Western currencies and financially link the African states concerned to Russia.¹⁶ Another aspect of economic cooperation is that Russia is doing its utmost to free its African partners from sanctions. This of course not only makes bilateral relations more valuable, but also generates tangible gains for Russia. Most recently, Vladimir Putin helped lift the embargo on diamond exports from the Central African Republic (CAR).¹⁷ In a strong sign of commitment, Russia has written off \$20 billion in debt owed by African countries.

14 MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE (2024): *Comment of the MEA of Ukraine on the shameful statements of the ECOWAS Commissioner for political affairs, peace and security*. Link: <https://mfa.gov.ua/en/news/komentar-mzs-shchodo-oburlih-zayav-komisara-z-politichnih-pitan-miru-ta-bezpeki-ekovas> Accessed: 23.02.2025.

15 MUGABI, ISAAC (2024): *African nations want a seat at the UN Security Council*. Link: <https://www.dw.com/en/africa-pushes-for-permanent-un-security-council-seat/a-70071815> Accessed: 30.02.2025.

16 In several African countries, the African Currency Board franc is the official currency, formerly pegged to the French franc and now pegged to the euro.

17 TASS (2024a): *Central African Republic grateful to Russia for helping lift embargo on diamond exports*. Link: <https://tass.com/economy/1877189> Accessed: 30.02.2025.

The funds written off are in some cases being redirected to socio-economic development projects. The Russian government has also proposed to include in the country's draft budget an allocation of 500 million rubles to finance investment projects in African countries in 2025.¹⁸

In Africa, and especially in the Sahel, the Russians are emerging as the world's leaders in control of natural resources. The region is extremely rich in precious and rare metals, uranium ore and hydrocarbons. In the global competition for these materials, it is important which states gain control of the area and which win mining rights. In this, Chinese companies have a strong advantage, but the Russians are also gaining opportunities. In 2018, the Wagner Group sought to influence the presidential elections in Madagascar, with the support of the political force of its choice, while also entering the local mining sector.¹⁹ In Niger, recent press reports suggest that they may acquire uranium ore concessions.²⁰ The Sahel countries are suffering from energy supply problems. Electricity is scarce and its production and supply are not resolved. The Russians, seeing a gap in the market, have started to move to build nuclear power plants.²¹ The Western sanctions against these countries and the lack of Western contacts may open up the possibility for Russia to build nuclear power plants in the region, which are regularly raised in bilateral talks. However, given the significant delay in the construction of a nuclear power plant in Egypt²², the Russian nuclear power plant plans in the Sahel region can be seen more as communication panels, as the infrastructure in this region is even less developed than in North Africa. Through economic cooperation, Russia is seeking to mitigate the impact of Western sanctions rather than to improve economic indicators in partner countries. Accordingly, it is mainly interested in the cheap extraction of raw materials, which is not very different from the Western (mainly French) methods criticised in Russian narrative.

2.4. Social dimension

In order to achieve its political and economic goals, Russia must offer African states an alternative that is more favourable than Western ones. One of the unhidden aims of the

18 TASS (2024b): *Russia has written off \$20 bln worth of African debts* — MFA. Link: <https://tass.com/politics/1871519> Accessed: 30.02.2025.

19 FASANOTTI, Federica (2022): *Russia's Wagner Group in Africa: Influence, commercial concessions, rights violations, and counterinsurgency failure*. Link: <https://www.brookings.edu/articles/russias-wagner-group-in-africa-influence-commercial-concessions-rights-violations-and-counterinsurgency-failure/> Accessed: 11.03.2025.

20 BLOOMBERG (2024): *Russia Is Said to Seek French-Held Uranium Assets in Niger*. Link: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-06-03/russia-said-to-seek-takeover-of-france-s-uranium-assets-in-niger> Accessed: 30.02.2025.

21 BBC (2023): *Russia to build nuclear plant to meet Burkina Faso's energy needs*. Link: <https://www.bbc.com/news/world-africa-67098444> Accessed: 30.02.2025.

22 AHMED, Nada Ramada (2024): *Egypt's Nuclear Megaproject Faces Uncertainty As Russian Funding Squeezed*. Link: <https://www.belfercenter.org/publication/egypts-nuclear-megaproject-faces-uncertainty-russian-funding-squeezed> Accessed: 30.02.2025.

Russian projection of power is to increase its own sphere of interest in such a way that anti-Western sentiment is expressed not only among the political elite but also at the levels of society.²³

Russia's modus operandi is based on the concept of "winning hearts and minds", which implies the pursuit of media influence. Russia has signed at least 50 media agreements around the world, including in Africa, in the last 10 years. This has allowed local media products to feature material that fits the Russian narrative, often without it being revealed that it is edited from Russia. Local media have the advantage of receiving free material from the Russian state-controlled media outlets RT and Sputnik, as they cannot afford the fees of Western news agencies. News that reinforces the Russian narrative has more credibility in African audiences when it appears in the local press than when it is distributed directly by a foreign provider. Russian media agencies also often offer money to their African counterparts in difficulty in exchange for interference in content. Local press outlets and journalists not connected to the Russian network often self-censor for fear of retaliation from Russia, which has gained influence in the country. Often, however, this is not necessary either, as local authorities take action against those who disseminate content that is not in the interests of the political leadership. The Moscow leadership has also recognised that the most effective way to influence the population in sub-Saharan Africa is through the operation of radio stations, due to the high illiteracy rate.²⁴

The Russian Houses promote the Russian image among the younger population through permanent and ad-hoc training courses and scholarships at cultural centres. These include training courses for journalists, which promote the effectiveness of information operations. The Russian side often organises the courses through local intermediaries, which is another confidence-building factor. The commitment of intermediaries with local knowledge is also reinforced by trips to Russia. It is typical of the work of Russian Houses that their courses focus on countering the fake news spread by the Western media, thus reinforcing the narrative that the "neo-colonial West" is opposed to African interests, and that Russia is on the side of Africans in this struggle.²⁵ The Russian Houses are expanding across the continent, under the umbrella organization of Rossotrudnichestvo²⁶, an international cooperation agency under European sanctions, headed by Yevgeny Primakov, the grandson of former Prime Minister Boris Yeltsin and a former journalist close to Vladimir Putin. There are

23 ISSAEV, Leonid – SHSHKINA, Alisa – Liokumovich, Yakov (2022): Perceptions of Russia's 'return' to Africa: Views from West Africa. *South African Journal of International Affairs*, 29(4), pp. 425–444.

24 CLIFFORD, Cayley – GRUZD, Steven (2022): *Russian and African Media: Exercising Soft Power*. Link: <https://saiia.org.za/wp-content/uploads/2022/06/Policy-Insights-125-clifford-gruzd.pdf> Accessed: 30.02.2025.

25 LORGERIE, Paul (2024): 'Russian Houses' in Africa: Moscow's new soft power tool. Link: <https://www.theafricareport.com/368417/russian-houses-in-africa-moscows-new-soft-power-tool/> Accessed: 30.02.2025.

26 ROSSOTRUDNICHESTVO: *About Rossotrudnichestvo*. Link: <https://rs.gov.ru/en/about-foiv/> Accessed: 30.02.2025.

currently around ten Russian Houses in Africa. Russian narrative works in the region because the local population believes in traditional family models and strong-arm, one-man leadership due to the tribal social structure, so the juxtaposition of the Russian way of life with the West resonates well with them. Russian rhetoric focuses on the failure of Western counter-terrorism operations in recent years. It points out that the operations have resulted in many civilian casualties and that terrorism has only increased. The economic exploitation by the West is also highlighted. To a population living in constant fear, the Russians present themselves as a new hope, working with local forces to effectively combat terrorists and the Western “new colonialists”.²²

The Russian government launched the African Initiative news agency in 2023, at the same time as the Africa Corps. The Moscow-based news agency, registered by the company Initsiativa-23, is headed by Artem Sergejevich Kureyev, some of whose staff had previously worked for the Wagner Group of Prigozhin.²⁷ The African Initiative has also opened offices in Mali and Burkina Faso. The agency not only acts as a platform to reinforce the Russian narrative, but also as an important tool for influence operations.²⁸ Open-source investigative material clearly links the August 2024 protests in Nigeria - against livelihood issues - to the organisation of the African Initiative.²⁴ The platform used paid local “influencers” to get thousands of young people to take part in anti-government demonstrations waving Russian flags. It is common for the strongly state-controlled organisation, active in the region, to target popular public figures for their online content in order to convey a Russian narrative in return for compensation. The news agency does not communicate directly, but through proxy profiles via the Telegram app.²⁹ This method is cost-effective and can shape public opinion without the Russian side having an infrastructure in place in the country. After a possible regime change following effective influence, Russia may be able to institutionalise its influence on this basis.

Another key area of Russian-African cooperation is education and scholarships. The Russian Federation has traditionally had a large number of African students studying in the Russian Federation, and this number will only increase in the future.³⁰ Members of the Novosibirsk State University, Tomsk Polytechnic University and the Council of the Consortium of Russian Higher Education Institutions for Work with West African Countries presented new programmes and projects for African countries at the

27 U.S. DEPARTMENT OF STATE (2024): *The Kremlin's Efforts to Spread Deadly Disinformation in Africa*. Link: <https://2021-2025.state.gov/the-kremlins-efforts-to-spread-deadly-disinformation-in-africa/> Accessed: 30.02.2025.

28 AFRICAN INITIATIVE (2025): *About Project*. Link: <https://afrinz.ru/en/about/> Accessed: 30.02.2025.

29 NARBONE, Luigi (2024): *Russia's Soft Power Strategies in the MENA Region and Africa*, p. 66. Link: https://www.researchgate.net/publication/385572008_Russia's_Soft_Power_Strategies_in_the_MENA_Region_and_Africa Accessed: 05.03.2025.

30 WARURU, Maina (2023): *Scholarships for Africans in Russia grow by 150%*. Link: <https://thepienews.com/russian-scholarships-for-africans-in-150-growth-in-three-years/> Accessed: 05.03.2025.

Ministerial Conference in Sochi in 2024.³¹ Reaching out to African students is key for Russia, as they assess that the education of African elites is still in the hands of former colonialists and their U.S. partners. Plans include “Study and Work!” which would see young Africans travel to Russia to help alleviate the local labour shortage.³² In Sochi, it was announced that 4,816 places will be made available for African students in Russian higher education institutions in the period 2025-2026. In the academic year 2024–2025, 4746 students received such scholarships.³³ The main beneficiary countries are Chad, Mali, Congo, Nigeria, Zambia, Benin, Guinea, Zimbabwe, Egypt, Algeria and Angola. As part of the study partnerships, it is also important to highlight that in recent months Russian Houses have been opened in Tunisia, Sierra Leone and Equatorial Guinea.³⁴

It is therefore clear that the Russian projection of forces in Africa is well structured, multi-regional, based on a deep understanding of local conditions and the use of a toolbox adapted to the specificities, and thus capable of producing an impact that will lead to significant political, socio-economic and security changes in the short term, which will challenge the Western presence. The Russian leadership sees Africa as a secondary theatre of the Russo-Ukrainian war and, more broadly, of the West-Russian confrontation, and its ambitions are unlikely to change in the short to medium term, so that Western states wishing to influence the region will have to rethink their strategy towards the continent, otherwise the Russian side could bring about changes in Africa that are not to the advantage of the global West, and especially Europe.³⁵

3. THE RUSSIAN POWER PROJECTION PATTERNS REGARDING HARD POWER

3.1. *The period before the death of Yevgeny Prigozhin*

Russia has been present in Africa with military force since 2017 through the use of private military companies. The Wagner Group, led by Yevgeny Prigozhin, was first deployed in Sudan at the invitation of then head of state Omar al-Bashir, and has been present in the

31 NOVOSIBIRSK STATE UNIVERSITY (2024): *Russian Universities Create Consortium for Cooperation with West Africa*. Link: <https://english.nsu.ru/news-events/news/research/russian-universities-create-consortium-for-cooperation-with-west-africa/> Accessed: 05.03.2025

32 EL QIREM, Zeina (2025): *Russia drives int'l student recruitment with focus on Africa*. Link: <https://thepienews.com/russia-drives-intl-student-recruitment-with-focus-on-africa/> Accessed: 05.03.2025

33 OPATIA, Nyokabi (2024): *Russia Boosts Scholarships and Expands Educational Ties with Africa in New Action Plan*. Link: <https://www.fundsbeeline.com/news/readnews/Russia-Boosts-Scholarships-and-Expands-Educational-Ties-with-Africa-in-New-Action-Plan> Accessed: 05.03.2025

34 ADF (2024): *Kremlin Opens ‘Russian Houses’ as Soft Power Tool*. Link: <https://adf-magazine.com/2024/12/kremlin-opens-russian-houses-as-soft-power-tool/> Accessed: 05.03.2025

35 OGUNNOIKI, Adeleke Olumide et al. (2025): *The Ukraine War and Russia’s Soft Power in Africa*, *Journal of Asian and African Studies*. Link: https://www.researchgate.net/publication/391399944_The_Ukraine_War_and_Russia’s_Soft_Power_in_Africa Accessed: 05.03.2025

Central African Republic and Libya since 2018. Before Prigozhin's death, the Wagner Group was one of the most important elements of the wider network of Russian private military companies and their Concord Group. Unlike other organisations, Wagner was less under the direct control of the Kremlin, nor did its soldiers have to contract with the Ministry of Defence.³⁶

Prigozhin offered African countries complete packages, including economic, military and infocommunications elements. Based on the needs of the host countries, the range included operational support, object protection, training and education, VIP protection, information operations, economic cooperation and consultancy. In support of—and complementary to—kinetic efforts, Prigozhin operated “troll farms” and clandestine civilian organisations, carried out extraction and protection of employees in the mining areas he received with his own groups, and dealt with groups close to state leaders. This shows that the presence of the Wagner group was not limited to the presence of the armed forces but was a complex military-economic-social business of an oligarchic nature. The opacity was reinforced by the fact that African countries typically did not pay in cash, but settled the invoices submitted by Wagner by transferring mineral resources or providing mining extraction. In the Central African Republic, Wagner has been granted exclusive rights to exploit the country's largest gold mine, the Ndassima mine. In return, Russian mercenaries keep influential regime figures in place.³⁷ In Sudan, Prigozhin's group controlled a major gold processing plant.³⁸ In Mali, Wagner Group is paid in cash—according to U.S. sources roughly around \$10.8 million a month.³⁹ Sudan could also be the next target for expansion due to its significant gold reserves. And Niger's uranium ore reserves make it important to Russia. This model characterised the Wagner Group's operations in Africa until the death of its leader in 2023.⁴⁰

3.2. *The period after the death of Yevgeny Prigozhin*

Following the death of Yevgeny Prigozhin, the Wagner Group was keen to retain its own economic interests, but the Russian political elite is determined to keep Russian-African relations within the framework of the state apparatus. In addition to regional interests, the “punishment” of Wagner was a predictable move, given the huge loss of prestige

36 AL JAZEERA (2023): *Russian mercenaries in Sudan: What is the Wagner Group's role?* Link: <https://www.aljazeera.com/news/2023/4/17/what-is-the-wagner-groups-role-in-sudan> Accessed: 05.03.2025

37 DOXSEE, Catrina et al. (2023): *Central African Republic Mine Displays Stakes for Wagner Group's Future*. Link: <https://www.csis.org/analysis/central-african-republic-mine-displays-stakes-wagner-groups-future> Accessed: 04.03.2025

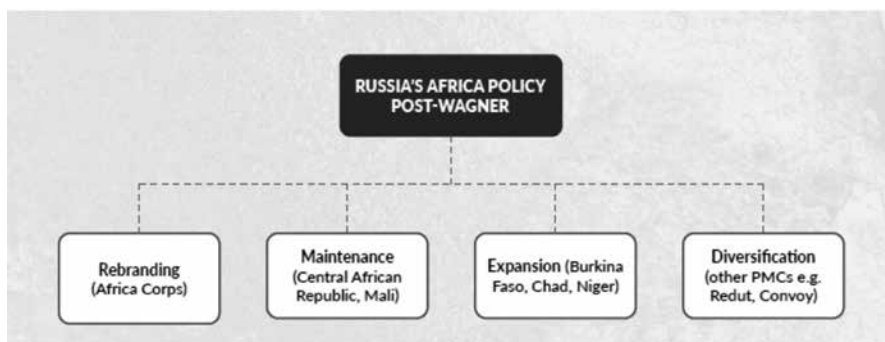
38 ELBAGIR, Nima (2022): *Russia is plundering gold in Sudan to boost Putin's war effort in Ukraine*. Link: <https://edition.cnn.com/2022/07/29/africa/sudan-russia-gold-investigation-cmd-intl/index.html> Accessed: 04.03.2025

39 IRISH, John – LEWIS, David (2021): *EXCLUSIVE Deal allowing Russian mercenaries into Mali is close – sources*. Link: <https://www.reuters.com/world/africa/exclusive-deal-allowing-russian-mercenaries-into-mali-is-close-sources-2021-09-13/> Accessed: 05.03.2025

40 HERD, Graeme P. (ed.) (2021): *Russia's Global Reach: A Security and Statecraft Assessment* (Garmisch-Partenkirchen: George C. Marshall European Center for Security Studies), pp. 1–149.

that the revolt against the Kremlin had caused. After the organisation's revolt against Moscow, Wagner members were given a choice of three options: reassignment to the Ministry of Defence, return home or exile in Belarus.⁴¹ Two days after Prigozhin's death, Vladimir Putin ordered the Wagner fighters to swear allegiance to the state, and internal tensions arose between the Glavnoye Razvedyvatel'noye Upravlenie (Main Intelligence Directorate – GRU) and the National Guard over the future control and management of the organisation. According to press reports, Prigozhin's son Pavel has offered to join the National Guard. The final agreement was that an organisation called the Africa Corps would be created under the GRU to continue and expand Wagner's activities in Africa. Those who did not want to join either the Ministry of Defence or the National Guard could join the PMCs under the umbrella organisation Volunteer Corps. The military strength of the Wagner Group was reduced from 8,000 in June 2023 to less than 1,000 in February 2024. Two men have been assigned to take over Concord Group's African assets: Major General Andrei Averyanov of the GRU and General Yunus-bek Yevkurov, Deputy Minister of Defence of the Russian Federation. Due to the complete reorganisation of the PMC structure, Concord ceased to exist as it had existed before and was dismantled into its constituent elements.⁴² Despite these central efforts, Wagner's presence in Africa is still strong today, especially in the Central African Republic, Libya, Sudan and Mali. Figure 1 summarizes Russia's Africa policy regarding the future of Wagner and other PMCs.

Figure 1 Components of Russia's Africa strategy since the death of Wagner's leader⁴³

41 BELL, Sean (2023): *Vladimir Putin has offered his Wagner fighters three choices - but he can't afford to lose them from the Ukraine war*. Link: <https://news.sky.com/story/vladimir-putin-has-offered-has-wagner-fighters-three-choices-but-he-cant-afford-to-lose-them-from-the-ukraine-war-12912438> Accessed: 05.03.2025

42 GLOBAL INITIATIVE (2025): *After the fall – Russian influence on Africa's illicit economies post-Wagner*. p. 8. Link: <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2025/02/After-the-fall-Russian-modes-of-influence-in-Africa-post-Wagner-GI-TOC-February-2025.v3.pdf> Accessed: 05.03.2025

43 Ibid.

3.3. *The present and the future of the Africa Corps*

The Africa Corps is not just about re-labelling Wagner’s African wing, it is more than that. Under the leadership of Averyanov and Yevkurov, the Putin regime envisages it becoming a military entity that represents Russian interests in Africa as “boots on the ground”. The initial objectives were to increase the Corps to 40,000 contractors, later revised to 20,000.⁴⁴ Even so, this is an ambitious plan compared with the possibility of having only 5,000 Wagner troops in Africa. The soldiers willing to join the Corps have to sign a service contract with the Ministry of Defence for a period of one year, which can be extended later. Around half of the enlisted personnel serving in the Africa Corps were Wagner soldiers, and some of the leaders had also previously held command positions in the Wagner Group.⁴⁵ An important element of the Corps’ organisational structure, in addition to the political and military wings, are the organisations (such as the African Initiative) and influencers that carry out information campaigns.

The “Wagner brand” is still a buzzword in recruitment, as it is not uncommon for the organisation’s name to be used to advertise positions in Africa. Units in Mali and the Central African Republic still refer to themselves as Wagner soldiers and claim to operate independently of the Ministry of Defence.⁴⁶

The military presence under the auspices of the Ministry of Defence and through the new Foreign Ministry department, the Department for Partnership with Africa thus no longer covert but clearly linked to Russia.⁴⁷ Russia is promoting the dismantling of neo-colonialism and the disengagement of African states from Western interests, in its own interests. The Kremlin’s main message is that Western intelligence services are employing destabilising proxy forces across Africa, such as well-trained Ukrainian mercenaries with a lot of combat experience.⁴⁸ It should be noted that Mali has been the most vocal in accusing Ukraine of openly supporting “terrorists”. The Russian presence, linked to the Africa Corps and the Wagner Group, now extends from Mali to Sudan and from Libya to the Central African Republic. The origin of the axis, Chad, is still missing. It is clear that Russia is opening up mainly to countries with significant strategic mineral resources.

44 BRYJKA, Filip – CZEREP, Jędrzej (2024): *Africa Corps—A New Iteration of Russia’s Old Military Presence in Africa*, p. 11. Link: https://www.pism.pl/webroot/upload/files/Raport/PISM%20Report%20Africa%20Corps_.pdf Accessed: 05.03.2025

45 EPSTEIN, Jake (2023): *A new Russian military formation in Africa with the same name as a Nazi unit is trying to recruit former Wagner fighters and Ukraine war vets*. Link: <https://www.businessinsider.com/new-russian-military-unit-recruiting-former-wagner-fighters-ukraine-veterans-2023-12> Accessed: 05.03.2025

46 Online interview with an African expert specializing in Russia’s influence on the African continent (September, 2024)

47 THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF THE RUSSIAN FEDERATION (2025b): *Foreign Minister Sergey Lavrov’s remarks at a presentation of the Department for Partnership with Africa, Moscow, February 4, 2025*. Link: https://mid.ru/en/foreign_policy/russia_africa/1994570/ Accessed: 05.03.2025

48 WALKER, Shaun (2024): *Ukraine military intelligence claims role in deadly Wagner ambush in Mali*. Link: <https://www.theguardian.com/world/article/2024/jul/29/ukraine-military-intelligence-claims-involvement-in-deadly-wagner-ambush-in-mali> Accessed: 05.03.2025

An important difference between the Wagner Group and the Africa Corps is that while the former was essentially a business venture, the latter is not about making financial gains but about projecting geopolitical ambitions, gaining influence and securing important sources of raw materials. Russia has moved from its former covert and deniable form of this activity to its formal recognition, with the organisations involved now operating as elements of the state institutional system. Previously, links between the Kremlin and Wagner could be covert, but the Africa Corps is giving a very public and prominent indication of the Russian military presence in certain African countries.⁴⁹

Table 1 is outlining some similarities and differences between the Wagner Group and the Africa Corps:

Table 1 Similarities and differences between the Wagner Group and the Africa Corps⁵⁰

ASPECT	WAGNER GROUP	AFRICA CORPS	SIMILARITY/DIFFERENCE
Affiliation	Originally a private military company (PMC), linked to Russian state but unofficial	Directly under Russian Ministry of Defense (MoD)	Difference
Leadership	Yevgeny Prigozhin (until his death in 2023)	Russian MoD officials; no singular charismatic figure	Difference
Operational Scope	Global (Ukraine, Syria, Libya, Mali, CAR, etc.)	Primarily focused on Africa	Similarity (in Africa)
Funding and Support	Indirect state support (weapons, intel); self-funded via resources and contracts	Fully state-funded and directed by official Russian channels	Difference
Legal Status	Technically illegal under Russian law (PMCs not recognized)	Legal and official under Russian MoD	Difference
Role in Africa	Security for regimes, resource extraction, influence operations	Similar missions: protect regimes, support Russian influence	Similarity
Ideological Messaging	Often aligned with anti-Western and nationalist narratives	Aligned with official Russian foreign policy	Similarity
Tactics and Behavior	Accused of human rights abuses and war crimes	Unknown so far; continuity likely, but potentially more controlled	Potential similarity
Structure	More autonomous, business-like PMC hierarchy	Military-like, centralized command	Difference
Post-2023 Evolution	Dismantled or absorbed into MoD structures after Prigozhin's death	Formed as a replacement or continuation under tighter state control	Difference

The comparative table highlights the structural and strategic evolution from the Wagner Group to the Africa Corps, revealing a clear shift in how Russia projects military influence abroad, particularly in Africa. The Wagner Group functioned as a semi-autonomous private entity with unofficial state backing and was frequently linked with opaque funding, war crimes, and charismatic leadership under Yevgeny Prigozhin. In contrast, the Africa Corps can be regarded as a more formalised and

49 STANYARD, Julia (2025): *Mercenaries and illicit markets: Russia's Africa Corps and the business of conflict*. Link: <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2025/02/Julia-Stanyard-Mercenaries-and-illicit-markets-Russias-Africa-Corps-and-the-business-of-conflict-GI-TOC-February-2025.pdf> Accessed: 05.03.2025

50 Source: Online interview with an African expert specializing in Russia's influence on the African continent (October, 2024); expert meetings and conferences (England, April, 2025)

state-controlled military apparatus, fully integrated under the Russian Ministry of Defence, with a centralised command and legal status. Despite the evident differences in leadership, legal framework, and organisational structure, both entities share similar objectives in Africa, such as supporting friendly regimes, securing strategic resources, and advancing Russian geopolitical interests. However, it is likely that the Africa Corps reflects a calculated effort on the part of Moscow to tighten control, reduce reputational risks, and institutionalise its foreign military engagements.

Table 2 on the next page gives a detailed overview of Russian paramilitary deployment across Africa, comparing the presence of Wagner Group fighters and the newer Africa Corps. The data shows a big change in strategy from Wagner to the Africa Corps after Yevgeny Prigozhin died in 2023, with a noticeable expansion in countries like Mali, Libya, and Burkina Faso. In places like the Central African Republic and Sudan, Wagner's presence is still really important, especially when it comes to keeping mining operations safe and helping allied militias. The deployment numbers, which are sometimes vague, suggest that the Russian military is present in the continent, combining economic interests with security services. This decentralised model lets Moscow keep its influence, showing a long-term commitment to shaping Africa's geopolitical landscape in its favour.

Table 2 The estimated number of Wagner Group and Africa Corps fighters in Africa⁵¹

COUNTRY	WAGNER GROUP FIGHTERS	AFRICA CORPS FIGHTERS	NOTES
Mali	~1,500	~1,600	Wagner active since 2021; Africa Corps took over post-2023.
Central African Republic	~1,500–1,890	N/A	Wagner provides security and controls mining operations.
Libya	~1,000–2,200	~1,800	Wagner supported Haftar; Africa Corps expanded presence in 2024.
Burkina Faso	N/A	~100–300	Wagner's presence reported; Africa Corps deployed in 2024.
Niger	N/A	~150–300	Wagner offered services post-2023 coup; Africa Corps presence unconfirmed.
Sudan	Unspecified	Unspecified	Wagner involved with RSF; Africa Corps reportedly active.
Equatorial Guinea	N/A	~200	Africa Corps deployed in 2024 under new contract.
Mozambique	~200	N/A	Wagner active in 2019; operations ceased due to losses.
Democratic Republic of Congo	None reported	None reported	Wagner approached DRC in 2022; no deployment confirmed.

51 Source: Online interview with an African expert specializing in Russia's influence on the African continent (October, 2024); expert meetings and conferences (England, April, 2025)

3.4. *Other Russian PMCs in Africa*

The Wagner Group is not replaced by a PMC, but by three different entities: the Africa Corps, PMC Redut and PMC Convoy. Yunus-bek Yevkurov is in charge of the three collection teams, led by Major General Andrei Averyanov, who is leading the GRU's 29155 unit—foreign destabilisation operations.⁵²

PMC Redut and PMC Convoy operate in the Central African Republic and Mali. Both private military companies follow the business model of the Wagner Group: sponsored by an oligarch, managed by an operations manager and surrounded by a complex corporate network. In the case of PMC Redut, the oligarch is Putin-affiliated Gennady Timchenko, while the group's head of operations is Konstantin Mirzayants. In the case of PMC Convoy, the oligarch is the similarly pro-Putin Arkady Rotenberg and the organisation's operational leader is Konstantin Pikalov.⁵³ It can be assumed that Redut and Convoy will not take over Wagner's former economic network, as its elements are already well-known and easily sanctioned. An important point is that those Wagner mercenaries who were loyal to Prigozhin left Africa as early as June 2023, and on the other hand, there are numerous precedents for the crossing of Russian PMCs. However, elements of the former Wagner are still dominant in Mali, Libya and the Central African Republic. The Russian PMCs in Africa are not exclusively involved in armed activities but are more involved in promoting the use of soft power to gain Russian influence. To this end, they conduct extensive narrative spreading activities throughout the continent. Content from the Russian media company Russia Today and the Sputnik news agency appears covertly in many African media products.

All in all, Russia appears to be spreading its influence in Africa through a coordinated network involving institutional leaders, military leaders, communicators, and businessmen. It is a coherent, multi-pronged strategy that aligns political, military, media, and economic tools. There are three pillars behind this ambition. We can see on one side the political and institutional leadership. The presence of high-ranking officials like Putin, Belousov, and Yevkurov suggests top-level political backing. The involvement of GRU officers like Averyanov and Alekseyev shows intelligence-led operations, with experience in hybrid warfare and covert missions. This is not just opportunistic influence—it is planned and strategically directed from the highest levels of the Russian state. The use of Wagner, Redut, and other PMCs allows Russia to project hard power while maintaining plausible deniability. Commanders like Dredneyi, Maslov, and Yermolaev are deployed across regions with political instability, offering military support to fragile

52 FOLLOROU, Jacques (2023): *Andrei Averyanov, the Russian general closely watched by Western intelligence*. Link: https://www.lemonde.fr/en/international/article/2023/08/30/andrei-averyanov-the-russian-general-closely-watched-by-western-intelligence_6116106_4.html Accessed: 05.03.2025

53 CHKHAIDZE, Nikoloz (2024): *The Renewed Power Structure of Russian Private Military Companies*. Link: <https://gfsis.org/en/the-renewed-power-structure-of-russian-private-military-companies-introduction/> Accessed: 05.03.2025

regimes in return for resource concessions and loyalty. Russia capitalizes on insecurity to embed itself militarily and politically, often becoming a regime's de facto guarantor. The African Initiative, run by individuals with Federal Security Service (FSB) ties, works to amplify pro-Russian narratives, discredit Western involvement, and sow distrust in democracy and liberal institutions. Figures like Maxim Shugaley serve as ideological operatives, blending soft power with intelligence goals. Russia is not only fighting on the battlefield but in the information sphere, shaping public sentiment and legitimizing its actions. Businessmen such as Tikhomirov and Sytyi anchor Russia's economic interests in resource-rich but governance-poor states like the Central African Republic, Democratic Republic of Congo, and Cameroon. Economic influence is interlinked with security and political support, ensuring sustainability and profits. We can assess that it is a highly coordinated strategy: the integration of political, military, economic, and media channels creates a resilient influence architecture. It is low-cost, but it has high-impact: compared to Western military bases or aid programs, Russia's use of PMCs and narrative spreading is cheaper and more agile. It is also visible that it appeals to local regimes: authoritarian or embattled governments value Russia's non-interference doctrine and military backing without democratic preconditions. On the whole, Russia's influence campaign in Africa is a calculated mix of strategic coercion and opportunism. It leverages weak states, conflict zones, and media vacuums to entrench itself with relatively limited resources. However, the sustainability of this approach is questionable, particularly as global awareness grows and local resentment may build. To stay ahead, Western nations must counter not just the military dimension, but the disinformation, resource capture, and elite co-optation underpinning Russia's African playbook.

4. FINDINGS

Russia has realised that it can only challenge Western interests in Africa in unconventional, hybrid ways. To this end, the most cost-effective strategic plan possible, based on the comparative advantages of the Russian South, was developed in line with the Gerasimov doctrine. In African countries, the already existing anti-Western sentiments of the population are first reinforced through the local press and influencers, at the same time as legal diplomatic contacts are initiated. If the latter fails, the Russian side will seek to destabilise the incumbent leadership, for which the weakly legitimate and exposed governments of the Sahel have proven to be an effective target in many cases. The Russian leadership then seeks to establish exclusive relations with the new regime (mining concessions at the expense of Western companies, state redistribution of other economic interests in line with Russian interests, security arrangements through Russian PMCs, takeover of media companies, advice and protection for the regime). These ultimately lead to the gradual squeeze-out of Western interests.

The implementation of the methodology outlined in the Russian Strategy for Africa can temporarily challenge Western engagement and take the initiative on the continent for a while, but there are indications that it cannot replace it in the long term, unlike, for example, Chinese methods. Signs of this are visible in Mali, where the regime has become so committed to the Russian side that not only the French armed forces, but also the UN and EU involvement has become impossible. The authoritarian, corrupt juntas, often brought to power by coups, may continue to be attracted by the “survival package” offered by the Russians, which only asks for unconditional commitment in return for protection. An important aspect of Russian penetration is that the methods used inevitably erode relations with the West, as anti-Westernism grows in the targeted countries under Russian influence, with Russian mercenaries provoking Western forces. This is no coincidence, as Russia is not interested in “living with” the West, but in displacing it, and so efforts in this direction are doomed to failure. Russian-Western rivalry in Africa is a “zero-sum game”.

Following Russia’s gains in the Sahel, it turned its attention to the Gulf of Guinea states. If it could find an exit to the Atlantic by extending its influence, it could establish a link between its Mediterranean and Red Sea interests. To do so, however, it would be essential to increase Chad’s influence in order to have unrestricted use of its airspace. Chad is also an important target for Russian ambitions because a strong Western interest would weaken the West’s hold on the entire Sahel region, with the exception of Mauritania.

The Russian presence in Africa may increase the scale of migration from Africa to Europe, which may be a deliberate effort. Russia could use its position in Africa to facilitate illegal migration towards Europe.⁵⁴ Russian military presence can be detected in several places along the Saharan migration routes. Gaining control over migration to Europe is an important trump card in Russia’s hand, because it can destabilise the European Union and NATO’s southern flank through mass immigration to Europe, influence the electoral results and undermine support for Ukraine.⁵⁵ Counter-terrorist operations by Russian armed men in African countries will intensify the armed conflicts that have already generated significant (internal or regional) migration. Increased counter-terrorist operations could also lead to members of al-Qaeda and ISIL/Daesh-linked terrorist organisations moving to Europe or other new areas of operation with migrants fleeing poor conditions.

54 SIEGLE, Joseph (2021): “Russia and Africa: Expanding Influence and Instability,” in *Russia’s Global Reach: A Security and Statecraft Assessment*, ed. Graeme P. Herd, pp. 80-90.

55 FRANCKEN, Theo (2024): 2024 - *Russia’s Destabilising Role in NATO’s Southern Neighbourhood*. Link: <https://www.nato-pa.int/document/2024-russias-destabilising-role-natos-southern-neighbourhood-report-francken-060-gsm-24> Accessed: 10.05.2025.

The research hypothesis was that Russia’s growing influence in Africa—particularly in the Sahel—is not a spontaneous development but part of a calculated and strategic long-term policy that leverages Cold War-era networks, soft power narratives, and military cooperation to reshape regional alliances. It turned out that the hypothesis is true and strongly supported by the existing evidences. Russia’s influence in Africa is a deliberate, strategic manoeuvre, not a spontaneous development. It combines historical leverage, ideological appeal, and military partnerships to shift the balance of power in its favour. The findings can be seen in Table 3:

Table 3 Strategic elements, evidences and conclusion⁵⁶

STRATEGIC ELEMENT	EVIDENCE	CONCLUSION
Long-term strategy	Russia’s re-engagement in Africa started as early as 2014, after Crimea annexation and sanctions. It aligns with a broader global pivot.	Part of a deliberate policy to diversify alliances.
Cold War networks	Russia is leveraging relationships built during the Soviet era, including alumni from Soviet military and educational institutions.	Historical networks are being reactivated.
Soft power	Tools like RT Africa, African Initiative, and cultural diplomacy (e.g. Russian House) push anti-Western, multipolar narratives.	Soft power is central to Russia’s African strategy.
Military cooperation	Use of Wagner Group and Africa Corps in Mali, Burkina Faso, CAR, and Niger. These missions secure resources and political loyalty.	Military ties are a pillar of Russian presence.
Alliance reshaping	Ousting of French and U.S. forces; new deals with military juntas; shared anti-Western stance in UN votes.	Russia is successfully shifting regional alignments.

⁵⁶ Source: My own compilation based on research findings.

Table 4 below provides a strategic assessment and forecast of Russia’s growing influence in Africa, and the broader geopolitical implications tied to the Ukraine war and global power competition.

Table 4 Strategic implications, assessment and forecast for Russian influence⁵⁷

CATEGORY	KEY POINT	EXPANDED ANALYSIS
Strategic Implications	Military	Growth of Russian-backed training missions, military bases, and proxy forces in Sahel and Central Africa.
	Economic	Focus on mining deals, infrastructure projects (solar parks, nuclear plant negotiations), and barter trade with African states.
	Information Warfare	Media narrative via outlets like “African Initiative” and “Russian House” promotes Russian narratives and cultural diplomacy.
	Western Risk	Instability near EU borders, refugee flows, and loss of U.S. drone/air intelligence bases could weaken NATO’s southern flank.
Assessment	Expulsion of Western Interests	Russia is capitalizing on anti-Western sentiment, especially in former French colonies, to replace French and U.S. influence with its own military and political partnerships.
	Replacement of Lost Markets (due to Ukraine war)	Sanctions have cut off Russia from Europe; Africa now serves as a crucial economic substitute for arms deals, energy, and resource trade.
	Access to Mineral Resources (War Funding)	African minerals like gold, uranium, and lithium are bartered or sold to finance the Ukraine war and support Russia’s sanctioned economy.
	Vote Buying in International Bodies	By backing regimes and offering aid, Russia secures diplomatic loyalty and favorable votes at the UN and other multilateral organizations.
	Hybrid Threat to NATO & EU South Flank	The spread of Russian military and paramilitary assets near NATO bases in Spain and North Africa raises the risk of direct or hybrid confrontation.
Forecast	Greater Focus on Africa Post-Ukraine	After the Ukraine conflict, Africa will become a primary theater of Russian expansion through long-term soft and hard power tools.
	Rising East-East Competition	Not just a West vs. Russia scenario—China, Türkiye, and Gulf states will also compete for influence, creating multipolar tension.

⁵⁷ Source: My own compilation based on research findings.

The Russian government employs a combination of political alliances, arms deals, and diplomatic engagement as a means of fostering relationships with governments in Africa. From an economic perspective, the leveraging of resource extraction agreements, infrastructure commitments, and debt forgiveness is employed to secure strategic advantages. In terms of military intervention, Russia is responsible for the provision of weaponry, the execution of training programmes, and the deployment of private military companies to support local regimes. These instruments are frequently consolidated, thus engendering a comprehensive influence strategy that challenges Western dominance in the region.

The escalating Russian presence in the Sahel region has precipitated a disruption to established security partnerships that have been orchestrated by France and other Western actors. The exacerbation of instability and weakening of governance that is often observed in situations where Moscow is involved, is attributable to its support for authoritarian regimes and its undermining of democratic institutions. The involvement of Russian PMCs in human rights abuses serves to further complicate the processes of peace-building and conflict resolution.

Many African governments regard Russia as a pragmatic partner that offers military support without political conditionality, in contrast to Western actors who often emphasise human rights and democratic reforms. In certain societies, Russia's increased involvement is regarded as a means of counteracting the perceived influence of Western neocolonialism. However, there is growing scepticism in certain regions due to reports of exploitation, disinformation, and violence associated with Russian-linked entities. It is evident that perceptions vary considerably depending on the specific local political context and the nature of Russia's activities.

Russian PMCs function as unofficial instruments of state power, thereby enabling Moscow to extend its influence without the necessity of direct military involvement or accountability. These groups frequently protect resource-rich areas and secure favourable deals for Russian companies involved in mining and energy. The revenue generated from these operations is instrumental in sustaining both domestic regimes and Russia's strategic interests in foreign countries. The nexus of military presence and economic extraction undergirds Russia's neo-imperial approach to the African continent.

5. CONCLUSIONS

To summarize the article, we can say that Russia's been getting more and more influential in Africa recently, and they've got a proper strategy for that. It's a mix of using the Soviet stuff they've got from way back, being a bit sneaky with their diplomacy, and doing all sorts of weird stuff like using private military companies and disinformation campaigns. Russia's approach to Africa is different to that of traditional powers like the

United States or China. They don't focus on big development investments or projects to build infrastructure. Instead, they focus on security partnerships, diplomacy between elites, and using ideology to balance out Western influence.

Russia's main involvement is in the arms trade, where it's become Africa's biggest supplier. This military cooperation has been really important in building strong relationships with countries like Algeria, Egypt, Mali, and the Central African Republic. Moscow often gets access to vital natural resources, like gold, uranium, and diamonds, in return for arms and training. This transactional model of influence is made stronger by paramilitary groups like the Wagner Group, which has worked in several African conflict zones, offering security services in exchange for mining concessions. Even after Wagner was officially dissolved following the death of Yevgeny Prigozhin, its legacy has carried on through newly rebranded Russian entities that play a similar role but are now under more direct Kremlin control.

Russia's diplomacy has also become more assertive. Events like the Russia-Africa Summits in 2019 and 2023 have allowed Moscow to position itself as a supporter of African sovereignty, free from colonial guilt and neocolonial motives. This message is really hitting home in a lot of places in Africa, especially those French-speaking countries, where there's been a big rise in anti-Western sentiment. In these situations, Russia seems like a partner that's willing to deal on equal terms, offering military aid, political support at the UN, and backing for regimes that are under Western scrutiny.

As well as military and diplomatic channels, Russia has put a lot of money into information warfare. Russian state media outlets like RT and Sputnik have come up with African content that fits a certain narrative, making Russia look like a liberator and the West like an exploiter. All of this is made worse by the fact that there are coordinated social media operations that spread misinformation, undermine democratic processes, and stoke anti-Western resentment.

But when it comes to the economy, Russia's presence is still pretty small compared to China or the European Union. Russia's economy is mostly focused on extractive industries, energy infrastructure (particularly nuclear energy through Rosatom), and fertilizer exports. These sectors are important, but they don't have the same kind of wide-ranging impact on development that you see with Chinese or Western economic programmes in the continent.

Russia is expected to increase its influence in politically unstable regions such as the Sahel, the Horn of Africa, and parts of Central Africa between 2025 and 2030. The military will probably stay the main way Russia grows, with more permanent bases and port access being negotiated, especially in Sudan or Libya. This will give Russia better strategic control over the Red Sea and Indian Ocean. Information operations will keep on changing, with a focus on younger demographics through social media, to make Russia look like the global leader of the anti-Western bloc.

Russia's probably going to use more barter-based models, like trading arms and security services for resource concessions, because of the restrictions from Western sanctions and its war in Ukraine. But this growth is going to be a bit shaky. Russia might have a hard time keeping up its influence, either because of money troubles, growing anti-Russian feeling in Africa, or changes in regional groups, especially if Western or Chinese countries try harder to get involved.

To sum things up, Russia's approach to Africa is all about balance and being quick on its feet. It's already having a real impact, and it's growing. But it's not yet deep or institutionalised. It does well in situations where things are unstable, the elite are vulnerable, and there's a lot of competition between countries, but it can also be easily thrown off by a change in circumstances. While Russia isn't as focused on Africa as other regions, it's still seen as a key space for Moscow to show off its global power and position itself as a key player in the changing global landscape.

LIST OF REFERENCES AND ONLINE SOURCES

- ADF (2024): *Kremlin Opens 'Russian Houses' as Soft Power Tool*. Link: <https://adf-magazine.com/2024/12/kremlin-opens-russian-houses-as-soft-power-tool/> Accessed: 05.03.2025
- AFRICAN INITIATIVE (2024): *Russia-Africa's premier event of the year behind, significant work ahead*. Link: <https://afrinz.ru/en/2024/11/glavnoe-afrikanskoe-meropriyatie-goda-pozadi-bolshaya-rabota-vpered/> Accessed: 23.02.2025.
- AFRICAN INITIATIVE (2025): *About Project*. Link: <https://afrinz.ru/en/about/> Accessed: 30.02.2025.
- AHMED, Nada Ramada (2024): *Egypt's Nuclear Megaproject Faces Uncertainty As Russian Funding Squeezed*. Link: <https://www.belfercenter.org/publication/egypts-nuclear-megaproject-faces-uncertainty-russian-funding-squeezed> Accessed: 30.02.2025.
- AL JAZEERA (2023): *Russian mercenaries in Sudan: What is the Wagner Group's role?* Link: <https://www.aljazeera.com/news/2023/4/17/what-is-the-wagner-groups-role-in-sudan> Accessed: 05.03.2025
- BBC (2023): *Russia to build nuclear plant to meet Burkina Faso's energy needs*. Link: <https://www.bbc.com/news/world-africa-67098444> Accessed: 30.02.2025.
- BELL, Sean (2023): *Vladimir Putin has offered his Wagner fighters three choices - but he can't afford to lose them from the Ukraine war*. Link: <https://news.sky.com/story/vladimir-putin-has-offered-has-wagner-fighters-three-choices-but-he-cant-afford-to-lose-them-from-the-ukraine-war-12912438> Accessed: 05.03.2025
- BLOOMBERG (2024): *Russia Is Said to Seek French-Held Uranium Assets in Niger*. Link: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-06-03/russia-said-to-seek-takeover-of-france-s-uranium-assets-in-niger> Accessed: 30.02.2025.
- BRYJKA, Filip – CZEREP, Jędrzej (2024): *Africa Corps—A New Iteration of Russia's Old Military Presence in Africa*, p. 11. Link: https://www.pism.pl/webroot/upload/files/Raport/PISM%20Report%20Africa%20Corps_.pdf Accessed: 05.03.2025
- CHKHAIDZE, Nikoloz (2024): *The Renewed Power Structure of Russian Private Military Companies*. Link: <https://gfsis.org/en/the-renewed-power-structure-of-russian-private-military-companies-introduction/> Accessed: 05.03.2025
- CLIFFORD, Cayley – GRUZD, Steven (2022): *Russian and African Media: Exercising Soft Power*. Link: <https://saiaa.org.za/wp-content/uploads/2022/06/Policy-Insights-125-clifford-gruzd.pdf> Accessed: 30.02.2025.
- DONSEE, Catrina et al. (2023): *Central African Republic Mine Displays Stakes for Wagner Group's Future*. Link: <https://www.csis.org/analysis/central-african-republic-mine-displays-stakes-wagner-groups-future> Accessed: 04.03.2025
- EL QIREM, Zeina (2025): *Russia drives int'l student recruitment with focus on Africa*. Link: <https://thepeienews.com/russia-drives-intl-student-recruitment-with-focus-on-africa/> Accessed: 05.03.2025
- ELBAGIR, Nima (2022): *Russia is plundering gold in Sudan to boost Putin's war effort in Ukraine*. Link: <https://edition.cnn.com/2022/07/29/africa/sudan-russia-gold-investigation-cmd-intl/index.html> Accessed: 04.03.2025
- EPSTEIN, Jake (2023): *A new Russian military formation in Africa with the same name as a Nazi unit is trying to recruit former Wagner fighters and Ukraine war vets*. Link: <https://www.businessinsider.com/new-russian-military-unit-recruiting-former-wagner-fighters-ukraine-veterans-2023-12> Accessed: 05.03.2025
- FASANOTTI, Federica (2022): *Russia's Wagner Group in Africa: Influence, commercial concessions, rights violations, and counterinsurgency failure*. Link: <https://www.brookings.edu/articles/russias-wagner-group-in-africa-influence-commercial-concessions-rights-violations-and-counterinsurgency-failure/> Accessed: 11.03.2025.
- FOLLOUOU, Jacques (2023): *Andrei Averyanov, the Russian general closely watched by Western intelligence*. Link: https://www.lemonde.fr/en/international/article/2023/08/30/andrei-averyanov-the-russian-general-closely-watched-by-western-intelligence_6116106_4.html Accessed: 05.03.2025
- FRANCKEN, Theo (2024): *2024 - Russia's Destabilising Role in NATO's Southern Neighbourhood*. Link: <https://www.nato-pa.int/document/2024-russias-destabilising-role-natos-southern-neighbourhood-report-francken-060-gsm-24> Accessed: 10.05.2025.
- GEORGE, Mathew et al. (2024): *Trends in international arms transfers*. SIPRI, p. 7. Link: https://www.sipri.org/sites/default/files/2025-03/fs_2503_at_2024_0.pdf Accessed: 23.01.2025.
- GLOBAL INITIATIVE (2025): *After the fall - Russian influence on Africa's illicit economies post-Wagner*. p. 8. Link: <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2025/02/After-the-fall-Russian-modes-of-influence-in-Africa-post-Wagner-GI-TOC-February-2025.v3.pdf> Accessed: 05.03.2025
- HERD, Graeme P. (ed.) (2021): *Russia's Global Reach: A Security and Statecraft Assessment*

- (Garmisch-Partenkirchen: George C. Marshall European Center for Security Studies), pp. 1–149.
- HORAK, Lukas et al. (2024): Building the „Russieafrique“: Russian influence operations changing the geopolitics in the Sahel. *The Strategic Review for Southern Africa*, Volume: 46 Issue: 1. pp. 90–102.
- INTERFAX (2023): *Russia signs military-technical cooperation agreements with over 40 African countries – Putin*. Link: <https://interfax.com/newsroom/top-stories/93083/> Accessed: 23.01.2025.
- IRISH, John – LEWIS, David (2021): *EXCLUSIVE Deal allowing Russian mercenaries into Mali is close – sources*. Link: <https://www.reuters.com/world/africa/exclusive-deal-allowing-russian-mercenaries-into-mali-is-close-sources-2021-09-13/> Accessed: 05.03.2025
- ISSAEV, Leonid – SHISHKINA, Alisa – Liokumovich, Yakov (2022): Perceptions of Russia's 'return' to Africa: Views from West Africa. *South African Journal of International Affairs*, 29(4), pp. 425–444.
- KLYSZCZ, van U. (2024): *Rossotrudnichestvo in Africa: Propaganda and Soft Power*. Link: <https://euvsdisinfo.eu/rossotrudnichestvo-in-africa-propaganda-and-soft-power/> Accessed: 08.02.2025.
- LORGERIE, Paul (2024): *‘Russian Houses’ in Africa: Moscow’s new soft power tool*. Link: <https://www.theafricareport.com/368417/russian-houses-in-africa-moscows-new-soft-power-tool/> Accessed: 30.02.2025.
- MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE (2024): *Comment of the MFA of Ukraine on the shameful statements of the ECOWAS Commissioner for political affairs, peace and security*. Link: <https://mfa.gov.ua/en/news/komentar-mzs-shchod-oburlivih-zayav-komisara-z-politichnih-pitan-miru-ta-bezpeki-ekovas> Accessed: 23.02.2025.
- MUGABI, Isaac (2024): *African nations want a seat at the UN Security Council*. Link: <https://www.dw.com/en/africa-pushes-for-permanent-un-security-council-seat/a-70071815> Accessed: 30.02.2025.
- NARBONE, Luigi (2024): *Russia’s Soft Power Strategies in the MENA Region and Africa*. p. 66. Link: https://www.researchgate.net/publication/385572008_Russia's_Soft_Power_Strategies_in_the_MENA_Region_and_Africa Accessed: 05.03.2025.
- NOVOSIBIRSK STATE UNIVERSITY (2024): *Russian Universities Create Consortium for Cooperation with West Africa*. Link: <https://english.nsu.ru/news-events/news/research/russian-universities-create-consortium-for-cooperation-with-west-africa/> Accessed: 05.03.2025
- OGUNNOIKI, Adeleke Olumide et al. (2025): *The Ukraine War and Russia’s Soft Power in Africa*, *Journal of Asian and African Studies*. Link: https://www.researchgate.net/publication/391399944_The_Ukraine_War_and_Russia's_Soft_Power_in_Africa Accessed: 05.03.2025
- OPATIA, Nyokabi (2024): *Russia Boosts Scholarships and Expands Educational Ties with Africa in New Action Plan*. Link: <https://www.fundsbeeline.com/news/readnews/Russia-Boosts-Scholarships-and-Expands-Educational-Ties-with-Africa-in-New-Action-Plan> Accessed: 05.03.2025
- PAUL, Amanda – DI CARLO, Ivano (2019): *The Russia-Africa Summit: The next stage in the Kremlin’s Africa charm offensive*. Link: <https://www.epc.eu/en/publications/The-Russia-Africa-Summit-The-next-stage-in-the-Kremlins-Africa-charm-2b55c0> Accessed: 23.02.2025.
- RAAB, Dominic (2024): *Silence is Golden – Report on the Exploitation of Artisanal Gold Miners to Fund War, Terrorism and Organised Crime*. World Gold Council, p. 27.
- RODKIEWICZ, Witold (2023): *An anti-colonial alliance with the Global South. The new ‘Foreign Policy Concept of the Russian Federation’*. Link: <https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/OSW%20Commentary%20506.pdf> Accessed: 23.02.2025.
- ROSSOTRUDNICHESTVO: *About Rossotrudnichestvo*. Link: <https://rs.gov.ru/en/about-foiv/> Accessed: 30.02.2025.
- SHILOVA, Ekaterina (2024): *Over 40 African Countries Have Military-Technical Partnerships with Russia, Rosoboronexport CEO says*. Link: <https://tass.com/defense/1838261> Accessed: 23.01.2025.
- SIEGLE, Joseph (2021): “Russia and Africa: Expanding Influence and Instability,” in *Russia’s Global Reach: A Security and Statecraft Assessment*, ed. Graeme P. Herd, pp. 80-90.
- STANYARD, Julia (2025): *Mercenaries and illicit markets: Russia’s Africa Corps and the business of conflict*. Link: <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2025/02/Julia-Stanyard-Mercenaries-and-illicit-markets-Russias-Africa-Corps-and-the-business-of-conflict-GI-TOC-February-2025.pdf> Accessed: 05.03.2025
- TASS (2023): *Russia to continue training African military, law-enforcement personnel, says Putin*. Link: <https://tass.com/defense/1653395>. Accessed: 23.01.2025.
- TASS (2024a): *Russia to continue training African Republic grateful to Russia for helping lift embargo on diamond exports*. Link: <https://tass.com/economy/1877189> Accessed: 30.02.2025.

- TASS (2024b): *Russia has written off \$20 bln worth of African debts — MFA*. Link: <https://tass.com/politics/1871519> Accessed: 30.02.2025.
- THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF THE RUSSIAN FEDERATION (2024a): *First Ministerial Conference of the Russia-Africa Partnership Forum*. Link: https://mid.ru/en/foreign_policy/russia_africa/first_ministerial_conference_of_the_russia_africa_partnership_forum/#sel=1:1:IPF,1:8:ISU Accessed: 23.02.2025.
- THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF THE RUSSIAN FEDERATION (2025b): *Foreign Minister Sergey Lavrov's remarks at a presentation of the Department for Partnership with Africa, Moscow, February 4, 2025*. Link: https://mid.ru/en/foreign_policy/russia_africa/1994570/ Accessed: 05.03.2025
- U.S. DEPARTMENT OF STATE (2024): *The Kremlin's Efforts to Spread Deadly Disinformation in Africa*. Link: <https://2021-2025.state.gov/the-kremlins-efforts-to-spread-deadly-disinformation-in-africa/> Accessed: 30.02.2025.
- WALKER, Shaun (2024): *Ukraine military intelligence claims role in deadly Wagner ambush in Mali*. Link: <https://www.theguardian.com/world/article/2024/jul/29/ukraine-military-intelligence-claims-involvement-in-deadly-wagner-ambush-in-mali> Accessed: 05.03.2025
- WARURU, Maina (2023): *Scholarships for Africans in Russia grow by 150%*. Link: <https://thepienews.com/russian-scholarships-for-africans-in-150-growth-in-three-years/> Accessed: 05.03.2025.

TÓTH MÁRK GYULA

Az Európai Unió növekvő lítium importja: trendek és kockázatok

BEVEZETÉS

A lítium, mint stratégiai nyersanyag, kulcsszerepet játszik az Európai Unió zöld átállásában, különösen az elektromos járművek és az energiatárolási rendszerek terén. Az EU klímasemlegességi célkitűzései – amelyek a 2030-ra kitűzött 55%-os kibocsátáscsökkentést és a 2050-es karbonsemlegességet célozzák – drámaian megnövelik a lítium iránti keresletet: előrejelzések szerint a jelenlegi szint 18-szorosára emelkedhet 2030-ra, és akár 60-szorosára 2050-re (Európai Bizottság, 2020).

A lítium beszerzését, mint az egyik legfontosabb kritikus ásványi anyagot, két tendencia jellemzi: a „Globális Észak” országai eddig kiszervezték a bányászatot, de ezt a folyamatot az ellátási láncok biztosítása érdekében meg kívánják fordítani, sőt hazai beszerzésre is törekednek. Emellett hangsúlyt fektetnek a fenntartható forrásból való importra is. Az Egyesült Államok és az Európai Unió új, vállalatbarát iparpolitikát alkalmaz a zöld technológiák ellátási láncának biztosítása érdekében, kifejezetten Kínával versenyezve. Az áthelyezési kényszer különösen a lítiumágazatban érvényesül (Riofrancos, 2023).

A fosszilis tüzelőanyagokról a megújuló energiaforrásokra való zöld átálláshoz elengedhetetlenek a ritkaföldfémek és más kritikus nyersanyagok, amelyek importja új függőséghez vezethet (Andersen et al., 2024). A lítiumellátás azonban politikailag érzékeny téma. Kína dominanciája a zöld technológiák nemzetközi fejlesztőjeként, valamint az anyagok, alkatrészek és végtermékek exportőreként potenciális ellátási kockázatot

jelent az EU számára, mivel az Unió által az átmenet szempontjából kritikusként ítélt 30 nyersanyagból 19 Kínában található (Noyan, 2022).

Mindemellett a világ bányászati kapacitásának több mint 70%-a néhány országból – főként Ausztrália, Chile és Kína – származik, míg a finomítás döntő többsége Kínában történik. Az EU ebből a rendszerből döntően importórként vesz részt (USGS, 2024; IEA, 2022). Az ilyen mértékű külső kitétség nemcsak ellátásbiztonsági, hanem geopolitikai és ipari versenyképességi kockázatokat is hordoz.

Az Európai Bizottság válaszul számos politikai eszközt vezetett be, köztük a 2023-as Critical Raw Materials Act-et, amely előírja, hogy 2030-ra a stratégiai fontosságú nyersanyagok 10%-át az EU-n belül kell kitermelni, 40%-át feldolgozni, és legalább 15%-át újrahasznosításból kell fedezni (Critical Raw Materials Act, 2024).

Mindezek ellenére az ipari elemzések szerint ezek a célkitűzések csak részben teljesíthetők a jelenlegi újrahasznosítási arányok (~1–5%) és a belföldi kitermelési kapacitások szűkössége miatt (Zhou et al., 2024). Az Európai Unió új akkumulátor-szabályozása ambiciózus erőfeszítést jelent a globális akkumulátorgyártás teljes életciklusának szabályozására, de egyelőre kérdéses, hogy ez ténylegesen hatással tud-e lenni a környezeti és társadalmi aspektusokra (Johnson és Khosravani, 2024).

A lítiumellátás stabilitása és fenntarthatósága kulcsfontosságú az Európai Unió számára. Bár a lítiumforrások diverzifikálásában és az akkumulátorimport növelésében jelentős előrelépések történtek, továbbra is kihívást jelent annak biztosítása, hogy az intézkedések környezeti előnyökkel járjanak.

A KRITIKUS NYERSANYAGOK ÉRTÉKELÉSE: KIHÍVÁSOK, TRENDÉK ÉS STRATÉGIÁK

A kritikus nyersanyagok értékelése két fő dimenzió mentén történik: az ellátási kockázaton (Supply Risk, SR) és a gazdasági jelentőségen (Economic Importance, EI). Az ellátásbiztonság értékelése egyre fontosabbá vált, különösen a kereskedelempolitikai szempontok figyelembevételének köszönhetően. A gazdasági jelentőség becslése szintén finomodott, mivel az anyagok és a gazdasági szektorok közötti kapcsolatok egyre átláthatóbbá válnak. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az elemzések mindig a jelenlegi helyzetet tükrözik, nem céljuk a jövőbeni trendek előrejelzése (Blengini et al., 2017).

A szilícium (fém) és a kobalt (fém) bizonyultak a legalkalmasabb kritikus nyersanyagoknak (CRM-eknek) a kereslet előrejelzésére gazdasági indikátorok alapján. Černý et al., (2021) rámutat, hogy a keresletet elsősorban makrogazdasági tényezők – például a GDP-növekedés vagy az ipari termelés – befolyásolják, nem pedig az árak alakulása. Ez alátámasztja, hogy a gazdasági mutatók megbízható alapot nyújthatnak a CRM-kereslet modellezéséhez, ami különösen értékes lehet a kereskedelmi tárgyalások, beruházási döntések és újrahasznosítási stratégiák megalapozásához.

Zhang et al. (2023) tanulmányukban kvantitatív és kvalitatív módszerekkel vizsgálják az Európai Unió 2011 és 2023 közötti kritikus nyersanyaglistáinak változásait, különös tekintettel azok módszertani alapjaira és következményeire. A szerzők megállapítják, hogy az EU-listák viszonylagos stabilitást mutatnak: az eredeti, 2011-ben kritikusnak minősített anyagok 38,2%-a 2023-ra is a listán maradt (abszolút stabilitás), míg a 2023-as lista elemeinek 82,4%-a szerepelt legalább két egymást követő kiadásban (relatív stabilitás). A lista változásainak fő mozgatórugója az értékeléshez felhasznált adatok frissítése volt, amely a módosítások 20%-áért felelős, míg a módszertani változások hatása körülbelül 10%-ra tehető. Emellett új hajtóerők is megjelentek – például a hadiipar nyersanyagigénye –, amelyek a változások 8,8%-át eredményezték. A tanulmány kritikákat is megfogalmaz az aktuális európai gyakorlattal kapcsolatban. Egyrészt hiányolják az átláthatóságot, másrészt túlzottan ideologizálnak tartják a folyamatot: a klímacélok és a védelmi ipar hangsúlyozása szerintük nem mindig párosul érdemi gyakorlati lépésekkel. Szintén problémásnak látják a kvantitatív előrelátás hiányát, hiszen az energiatranszformációhoz szükséges nyersanyagok becslése jelenleg nem része a rendszernek. Végül a tanulmány felhívja a figyelmet arra is, hogy a globális kockázatok – például exporttilalmak vagy nyersanyagkartellek – alulértékelték a jelenlegi EU-s módszertanban (Zhang et al., 2023).

Daw (2025) tanulmányában a kritikus nyersanyagok európai értékelési keretrendszerének egyik alapelemét, a gazdasági jelentőséget (Economic Importance, EI) vizsgálja, különösen a lítium példáján keresztül. Megállapította, hogy a lítium kritikalitása az EU kontextusában nem statikus, hanem dinamikusan és szakaszosan változik, ami összefügg a piaci kereslet, a technológiai alkalmazások és a szabályozási környezet folyamatos változásaival. A jelenlegi módszertan alulbecsülheti a gazdasági hatások valódi mértékét, és ez különösen problémás lehet a stratégiai jelentőségű anyagok – például a lítium – esetében.

Distefano et al. (2024) tanulmányukban az Európai Unió tagállamainak anyagfelhasználási lábnyomát (material footprint, MF) és importfüggőségét vizsgálják a Critical Raw Materials Act (CRM Act) 2030-as célkitűzéseinek tükrében. Eredményeik szerint az EU27 relatíve csökkentette anyaghasználatát a GDP-hez viszonyítva, különösen a nemfém ásványi anyagok és a fosszilis energiahordozók esetében. Ugyanakkor a biomassza- és fémérc-felhasználás 2010 óta növekedett, 7%-kal illetve 25%-kal. A technológiai fejlődés és az ipari szerkezetváltás hozzájárult az anyagfelhasználás mérsékléséhez, azonban ezeket a hatásokat túlsúlyban ellensúlyozta a gazdasági kereslet növekedése.

Az Európai Unió minden anyagkategóriában nettó importőr maradt a vizsgált időszakban, különösen a fosszilis energiahordozók (~800 millió tonna/év) és a fémércek terén mutatkozott jelentős importfüggőség. A tanulmány szerint az EU jelenlegi pályája alapján csak a biomassza és a nemfém ásványi anyagok területén képes teljesíteni a Critical Raw Materials (CRM) 2030-as célkitűzéseit. A fosszilis energiahordozók

és a fémércek esetében azonban célzott beavatkozásokra van szükség: például a hazai kitermelés növelése, az újrahasznosítás radikális javítása, valamint a kereskedelmi partnerkör diverzifikálása révén. A szerzők hangsúlyozzák, hogy önmagában a technológiai fejlesztések nem elegendőek; hosszú távon elengedhetetlenek a keresleti oldal reformjai, a gazdasági szerkezet átalakítása és az EU globális nyersanyagpolitikájának megerősítése.

AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS A LÍTIUM: ELLÁTÁSBIZTONSÁGI KIHÍVÁSOK ÉS POLITIKAI STRATÉGIÁK

Ha globális kitekintést teszünk, azt látjuk, hogy az Európai Unió főleg cellákat és modulokat importál, miközben fokozatosan növeli saját gyártási kapacitását. Az USA is importfüggő, de szintén megpróbálja fejleszteni a saját iparát (Jiang et al., 2025).

Lekavičius et al. (2024) az Európai Unió energiaforrásainak és energiatechnológiai eszközeinek importfüggőségét elemezte a 2013–2023 közötti időszakban. Eredményeik szerint az energia- és üzemanyagimport az EU teljes importjának 12–27%-át tette ki, ami erősen érzékenyvé teszi az európai gazdaságot a globális ármozgásokra. Az EU a vizsgált időszak során folyamatosan nettó importőr maradt. Ugyanakkor az energiatechnológiák (például napelemek, akkumulátorok és generátorok) területén a 2018 utáni években szintén nettó importőri pozíció alakult ki. A 2022-es évben, az orosz energiahordozók importjának drasztikus visszaesése után a korábbi orosz függőséget részben az Egyesült Államok és Szaúd-Arábia importja váltotta fel.

A zöld átállás kapcsán Andersen et al. (2024) szerint Ausztria, Németország, Csehország, Szlovákia és Dánia mutatják a legnagyobb sebezhetőséget, mivel ezek az országok erősen importfüggők, ugyanakkor hiányosak a belföldi feldolgozó- és újrahasznosító kapacitásaik. A szerzők két kulcsstratégiát azonosítanak a kockázatok csökkentésére: egyrészt a hazai újrahasznosítás fejlesztését és a körforgásos anyagáramlások kiépítését, másrészt a stabil, nemzetközi partnerségeken alapuló „anyagdiplomáciát”, azaz a sokoldalú globális együttműködések.

Riofrancos (2023) a biztonság és fenntarthatóság közötti összefüggéseket vizsgálja az EU és az USA zöld iparpolitikáira fókuszálva. A szerző új politikai logikát ír le: a lítiumhoz kötött onshoring (hazatelepítés) politikák célja elsősorban a kínai függőség csökkentése az akkumulátor-ellátási láncban, amit klímavédelmi és ellátásbiztonsági szempontokkal igazolnak. A tanulmány rámutat arra, hogy az állami és a vállalati érdekek szorosan összefonódnak: míg az állam geopolitikai dominanciára és ellátásbiztonságra törekszik, a vállalatok reputációs-nyereségre, versenyképességre törekednek. A „zöld lítium” ebben az összefüggésben nemcsak nyersanyag, hanem versenyképességi eszköz is.

A lítiumon alapuló iparpolitikai fordulat történeti előzményei visszanyúlnak a 2008–2011 közötti időszakra, valamint a 2010-es kínai ritkaföldfém-export korlátozásokra.

A COVID-19 járvány és a klímaválság tovább erősítette az ellátási láncok újragondolásának szükségességét. Az USA-ban a Biden-féle infrastruktúra-program (6 milliárd USD lítiumra), valamint DOE-programok (pl. Li-Bridge) támogatják a hazai lítium-ellátást. Az EU oldalán az European Battery Alliance és a European Raw Materials Alliance keretében pilot projekteket indítottak Portugáliában, Spanyolországban, Németországban és Csehországban. Az EU célja, hogy 2025-ig részben önellátóvá váljon lítiumból. (Riofrancos, 2023)

De mit hoz a jövő?

Az előrejelzések szerint a globális lítiumkereslet 2040-re megháromszorozódik a 2020-as szinthez képest, és Kína dominanciája továbbra is megmarad. Az USA és EU még jelentősebb hiánnyal fog szembenézni a 2030-as évektől, hacsak nem nő a belső feldolgozási és újrahasznosítási kapacitásuk. Ráadásul ez geopolitikai kockázatot is jelent: ha Kína a jövőben korlátozza a feldolgozott lítium exportját, az árrobbanást és ellátási zavarokat okozhat az EU-ban és az USA-ban. Európa ebből a szempontból is sérülékenyebb. Az EU „open market” politikája érzékenyebbé teszi a kínai stratégiákra, míg az USA „friend-shoring” és IRA-politikája (Inflation Reduction Act) célzottan diverzifikálja a forrásokat. Az önellátásra fókuszáló tervek pedig komoly beruházásokat és időt igényelnek, 2030-ig nem teljesíthetőek. A lítium újrahasznosítás 2040-ig mérsékelten járulhat hozzá az ellátáshoz (max. 20%), de nem tudja teljesen kiváltani a primer forrásokat, a másodlagos lítium hasznosítása csak hosszabb távon tudja enyhíteni az ellátási kockázatokat. (Xia et al., 2025)

A lítium ellátási lánc kapcsán fontos kiemelni, hogy az értékteremtés és a karbonkibocsátás földrajzilag elkülönül: a magas szénintenzitású országok (mint Kína) viselik a környezeti terheket, míg a fejlettebb országok (pl. EU, USA) ezzel nem szembesülnek. (Jiang et al., 2025)

AZ ELEKTROMOS JÁRMŰVEK ELTERJEDÉSE

Kocsis et al. (2024) tanulmányukban az akkumulátoros elektromos járművek (BEV-ek) uniós szintű környezeti teljesítményét vizsgálják, különös tekintettel az üvegházhatású gázok kibocsátására. Eredményeik szerint a BEV-ek használata jelentősen hozzájárult az emissziók csökkentéséhez: 2021-ben az EU-átlagos kibocsátási érték mintegy 50%-kal alacsonyabb volt, mint a belső égésű motorral hajtott járműveké (ICEV-eké). A szerzők ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a fenntarthatósági teljesítmény országonként jelentősen változik, elsősorban az adott tagállam energiamixe szerint.

Lehtimäki et al. (2024) átfogó elemzést nyújtanak az elektromos járművek (EV-k) akkumulátorainak nyersanyagigényéről, ellátási láncairól, valamint a kapcsolódó környezeti, társadalmi és szabályozási kihívásokról. A szerzők kiemelik, hogy az EV-k gyártása jelentősen több fémeket igényel – például lítiumot, kobaltot, nikkelt és rezet – mint a belső égésű motorral szerelt járműveké. E nyersanyagok előállítása és az

akkumulátorok gyártása energiaintenzív, így a gyártási szakasz üvegházhatású gázki-bocsátása akár 70%-kal magasabb is lehet, miközben a kitermelés egyre alacsonyabb fémkoncentrációjú ércekből és új bányákból történik, ami fokozza a helyi környezeti és társadalmi terheket.

A globális ellátási láncok geopolitikai kockázatokat is hordoznak: míg a nyersanyag-kitermelés jelentős része a globális Délre (pl. Chile, Kína) koncentrálódik, a hozzáadott érték főként az északi féltekén keletkezik. Kína dominanciája a finomításban és a technológiai feldolgozásban stratégiai függőséget eredményez, különösen az EU számára, ahol a bányászati projektek (pl. Finnországban és Portugáliában) társadalmi ellenállásba ütköznek. Emellett a globális szállítási láncok karbonlábnyoma is jelentős.

Szabályozási szempontból is jelentős régiós különbségeket figyelhetünk meg: Kína előnyösebb helyzetben van az állami koordináció révén. Az uniós Battery Regulation és a Critical Raw Materials Act célja, hogy ösztönözze a hazai feldolgozást és az újrahasznosítást, ugyanakkor a piaci árak továbbra sem internalizálják a környezeti és társadalmi externáliákat, így a felelős termelésnek nincs valós piaci ösztönzője.

A körforgásos gazdaság terén az EV-akkumulátorok újrahasznosítása egyelőre alacsony szintű: míg a kobalt és a nikkell újrahasznosítási aránya eléri a 90–95%-ot, a lítium és grafit esetében ez jelenleg 5% alatti. Technológiai és gazdasági akadályok – mint a magas költségek, biztonsági kockázatok és a különböző kémiai összetételek – hátráltatják a hatékony újrahasznosítást. Bár az akkumulátorok második életének (pl. hálózati energiatárolás) lehetősége ígéretes, ez még csak fejlesztési fázisban van, és hiányzik a nemzetközi szabályozási és üzleti ökoszisztéma, amely ezt támogatná.

A tanulmány a jövőbeli akkumulátortechnológiákra is kitér: a cél a kritikus nyersanyagok kiváltása, például kobaltmentes katódokkal (LFP, LNMO), vagy grafit helyettesítése szilíciummal vagy biomassza-alapú szénnel. Az alternatívák – mint a nátrium-ion, lítium-kén vagy lítium-levegő akkumulátorok – még fejlesztési stádiumban vannak, korlátozott energiasűrűséggel és stabilitással. Paradox módon azonban ezek az új technológiák csökkenthetik az újrahasznosítás gazdasági ösztönzőit, mivel kevesebb értékes fémet tartalmaznak.

A szerzők összegzése szerint a fenntarthatósági kihívások rendszerszintűek: nincs olyan egyedi technológiai megoldás, amely izoláltan kezelni tudná az EV-akkumulátor értéklánc problémáit. A valóban fenntartható nyersanyaghasználathoz technológiai, társadalmi, gazdasági és szabályozási rendszerek összehangolt működésére van szükség, amelyet többszintű kormányzás, szabványosítás, információ-átláthatóság (pl. digitális akkumulátorútlévél) és új üzleti modellek kell, hogy támogassanak.

Nagy et al. (2024) tanulmánya azt vizsgálja, hogy az Európai Unió által 2030-ra kitűzött elektromosjármű-célok megvalósíthatók-e a jelenleg elérhető ásványkészletek és globális termelési kapacitások fényében. A szerzők rámutatnak, hogy a jelenlegi bányászati és finomítási infrastruktúra nem elegendő minden kritikus nyersanyag – például

a grafit – esetében, míg a nikkell és a kobalt ellátását nem feltétlenül a mennyiségi korlátok, hanem az ellátásbiztonsági kockázatok veszélyeztetik. A tanulmány hangsúlyozza, hogy a 2030-as célok eléréséhez komplex, több forgatókönyvön alapuló politikai válaszokra van szükség, különösen akkor, ha figyelembe vesszük más globális régiók – például Kína – egyre növekvő nyersanyagkeresletét. Új bányák megnyitása a szerzők szerint nem nyújt rövid távú megoldást, mivel a bányaprojektek átlagos átfutási ideje eléri a 16 évet. A tanulmány végkövetkeztetése szerint az egyoldalú technológiai megközelítések helyett rendszerszintű szemléletre van szükség, amely magában foglalja a mobilitási igények csökkentését, az anyaghatékonyság növelését, az újrahasznosítás fejlesztését és a hazai termelés erősítését.

TRENDEK AZ EURÓPAI UNIÓBAN

A következő fejezetben az Európai Unió GDP-jét, üvegházhatású gáz kibocsátását és a lítium akkumulátorok importját elemeztem az Eurostat adatbázisai (Eurostat a, b, c, d) segítségével. Az adatok elérhetősége miatt a vizsgált időszak 2019-2022 volt, de a trendek a koronavírus járvány miatti gazdasági visszaesés ellenére is látványosak.

Az Európai Unió GDP-je a vizsgált időszakban 14,26%-al növekedett, miközben az ÜHG kibocsátása 6,25%-al csökkent. Ez pozitív fejlemény, mert alátámasztja a Kuznets-görbe hipotézist (Kuznets, S., 1995), amely a gazdasági fejlődés és a környezeti terhelés közötti összefüggéseket modellezi. Az EKC (Environmental Kuznets Curve) elmélete alapján a környezeti terhelés kezdetben növekszik, amíg egy bizonyos gazdasági fejlettségi szintet el nem ér, ezt követően azonban a további gazdasági növekedés hatására csökkenni kezd. Az Európai Unióban, ahol a gazdasági fejlődés és a környezetvédelem egyaránt kiemelt prioritást élvez, a Kuznets-görbe vizsgálata különösen releváns, mivel lehetőséget kínál arra, hogy feltárja az egyes tagállamok fejlődési szakaszait. Számos kutató elemezte a gazdasági és környezeti tényezők közötti kapcsolatot, azt vizsgálva, hogy létezik-e olyan gazdasági fejlődés, amely mellett a környezeti terhelés nem változik, vagy akár csökken (Leal & Marques, 2022; Stern, 2018).

A fentebb bemutatott adatok alapján az EU már olyan gazdasági fejlettséget ért el, ahol már teljesül az EKC hipotézis, tehát csökkenő környezetterhelés mellett is elérhető gazdasági növekedés.

Az uniós lítium import elképesztően bővült: a 2019-2022 között a lítium akkumulátor import 315,69%-kal növekedett, leginkább Csehországban, Finnországban, Spanyolországban és Olaszországban.

Bár a növekedés leginkább Csehországban volt látványos (233 891 500 ezer euróról 3 543 322 217 ezer euróra), és ezzel az Unió harmadik legnagyobb lítium importőre lett Hollandia után, Németország dominanciája egyértelmű: 2022-es 13 843 772 094 ezer eurós importjával a teljes uniós import kb. 34,74%-át tette ki.

Mivel a közlekedési ágazat teszi ki az Unió ÜHG kibocsájtásának 29%-át (EEA, 2025), érdemes megvizsgálni, hogyan alakult az elektromos autók számának változása a vizsgált időszakban.

Az adatok azt mutatják, hogy az elektromos autópark is drámaian bővült, uniós szinten 590 393 darabról 3 015 595 darabra. A legnagyobb bővülés Görögországban, Finnországban és Romániában történt, a legtöbb elektromos autó Németországban található (2022-ben 1 013 009 db), ezzel uniós szinten is egy másik dimenzióban mozog (a második helyezett Franciaországban 595 797 db autó számlálható).

Ahhoz, hogy megvizsgáljuk, hogy a vizsgált változók (GDP, ÜHG kibocsátás, Li-ion akkumulátor import és az elektromos autók száma) között milyen lineáris kapcsolat fedezhető fel 2022-ben, a Pearson féle korrelációs együtthatót alkalmaztam.

	GDP	ÜHG kibocsátás	Li-ion import	Elektromos autók
GDP	1	,944**	,817**	,928**
ÜHG kibocsátás	,944**	1	,828**	,824**
Li-ion import	,817**	,828**	1	,847**
Elektromos autók	,928**	,824**	,847**	1

A korrelációs együtthatók értékei mindegyikéhez ** szignifikancia szint tartozik ($p < 0,01$), amely értékek azt mutatják, hogy a fő változók között erős és szignifikáns a lineáris kapcsolat.

A GDP és a változók között erős pozitív kapcsolat figyelhető meg, vagyis a tényezők egymással szorosan összefüggenek. A GDP és az üvegházhatású gázok kibocsátása között erős pozitív korreláció áll fenn, ami arra utal, hogy a gazdasági növekedés továbbra is összefügg a környezeti terhelés növekedésével.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Európai Unió számára a kritikus nyersanyagokhoz és energiatechnológiákhoz való hozzáférés egyre nagyobb stratégiai kihívást jelent. Az Európai Unió zöld átmenete a kritikus nyersanyagoktól, különösen a lítiumtól való függőség növekedését eredményezi és az átmenet anyagintenzív jellege tovább növeli geopolitikai a kitettséget, amelyet fokoz a feldolgozásban és gyártásban betöltött kínai dominancia is. Bár az EU célja a részleges önellátás és a partnerkör diverzifikálása, jelenleg az ellátásbiztonság súlyosan sérülékeny.

A kutatás eredményei megerősítették, hogy szoros kapcsolat figyelhető meg az Európai Unió tagállamainak gazdasági és környezeti mutatói között. A GDP és az üvegházhatású gázok kibocsátása között erős pozitív korreláció áll fenn 2022-ben, ami arra

utal, hogy a gazdasági növekedés továbbra is összefügg a környezeti terhelés növekedésével. Az elektromos autók számának növekedése és az ÜHG kibocsátás csökkenése, valamint a változók között kimutatható korreláció arra utal, hogy az elektromobilitás érdemben hozzájárul az emisszió csökkentéséhez.

Összességében elmondható, hogy a gazdasági növekedés, az elektromos járművek száma és az üvegházhatású gázok kibocsátása közötti összefüggések erősek, az elektromos mobilitás növekedése hosszú távon mind gazdasági, mind környezeti szempontból kulcsfontosságú tényező lehet az EU fenntarthatósági céljai eléréséhez. Viszont a nyersanyagoktól való függés komoly kihívás elé állítja az Európai Uniót.

IRODALOMJEGYZÉK

- Craig A. Johnson, Jonathan Khosravani (2024): Greening the global battery chain? Critical reflections on the EU's 2023 battery regulations. *The Extractive Industries and Society*. Volume 18, June (2024) 101467. <https://doi.org/10.1016/j.exis.2024.101467> link: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214790X24000650?via%3Dihub>
- Critical Raw Material Act (2024). link: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401252
- Edina Nagy, Hadeel Al-Jurani, George Xydis (2024): Will the EU have enough minerals to drive their electric dreams by 2030?, *The Extractive Industries and Society*, Volume 20, 101556, ISSN 2214-790X, <https://doi.org/10.1016/j.exis.2024.101556>. link: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214790X24001527>
- EEA (2025): Transport and mobility. link: https://www.eea.europa.eu/en/topics/in-depth/transport-and-mobility?utm_source=chatgpt.com&activeTab=fa515f0c-9ab0-493c-b4cd-58a32dfaae0a
- Elena Vaagenes Andersen, Yuli Shan, Benedikt Bruckner, Martin Cerny, Kaan Hidiroglu, Klaus Hubacek (2024): The vulnerability of shifting towards a greener world: The impact of the EU's green transition on material demand. *Sustainable Horizons*. Volume 10, June 2024, 100087. <https://doi.org/10.1016/j.horiz.2023.100087> link: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S277273782300041X>
- European Commission. (2020). *Critical Raw Materials Resilience: Charting a Path towards greater Security and Sustainability*. link: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0474>
- Eurostat (a): Gross domestic product at market prices. link: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00001/default/table>
- Eurostat (b): Greenhouse gas emissions by source sector. link: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/env_air_ggce_custom_13034675/default/table
- Eurostat (c): Sold production, exports and imports. link: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ds-056120__custom_17291242/default/table
- Eurostat (d): Passenger cars, by type of motor energy. link: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/road_eqs_carpda__custom_13034959/default/table
- Georges Daw (2025): Revising the 'Economic importance' dimension: The European framework for critical raw materials, completed and illustrated using lithium, *Resources Policy*, Volume 101, 105453, ISSN 0301-4207, <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2024.105453>. link: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0301420724008201>
- Gian Andrea Blengini, Philip Nuss, Jo Dewulf, Viorel Nita, Laura Talens Peirò, Beatriz Vidal-Legaz, Cynthia Latunussa, Lucia Mancini, Darina Blagoeva, David Pennington, Mattia Pellegrini, Alexis Van Maercke, Slavko Solar, Milan Grohol, Constantin Ciupagea (2017): EU methodology for critical raw materials assessment: Policy needs and proposed solutions for incremental improvements, *Resources Policy*, Volume 53, Pages 12-19, ISSN 0301-4207, <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2017.05.008>.
- Hanna Lehtimäki, Marjaana Karhu, Juha M. Kotilainen, Rauno Sairinen, Ari Jokilaakso, Ulla Lassi, Elina Huttunen-Saarivirta (2024): Sustainability of the use of critical raw materials in electric vehicle batteries: A transdisciplinary review, *Environmental Challenges*, Volume 16, 100966, ISSN 2667-0100, <https://doi.org/10.1016/j.envc.2024.100966>. link: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S266701002400132X>
- IEA. (2022). The Role of Critical Minerals in Clean Energy Transitions. link: <https://iea.blob.core.windows.net/assets/ffd2a83b-8c30-4e9d-980a-52b6d9a86fdc/>

ZSIGÓ ZSANETT

A regionális versenyképesség mérése a fenntarthatóság alappilléreinek tükrében

I. BEVEZETÉS

A regionális versenyképesség a 20. század végén került a gazdaságtudományok és a gazdaságföldrajz figyelmének középpontjába, amikor világossá vált, hogy a vállalatok földrajzi elhelyezkedése a versenyképesség egyik kulcsfontosságú tényezője, és hogy bizonyos tevékenységek egy adott régióra korlátozódnak (Lengyel 2000). A regionális versenyképességről szóló vita Porter (1990) „The Competitive Advantage of Nations” (Boschma 2004) című művével kezdődött. Porter versenyképességről alkotott elképzeléseit Krugman (2004) bírálta, aki szerint a regionális versenyképesség sok szempontból értelmezhetetlen fogalom a közgazdaságtanban, mert az országok nem versenyezhetnek egymással, csupán a hatalmi pozíciókért folyik küzdelem, ezért hosszú távon a a jólét legjobb mutatója a termelékenység. Ennek egyik oka, hogy míg egy vállalat a sikertelenség esetén csődbe mehet, egy ország nem teheti meg ezt, ha gazdasági ereje gyenge (nem versenyképes). Camagni (2002) szerint az erősebb régiókban általában kereskedelmi többlet keletkezik (amelyet magasabb adók, kevesebb állami transzfer, magasabb megtakarítási ráta és a tőkeáramlás csökkenése ellensúlyoz), míg a gyengébb régiókban ennek ellenkezője figyelhető meg.

A 20. század végén a fenntarthatóság kérdése is egyre inkább előtérbe került az akadémiai körökben, amelynek – hasonlóan a területi vagy regionális versenyképességhez – számos értelmezése létezik. Pronk és Haq 1992-es fenntarthatósági definíciója (mely szerint a fenntarthatóság olyan gazdasági növekedés, amely a Föld erőforrásainak

kizsákmányolása nélkül biztosít lehetőségeket a Föld minden lakójának) lehetővé tette a fenntarthatóság területi szintű értelmezését is, ahol a területi fejlődéshez elengedhetetlen a generációkon belüli (intragenerációs) szolidaritás. Ez azt jelenti, hogy a fenntartható fejlődés kielégíti a helyben élők szükségleteit anélkül, hogy korlátozná mások élőknek ezt a lehetőséget (Fleischer 2014). A fenntarthatóságot és a versenyképességet azonban, bár a nemzetgazdaságok szempontjából kitüntetett jelentőséggel bírnak, kevés kutató vizsgálja együttesen; pedig az Európai Unió versenyképességének megőrzéséhez elengedhetetlen, hogy a fenntarthatóság alapelveit is érvényesítse.

Ebben a kutatásban a szisztematikus szakirodalomáttekintés módszerével vizsgálom, hogy a fenntarthatóság hármasság alapelve integrálódott-e a regionális versenyképesség mérési módszertanaiba. A kapcsolódó alkérdésekben megvizsgálom a regionális versenyképesség mérésének főbb módszereit, valamint a regionális versenyképességnek az elmúlt két évtizedben kialakult definícióit.

II. MÓDSZERTAN

Ebben a szisztematikus irodalomáttekintésben a szisztematikus áttekintések PRISMA iránymutatásait követtem. A releváns szakirodalmat két tudományos adatbázisból (Web of Science és ScienceDirect) tevődött össze. A szakirodalom kereséséhez kizárólag a „regional competitiveness” kifejezést használtam, amelyet a címekben, absztraktokban és kulcsszavakban kerestem. A címek esetében a keresési kifejezés „competitiv” volt, így a konjugáció miatt kihagyott cikkek is bekerültek. Az előzetes szűrés alapján világossá vált, hogy a 2007 előtti publikációk nagyon szétszórta jelennek meg az egyes években, ezért a kiugró értékek elkerülése érdekében a publikációk megjelenési ideje 2007 és 2023 közé tevődött. A szűrés kritériumok között szerepelt, hogy csak folyóiratcikkek kerüljenek be az elemzési adatbázisba.

Az adatbázisok összevonása után az adatbázis, amely csak a keresési feltételeket és a 2023-as határidőt tartalmazta, összesen 1658 tételt tartalmazott. Az adatbázis úgy került szűrésre, hogy csak kutatási és áttekintő cikkek maradjanak benne. Az ismétlődések eltávolítását követően az adatbázis 295 egyedi értéket tartalmazott. A következő lépésben manuálisan ellenőriztem, hogy minden elem megfelel-e az előzetes követelményeknek, azaz hogy a regionális versenyképesség mérésével foglalkoznak-e, és semmilyen formában nem általánosabb, áttekintő jellegű tanulmányok (tehát empirikus mérést vagy módszertanfejlesztést tartalmaznak). Azok a tanulmányok is kizárára kerültek, amelyek teljes szövege valamilyen okból nem volt elérhető (összesen 7 tanulmány). Végül a cikkek címei és absztraktjai is ellenőrzésre kerültek; a folyamat végére 80 tétel maradt a végleges adatbázisban. A 80 cikket teljes terjedelmében elolvasásra, valamint a megadott kritériumok mentén ellenőrzésre kerültek. A kutatás során kizártam azokat a tanulmányokat is, amelyek kifejezetten a fenntartható versenyképességet mérik; a fenntartható versenyképesség nem azonos a regionális versenyképesség

definíciójával és értelmezése is eltér attól (Doyle – Perez-Analiz 2017, Kirjavainen – Saukkonen 2022).

III. EREDMÉNYEK

A regionális versenyképesség-kutatások fő témái

A keresési kritériumoknak megfelelően mind a 80 tanulmány különböző kontextusokban és különböző módszerekkel méri a regionális versenyképességet. Mivel a regionális versenyképesség mérésének sajátossága, hogy azt területi szinten végzik, a téma meghatározása annak alapján történt, hogy a kutatás célja elsősorban egy adott terület versenyképességének mérésére vagy módszertani innovációra irányul-e. A publikációk témái két nagy kategóriába sorolhatók: egyrészt azok, amelyek új módszertani innovációt céloznak – például összetett mutató létrehozásával vagy egy meglévő módszer aktualizálásával –, másrészt azok, amelyek egy földrajzi terület versenyképességét vagy annak tényezőit vizsgálják. Az értékelésbe bevont szakirodalom 55 százaléka a módszertani kategóriába tartozik, míg 45 százaléka konkrét régiók versenyképességével foglalkozik. A területek versenyképességére összpontosító 36 tanulmány közül a túlnyomó többség (22 tanulmány) európai régiókra (NUTS2 szint) összpontosít, míg 7 tanulmány ázsiai régiókat fed le, és 5 tanulmány az amerikai kontinens régióinak versenyképességét méri (ezek közül csak egy összpontosít az Egyesült Államokra). Két tanulmány Eurázsianak (Oroszország) az értékelésre koncentrálnak. A csoport tanulmányainak 52 százaléka 2019-ben és az azt követő években jelent meg, ami arra is utalhat, hogy a regionális versenyképesség mérésében kevésbé jelentősek a módszertani újítások. A szűkebb témák elsősorban a vizsgált terület területi konvergenciájának elérése érdekében lehetséges fejlesztési irányok azonosításával foglalkoznak, és az európai kontextusban az gazdasági integráció kérdése is prioritást élvez.

Számos tanulmány rámutat az innováció és a tudásalapú tevékenységek fontosságára a regionális versenyképesség javításában (Fridman et al. 2017, Litva 2017, Polyakova et al. 2019, Rios-Flores 2013). Egyes tanulmányok célja, hogy hozzájáruljanak a kérdéses országok előtt álló súlyosabb társadalmi vagy gazdasági kihívások kezeléséhez és a versenyképességi stratégiák javításához (Macerisnkiene – Sakhanova 2011, Charles – Zegarra 2014, Tan – Merdikawati 2015, Fridman et al. 2017, Rusu 2017, Choi 2019, Koisova et al. 2019, Choi – Kim 2019, Anastasiia – Valentyna 2020, Chorobocinska 2021, Kovács et al. 2023).

A vizsgált tanulmányok nagyobb csoportját azok alkotják, amelyek a módszertani innovációra összpontosítanak. E tanulmányok többségének földrajzi kerete Európát fedi le. A témák között kiemelt helyen szerepel a globális gazdaságba való integráció, a fenntartható fejlődési stratégiák kidolgozása, a stratégiai menedzsment, valamint a kreatív és tudásalapú gazdaság. 2009-ben Snieska és Bruneckiene hangsúlyozta,

hogy a regionális versenyképesség mérésére számos elmélet és módszertan létezik, és a gyorsan változó globalizációs folyamatok új kihívásokat támasztanak a gazdasági elemzés elé. Egyes tanulmányok kifejezetten a módszertanok kidolgozására összpontosítanak, például Barkley és Dudensing (2011) munkája, amely különböző ipari örökséggel rendelkező közösségek számára különböző indexek hasznosságát vizsgálja, vagy Akpınar et al. (2017) tanulmánya, amelyhez a gyémántmodell továbbfejlesztése köthető. Kuliashnova (2009) a különböző szinteken zajló regionális fejlesztési folyamatokban az intézmények szerepét vizsgálta, mások a regionális fejlesztés menedzsmentjének kérdéseire összpontosítottak (Rolínek – Rehor 2008, Saubanov et al. 2019). Csak két olyan tanulmány jelent meg, amely a téma megjelölésében hangsúlyozza a fenntartható fejlődést, de ezek is főként a fenntartható fejlődés gazdasági aspektusaira koncentrálnak (Ratkauskas 2008, Rădoi – Bătușaru 2021). Korcelli-Olejniczak és szerzőtársai (2022) a kelet-lengyelországi kisvárosok versenyképességét vizsgálták, amelyek számos társadalmi-demográfiai kihívással (népességsökkenés) és számos, a gazdasági szempontokon túlmutató, a fenntartható fejlődés törekvéseivel összhangban álló tényezővel (helyi hagyományok, természeti erőforrások, készségek megőrzése és fejlesztése) küzdenek.

1. táblázat: A vizsgált szakirodalmi bázis témái és földrajzi fókuszai

	Elsődleges cél a versenyképesség mérése	Elsődleges cél módszertan fejlesztése
Cikkek száma	36	44
Témák	Potenciális fejlődési utak, fejlődési kockázatok, területi konvergencia, innováció és tudásalapú tevékenységek, a társadalmi és gazdasági problémák lehetséges megoldásai	Új módszerek kidolgozása a regionális versenyképesség mérésére, a regionális versenyképesség meglévő módszereinek fejlesztése, a meglévő módszertanok felülvizsgálata, gazdasági kérdések megoldása, a meglévő indexek hasznossága
Földrajzi fókusz (n)	Európa (22), Ázsia (7) Amerika (5), Eurázsia (2)	Európa (22), Eurázsia (9), Amerika (6), globális (3), sem specifikus (3), Ázsia (1)

A regionális versenyképesség definiálására tett kísérletek

A gazdaságtudományi diskurzusban köztudott, hogy a regionális versenyképességnek nincs általánosan elfogadott meghatározása, és több megközelítés létezik párhuzamosan (Nguyen 2009). A szűrt szakirodalom tartomelemzése alapján a vizsgált szakirodalom 50 százaléka a regionális versenyképesség értelmezésének alakulását is tárgyalja. Már 2008-ban Ratkauskas rámutatott, hogy a fenntarthatóság és a versenyképesség fogalmi egyre inkább közelednek egymáshoz.

Az eredmények alapján a vizsgált szakirodalom kissé több mint 30 százaléka léte-rehoz vagy megfogalmaz definíciót a regionális versenyképességre vonatkozóan. A definíciós kísérletek két csoportra oszthatók: az egyik csoport a területi versenyre és az erőforrások hatékony gazdálkodására összpontosít, míg a másik csoport hangsúlyozza, hogy a versenyképességi törekvések célja a helyi lakosság jólétének javítása. Azokban a tanulmányokban, amelyek a regionális versenyképességet elsősorban gazdasági szempontból értelmezik, a fenntarthatóságot nem környezeti vagy társadalmi szempontból, hanem kizárólag gazdasági szempontból határozzák meg. Az egyik megközelítés a versenyképességet úgy definiálja, mint egy régió képességét a tudásalapú gazdaság és az innováció révén fenntartható gazdasági növekedés elérésére (Huggins – Izushi 2009), amely az egyetlen definíció, amely hangsúlyozza az innovációs képesség fontosságát. A jövő azonban több definícióban is megjelenik; Kovács és szerzőtársai (2023) szerint a regionális versenyképességet kettősség jellemzi, amelynek egyik oldala a jelenbeli sikereket, másik oldala pedig a régió jövőbeli versenyképességének fenntartására való képességét tükrözi.

Zaviyalova és szerzőtársai (2014) kiemeli, hogy a regionális versenyképesség jelenlegi helyzete magyarázza a régiók közötti fejlődési különbségeket és azokat a fejlődési utakat, amelyek a jövőben a hasonló gazdasági fejlettségű régiók számára elérhetőek lesznek. A versenyképesség meghatározásában több megközelítés is hangsúlyozza, hogy a versenyképesség célja egyrészt az erőforrások megszerzése és hatékony kezelése, másrészt a világpiacon való kedvező pozíció megszerzése a területi versenyben (Chilian 2009, Bruneckiene et al. 2012, Krasavin – Krasavina 2015). Shashtitko (200) hangsúlyozza, hogy a regionális versenyképesség lényege nem az erőforrások elosztásában, hanem az értékteremtésben rejlik. A területi fejlődés összefüggésében több szerző is kiemeli a versenyképesség fontosságát a területi konvergencia elérésében (Rusu 2017, Alexa et al. 2017). Mereuta (2007) a regionális versenyképességet a versenyképesség szintjét befolyásoló tényezők összességéként definiálja, míg Ratkauskas (2008) háromdimenziós mutatóként határozza meg, amely magában foglalja a domináns tevékenységeket, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat, a jogi, pénzügyi és természeti erőforrásokat, valamint a földrajzi elhelyezkedést is, amely szintén jelentős tényező.

A másik meghatározó tanulmánycsoportba tartoznak azok, amelyek a foglalkoztatás, a társadalmi környezet és a lakosság jóléte alapján értékelik a versenyképességet. Ezek közül kiemelkedik Camagni és Capello 2008-ban publikált munkája, amely lényeges hatással volt a regionális versenyképességet mérő későbbi kutatásokra. Ők a regionális versenyképességet úgy definiálják, mint egy régió képességét arra, hogy a nemzetközi versenynek kitéve fenntarthatóan magas jövedelmi és foglalkoztatási szintet tartson fenn. Két tanulmány a versenyképesség dimenzióit az életszínvonal növelésének céljaként határozza meg (Gagarina et al. 2016, Vukovic et al. 2016), míg Fridman et

al. (2017) ehhez hozzáteszi, hogy más régiókhoz képest kell jobb életminőséget biztosítani. Ez a megközelítés közel áll Martincik és Slehoferová (2014) meghatározásához, akik hangsúlyozzák, hogy a regionális versenyképesség nem csak a versenyképességre való képességet jelenti, hanem a gazdasági dimenzió túl az életkörülmények és a jövőbeli növekedési potenciál terén való versenyképességet is. Az erőforrások megszerzése és fenntartható gazdálkodása szintén elengedhetetlen az életminőség javításához, és bizonyos kutatások szerint a versenyképesség egyik fő mozgatórugója (Charles – Sei 2019, Polyakova et al. 2019, Judrupa et al. 2021). A jólét és a jóllét mellett sok esetben a versenyképesség sikereinek eredményeként a vállalkozások termelékenységének növekedését is megfigyelik (Benzaquen et al. 2010, Čučković et al. 2013). Ehhez a régióknak megfelelő és kedvező üzleti környezetet kell teremteniük (Sánchez de la Vega et al. 2019). Egy közpolitika-központú kutatás szerint a közpolitikák az erőforrások kezelése révén jólétet teremtenek a régió polgárai számára (Carpio et al. 2023). A fenntartható fejlődés önmagában csak Sorokhov (2007) munkájában szerepel a regionális versenyképesség definíciójában, aki szerint a versenyképesség egy régió gazdaságának azon képessége, hogy fenntarthatóan fejlődjön, részt vegyen a nemzetközi piacon és magas életszínvonalat biztosítson.

A regionális versenyképesség mérésének módszertanai

A regionális versenyképességet vizsgáló tanulmányok jelentős része nem hivatkozik, azaz nem alapoz korábbi módszertanokra, míg 22,5 százalékuk korábbi méréseket alkalmaz, 31,3 százalékuk pedig átfogó módszertani áttekintést nyújt. Az RCI (Regional Competitiveness Index) és GCI (Global Competitiveness Index) indexek meghatározó hatást gyakorolnak 1 kutatásokra: a vizsgált tanulmányok 25 százaléka hivatkozik ezekre, nyolc tanulmány teljes mértékben az RCI-re épül, három pedig a GCI-re. A GCI és az RCI módszertanának részletes bemutatását e tanulmány nem tárgyalja, mivel ezek viszonylag ismertek a vonatkozó kutatásokban, és nyilvánosan elérhetők, így meglehetősen populáris indexeknek számítanak. Több kutatás továbbfejlesztett vagy korábban publikált módszertant alkalmaz új kontextusban (pl. Tan és Cher 2017; Kovács et al. 2023). A vizsgált szakirodalom túlnyomórészt kvantitatív módszertanra épül; egyetlen tanulmány egészíti ki kvalitatív elemmel, dokumentumelemzéssel (Kontenkova et al. 2019).

A kutatások 62,5 százaléka indikátoralapú vagy kompozit indexet alkalmaz, 10 százaléka ökonometriai modelleket, míg 27,5 százalék egyéb módszereket, mint klaszterelemzés, shift-share elemzés, ELECTRE-alapú teljesítménymodell, adatburkoló módszer (*data envelopment*) vagy STATIS-módszerek. Több tanulmány statisztikai és ökonometriai modellek kombinációját alkalmazza (pl. Camagni–Capello 2008; Melecky–Nevima 2011; Alexa et al. 2019; Bocci et al. 2022). Az ökonometriai elemzések gyakran paneladat-modellekre és térbeli regressziókra épülnek.

A legnagyobb módszertani csoportot a kompozit indexek képezik. E tanulmányok közös jellemzője az indikátorok kiválasztása, dimenziókba sorolása és a súlyozott vagy súlyozatlan aggregálás alapján történő rangsorképzés. Egyes kutatások specifikus tényezőkre koncentrálnak, mint az intézményi környezet (Kuliazhnova 2011), vállalatok hatása (González-Pernía et al. 2012; Fantechi–Fratesi 2022), infrastruktúra (Komarova et al. 2014) vagy az innováció szerepe (Fridman et al. 2014). Főkomponens-analízist (PCA) két tanulmány alkalmaz (Catalán 2021; Moirangthem–Nag 2023). Hat tanulmány kifejezetten az RCI vagy GCI módszertanhoz igazított új alkalmazási területekkel járul hozzá a tudományos diskurzushoz.

A fenntarthatóság közvetlenül mindössze három tanulmány módszertanában jelenik meg (Ratkauskas 2008; Komarova et al. 2014; Rokotyanskaya 2015), amelyek a társadalmi és környezeti dimenziók beemelését hangsúlyozzák a versenyképességi indikátorokba.

A regionális versenyképesség indikátorai: a fenntartható fejlődés alappilléreinek megjelenése

A regionális versenyképesség fogalmának sokféle meghatározása miatt a jelentését legjobban az akadémiai körökben annak leírására használt különböző mutatók vizsgálatával lehet megérteni. A fenntartható fejlődésnek három dimenziója van: gazdasági, környezeti és társadalmi. A globális versenyképességi indexre (GCI) támaszkodó tanulmányok előnyt élvezhetnek a fenntarthatósági elvek alkalmazásában, mivel ez a módszer 2012-től kifejezetten figyelembe veszi a fenntarthatóságot. A GCI-t kétszer szorozzák meg: először a környezeti fenntarthatósági együtthatóval, majd a társadalmi fenntarthatósági együtthatóval, és a két eredmény átlaga adja a végső versenyképességi pontszámot (WEF 2012). Az alábbiakban a 80 vizsgált tanulmányban használt mutatókat a fenntartható fejlődés három dimenziója mentén vizsgálom, az aldimenziókat a szakirodalomban való megjelenésük alapján kerültek kialakításra. Ez előnyös módszer, mert egyrészt a változók különböző területi egységek esetében sokszor eltérhetnek, másrészt egy tanulmányban egy dimenzió több mutatót is tartalmazhat, így az eredmények összesítése és összehasonlíthatósága megvalósítható.

Független- és magyarázó változók

A független változók relevánsak az ökonometriai módszertant alkalmazó tanulmányok számára, de fontosak azoknál is, amelyek valószínűségi statisztikai módszerekkel vizsgálják a versenyképességet. Az egyik leggyakoribb változó a GDP (bruttó hazai termék) vagy az egy főre jutó GDP. Ezek először Rolínek és Řehoř 2008-ban publikált tanulmányában jelennek meg, valamint az egy alkalmazottra jutó GDP és egyéb foglalkoztatási változók. Melecky és Nevima (2011) szintén elsősorban jövedelmi és fogyasztási mutatókat használtak, beleértve a háztartások nettó jövedelmét, míg Nevima (2011) több GDP-alapú változót alkalmaz a modellben (GDP, bruttó

állóeszköz-felhalmozás, kutatás-fejlesztésre fordított bruttó hazai kiadások, nettó rendelkezésre álló jövedelem). Alexa és társai (2019) modellje a régió gazdasági növekedési ütemét tartalmazza magyarázó változóként.

A gazdasági pillér

A vizsgált szakirodalomban túlsúlyban vannak a gazdasági indikátorokra épülő kutatások (2. táblázat). A GDP hét tanulmányban is megjelenik, rendszerint oktatási, foglalkoztatási és üzleti mutatókkal együtt. Kovács és szerzőtársai (2023) a regionális versenyképességet a bruttó regionális termék (GRP) révén, a munkatermelékenység és a foglalkoztatási ráta összefüggésében értelmezik.

A külkereskedelem intenzitása, illetve az ipari és infrastrukturális tényezők szerepe szintén hangsúlyos (pl. Víturka 2007; Odehnal et al. 2012; Charles – Díaz 2016). Ugyanakkor az infrastruktúra nem kizárólag ipari dimenzióként jelenik meg: Tan et al. (2017) az életminőséggel, valamint a fizikai és technológiai infrastruktúrával összefüggésben vizsgálja azt.

A gazdasági dimenziókhoz jellemzően a foglalkoztatással kapcsolatos mutatók is társulnak, ideértve a foglalkoztatási és munkanélküliségi rátát, a munkatermelékenységet, a vezetői pozíciók arányát, illetve a nők foglalkoztatását (pl. Huggins et al. 2009; Muntean et al. 2010). A jövedelmi mutatók – bruttó és nettó keresetek, háztartási bevételek – a megélhetési viszonyok mérésére szolgálnak (pl. Scaccabarozzi et al. 2022).

Az innováció a versenyképesség kiemelt területe: a legtöbb tanulmány K+F ráfordításokat alkalmaz indikátorként (pl. Koisoava et al. 2019), míg a szabadalmak és a felsőoktatás teljesítményét mérő mutatók ritkábban fordulnak elő (pl. Lengyel – Rechnitzer 2013; Huggins – Izushi 2009).

2. táblázat: A gazdasági pillér indikátorai a vizsgált szakirodalmakban.

Aldimenzió	Gazdasági indikátorok
Jövedelem	Átlagos bruttó/nettó havi kereset, átlagjövedelem, a háztartások rendelkezésre álló jövedelme, háztartási kiadások
Ipar	Ipari teljesítmény, ipari specializáció és összetétel
Infrastruktúra	Építkezés, infrastruktúra-fejlesztés, fizikai infrastruktúra és földrajzi elhelyezkedés, technológiai infrastruktúra, villamosenergia-termelés és -fogyasztás, turisztikai infrastruktúra, kommunikációs infrastruktúra, vasúti közlekedés minősége, modern útfelületek
Innováció	Technológiai szakadék, innovációs aktivitás, K+F kiadások állami és üzleti szektorban, foglalkoztatás a magas/közepes technológiai iparágakban, szabadalmak száma, állami kiadások oktatásra, egyetemi végzősök, tudásforrások (kutatási és tudományos infrastruktúra), együttműködés kutatóintézetekkel, innovatív termékek és szolgáltatások
Befektetések és üzleti környezet	Beruházási aktivitás, külföldi befektetések, magántőke-beruházások, versengő és kézzelfogható termékek, régió részesedése a termékcsoportok teljes exportjában, termékcsoport aránya a régió teljes exportjában, ingatlanárak, vállalkozói környezet, üzleti hatékonyság, vállalkozások száma, vállalkozók száma, jövedelmezőség, fogyasztói árindex
Állások és munkaerő	Alkalmzottak száma, termelési egységre jutó munkaerőköltség, női foglalkoztatottság, foglalkoztatási és munkanélküliségi ráta, ifjúsági munkanélküliség, munkaerőpiac rugalmassága
Produktivitás	GDP, GDP/fő, GDP/munkavállaló, GRP
Kereskedelem	Külkereskedelmi fejlődés és intenzitás, nemzetközi gazdasági kapcsolatok, pénzügyi források

Összeállította és szerkesztette a szerző.

A társadalmi pillér indikátorai

A fenntarthatóság társadalmi pillérébe gyakorlatilag bármely olyan indikátor beletartozhat, amely hatással van a társadalmi igazságosságra, jólétre és prosperitásra, vagy amely a kormányzatok gondoskodási politikáit írja le (3. táblázat). A vizsgált tanulmányok jelentős része kevesebb figyelmet fordít a társadalmi dimenzióra, gyakran csupán a jövedelmi és oktatási mutatókra korlátozódnak, amelyek közvetlen hatással lehetnek a regionális gazdasági versenyképességre. Bár egy tanulmány nem számol a társadalmi tényezőkkel a versenyképességet befolyásoló elemek között, a SWOT-elemzésben a szociális beruházások hiányát a régió gyengeségeként azonosítják (Krasavin – Krasavina 2015).

Egyes kutatások különböző komponenseket tőkeként definiálnak (Benzaquen et al. 2010; Barkley – Dudensing 2011), és ezek hangsúlyosan társadalmi vonatkozásaé rendelkeznek. A foglalkoztatással összefüggő tényezők egyes esetekben társadalmi

dimenzióként jelennek meg (Lengyel – Rechnitzer 2013; Pirvu – Radoi 2019), jelen kutatás azonban ezeket a gazdasági dimenzióba sorolja.

A kulturális aspektusok különösen fontosak a gazdaságilag differenciált régiók versenyképessége szempontjából (Polyakova et al. 2019). A litván régiók versenyképességi indexében a kultúra történelmi örökséget, vallási és erkölcsi értékeket is magában foglal, mint a helyi közösségformálás tényezőit (Snieska – Bruneckiene 2009). Más kutatásokban a kultúra versenyelőnyt jelentő kulturális tőkeként jelenik meg (Benzaquen et al. 2010), de nem kerül be az indikátorrendszerbe. Bruneckiene et al. (2012) tanulmánya a kulturális aspektusokat szélesebb körben vizsgálja, sporttal és annak hagyományaival, valamint kulturális infrastruktúrával kiegészítve.

A demográfiai és humán erőforrás mutatók gyakran összekapcsolódnak a foglalkoztatási viszonyokkal, mivel kedvező demográfiai jellemzők ösztönözhetik a vállalkozásalapítást. A leggyakoribb demográfiai mutató a népességszám, de a természetes szaporodás (Odehnal et al. 2012) és a korstruktúra (Martincík – Slehoferová 2014) is informatív. Néhány tanulmány migrációt (Snieska – Bruneckiene 2009; Odehnal et al. 2012) vagy bevándorlást (Gagarina et al. 2016) is indikátorként használ.

Az oktatás kiemelt szerepet kap a regionális versenyképességi indexekben, mivel a magasán képzett lakosság innovatív munkahelyekre pályázhat, míg az alacsony iskolázottság gyakran a szegénységgel is összefügg (Lengyel – Rechnitzer 2013). Az oktatási szint mellett néhány tanulmány figyelembe veszi az oktatás költségét, olvasási és matematikai készségeket is. Bár az iskolázottság és a szegénység összefüggése régóta ismert, a szegénységgel közvetlenül összefüggő indikátorok (pl. szegénységi kockázat, alacsony munkaintenzitású háztartások) csak 2019 után jelennek meg a versenyképességi kutatásokban (Pirvu – Radoi 2019; Scaccabbarozzi et al. 2022). A lakhatás szintén alulreprezentált dimenzió, mindössze néhány tanulmányban szerepel (Martincík – Slehoferová 2014; Guliak 2017; Judrupa et al. 2021).

A kormányzati és intézményi aldimenzió Benzaquen et al. (2010) tanulmányában hangsúlyos, ahol a közbiztonság mellett az állam térbeli (épített környezetben való) jelenlétét is indikátorként értelmezik. Az igazságszolgáltatás függetlensége és az ügyek bírósági lezárásának aránya néhány kutatásban szintén megjelenik. A politikai helyzetre utaló indikátorok – mint például a korrupció mértéke vagy a politikusokba vetett bizalom – ritkábban fordulnak elő, és nem mindig világos, hogy pontosan mit mérnek.

Az egészségügyi dimenzió szórványosan jelenik meg: a leggyakoribb mutató a várható élettartam (Muntean 2010; Pirvu – Radoi 2019), de szerepel halandóság, elveszületések száma is – ezek inkább demográfiai jellegűek, mintsem közvetlen egészségügyi mutatók. Néhány tanulmány a betegségek számát (Loginov et al. 2016; Polyakova et al. 2019), illetve a betegség miatti hiányzások számát vizsgálja

(Martincík – Slehoferová 2014), ami a munkáltatók szempontjából releváns lehet. Az orvosok száma szintén egészségügyi indikátorként jelenik meg (Judrupa et al. 2021).

3. táblázat: A társadalmi pillér indikátorai a vizsgált szakirodalmakban.

Aldimenzió	Szociális (társadalmi) indikátorok
Kultúra	Kulturális infrastruktúra és létesítmények , aktív kulturális és sportélet, kiadott publikációk , művészetre és szabadidőre fordított kiadások, turiszták, történelem és hagyományok, erkölcsi értékek, vallás
Demográfia és emberi erőforrás	Népesség, természetes népességnövekedés , élveszületések, a lakosság korösszetétele, a lakosság képzettsége, lakosság vándorlása, bevándorlási ráta
Oktatás	Állami kiadások az alap- és középfokú oktatásra , végzősök száma, szakképzési központok, átképző központok, olvasási és matematikai szövegértés az alap- és középfokú iskolákban
Kormányzás és intézmények	Közbiztonság (bűncselekmények, szabálysértések, terrorizmus), az állam jelenléte (épített szociális intézmények jelenléte), formalitás és szabályozottság mértéke , fiskális autonómia, igazságszolgáltatás (megoldott bírósági ügyek és igazságszolgáltatás függetlensége), internetelérés jó szintje, korrupció szintje, politikusokba vetett bizalom, intézményekbe vetett bizalom, tulajdonjogok biztonsága, a szürkegazdaság aránya az üzleti tevékenységekben
Egészség	Csecsemőhalandóság, várható élettartam , halandóság, egészségügyi ellátás, átlagos munkaképtelenség betegség miatt, gyermekek alultápláltsága, egészségügyi költségvetési kiadások , fogorvosok, orvosok és gyógyszereszek száma, egészségbiztosítási rendszerek, betegségek, megbetegedések esetszáma
Lakhatás	Önkormányzati lakás- és közüzemi ellátás , lakások és házak száma, ezer főre jutó befejezett lakások, lakásállomány
Szegénység	Szegénység és társadalmi kirekesztés kockázata, alacsony munkaintenzitású háztartások

Összeállította és szerkesztette a szerző.

A környezeti pillér indikátorai

A legtöbb tanulmány mellőzi a környezeti pillért az indikátorrendszerekben (4. táblázat). Mindössze egyetlen, éghajlattal kapcsolatos indikátor jelenik meg, és csak kis számú mutató utal földrajzi tényezőkre. Az erdőgazdálkodás és a mezőgazdaság valamivel hangsúlyosabban szerepel, de ez elsősorban gazdasági hasznuknak köszönhető.

A környezetszennyezés kapcsán a levegőbe kibocsátott szennyező anyagokat tüntetik fel (Odehnal et al. 2012; Martincík – Slehoferová 2014; Loginov et al. 2016), míg

a víz esetében több mutatót is alkalmaznak, különösen a szennyvízkezelés területén. A hulladék kapcsán két tanulmány az újrahasznosítást is versenyképességi indikátorként értelmezi, ami pozitív fejlemény.

A környezeti fenntarthatóság számos aspektusa – mint például a biodiverzitás, az ökoszisztéma-szolgáltatások vagy a megújuló energiaforrások használata – nem kerül tárgyalásra. Összességében elmondható, hogy a környezeti indikátorok erősen alulreprezentáltak, és a legtöbb indikátorrendszer figyelmen kívül hagyja őket.

4. táblázat: A társadalmi pillér indikátorai a vizsgált szakirodalmakban.

Aldimenzió	Környezeti indikátorok
Klíma	Kedvező éghajlat, földrajzi elhelyezkedés, földrajzi helyzet előnyei
Zöld- és mezőgazdasági infrastruktúra	Erdőgazdálkodás, mezőgazdasági területek, környezeti minőség
Szennyezés	Szennyező anyagok és szén-dioxid kibocsátása a légkörbe
Hulladék és szennyvíz	Hulladékkezelés, veszélyes hulladék, másodlagos nyersanyagok és ipari hulladék keletkezése és hasznosítása, városi hulladék újrahasznosítása, kibocsátott szennyvíz mennyisége
Víz	Teljes vízellátás, vízellátási és hulladékgazdálkodási beruházások

Összeállította és szerkesztette a szerző.

KONKLÚZIÓ

Egy szisztematikus irodalmi áttekintés során 80, 2007 és 2023 között megjelent tudományos cikk alapján vizsgáltam, hogyan jelennek meg a fenntartható versenyképesség dimenziói a témaválasztásban, elméleti keretekben és indikátorokban. Azok a tanulmányok, amelyek saját meghatározást adnak a regionális versenyképességre, jellemzően hosszú távú fenntarthatóságra törekednek, és elsődleges célként a helyi lakosság életminőségének javítását fogalmazzák meg. A vizsgált publikációk földrajzi fókusza erősen Európa-központú; például az afrikai régiók teljesen hiányoznak az elemzett irodalomból. A legtöbb tanulmány célja egy regionális versenyképességi mérési módszertan kidolgozása, de ezek ritkán foglalkoznak mélyebben a fenntarthatósági szempontokkal. A módszertant tekintve legtöbb esetben kompozit indikátorokat alkalmaznak (gyakran a közismert GCI vagy RCI alapján), de ökonometriai és DEA típusú módszerek is megjelennek.

A háromdimenziós (gazdasági, társadalmi, környezeti) fenntarthatósági modell csak részlegesen épül be a regionális versenyképesség koncepciójába. A gazdasági dimenzió dominál – különösen az innováció és termelékenység –, ami nem meglepő, hiszen a versenyképesség definíciója eleve gazdasági fókuszú. A társadalmi dimenzióban az oktatás és a kormányzás hangsúlyos, míg a szegénység és a lakhatási

kérdések alulreprezentáltak. A környezeti dimenzió alig képviselteti magát; leggyakrabban a hulladékgazdálkodás mutatói kerülnek be az indexekbe, elvéve pedig a vízgazdálkodás és a szennyezőanyagok kibocsátása tűnik fel néhány kutatásban. A jövő kutatási kérdése lehet, hogy ezek a háttérbe szorított tényezők beépíthetők-e a regionális versenyképesség értelmezési keretébe, vagy a fenntarthatóság és az élhetőség kutatási irányai megfelelően lefedik-e ezeket a területeket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Akpınar, M., Can, Ö., & Mermercioglu, M. (2017). Assessing the sources of competitiveness of the US states. *Competitiveness Review: An International Business Journal*, 27(2), 161–178. <https://doi.org/10.1108/CR-02-2016-0014>
- Anastasia B., & Valentyna Z. (2020, January 1). FORMATION OF REGIONAL STRATEGIES OF COMPETITIVENESS ENHANCEMENT ON BASE OF CLUSTER ANALYSIS INTERPRETATION RESULTS. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*, 10 (1), 34.
- Aria, M., Gaeta, G. L., & Marani, U. (2019). Similarities and Differences in Competitiveness Among European NUTS2 Regions: An Empirical Analysis Based on 2010–2013 Data. *Social Indicators Research: An International and Interdisciplinary Journal for Quality-of-Life Measurement*, 142(1), 431–450. https://ideas.repec.org/a/spr/soinre/v142y2019i1d10.1007_s11205-018-1909-0.html
- Barkley, D. L., & Dudensing, R. M. (2011). Industrial Legacy Matters: Implications for the Development and Use of Indices of Regional Competitiveness. *Economic Development Quarterly*, 25(2), 130–142. <https://doi.org/10.1177/0891242410393951>
- Birnie, E., Johnston, R., Heery, L., & Ramsey, E. (2019). A critical review of competitiveness measurement in Northern Ireland. *Regional Studies*, 53(10), 1494–1504. <https://doi.org/10.1080/00343404.2019.1569757>
- Bocci, L., D'Urso, P., Vicari, D., & Vitale, V. (2024a). A Regression Tree-Based Analysis of the European Regional Competitiveness. *Social Indicators Research*, 173(1), 137–167. <https://doi.org/10.1007/s11205-021-02869-3>
- Bocci, L., D'Urso, P., Vicari, D., & Vitale, V. (2024b). A Three-Way Approach for Defining Competitiveness Indexes of the European Regions (NUTS-2). *Social Indicators Research: An International and Interdisciplinary Journal for Quality-of-Life Measurement*, 173(1), 305–349. https://ideas.repec.org/a/spr/soinre/v173y2024i1d10.1007_s11205-021-02839-9.html
- Boschma, R. A. (2004). Competitiveness of Regions from an Evolutionary Perspective. *Regional Studies*, Vol. 38.9, pp. 1001–1014. <https://doi.org/10.1080/0034340042000292601>
- Bruneckiene, J., Čincikaitė, R., & Kilijonienė, A. (2012). Miestų konkurencingumo vertinimo nacionaliniu ir tarptautiniu mastu ypatumai. *Engineering Economics*, 23(3), 256–270. <https://doi.org/10.5755/j01.ee.23.3.1272>
- Bruneckiene, J., Čincikaitė, R., & Kilijonienė, A. (2012). The Specifics of Measurement the Urban Competitiveness at the National and International Level. *Engineering Economics*, 23(3), 256–270. <https://doi.org/10.5755/j01.ee.23.3.1272>
- Camagni, R. (2002). On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading? *Urban Studies*, 39(13), 2395–2411. <https://doi.org/10.1080/0042098022000027022>
- Carpio, L. D., Feldman, P. M., & Avolio, B. (2023). Measuring Regional Competitiveness. *Global Business Review*, 09721509221145445. <https://doi.org/10.1177/09721509221145445>
- Charles, V., & Díaz, G. (2017). A Non-radial DEA Index for Peruvian Regional Competitiveness. *Social Indicators Research*, 134(2), 747–770. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1444-9>
- Charles, V., & Sei, T. (2019). A two-stage OGI approach to compute the regional competitiveness index. *Competitiveness Review: An International Business Journal*, 29(2), 78–95. <https://doi.org/10.1108/CR-08-2017-0050>
- Charles, V., & Zegarra, L. F. (2014). Measuring regional competitiveness through Data Envelopment Analysis: A Peruvian case. *Expert Systems with Applications*, 41(11), 5371–5381. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2014.03.003>
- Chitea, M. A. – Dona, I. (2017). Evaluatia On Macro Regional Competitiveness in Romania. Case Study: Macro Region 1. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development* 17 (1), 91–98.
- Choi M. C., & Kim S. H., (2019). Improvement of Jeju regional competitiveness by comparing with Canton de Vaud, Switzerland. *The Asian International Journal of Life Sciences*. 18(1), 233-242.
- Choi, M.-C. (2019). A Study on the Regional Competitiveness of Hawaii. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 28(3), 190–196. <http://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/301>
- Chrobocińska, K. (2021). Comparative Analysis of Regional Competitiveness in Poland from 2010–2019 in the Context of the Concept of Sustainable Development. *Sustainability*, 13(6), 3202. <https://doi.org/10.3390/su13063202>
- Ckilian, N. M. (2009). External Competitiveness of the Romanian Regions and Counties. *Journal for Economic Forecasting*, 6(3), 153–166. <https://ideas.repec.org/a/tjr/romjef/v6y2009i3p153-166.html>
- Čučković, N., Jurin, K., & Vučković, V. (2013). Measuring regional competitiveness: the case of Croatia. *Southeast European and Black Sea*

- Studies*, 13(4), 503–523. <https://doi.org/10.1080/14683857.2013.859813>
- Diana, A., Laura Mariana, C., Adina Viorica, R., & Monica Ioana, P. S. (2019). Economic Growth, Competitiveness and Convergence in the European Regions. A Spatial Model Estimation. *ECONOMIC COMPUTATION AND ECONOMIC CYBERNETICS STUDIES AND RESEARCH*, 53(1/2019), 107–124. <https://doi.org/10.24818/18423264/53.1.19.07>
- Doyle, E., & Perez-Alaniz, M. (2017). From the Concept to the Measurement of Sustainable Competitiveness: Social and Environmental Aspects. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 5(4), 35–59. <https://doi.org/10.15678/EBER.2017.050402>
- Fantechi, F., & Fratesi, U. (2024). Measuring competitiveness differentials inside the same region: a propensity-score matching approach. *Social Indicators Research*, 173(1), 109–135. <https://doi.org/10.1007/s11205-022-02908-7>
- Fernandez, E., Navarro, J., Duarte, A., & Ibarra, G. (2013). Core: A decision support system for regional competitiveness analysis based on multi-criteria sorting. *Decision Support Systems*, 54(3), 1417–1426. <https://doi.org/10.1016/j.dss.2012.12.009>
- Fleischer T. (2014): A fenntarthatóság fogalmáról. In: Közszolgálat és fenntarthatóság. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, pp. 9-24. ISBN 978-615-5491-64-1
- Fridman, Yu. A., Rechko, G. N., & Pimonov, A. G. (2012). Competitive advantages and innovation in regional economies. *Regional Research of Russia*, 2(3), 206–213. <https://doi.org/10.1134/S2079970512030021>
- Fridman, Yu. A., Rechko, G. N., & Pimonov, A. G. (2017). Competitive positions of a region in innovative economic development. *Regional Research of Russia*, 7(4), 333–341. <https://doi.org/10.1134/S2079970517040037>
- Gagarina, G. Y., Moiseev, N. A., Ryzhakova, A. V., & Ryzhakov, G. V. (2016). Estimation and forecast of regional competitiveness level. *Economy of Region*, 1040–1049. <https://doi.org/10.17059/2016-46>
- Gavurova B., Soltes M., & Kovac V. (2017, September 1). APPLICATION OF CLUSTER ANALYSIS IN PROCESS OF COMPETITIVENESS MODELLING OF SLOVAK REPUBLIC REGIONS. *Transformation is Business & Economics*, 16(3), 42.
- González Catalán, S. A. (2021). Regional Competitiveness in Latin America: A Comparative Study of the Key Elements for Regional Performance. *Investigaciones Regionales - Journal of Regional Research*, 50, 125–146. <https://doi.org/10.38191/iirr-jorr.21.014>
- González-Pernía, J. L., Peña-Legazkue, I., & Vendrell-Herrero, F. (2012). Innovation, entrepreneurial activity and competitiveness at a sub-national level. *Small Business Economics*, 39(3), 561–574. <https://doi.org/10.1007/s11187-011-9330-y>
- Guliak, R. (2017). New Resonance Approach to Competitiveness Interventions in Lagging Regions: The Case of Ukraine before the Armed Conflict. *Review of Economic Perspectives*, 17(1), 25–56. <https://doi.org/10.1515/revepcp-2017-0002>
- Huggins, R., & Izushi, H. (2009). Regional Benchmarking in a Global Context: Knowledge, Competitiveness, and Economic Development. *Economic Development Quarterly*, 23(4), 275–293. <https://doi.org/10.1177/0891242409347896>
- Huggins, R., Izushi, H., Prokop, D., & Thompson, P. (2014). *Regional Competitiveness, Economic Growth and Stages of Development* (SSRN Scholarly Paper No. 2554326). <https://papers.ssrn.com/abstract=2554326>
- Judrupa, I., Senfelde, M., & Juščius, V. (2021). Evaluation of the Competitiveness of Statistical Regions in Latvia Using Official Statistical Information. *Engineering Economics*, 32(2), 154–164. <https://doi.org/10.5755/j01.ee.32.2.27979>
- Kalyuzhnova, N. (2011). Institutes of regional development and competitiveness in the conditions of modernization. *Economy of Region*, 1(2), 57–65. <https://ideas.repec.org/a/ura/eregj/v1y2011i2p57-65.html>
- Kirjavainen, J., & Saukkonen, N. (2020). Sustainable Competitiveness at the National, Regional, and Firm Levels. In W. Leal Filho, A. M. Azul, L. Brandli, P. G. Özuyar, & T. Wall (Eds.), *Responsible Consumption and Production* (pp. 740–751). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-95726-5_4
- Koišová, E., Grmanová, E., Škrovánková, K., & Kostrová, J. (2019). Competitiveness of Regions in the Visegrad Group Countries. *Engineering Economics*, 30(2), 203–210. <https://doi.org/10.5755/j01.ee.30.2.21746>
- Komarova, V. N. (2014). An Infrastructure Factor in Regional Competitiveness. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. <https://doi.org/10.5901/mjss.2014.v5n18p355>
- Korcelli-Olejniczak, E., Piotrowski, F., & Melnyk, M. (2023). Functional polarization of Poland's North-Eastern small towns in the light of R. Camagni's concept of territorial competitiveness. *Geographia Polonica*, 95(4), 327–346. <https://doi.org/10.7163/GPol.0239>

- Kotenkova, S., Varlamova, J., Larionova, N., & Rudaleva, I. (2019). INTEGRATED ASSESSMENT OF THE RUSSIAN ECONOMY COMPETITIVENESS. *Gênero & Direito*, 8(6). <https://doi.org/10.22478/ufpb.2179-7137.2019v8n6.49205>
- Kovács, P., Bodnár, G., & Lengyel, I. (2023). Relationships between factors of regional competitiveness in Central and Eastern Europe. *JOURNAL OF INTERNATIONAL STUDIES*, 16(3), 78–96. <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2023/16-3/4>
- Kramulová, J., & Jablonský, J. (2016). AHP model for competitiveness analysis of selected countries. *Central European Journal of Operations Research*, 24(2), 335–351. <https://doi.org/10.1007/s10100-015-0394-7>
- Krasavin, E. M., & Krasavina, R. A. (2015). Industrial Region: Evolutionary and Innovational Ways of Creation of Competitive Advantages. *Asian Social Science*, 11(6), p302. <https://doi.org/10.5539/ass.v11n6p302>
- Krugman, P. (1994): Competitiveness: A Dangerous Obsession. *Foreign Affairs* 73(2), pp. 28-44. <https://doi.org/10.2307/20045917>
- Lengyel I. (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 47, pp. 962-987.
- Lengyel, I., & Rechnitzer, J. (2013). Drivers of Regional Competitiveness in the Central European Countries. *Transition Studies Review*, 20(3), 421–435. <https://doi.org/10.1007/s11300-013-0294-2>
- Limonov, L. E., & Rastvortseva, S. N. (2011). Evaluation of the branch competitiveness of the regions of the Central Federal District in 2005–2009 using the shift-share analysis. *Regional Research of Russia*, 1(4), 297–318. <https://doi.org/10.1134/S2079970511040083>
- Litva, D. (2017). Impact of European Integration on Competitiveness of Czech Regions. *Business, Management and Education*, 15(2), 227–241. <https://doi.org/10.3846/bme.2017.371>
- Liu, X., Ni, P., Niu, F., Li, B., & Li, Q. (2021). Research on the Coordinated Development of Global Urban Economic Competitiveness: Based on a Sample of 1007 Cities. *Complexity*, 2021(1), 5888549. <https://doi.org/10.1155/2021/5888549>
- Loginov, M. P., Noeva, E. E., Volkovitchkaia, G. A., Murinovich, A. A., & Serebrennikova, A. I. (2018). Competitiveness-based Typology of the Russian Regions. *European Research Studies Journal*, XXI(Special 2), 787–796. <https://ideas.repec.org/a/ers/journl/vxxiy2018ispecial2p787-796.html>
- Macerinskiene, I., & Sakhanova, G. (2011). National Economy Competitiveness of Kazakhstan Republic. *Engineering Economics*, 22(3), 292–299. <https://inzeko.ktu.lt/index.php/EE/article/view/519>
- Maria, B. C., & Alina, R. (2021). Analysis of Romania's Performance in the Implementation of European Strategies for Innovation and Competitiveness at Country Level. *European Journal of Interdisciplinary Studies*, 01. <https://ideas.repec.org/a/jis/ejistu/y2021i01id466.html>
- Martinčík, D., & Šlehoferová, M. (2014). Competitiveness and convergence of czech regions: persistence of discrepancies. *E+M Ekonomie a Management*, XVII(2), 14–33. <https://doi.org/10.15240/tul/001/2014-2-002>
- Melecky, L. - Nevima, J. (2011). Application of Econometric Panel Data Model for Regional Competitiveness Evaluation of Selected EU 15 Countries. *Journal of Competitiveness*, 23 – 38.
- Mereuta, C., Albu, L. L., Iordan, M., & Chilian, M. N. (2007). A Model to Evaluate the Regional Competitiveness of the EU Regions. *Journal for Economic Forecasting*, 4(3), 81–102. <https://ideas.repec.org/a/rjr/romjef/v4y2007i3p81-102.html>
- Michalek, J., Odehnal, J., & Sedlacik, M. (2012). A Competitiveness Evaluation of the Ukrainian Regions. *Engineering Economics*, 23(4), 406–413. <https://doi.org/10.5755/j01.ee.23.4.1296>
- Moirangthem, N. S., & Nag, B. (2023). Developing a competitiveness index at sub-national level for India: an economic growth measure. *International Journal of Emerging Markets*, 18(10), 4481–4503. <https://doi.org/10.1108/IJOEM-02-2021-0209>
- Muntean, C.M., Nistor, R., Nistor, C. (2010). Competitiveness of developing regions in Romania. *Wseas Transactions on Business and Economy*, 3 (7), 252–261.
- Nevima, J. (2012). Visegrad Four Countries – Case Study of Econometric Panel Data Model for Regional Competitiveness Evaluation. *Journal of Competitiveness*, 4(4), 3–15. <https://doi.org/10.7441/joc.2012.04.01>
- Nguyen, H. P. (2009): Theoretical Frameworks of National Competitiveness. In *National Competitiveness of Vietnam: Determinants, Emerging Key Issues and Recommendations* (NED-New edition, o. 25–44). Peter Lang AG. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv9hj8tt.7>
- Palinchak, M., Tsalan, M., Brenzovych, K., Kucher, A., KajĂnek, T., & GreĂĂ, M. (2021). Competitiveness as the Basis of EU Regional Policy: Smart Specialization and Sustainability. *European Journal of Sustainable Development*, 10(4), 227–227. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2021.v10n4p227>
- Pirvu, R., & Radoi, I. M. (2019). THE IMPLICATIONS OF REGIONAL COMPETITIVENESS ON

- REGIONAL DEVELOPMENT POLICY AND ECONOMIC COHESION. *Theoretical and Practical Research in Economic Fields*, 10(1), 35–44. [https://doi.org/10.14505/tpref.v10.1\(19\).04](https://doi.org/10.14505/tpref.v10.1(19).04)
- Polyakova, A., Kolmakov, V., & Yamova, O. (2019). REGIONAL COMPETITIVENESS RESPONSE TO INNOVATION CHANGES: ISSUES OF EVALUATION. *Journal of Urban and Regional Analysis*, 11(2). <https://doi.org/10.37043/JURA.2019.11.2.3>
- Pronk, J. J. M., Haq, M. (1992). Sustainable development: from concept to action; the Hague report. The Hague : Dutch Ministry of Development Cooperation.
- Rahmat, S., & Sen, J. (2021). A MULTI-MODEL APPROACH TO ASSESS THE RELATIVE WEIGHTS AND SENSITIVITIES OF THE FACTORS OF REGIONAL COMPETITIVENESS. *Journal of Urban and Regional Analysis*, 13(1). <https://doi.org/10.37043/JURA.2021.13.1.3>
- Raiko, H., Vasylykivskiy, D., Kovalska, N., Shvets, I., Shvets, Y., Makarenko, S., Oliynyk, N., Rybachok, S., Kravchuk, O., & Kovalov, V. (2022). Integrated index of competitiveness as a basis for analysis of management systems for sustainable development of the territory. *International Journal of Economics and Business Research*, 24(1/2), 286. <https://doi.org/10.1504/IJEBR.2022.124297>
- Ríos-Flores, J. A. (2023). Regional competitiveness in Mexico, structural factors and knowledge activities: determinants and spatial effects 2003-2013. *Economía, Sociedad y Territorio*, 23(72), 377–403. <https://doi.org/10.22136/est20231834>
- Rokotyanskaya, V. V. (2015). The Development of Assessment of the Integral Coefficient of the Region's Competitiveness. *International Business Management* 9 (7), 1679 – 1685.
- Rolínek, L., & Rehoř, P. (2008). STRATEGIC MANAGEMENT AND MEASUREMENT OF COMPETITIVENESS OF REGIONS ON EXAMPLE OF COUNTRIES EU. *Journal of Central European Agriculture*, 9(1), 17–22. <https://jcea.agr.hr/en/issues/article/504>
- Roszko-Wójtowicz, E., & Grzelak, M. M. (2020). Macroeconomic stability and the level of competitiveness in EU member states: a comparative dynamic approach. *Oeconomia Copernicana*, 11(4), 657–688. <https://doi.org/10.24136/oc.2020.027>
- Rusu, M. (2017). Rurality and Competitiveness Typologies: Analysis at the County Level of Romania. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development* 17 (1), 367-374.
- Rutkauskas, A. V. (2008). On the sustainability of regional competitiveness development considering risk. *Technological and Economic Development of Economy*, 14(1), 89–99. <https://doi.org/10.3846/2029-0187.2008.14.89-99>
- Sánchez de la Vega, J. C., Buendía Azorín, J. D., Calvo-Flores Segura, A., & Esteban Yago, M. (2019). A new measure of regional competitiveness. *Applied Economic Analysis*, 27(80), 108–126. <https://doi.org/10.1108/AEA-07-2019-0010>
- Saubanov, K. R., Nikolaev, M. V., & Beliakin, A. M. (2019). INNOVATION RISKS IN THE PROCESS OF THE REGION'S COMPETITIVENESS MANAGEMENT. *Gênero & Direito*, 8(5). <https://doi.org/10.22478/ufpb.2179-7137.2019v8n5.48648>
- Scaccabarozzi, A., Mazziotta, M., & Bianchi, A. (2024). Measuring Competitiveness: A Composite Indicator for Italian Municipalities. *Social Indicators Research*, 173(1), 53–82. <https://doi.org/10.1007/s11205-022-02990-x>
- Shastitko, A. (2009). Competitiveness of the region: content, factors, policies. *Baltic Region*, 1, 1–25.
- Shorokhov, V. P., & Kol'kin, D. N. (2007). Assessing the competitive power of a region. *Studies on Russian Economic Development*, 18(1), 62–67. <https://doi.org/10.1134/S1075700707010078>
- Snieška, V., & Bruneckienė, J. (2009). Measurement of Lithuanian Regions by Regional Competitiveness Index. *Engineering Economics*, 61(1). <https://inze.ktu.lt/index.php/EE/article/view/11584>
- Ström, P., & Nelson, R. (2010). Dynamic regional competitiveness in the creative economy: can peripheral communities have a place? *The Service Industries Journal*, 30(4), 497–511. <https://doi.org/10.1080/02642060903067555>
- Sudarić T., Zmaić K., & Živić T. (2020, July 1). REGIONAL COMPETITIVENESS INDEX - THE CASE OF CROATIA. *Journal of Hygienic Engineering and Design*, 32, 59-68.
- Tan, K. G., & Merdikawati, N. (2015). Assessing regional competitiveness in Indonesia. *International Journal of Business and Systems Research*, 9(3), 273–296. <https://ideas.repec.org/a/ids/ijbsre/v9y2015i3p273-296.html>
- Tan, K. G., Randong, Y., & Cher, S. Y. W. (2017). Assessing regional competitiveness in greater China. *International Journal of Business and Globalisation*, 19(2), 291. <https://doi.org/10.1504/IJBG.2017.085913>
- Tan, K.G., Yuan, R., Yoong, W.C.S. and Yang, M. (2014) Annual Analysis of Competitiveness, Simulation Studies and Development Perspective for 34 Greater China Economies: 2000– 2010, World Scientific Publishing Company, Singapore.

- Valdivia, C. A., Benzaquen, J., Zegarra, L. A., & Carpio, L. A. del. (2010). *A competitiveness index for the regions of a country*. <https://hdl.handle.net/11362/11439>
- Viturka, M. (2007). Konkurenceschopnost regionů a možnosti jejího hodnocení [Competitiveness of regions and possibilities of its evaluation]. *Politická ekonomie*, 2007(5), 637–658. <https://ideas.repec.org/a/prg/jnlpol/v2007y2007i5id617p637-658.html>
- Vukovic, D; Markovic, D; Hanic, A. (2016). Snowflake model of regional competitiveness: Evidence from Serbia. *International Review*, 1–2, 59–73. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=899665>
- World Economic Forum (2012): Global Competitiveness Report 2012-2013.
- Žitek, V., & Klímová, V. (2015). The Competitiveness Index of Czech Regions. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 63(2), 693–701. <https://doi.org/10.11118/actaun201563020693>

2

TÖRTÉNELEM,
TÁVLATOK,
TANULSÁGOK

ALKONYI ZALÁN

„Keletiesíteni a keletet” – Orientalizációs csapdák Oroszország és Ukrajna kapcsán

BEVEZETÉS

A kelet önmaga számára is keletté válhat. E paradox állapot az orientalizáció egyik kevésbé vizsgált formája, amely nem csupán a Nyugat konstrukciója, hanem gyakran része azoknak a lokális ideológiai és nemzetépítési folyamatoknak is, amelyek maguk is „keleti” mivoltuk értelmezésére, vagy éppenséggel tagadására törekednek. A jelen tanulmány az orosz és ukrán identitásformálás példáján keresztül vizsgálja az orientalizmus és a posztkolonializmus módszertani csapdáit, és azt állítja, hogy a keleti szláv világ diszkurzív konstruálása nem illeszthető be maradéktalanul a nyugati gyarmatbirodalmak tapasztalataira épülő aktuális elméleti keretekbe.

A posztkolonializmus – mint a nyugati világ önkritikájának egyik fő irányzata – alapvetően a nyugat-európai gyarmatosító hatalmak történelmi tapasztalataiból származó fogalmkészletet kínál. Az orientalizmus, különösen Edward Said¹ klasszikus értelmezése nyomán, egy olyan tudás- és hatalmi rendszerként értelmezhető, amely a „Keletet” a „Nyugattól” való eltérésként, alávetett és egzotikus Másikként konstruálja meg. Ez az értelmezési keret azonban Kelet-Európa és a keleti szláv világ esetében hamar komoly metodológiai nehézségekbe ütközik. A térség nagyhatalma (az Orosz Birodalom) ugyanis nem alávetettje volt a nyugat-európai gyarmatosításnak, hanem aktív szereplője volt a saját birodalmi projektjének, miközben maga is a nyugati sztereotípiák

¹ Said 2003.

célpontjává, s végül a náciizmus kapcsán az imperializmus áldozatává is vált.² Ez a kettősség – amelyben Oroszország egyszerre orientalizáló és orientalizált, Ukrajna pedig kettős orientalizáció tárgya – új fogalmi megközelítéseket tesz szükségessé.

A keleti szláv népek geopolitikai és történelmi helyzete különösen érzékennyé teszi az olyan diskurzusok elemzését, amelyek vagy a Nyugatnak (illetve az ehhez fogalmilag kapcsolt politikai berendezkedéseknek) a felsőbbrendűségét sugallják, vagy az orosz imperializmus ideológiai konstrukcióit visszhangozzák. A felismerés, hogy a jelenlegi fogalomkészlet – a posztkoloniális és orientalista elméletek hagyományos nyugati változatai – elégtelenek a régió sajátosságainak megragadására, különösen fontos a jelenlegi orosz–ukrán háború kontextusában, ahol a nemzeti identitások, a történelmi narratívák és a nemzetközi politikai elemzések mind gyakran torzító, leegyszerűsítő nyelvi és terminológiai keretekbe szorulnak.

ELMÉLETI HÁTTÉR ÉS MÓDSZERTANI KIHÍVÁSOK

A posztkoloniális diskurzus a társadalomtudományban elsősorban nyugati eredetű kritikai reflexióként jelent meg, míg Kelet-Európában csak a kilencvenes évekre válik népszerű témává és napjainkra egyre több helyen válik a „nemzeti önértelmezés eszközévé”.³ Alapvetése, hogy a gyarmatosítás nem csupán katonai vagy gazdasági dominancia, hanem tudás- és nyelvformáló gyakorlat is volt, amely alapvetően határozta meg a világról alkotott képet, és azon keresztül a kolóniák identitását, történelmét, és önértelmezését. Edward Said *Orientalizmus* című műve e paradigma kiindulópontjává vált, amelyben a „Kelet” nem létező kulturális egységként, hanem a „Nyugat” önmeghatározásának függvényeként jelenik meg.

Said gondolatmenetének középpontjában Foucault hatalmi diskurzuselmélete⁴ áll, miszerint a tudás soha nem semleges leírás, hanem a hatalom kiterjesztésének eszköze. A „Kelet” tehát nem úgy jelenik meg a nyugati diskurzusokban, amilyen *ab ovo* valójában, hanem úgy, ahogy a Nyugat láttatni kívánja – gyakran alsóbbrendűként, irracionálisként, egzotikusként, avagy veszélyforrásként. Ez a konstrukció nemcsak a gyarmatosítás legitimációját szolgálta, hanem az önkép megerősítését is: a nyugati racionalitás és civilizáció ellentétéként működő orientalizált világ szolgált az ontológiai „másikként”.⁵

Bár e fogalmi keret eredetileg a Közel-Kelet és Dél-Ázsia vizsgálatára született, idővel megkétszerezte alkalmazni Kelet-Európa vonatkozásában is.⁶ Míg maga Said úgy vélte,

2 vö. Conelly 1999. 1-33.

3 Pálfalvi 2012. 25.

4 vö: Foucault 1995.

5 Said 2003. xx-xv. valamint uo. 20-26.

6 Bideleux 2015. 9-11.

hogya a Szovjetunióra nem alkalmazhatóak a felismerései,⁷ addig az ukrán és más poszt szovjet kontextusban már a kilencvenes években megjelent a posztkoloniális diskurzus és nagy népszerűsége tette szert.⁸ E kiterjesztési kísérletek azonban hamar felfedték a módszertani gyengeségeket. Kelet-Európa, különösen az orosz és ukrán térség esetében a gyarmati viszonyrendszer nem ilyen világosan definiálható.

Oroszország egyrészt nem alávettette, hanem inkább egy sajátos, kvázi-birodalmi struktúrájú centrum-periféria rendszer létrehozója volt, ugyanakkor a nyugati diskurzusokban maga is gyakran egzotizált, „ázsiai” karakterként jelent meg. Az angolszász rasszista hagyománytól Wittfogel marxista teoretikuson⁹ át egész napjainkig számos alkalommal igyekeztek különböző keletellenes előítéleteket valamiféle szakmai alapra helyezni, megindokolva a „keleti despotizmus” fogalmi fikciójának realitását.¹⁰

A fenti kettősség – ahol egy hatalom egyszerre gyarmatosító és orientalizált – radikálisan megkérdőjelezi a posztmodern metodológiai modell szimplifikáló bináris logikáját.

A posztkolonializmus alkalmazása ezen a ponton válik módszertanilag kétségessé. Míg a nyugat-európai gyarmatbirodalmak – például Nagy-Britannia vagy Franciaország – esetében a koloniális viszony tengerentúli, etnikailag is élesen elkülönülő és intézményesített rendszerként értelmezhető, addig az Orosz Birodalom belső telepes gyarmatosítása, valamint a szláv-szláv dominancia árnyaltabb, történetileg folytonosabb és ideológiailag messzemenőkéig komplexebb jelenség. A jelenséget a szakirodalom „belső kolonizációként” nevezi meg.¹¹ Ez a fogalom azt takarja, hogy nincs világosan elkülöníthető metropólia és kolónia, s maga az orosz nép is a gyarmati uralom áldozata.¹² Közismert, hogy az orosz arisztokrácia és nemesség a XIX. század folyamán úgy fedezi fel önnön népének paraszti kultúráját, mint más gyarmatbirodalmak a távoli „egzotikus” vidékeket.

Ennek következtében a posztkolonializmus nyelvezte – amely elsősorban a rabszolgatartás, faji szegregáció és tengerentúli elnyomás tapasztalatain alapszik – nem képes adekvát módon megragadni a keleti szláv világban zajló dominanciaviszonyokat.¹³

Ez ugyan egyelőre meglehetősen reflektálatlan a szakirodalomban, ám érdemes megjegyezni, hogy további nehézséget jelent az, hogy a posztkoloniális elmélet maga is

7 Said 2003. 10.

8 Pálfalvi 2012. 24-25.

9 Megjegyzendő, hogy bizonyos művek éppen problematikus mivoltuk miatt fordítják a tudományos gondolkodást újszerű kutatási irányokba. vö. Mote 1961.

10 ld. Szilágyi 2013. 43. de említendő Voltaire híres megjegyzése is arról, hogy amíg Franciaországban nem engedélyezik a Francia Enciklopédia kiadását addig a „szkiták” (vagyis az oroszok) uralkodója Katalin felajánlotta annak kiadását. Ez rámutat az ellentmondásra az oroszokkal és az Oroszországgal kapcsolatos sztereotípiák kapcsán. Ld. Jangfeldt 2024. 33.

11 A belső kolonizáció kérdése kapcsán vö. Etkind 2011. 62-83.

12 Gyóni 2015. 518-520.

13 vö. Babkou 2012. 27-41.

nyugati konstrukció. Miközben önkritikát gyakorol, nem képes kilépni abból a kognitív keretből, amely saját civilizációs és politikai előfeltevésein alapszik. A nyugati tudományosság által megalkotott kategóriák, beleértve a posztkolonializmust is, gyakran figyelmen kívül hagyják azokat a történelmi különbségeket és kulturális kontextusokat, amelyek például az orosz vagy az ukrán tapasztalatot jellemzik. Ezáltal a „kritikai” elmélet maga is újrakonstruálhatja azt a tudás/hatalom relációt, amelyet eredetileg le kívánt bontani. Ez különösen tettenérhető a szovjet utódállamok posztkoloniális diskurzusában.¹⁴

Ez a problematika különösen érzékenyen jelenik meg az orosz és ukrán történelmi narratívák elemzése során. Ukrajna poszt szovjet nemzetépítési diskurzusa gyakran él a koloniális elnyomás nyelvezetével, hogy leírja saját viszonyát Oroszországhoz.¹⁵ Ugyanakkor e narratívák egy része olyan dichotómiákra épít, amelyek maguk is orientalizálóak: az oroszot barbárként, despotikus keletként állítják szembe az európai, nyugatos ukrán identitással. Az ilyen megközelítések esetében tehát nem a posztkoloniális elmélet reflektív alkalmazásáról, hanem annak átideologizált és reduktív használatáról beszélhetünk.

Mindezek alapján kijelenthető, hogy a posztkolonializmust alkalmazni mechanikusan a keleti szláv világra torzító és politikai motivációktól terhes. Nemcsak a történelmi és geopolitikai különbségek miatt nem lehetséges, hanem azért sem, mert az idegen fogalmi apparátus maga is részese annak a diskurzív rendszernek, amely a vizsgált régiót konstruálja. Az elméleti keret nem csupán vizsgálati eszköz, hanem maga is politikai aktus – s így kritikája nem pusztán módszertani, hanem etikai és politikai kérdés is.

KETTŐS ORIENTALIZÁCIÓ ÉS EURO-ORIENTALIZMUS

A keleti szláv világ értelmezése a nyugati politikai és tudományos diskurzusokban hosszú ideje kettős torzításon megy keresztül. Egyfelől Oroszország, mint birodalom, saját uralmi diskurzusaiban maga is keletesíti a meghódított népeket – egzotikussá, alsóbbrendűvé, „másfélévé” téve őket saját belső periferiáján.¹⁶ Másfelől viszont a Nyugat ugyanilyen jelzőkkel illeti magát Oroszországot: barbárnak, irracionálisnak, sőt civilizációellenesnek konstruálja,¹⁷ miközben figyelmen kívül hagyja annak sajátos történelmi fejlődését és kulturális komplexitását. A kettős orientalizáció fogalma eközben Ukrajnát olyan térként mutatja be, amely e két mechanizmus metszéspontjában

¹⁴ Koplatadze 2019. 471-473.

¹⁵ ld. Oksamytna 2023. 497-512.

¹⁶ Kiváló monográfiában részletesen bontotta ezt ki Vera Tolz. vö. Tolz 2013.

¹⁷ Groys 2006. 228-233.

helyezkedik el – alávetettként az orosz dominanciában és lekicsinylett, ambivalens objektumként a nyugati észlelés horizontján.¹⁸

Ez a kettősség különösen élesen rajzolódik ki a jelenlegi orosz–ukrán háború diszkurzív hátterében. Oroszország retorikájában Ukrajna nem rendelkezik önálló nemzeti karakterrel, történelme nem tekinthető autonómnak, államisága pedig pusztán „bolsevik” konstrukció.¹⁹ Ezzel szemben a nyugati geopolitikai és publicisztikai narratívák gyakran mutatják be Ukrajnát, mint gyenge, kiszolgáltatott entitást, amely bár a nyugati értékek felé gravitál, mégsem teljes értékű tagja a „civilizált világnak”. Ez a nyugati ambivalencia – a szimpátia és a lesajnálás keveréke – sajátos euro-orientalista pozícióba helyezi Ukrajnát, ahol a nemzeti önrendelkezés elismerése gyakran feltételekhez kötött.²⁰

A kelet-közép-európai térség ún. „euro-orientalizációját” Larry Wolff²¹ és Ezequiel Adamovsky²² munkássága nyomán azon folyamatként értelmezhetjük, amelyben a Nyugat a régiót a civilizációs fejlődés „félútjaként” képzei el. Ez a megközelítés – mely a felvilágosodás eszmetörténeti kezdeteire is visszavezethető – egyszerre infantilizál és marginalizál: a kelet-közép-európai népek „majdnem nyugatiak”, „fejlődésre képesek”, de még nem érik el az önálló politikai és kulturális szubjektum szintjét. Ukrajna esete ebbe a logikába illeszkedik: bár a Nyugat támogatja függetlenségi törekvéseit, e támogatás gyakran inkonzisztens, a reálpolitikai szempontok gyorsan felülírják az értékalapú retorikát.

A keleti szláv világ sajátossága abban áll, hogy az orientalizáló diskurzus itt nem egyszerűen hierarchikus és egyirányú, hanem reflexív és többszintű. Oroszország, miközben maga is célpontja a nyugati sztereotípiáknak, belső ideológiájában orientalizálja saját perifériáit, köztük Ukrajnát is, sőt ironikus módon akár saját magát is! A szlavofil gondolkodásmódtól kezdve a birodalmi nacionalizmuson át az „eurázsiai” eszméig,²³ az orosz nemzeti ideológia gyakran hajlott arra, hogy a nyugati civilizációtól való különbözőségét sajátosan „keleti” minőségként konstruálja meg, ezáltal egyszerre elutasítva és internalizálva a nyugati nézőpontot. Ez a fajta önorientalizáció lehetővé teszi, hogy az orosz hatalmi diskurzus saját dominanciáját spirituális felsőbbrendűségként értelmezze, miközben a nyugati orientalizmus visszatükrözésében sajátos kultúrmissziót tulajdonít magának.

¹⁸ Kotliuk 2023. 1-8.

¹⁹ vö. Putyin 2021. és Putyin 2022.

²⁰ vö. Kotliuk 2023. 2-3.

²¹ Wolff 1994.

²² Adamovsky 2006.

²³ Anderson 2006. 78-88.

További módszertani vakság, hogy az orientalizáló és egzotizáló attitűd nem kizárólag elnyomó szerepben jelenhet meg. A „Kelet” gyakran nem a dominancia nyelve révén, hanem éppenséggel a spiritualitással kapcsolatos hiányként, egyfajta elveszett, szakrális rend utáni sóvárgásként bukkan fel a nyugati tudatban.²⁴ (Ebben különösen az ezoterikus, neotradicionalista és spirituális irányzatok mentek a végletekig.) Ez a „pozitív orientalizáció” önmagában is paradox jelenség. Miközben nem leigáz, hanem idealizál, ugyanazokkal az általánosító és mitizáló fogalmi műveletekkel él, mint amelyeket a kritikai elmélet az elnyomás eszközeként értelmez. Már csak ennek a pozitív orientalizációnak a létezése is kétségessé teszi, hogy a saidi értelemben vett orientalizmus kizárólag a hatalom/tudás tengely mentén írható le.

Ukrajna ezzel szemben gyakran válik a projektált „negatív Másikká” mind orosz, mind nyugati oldalról.²⁵ Az orosz imperialista gondolkodás számára az ukrán nemzet létezése önmagában kihívás az „összorosz” identitás fikciójára, míg a nyugati nézőpontból Ukrajna gyakran csupán geopolitikai ütközőzóna, nem pedig önálló kulturális és politikai entitás. Ez az ambivalens pozíció teremti meg a „kettős orientalizáció” sajátos helyzetét Ukrajna kapcsán, amely nemcsak a sztereotípiák működésmódjára, hanem azok egymást erősítő hatásaira is rámutat.

A keleti szláv népek sztereotipizálása tehát nem csupán a nyugati politikai diskurzus kérdése vagy orosz-ukrán „belügy”. A dominancia- és önértelmezési minták egymásra vetítése, a tudományos és ideológiai nyelvezetek keveredése, valamint a történeti tapasztalatok szelektív felidézése mind hozzájárulnak ahhoz a fogalmi káoszhoz, amely Kelet-Európa megértését gátolja. E fejezet egyik kulcsállítása, hogy a kettős orientalizáció nem csupán egy ideológikus szókép, hanem elemzési kulcs lehet azokhoz a politikai és történeti narratívákhoz, amelyek meghatározzák a régió jelenét és jövőjét.

A MÓDSZERTANI KÖVETKEZMÉNYEK

A posztkolonializmus és orientalizmus fogalomkészletének mechanikus alkalmazása a keleti szláv térségre nemcsak elméleti hiányosságokat eredményez, hanem súlyos elemzési és értelmezési torzulásokat is. Ezek nemcsak a történettudomány vagy politikatudomány diskurzusaiban jelennek meg, hanem a külpolitikai elemzésben, biztonságpolitikában, sőt a közvéleményt formáló médiában is. A kutatói nyelv, amelyet a hatalom és tudás összefonódásának kontextusában Said és Foucault nyomán régóta kritikával illet a társadalomtudomány, maga is aktív részese a valóság konstruálásának. Éppen ezért a módszertani felelősség kérdése nem kerülhető meg.

Az egyik legsúlyosabb probléma az, amikor a nyugati gyarmatosítás történetéből származó fogalmakat kritikátlanul alkalmazzák az orosz birodalmi gyakorlatokra.

²⁴ Szilágyi 2013. 44.

²⁵ Riabchuk 2015. 3-5.

Ilyen például az a narratíva, amely Ukrajna (vagy bármely más szovjet utódállam) orosz dominánságát a brit–indiai vagy francia–afrikai viszonyrendszerhez hasonlítja, anélkül, hogy figyelembe venné az etnikai, nyelvi, vallási és telepese szempontból teljesen más kontextust. A koloniális viszonyok transzponálása ebben az esetben nemcsak történelmietlen, hanem félrevezető is: például Ukrajna „kolonizálásában” számos esetben maguk az ukránok is részt vettek (gondoljunk a Krímre), és az orosz dominancia nem mindig jelentett nyelvi-kulturális kiszorítást, különösen a jobbparti és közép-ukrajnai területeken.

Hasonló torzítás jellemző az orosz nemzeti ideológia értelmezésére is. Bár kétségtelenül létezik az orosz eszmének birodalmi és paternalista dimenziója – amely a nyugattól való eltérés hangsúlyozásán keresztül artikulálja magát –, mégsem lehet ezt pusztán autoriter „keleti despotizmusként” elkönyvelni. Az ilyen leegyszerűsítések gyakran visszacsatolnak a 19. századi „ázsiai Oroszország” kliséihez, amelyek tudománytalan előítéleteket ismételnek meg a civilizáció-barbárság dichotómiájában.²⁶ Ennek különösen káros következménye, hogy a nyugati politikai diskurzusban Oroszországot gyakran nem racionális aktorként, hanem kulturálisan determinált fenyegetésként kezelik, aminek eredményeként a valós politikai viszonyrendszerek megértése helyett morális pánik és kirekesztő értékrendek uralkodnak el. Ennek az ellenkezője pedig, hogy Oroszországot úgy kezelik racionális aktorként, hogy logikájában a nyugatias típusú gondolkodást előfeltételezik. Mindkét irány félrevezető.

Ukrajna esetében a módszertani félreértések másként, de hasonlóan torzító módon jelennek meg. A nemzeti narratíva – amely érthetően hangsúlyozza az orosz elnyomást – szintén gyakran történelmi fikciókra és ideológiai konstrukciókra épül, különösen amikor a nemzetté válás folyamatát elnyomott, de „tisztá” nyugat-európai identitásként jeleníti meg, szemben a „barbár” orosz elnyomással. Ez a narratíva nemcsak a történelmi komplexitást ignorálja, hanem akadályozza is az objektív elemzést. A kritikai kutatásnak ugyanakkor nem az a feladata, hogy ezek ellenében „lebeszélje” az ukrán társadalmat saját mitológiáiról, hanem az, hogy tudatosítsa, hogy az önértelmezés eszköztára éppúgy épülhet a másik demonizálására, mint a múlt idealizálására – ismét mindkettő súlyosan torzító logika.

A geopolitikai elemzésekben ezek a torzulások különösen súlyos következményekkel járnak. A realista iskolák gyakran hajlamosak úgy tekinteni a térség államaira – köztük Ukrajnára és Belaruszra –, mint befolyási övezetek automatikusan újratermelő hatalmi mezőire.²⁷ Ebben a megközelítésben nemhogy az orosz imperializmus megkérdőjelezése nem jelenik meg, de a kisállamok szuverenitása is csak, legfeljebb mint tárgyalási tétel kerül szóba. Az ilyen típusú politikai determinizmus nem tudo-

²⁶ Heller 2003. 119-120.

²⁷ Ennek leghangosabb szószólója Mersheimer, már a háború kezdete óta. ld. Mersheimer 2014. 1-12.

mányos elmélet, hanem ideologikus konstrukció: az erősebb dönt, a gyengébb viseli a következményt, ám ez azonban egyáltalán nem elemzés, és nem szakpolitikai javaslat, hanem megideologizált normatív beletörődés. Maga az egész geopolitika is súlyosan terhelt terület ilyen téren, diskurzusát és fogalmi kereteit áthatja a totális nagyhatalmi elfogultság.²⁸

Végső soron a módszertani következmények kettős veszélye abban rejlik, hogy egyrészt a nyugati orientalizmus többszörösen újratermeli a „Kelet” konstrukcióját, másrészt az orosz birodalmi diskurzus is visszaél ezzel, saját dominanciáját legitimálva a „szellemi fölény” vagy „civilizációs misszió” narratíváján keresztül. A tudományos közösség legnagyobb felelőssége e kettős csapda felismerése és a fogalmi apparátus folyamatos újragondolása.

KONKLÚZIÓ – A FOGALMI ÚJRAGONDOLÁS ELKERÜLHETETLENSÉGE

A keleti szláv népekkel kapcsolatos sztereotípiák és azok módszertani feldolgozása nem csupán tudományos kérdés, hanem a politikai valóság értelmezésének egyik alapvető eszköze is. Jelen tanulmány arra világított rá, hogy a posztkolonializmus és az orientalizmus fogalomkészlete – miközben kétségtelenül hasznos eszközöket kínált a gyarmati viszonyok kritikai vizsgálatához – Kelet-Európa esetében súlyos korlátokkal bír. Ezek a korlátok nem egyszerűen alkalmazhatósági problémák, hanem magának a jelen a vizsgálatnak a tárgyai is, hiszen a fogalmi apparátus nem semleges eszköztár, hanem a politikai-történelmi tapasztalatokból épülő diszkurzív mező része.

A tanulmány érvelése szerint az orosz és ukrán nemzeti diskurzusok, valamint a róluk alkotott nyugati képek nem értelmezhetők kizárólag a „gyarmatosító vs. gyarmatosított” dichotómiában. Oroszország esete jól mutatja, hogy egy hatalom egyszerre lehet orientalizáló és orientalizált, míg Ukrajna példája arra világít rá, hogy az elnyomottság és az alárendelt pozíció nem mentes az ideologikus visszavetítés és az önlegitimáló mitológia építésének kényszerétől. A „kettős orientalizáció” tehát nem pusztán elméleti konstrukció, hanem a geopolitikai és történelmi megértés szempontjából alapvető jelentőségű fogalom, amelyet érdemes további kutatásokban is érvényesíteni.

E felismerés alapján nem kerülhető meg a posztkoloniális és orientalista elméletek belső revíziója sem. Az a tény, hogy ezen elméletek legmeghatározóbb művei jellemzően a nyugat-európai koloniális tapasztalatokra reflektálnak, magában hordozza az eurocentrikus szemlélet újratermelésének veszélyét, még akkor is, ha deklaráltan az ellen próbálnak dolgozni. A kelet-európai és posztszovjet térség esetében tehát nem csupán új példákra, hanem új teoretikus térképre van szükség. Olyanra, amely képes figyelembe venni a történelmi tapasztalatok komplexitását, az ideológiai vetületek rétegzettségét, és a tudományos nyelv performatív természetét.

28 vö pl. ennek kritikáját az alábbi művekkel: Hast 2014., Toal 1996., Ortmann 2018., Ashley 1987., Cloke et al. 2024.

Nem tagadható, hogy a posztkolonializmus kritikai eszköztára nagyon is képes lehet hozzájárulni a keleti szláv térség mélyebb megértéséhez, ám csak akkor, ha nem dogmaként, hanem reflexív és kontextusérzékeny elemzési keretként alkalmazzuk. Ennek feltétele a fogalmi pluralizmus, a történeti érzékenység és annak felismerése, hogy a „Kelet” nem ontológiai állapot, hanem mindig konstruált, politikailag és diszkurzívan formált entitás.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- Adamovsky 2006. Adamovsky, Ezequiel: *Euro-Orientalism: Liberal Ideology and the Image of Russia in France (c. 1740-1880)*. Oxford 2006.
- Anderson 2006. Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus elterjedéséről* (ford.: Sonkoly Gábor) Budapest 2006.
- Ashley 1987. *The Geopolitics of Geopolitical Space: Toward a Critical Social Theory of International Politics. Alternatives: Global, Local, Political* 12. (1987) 4. sz. 403–434.
- Babkou 2012. Babkou, Ihar: *A modern/posztkoloniális a kelet-európai határvidéken.* (ford.: Pálfalvi Lajos) *Szépirodalmi Figyelő* (2012) 4. sz. 27–41.
- Bideleux 2015. Bideleux, Robert: *The „Orientalization” and „de-Orientalization” of East Central Europe and the Balkan Peninsula.* In: *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 23. (2015) 1. sz. 9–44.
- Connelly 1999. Connelly, John: *Nazis and Slavs: From Racial Theory to Racist Practice.* In: *Central European History* 32. (1999) 1. sz. 1–33.
- Cloke et al. 2024. Paul Cloke – Phil Crang – Mark Goodwin (szerk.): *Introducing Human Geographies.* London 2024.
- Etkind 2011. Etkind, Alexander: *Internal Colonization: Russia’s Imperial Experience.* Cambridge 2011.
- Foucault 1995. Foucault, Michel: *Discipline and Punish: The Birth of the Prison.* (Ford.: Alan Sheridan) New York 1995.
- Gyóni 2015. Gyóni Gábor: *Oroszország, mint birodalom.* In: *Világtörténet* (2015) 4. sz. 505–520.
- Groys 2006. B. Groys: *Oroszország, mint a Nyugat tudatalattija.* (ford.): In: *Az orosz kultúra Nyugat és Kelet között* (szöveggyűjtemény). Szeged, 2006. 228-233 és
- Hast 2014. Hast, Susanna: *Spheres of Influence in International Relations: History, Theory and Politics.* London 2014.

- Heller 2003. Heller, Mihail: Orosz történelem. Az Orosz Birodalom születése. Budapest. 2003.
- Jangfeldt 2024. Jangfeldt, Bengt: Mi és ők. Budapest 2024.
- Koplatadze 2019. Koplatadze, Tamar: Theorising Russian postcolonial studies. in: *Postcolonial Studies* 22. (2019) 4. sz. 469–489.
- Kjosszev 2000. Kjosszev, Alekszandar: Megjegyzések az önmagukat kolonializáló kultúrákról. (ford: Karádi Éva) in: *Magyar Lettre Internationale* 37. (2000) nyár. [link](#) (utoljára megtekintve: 2025.03.16.)
- Kotliuk 2023. Kotliuk, Galyna: Colonization of minds: Ukraine between Russian colonialism and Western Orientalism. in: *Frontiers in Sociology* 8. (2023). 1-8.
- Mersheimer 2014. Mersheimer, John J.: Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. in: *Foreign Affairs*. September/October (2014.) 1-12.
- Mote 1961. Mote F. W.: The Growth of Chinese despotism: A critique of Wittfogel's theory of Oriental Despotism as applied to China. in: *Oriens Extremus*, August 1961, Vol. 8, No. 1 (August 1961) 1-41.
- Oksamytna 2023. Oksamytna, Kseniya: Imperialism, supremacy, and the Russian invasion of Ukraine. In: *Contemporary Security Policy* 44. (2023) 4. sz. 497–512.
- Ortmann 2018. Ortmann, Stefanie: Beyond Spheres of Influence: The Myth of the State and Russia's Seductive Power in Kyrgyzstan. *Geopolitics* 23. (2018) 2. sz. 330–359.
- Pálfalvi 2012. Pálfalvi Lajos: Posztkolonializmus a határ két oldalán. *Szépírodalmi Figyelő* (2012) 4. sz. 24–26.
- Putyin 2022. Az Orosz Föderáció elnökének beszéde (orosz nyelven) in: Kreml.ru [link](#) (utoljára megtekintve: 2025.03.16.)
- Putyin 2021. Putyin, Vlagyimir Vlagyimirovics: Az oroszok és ukránok történelmi egységéről. (orosz nyelven) In: Kreml.ru [link](#) (utoljára megtekintve: 2025.03.16.)
- Riabchuk 2015. Riabchuk, Mykola: Ukrainians as Russia's negative 'other': History comes full circle. *Communist and Post-Communist Studies* (2015) 1–11.
- Said 2003. Said, Edward W.: *Orientalism*. (25th Anniversary Edition) New York 2003.
- Szilágyi 2013. Szilágyi Ákos: Az orosz irodalom mítosza. In: *Korunk* (2013) 1. sz. 43–51.

Toal 1996.

Toal, Gerard: *Critical Geopolitics*. Minneapolis 1996.

Tolz 2013.

Tolz, Vera: *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Period*. Oxford 2013.

Wolff 1994.

Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford 1994.

APOR ATTILA

Kádárnak mennie kell...

Avagy az 1988. májusi pártértekezéslet alulnézetből

BEVEZETÉS

Magyarország az 1956-os forradalom véres leverését követően a „béke szigetének” számított a szocialista tömb országai között. Kádár János, aki harminckét éven keresztül irányította az országot, tanulva '56-ból és a Rákosi-rendszer hibáiból, politikájának középpontjába a lakosság életszínvonalának növelését tette. Másképpen megfogalmazva a *társadalmat megvásárolták* a korlátozott fogyasztás lehetőségével. De ki tudott volna ellenállni ennek a csábításnak? Magyarország 1944-es német megszállását követően a háború pusztítása végig vonult az országon. Eztán a szovjet hadsereg támogatásával a magyar kommunisták felszámolták a kialakuló demokratikus berendezkedést, majd az államosítás révén ismét kifosztották az embereket. A hidegháború fokozódásával a lakosság igényeinek a kielégítése teljesen a háttérbe szorult, mindent alárendeltek a két tömb között elkerülhetetlennek vélt végső összecsapásnak. Az 1956-os forradalom napjaiban sokan – tizenkét évvel Budapest ostromát követően – ismét a pincékbe kényszerültek napokra, miközben újra szovjet tankok vonultak végig a város utcáin. Így érthető, hogy a társadalom belefáradt a folyamatos küzdelembe és nyugalomra vágyott. Kádár felismerte ezt az igényt, ezért az emberek ambícióit az anyagi szféra felé kívánták terelni. Ez a *társadalmi konszenzus* kitartott egészen az 1970-es évek végéig. Az egyre növekvő gazdasági problémák közepette viszont már nem volt lehetséges a korábbi fogyasztást támogató rendszer fenntartása. Az 1980-ban megtartott XII. pártkongresszuson, ha burkoltan is, de kimondták, hogy a korábbi évtizedekben megszo-

kott növekedés véget ért. „Az életszínvonal megszilárdításának, majd további szerény javításának alapvető feltétele, hogy jobban oldjuk meg a gazdasági feladatokat.”¹ A gazdasági helyzet a 80-as évek első felében tovább romlott, ennek következtében az ország addigi politikai stabilitása is megrendült. Mege erősödtek az ellenzéki csoportosulások, melyek egyre hangosabban követelték az évtizedek óta regnáló vezetés lemondását és demokratikus átalakulást. Mindez hatással volt az állampártra is melyben a reformpárti erők kezdtek mege erősödni. 1985-ben került sor a XIII. pártkongresszusra, mely az utolsó volt a magyar államszocializmus történetében. A kongresszuson még egyszer Kádár János magához kívánta ragadni kezdeményezést és a kongresszus határozatában rögzítette a gazdaság ismételt növekedési pályára állítását. Ezzel azt akarta elérni, hogy ismét a lakosság életszínvonalának növelése kerüljön a középpontba. Ennek aztán az lett a következménye, hogy a magyar gazdaság az elkövetkezendő években súlyos válságba került, amit nem lehetett már megoldani radikális politikai változtatások nélkül. Az első jelentős változásra 1987 nyarán került sor, mikor is Kádár leváltotta Lázár Györgyöt, aki 12 éven keresztül volt a minisztertanács elnöke, helyére az addigi budapesti elsőtitkár Grósz Károlyt nevezte ki. Az 1985-ben hatalomra került Mihail Gorbacsov szovjet főtitkár által megkezdett reformok kibillentették az addig stabilnak hit szocialista rendszer alapjait. Az akkori kelet európai szocialista államok vezetői már nem értették, hogy mi folyik Moszkvában. Ezt Gorbacsov is érzékelte és miután végrehajtotta a szükséges személycseréket a Szovjetunióban, neki látott annak, hogy a szatellitállamokban hozzá lojális vezetőket ültessen a hatalomba. Az egyik legnagyobb skalpnak Kádár János számított, aki ekkoriban a szocialista táboron belül az egyik legnagyobb tekintéllyel rendelkezett. Leváltására végül az 1988. májusi pártértekezleten került sor, melyen megválasztották a párt elnökének, vagyis „felfelé buktattak”. Főtitkárrá pedig az akkor 58 éves Grósz Károlyt választották meg. Tanulmányomban Kádár leváltásának folyamatát kívánom bemutatni abból a nézőpontból, hogy Grósz saját erőből nem lett volna képes a helyére lépni, ha a szovjetek nem benne látják azt a személyt, aki nyitott a gorbacsovi elképzelések magyarországi adaptációjára.

AZOK A 80-AS ÉVEK

Bár az 1970-es évek úgy tűnhetett, hogy a két nagyhatalom közötti feszültség enyhült, mégis több olyan kulcsfontosságú esemény történt, melyek elvezettek a Kelet-Európai szocialista államok, majd a Szovjetunió bukásához. Brezsnyev alatt a Szovjetunió sikeresült „helyet szereznie a nap alatt”. Kuba mellett az amerikai kontinensen is sikeresült növelniük a befolyásukat, Afrikában pedig a portugál és spanyol gyarmatok függetlenné válása után tudtak jelentős pozíciókat szerezni. A Közel-Keleten kibonta-

1 Debreczeni Ágnes, A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. (Budapest: Kossuth könyvkiadó, 1980), 482.

kozó arab-izraeli konfliktusban a szovjetek az arab államok „természetes szövetségesei” voltak az amerikaiak által támogatott Izraellel szemben. Mindezen lehetőségeket a többi szocialista ország is megpróbálta kihasználni, így volt lehetséges, hogy például Csehszlovákok fegyverekkel látták el az arabokat, a magyarok pedig Líbiában próbáltak lakótelepeket építeni.

A szovjet befolyás növekedését az tette lehetővé, hogy az Egyesült Államok helyzete a világban, a vietnámi háború és a Watergate-botrány következtében megrendült. Az amerikai vezetés ezért a korábbi konfrontáció helyett, megegyezésre törekedett a Szovjetunióval. Brezsnyev és a szovjet vezetés ebből – tévesen – azt a következtetést vonta le, hogy bármit megtehetnek. Ez a gondolkodás vezetett el ahhoz, hogy 1979 decemberében szovjet csapatok szállták meg Afganisztánt. Ez végül súlyos tévedésnek bizonyult, mert az Egyesült Államok – titkos csatornákon keresztül – az afgán ellenállókat támogatta, ezért ez a katonai kaland, hosszútávon a Szovjetunió Vietnámjának bizonyult. Brezsnyev egészségi állapotának romlása miatt, egyre ritkábban vett részt a napi ügyek intézésében, ezt a környezetében lévő szűkebb csoport intézte. Az 1980-as moszkvai olimpia nyugati bojkottja hatalmas presztízs veszteséget jelentett a Kreml számára. Brezsnyev 1982-es halálát követően a helyzet tovább romlott, mivel utódja Jurij Andropov, aki 68 évesen került hatalomra, súlyos betegségben szenvedett, nem tudott az ország elé tornyosuló problémákkal foglalkozni. Hivatalát mindösszesen 15 hónapig töltötte be, őt követte Konsztantyin Csernyenko, aki szinte állandó kórházi ellátásra szorult, majd alig egy évvel a hatalomra kerülését követően elhunyt. Budapest utcáin akkoriban a következő vicc keringett, mely pontosan leírta az akkori helyzetet. „Amikor Kádár János Andropov temetésére indult, a Ferihegyi repülőtéren neje ezt kérdezte tőle: Temetés után haza jössz, vagy ott várod be a következőt? Kádár válasza: Ki tudná ezt előre megmondani?” Erre a feleség válasza: „Ha ott maradnál, két temetés közt feltétlenül értesíts!”² A szovjet vezetés Csernyenko halálát követően megválasztotta az akkor 54 éves Mihail Gorbacsovot főtitkárnak.

A Szovjetunió hatalmának ilyen mértékű növekedése, nem párosult jelentős gazdasági eredményekkel. Az 1970-es évek végére az 1980-as évek elejéén a tervekben meghatározott gazdasági eredményeket nem voltak képesek teljesíteni. Míg 1971 és 1975 között a nemzeti jövedelem 5,7% nőtt, addig a következő ötéves terv időszakában már csak 4,3%-os volt. A 80-as években első felében pedig már csak 3,6%-ot ért el mindösszesen. A gazdaság egyéb mutatói sem mutattak jobb képet, vagyis megállapítható, hogy a szovjet gazdaság jelentősen lelassult az évtized elejére.³ Az 1981 januárjában beikta-

2 Katona Imre, *Politikai vicceink 1945-től máig. A helyzet reménytelen, de nem komoly.* (Budapest: Móra könyvkiadó, 1994), 209.

3 Sz. Bíró Zoltán: „Politikatörténeti vázlat a késői Szovjetunióról” In: *Peresztrojka és tulajdonátelyezés*, szerk. Krausz Tamás, Sz. Bíró Zoltán (Budapest, ELTE 2003) 11.

tott új amerikai elnök, Ronald Reagan pedig igyekezett minden lehetséges eszközzel korlátozni Moszkva mozgásterét.

Magyarország számára a Kreml hatalmának meggyengülése lehetővé tette, hogy a 80-as évek első felében lavírozhasson a nemzetközi térben. Erre azért volt égetően szüksége a vezetésének, mivel az ország pénzügyi helyzete olyan szintet ért el, hogy napokra volt a csódtól. Az 1970-es években Magyarország olcsón jutott hozzá nyugati kölcsönökhöz, melyeket ipari beruházásokhoz és a lakosság életszínvonalának növeléséhez használtak fel. Emiatt a külföldi devizában – leginkább dollárban – fennálló államadósság fokozatosan növekedett az évtized folyamán, mely 1979-re kritikus szintet ért el. Ezért volt szükséges az addig támogatott lakossági fogyasztói árak megemelésére. Ekkor szűnt meg a korszak szimbólumának számító 3,60-as kenyér is. A csőd bekövetkeztétől az országot az IMF-hez és Világbankhoz való 1982-es csatlakozásunk mentette meg. A csatlakozás köszönhető volt annak is, hogy Moszkva nem volt képes megakadályozni a magyar felet a tárgyalások lefolytatásában, mint korábban tette.⁴ A csatlakozást követően az IMF-től kapott készletbeli hitel segítségével az ország vezetésnek sikerült elkerülnie azt, hogy a Lengyelországihoz hasonló események következzenek be. A következő évek pedig arról szóltak, hogy minden eszközzel stabilizálják az ország pénzügyi helyzetét. Ezt a célt 1985-re sikerült is elérnie a gazdasági vezetésnek. A sikeres stabilizációból Kádár azt a következtetést vonta le, hogy a problémákat megoldották és vissza lehet térni a korábbi életszínvonal növekedést támogató politikához. Az 1985. márciusában megtartott pártkongresszus záró határozatában mindezt le is írták: „A következőtérvidőszakban a népgazdaság jövedelemtermelő képességének fokozásával, a gazdasági fejlődés élénkítésével, hatékony gazdálkodással, a teljesítmények növelésével, a munkaidő jobb kihasználásával, a munkafegyelem javításával meg kell alapozni az életszínvonal érzékelhető emelkedését.”⁵ Ezután az addigi csökkenő pályán mozgó államadósság, ismét növekedésnek indult. A korábban megkezdett gazdasági szerkezetátalakítás a politika változása miatt leállt és ismét a fogyasztást támogató intézkedéseket vezettek be. Egy évvel később ismét növekedni kezdetek a beruházások, de a továbbra sem az új modern iparágakat támogatták, hanem a régi energiaigényes szektorokat. Emiatt az import ismét növekedésnek indult, ami magával hozta az államadósság újbóli megugrását. 1989-re a bruttó államadósság elérte a 20 milliárd dollárt, a költségvetés hiánya pedig az 1988-as évhez viszonyítva az ötszörösére emelkedett.⁶

Kádár – érezvén az egyre növekvő elégedetlenséget – változásokat eszközöl a vezetésben, hogy továbbra is biztosítsa hatalmát. A minisztertanács elnöki posztját tizenkét

4 Attila Apor: „The crisis of the happiest barracks. Hungary on the way to indebtedness.” *Bonus Nuntium*, 6, sz.3, (2024) 5-14.

5 Dús Ágnes, *A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának jegyzőkönyve*. (Budapest, Kossuth könyvkiadó, 1985), 581.

6 Barát Mária, *A magyar gazdaság vargabetűje*. (Budapest, AULA kiadó, 1994), 104-106.

éve betöltő Lázár Györgyöt „felfelé buktatták”, mivel kinevezték az MSZMP főtitkárhelyettesévé. Helyére pedig az akkor 57 éves Grósz Károlyt nevezte ki a Minisztertanács elnökének, aki korábban borsodi és budapesti elsőtitkár volt.

KI KÖVETKEZZÉK KÁDÁR UTÁN?

„Ha Kádár János 1980-ben visszavonul vagy meghal, egy ország siratja. A rendszer elképzelhetetlen volt Kádár nélkül, miként Kádár is rendszere nélkül.”⁷ Kádár János szerepe mind a mai napig vita tárgyát képezi Magyarországon, viszont abba mindenki egyetért, hogy hatása az ország XX. századi történelmére megkérdőjelezhetetlen. Az 1980-as évekre személye egybeforrott az országgal, kialakult róla egy pozitív apa kép, melyet annak köszönhetett, hogy társadalom többsége úgy érezte, hogy sikerült elérnie valamit. Az 1956-os forradalom leverését követően Kádár volt az ország leggyűlöltebb embere, negyedévszázaddal később viszont „jó elvtársá” vált a magyarok szemében. Ennek ellenére Kádárnak – korának előrehaladottsága miatt – szükséges volt megkeresnie az utódját. Mindaddig komolyan nem merült fel az öröklés kérdése, amíg Moszkvában nem jelent meg egy olyan új vezető, aki változásokat kívánt végrehajtani. Mihail Gorbacsov 1985. márciusi megválasztását követően fokozatosan kialakult egy generációs feszültség, amely végül szükségessé tette, hogy változások következzenek be a szocialista tömbben. Bár Gorbacsov minden fórumon kijelentette, hogy mennyire tiszteli Kádárt, a színpalak mögött viszont arra készült, hogy egy számára megfelelő személyt juttasson hatalomra Magyarországon.

Minden pozitív előjel ellenére a két vezető közötti első hivatalos kétoldalú találkozóra 1985. szeptember 25-én került sor, mely nem sikerült pozitívan a magyar főtitkár számára. Kádár referátumában hosszasan bemutatta az 1953 és 1956 között Magyarországon lejajlott eseményeket, majd ezt követően bemutatta az ország aktuális helyzetét. Beszédében sokat szentelt Rákosi Mátyás, Nagy Imre és saját szerepének tisztázására 1956 kapcsán. Sajnálhatjuk, hogy nem fejtette ki mélyebben a történeteket, akkor talán többet tudnánk a politikai motivációjáról és arról, hogy végül is miért végeztette ki Nagy Imrét. Ezt követően bemutatta azokat a különbségeket, melyek szerinte a szocializmus egy magyar változatának kialakulást eredményezték. A mezőgazdaság, a választási rendszer és a gazdaságirányítási rendszer sajátosságainak a felvázolásával azt kívánta demonstrálni Kádár Gorbacsovnak, hogy a magyar elvtársak mindig a reformok útján haladtak, olykor szembeszélben is. Ezután rátért az ország gazdasági és pénzügyi helyzetének a bemutatására. Gorbacsov türelmesen végig hallgatta Kádár mondanivalóját, de nem hagyta magát megvezetni és egy ponton közbe szolt: „Nem az történt, Kádár elvtárs, hogy Ön politikájában valamiféle célt kívánt elérni a nyugati tőke

7 Lengyel László, „A kádárizmus alkonya. Kádár János és rendszerének hanyatlása.” in Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról szerk. Rác Árpád (Budapest, Rubicon-Aquila könyvek, 2001) 157.

segítségével, de áthágta a határoka, és most nehézségek merültek föl, és elkerülhetetlenül stagnálás következett be?”⁸ Kádár válaszában a világgazdaság helyzetének 70-es évekbeli megváltozását és a Szovjetunió segítségnek elmaradását hozta fel indokként az eladósodásra. Miután Kádár befejezte, Gorbacsov megköszönte a beszámolóit Magyarország történetének politikai tanulságairól, válaszában pedig a következőt mondta: „Mi úgy véljük: amíg Kádár van, ez garancia arra, hogy Magyarország a jövőben is együtt fog haladni a Szovjetunióval.”⁹ Ezután viszont érdekes fordulat következett: „De szeretnék Önnek egy baráti tanácsot adni: ahogy az évek múlnak, és a kor az kor, ésszerűbben gazdálkodjék az erejével. Erre van szüksége Magyarországnak és a Szovjetuniónak, de az egész szocialista közösségnek is. Mivel a világ színpadán Kádár János jelentős politikai egyéniség. (...) Ön teljesen átadja magát forradalom ügyének, de óvni kell erejét, méltó utódokat kell felkészíteni. Ez óriási jelentőségű dolog.”¹⁰ Láthatóan Gorbacsov ellentmondott önmagának a válaszában, de Kádárt is meglepte, aki szabadkozásba kezdet és önmagát mentegette, hogy ő már évekkal ezelőtt lemondott volna a hatalomról, de nem engedték neki. „1972-ben, midőn betöltöttem 60. életévemet, le-
vélben fordultam a KB-hoz, kérve nyugdíjazásomat. (...) Én ugyanis abból indultam ki, hogy a főtítkárcsere mindig valamiféle magyarázkodással jár, és példát kívántam mutatni a szocializmus viszonyai között a kérdés normális megoldását illetően. A KB elutasította kérésemet. Már ezt megelőzően elküldtem e levelemet L. I. Berzsnyevnek. (...) A legközelebbi találkozón hangosan ezt mondta nekem: Az Ön KB-jának igaza volt.”¹¹ Erre Gorbacsov a következő választ adta: „Én is osztom a véleményét.”¹²

Mint a dokumentumokból is érzékelhető a két vezető közötti első hivatalos látogatás nem a legkellemesebb légkörben zajlott le, bár az MSZM PB által elfogadott állásfoglalás ennek az ellenkezőjét állította.¹³ A beszélgetésből kitűnik, hogy Gorbacsov tisztában volt Magyarország aktuális helyzetével és ha burkoltan is, de megpróbálta Kádár tudtára adni, hogy itt az ideje nyugdíjba vonulnia. Mindez nem volt idegen Gorbacsovtól, hiszen megválasztását követően az SZKP káderei között jelentős személycseréket hajtott végre. A járási és megyei párttitkárok kétharmadát, illetve a KB-titkárok negyven százalékát cserélte le, a kinevezettek életkora 40 és 50 év között volt, vagyis látványos fiatalításba kezdett, melyet az 1986. februárjában megtartott kongresszuson megerősítettek.¹⁴ A találkozót követően a következő kérdések merülnek fel Kádár elmozdításával kapcsolatban: *Miért? Hogyan? Mikor?*

8 Baráth Magdolna és Rainer M. János, Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. (Budapest, 1956-os Intézet, 2000) 59.

9 Baráth és Rainer, Gorbacsov tárgyalásai, 60.

10 Baráth és Rainer, Gorbacsov tárgyalásai, 60.

11 Baráth és Rainer, Gorbacsov tárgyalásai, 61-62.

12 Baráth és Rainer, Gorbacsov tárgyalásai, 62.

13 MNL-OL 288.f.5/950. ó.e. Szóbeli tájékoztató Kádár János és Mihail Gorbacsov moszkvai megbeszéléséről (1986.09.26.)

14 Dalos György, Gorbacsov – ember és társadalom. (Budapest, Napvilág Kiadó, 2011) 75-77.

A *miértnek* két oka volt Gorbacsov szempontjából: az egyik az volt, hogy olyan vezetőket kívánt a szatellitországok élén látni, akik nyitottak az általa elindított reformokra és azokat kérdés nélkül hajlandóak átvenni. A másik ok pedig a Kádár személyét övező tisztelet a szocialista tömbben. Sztálin, Hruscsov, Brezsnyev, Mao Ce-tung és Tito halálát követően kommunista mozgalom nagy öregjének számított, ez abból is látszik, hogy 1987-es kínai látogatása alkalmával Teng Hsziao-ping személyesen kereste fel. Emellett a Szovjetunió polgárai között is nagy tiszteletnek örvendett, ezért Gorbacsovnak minden oka megvolt arra, hogy megszabaduljon tőle.

A *hogyanra* két lehetséges út állt a szovjet vezető előtt, az egyik, hogy erőszakos úton megbuktatja Kádárt. Erre valószínűleg kevés esély lett volna, mert a szovjetek nem kívántak ismét tankokkal bevonulni Budapestre. A másik lehetséges út pedig az volt, hogy valakit a kiválasztanak a politikai vezetésből és a megfelelő támogatással a hatalomba segítik. Végül is a szovjet vezetés ezt az utat választotta.

A *mikorra* már sokkal nehezebb a válasz, mivel ez az időszak nagyon változó volt a nemzetközi politikában. Először is 1985 év végén még nem volt a szovjetek látókörében olyan személy, akit Kádár helyére tehettek volna. Gorbacsov ekkoriban még a saját országán belül hajtott végre személycseréket, melyet az SZKP XXVII. kongresszusán zárt le. A nyíltság politikájának, vagyis a glasznosztyt meghirdetését követően került sor a csernobili atomerőműkatasztrófára, amely felemésztette a Szovjetunió teljes gazdasági, pénzügyi, katonai és hírszerzési kapacitását. Ezért az 1986-os év sem volt megfelelő Kádár eltávolítására. Ezekkel párhuzamosan még zajlott a Kínával való viszony rendezése, melyben fontos szerepet játszott Kádár, aki különleges kapcsolatot ápolt a távol-keleti országgal.¹⁵ Emellett Budapest ekkoriban fontos szerepet töltött be a nyugat és kelet közötti kapcsolatokban, mely Moszkva számára is fontosak voltak. A felsorolt okok miatt, Gorbacsovnak óvatosan kellett megválasztania azt a pillanatot mikor elmozdítja Kádárt a hatalomból, melyre végül 1988-ban került sor.

De mégis ki legyen az utód? Tehette fel a nyomasztó kérdést Gorbacsov elvtársainak a Kremlben, ugyanis Kádár a 80-as évek közepéig nem igazán terítette ki a kártyáit, hogy kit képzel el az utódjának. Emiatt az elvtársak mind Moszkvában, mind a Jászai Mari téri pártközpontban a sötétben tapogatóztak, hogy vajon ki lesz az utód. Kádár a rá jellemző alapossággal kívánta kiválasztani az utódját. El akarta kerülni azt, hogy véletlenszerű legyen a vezetésváltás, ami váratlan halála vagy a helyzet ellenőrizhetlenné válása esetén előállhatott volna. Tisztában volt azzal is, hogy olyan utódot kellett találnia, aki együtt tud dolgozni a legnagyobb szövetséges a Szovjetunió vezetésével. Szűkebb körben megjegyezte, hogy 1990-ig a következő kongresszusig kívánja betölte-

¹⁵ Apor Attila: „Kádár és Kína” in Bátorság nélkül meddő a tudomány: Tanulmányok Schmidt Mária tiszteletére, szerk. Bacsoni Dorottya, Ötvös István, (Budapest, Szent István Társulat, 2023) 82-89.

ni a főtitkári pozíciót, ezt követően fog visszavonulni a politikától. A történelem végül másképp intézte.

Kádár utódlásának a kérdése a 70-es évek óta napirenden volt a politikai vezetés tagjai között. Hatvanadik születésnapján saját maga nyújtotta be nyugdíjazási kérvényét melyet az MSZMP Központi Bizottsága és a Politikai Bizottsága is elutasított. Sőt Breznyev – aki korábban el kívánta mozdítani Kádárt – szintén támogatta maradását a hatalomban. Ekkoriban viszont az aktuálisan kiszemelt utódok Komócsin Zoltán és Erdélyi Károly elhunytak.¹⁶ A következő jelölt Maróthy László volt, aki folyamatosan magasabb pozíciókat töltött be ebben az időszakban, végül aztán a májusi pártértekezleten még Politikai Bizottságba sem választották be. A 80-as évekre két hatalmi csoport alakult ki, melyekből kikerülhetett Kádár utódja. Az egyiknek Havasi Ferenc volt a vezetője, aki az MSZMP KB gazdaságpolitikai titkára volt, a másiknak pedig a Grósz-Berecz tandem. Kádár taktikája az volt, hogy a két csoportot egymással tartotta sakkban és majd egy adott pillanatban, egy általa preferált fiatal jelöltet juttatott majd hatalomba. Végül a 80-as évek közepére Pozsgay Imre, Berecz János és Grósz Károly került be annak a politikai akadályversenynek a döntőjébe, amelyet Kádár rendezett a hatalomra aspiráló elvtársaknak.¹⁷ Mind három személy a 70-es évektől kezdve egyre magasabb pozíciókat töltöttek be a hatalmi apparátusban, így esélyesek lehettek a főtitkári posztra. A jelöltek közül végül Grósz Károly lett a győztes, akit 1988. májusában megválasztottak az MSZMP főtitkárává.

Ez természetesen nem történhetett volna meg, ha nem élvezte volna a szovjetek támogatását. Grósz Károly valószínűleg Gorbacsov 1986. júniusi magyarországi látogatása alkalmával került komolyabban a szovjetek látószögébe. Grósz 1984. decemberében neveztek ki budapesti elsőtitkárrá, ezáltal az ország legnagyobb párttagságát irányította. Ebben a minőségében az elsők között szólalhatott fel az 1985-ben megtartott XIII. pártkongresszuson. Beszédében éles kritikát fogalmazott meg az ország gazdasági helyzetével kapcsolatban, erre Kádár a következőt mondta neki a kongresszus szünetében: „az ilyen dolgokat nem a nyilvánosság előtt kell megbeszélni.”¹⁸ Ennek ellenére a kongresszuson Grósz Károlyt beválasztották a Politikai Bizottság tagjai közé. A Pravda helyszíni tudósítója szerint, az egyik legjobb felszólalást ő tartotta. Mikor Gorbacsov Budapesten tartózkodott a politikai megbeszélések és propaganda események mellett, próbált időt szakítani arra, hogy megismerkedjen az MSZMP politikusaival is. Ez a próbálkozása nem járt sikerrel, mert Kádár megtiltotta a tagság számára, hogy a szovjet főtitkárral politikáról beszéljenek. Ennek ellenére Grósz, mint budapesti elsőtitkár

16 Medgyesi Konstantin, Apagyilkosság. Kádár János és Grósz Károly küzdelme. (Budapest, Open books, 2022) 63.

17 Tőkés Rudolf, A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957-1990. (Budapest, Kossuth kiadó, 1998) 253.

18 Medgyesi, Apagyilkosság. Kádár János és Grósz Károly küzdelme, 87.

1986. októberében meghívták Moszkvába látogatóba, melyet a Moszkva Városi Pártbizottság szervezett. A magyar delegációt Borisz Jelcin látta vendégül, a Moszkvai Pártbizottság első titkára, de Grósz külön fogadta hivatalában Ligacsov az SZKP PB tagja és KB titkára, illetve Medvegyev aki szintén PB tag és KB titkár volt.¹⁹ Ezeken a „kötetlen baráti beszélgetéseken” a szovjetek valószínűleg felmérték, hogy Grósz-e a megfelelő jelölt Kádár utódjának.

A gazdasági helyzet fokozatos romlása miatt, folyamatosan csökkentették a fogyasztóiárak támogatását, ami jelentős áremelkedéshez vezetett. Ennek következtében a társadalmi elégedetlenség folyamatosan növekedett, ami végül cselekvésre készítette Kádár Jánost, hogy változtatásokat hajtson végre. Leváltotta az akkor már tizenkét éve a Minisztertanács Elnöki posztját betöltő Lázár Györgyöt és helyére kinevezte Grósz Károlyt. Az új elnök megválasztását követően meghirdette a Gazdasági-Társadalmi Kibontakozás programját, melynek lényege az volt, hogy: „...a társadalmi és gazdasági élet minden szféráját megújítva új lendületet adjunk a szocializmus építésének, megteremtjük a gazdasági fejlődéshez szükséges forrásokat...”²⁰ Kinevezését követően a szovjetek meghívása sem maradhatott el, amire már júliusban sort kerítettek, melyen Nyikolaj Rizskov mellett Mihail Gorbacsov is fogadta. A szovjet főtitkár a találkozón gratulált Grósznak a megválasztásához és biztosította a szovjet vezetés erkölcsi és politikai támogatásáról. Hogy mennyire tartották szemmel a szovjetek a magyarországi helyzetet, azt mi sem bizonyítja jobban, hogy Gorbacsov Grósznak egy pár nappal korábban Salgótarjánban elmondott beszédét hozta fel példának, hogy a Szovjetunióban ő is hasonlóan nyíltan ki kívánja mondani a problémákat.²¹ Vajon véletlen lenne?

A helyzet további romlása miatt elodázhatatlanná vált, hogy valós változtatások következzenek be a politikai vezetésben. Az ellenzék egyszerűen, de érthetően megfogalmazott követelése a következő volt: „Kádárnak mennie kell”²², mivel az országban előállt helyzetért, őt tartották felelősnek. Kádár leváltásának igényét az MSZMP reformszárnya is magáévá tett, miután körvonalazódni látszott az, hogy ki lesz a szovjetek által támogatott utód. Grósz terve az volt, hogy nem csak Kádárt fogja kiűzni a hatalomból, hanem – Gorbacsovhoz hasonlóan – átalakítja a Politikai Bizottságot is annak érdekében, hogy az általa szükségesnek vélt reformokat végig tudja vinni. Természetesen mindez nem történhetett meg Moszkva jóváhagyása nélkül. A szovjetek figyelemmel kísérték a magyarországi eseményeket, melyről Vagyim Medvegyev Gorbacsov számára készített jelentéséből tájékozódhatunk: „...az országban súlyos gazdasági és társa-

19 BFL XXXV-1-a-9 Tájékoztató az MSZMP Budapesti Bizottsága delegációjának Moszkvában tett látogatásáról (1986.10.16.)

20 „A Magyar Szocialista és Munkáspárt Központi Bizottságának 1987. július 2-ai állásfoglalása A gazdasági-társadalmi kibontakozás programjáról,” Népszabadság, 1987. július 04.

21 „Azt kell termelni, ami gazdaságos. Grósz Károly látogatása Nógrád megyében,” Népszabadság, 1987. július 09.

22 Kis János, Kőszeg Ferenc, Solt Ottília, „Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei.” Beszélő különszám, 1987 június.

dalmi-politikai válság van. Ha ez a helyzet fennmarad, s elmaradnak a halaszthatatlan politikai intézkedések, az komoly társadalmi-politikai megrázkódtatások reális forrása lehet.”²³ A jelentés kiemelten foglalkozott Kádár János politikai kampányával: „Figyelemre méltó Kádár hirtelen aktivizálódása: találkozói a budapesti városi (párt)bizottság titkáraival, több megyei első titkárral, ipari és mezőgazdasági üzemek vezetőivel, előkészületei a szakszervezetekkel való találkozókra. (...) Láthatólag Kádár nem akar bukott politikusként visszavonulni, elhatározta, hogy saját személyét összeköti a párt politikai megújulásával, ezért halogatja a fő kérdés megoldását.”²⁴ Kádár János miután keresztül vitte akarátát, hogy a pártértekezletet, ne május 13-án pénteken tartsák meg, hanem május 20-án, aktívan vetette bele magát a „kampányba”.²⁵ Elsőként a Budapesti Pártbizottságot látogatta meg, melynek elsőtitkára – a korábban az KB gazdasági titkára – Havasi Ferenc volt.²⁶ Kádár ekkor szembesült igazán azzal az országos hangulattal, hogy gyökeres változtatásokra van szükség a vezetésben. Havasi így emlékszik vissza erre a látogatásra: „Kádár elvtársat a budapesti politikai hangulat megkülönböztetett módon érdekelte. Ez a találkozás adott alkalmat arra, hogy beszéljünk ezekről a kérdésekről. Elmondtuk, hogy a párttagság alapvetően elégedetlen a politikai helyzettel, a gazdaság alakulásával. Elégedetlen saját politikai befolyásával, azzal, hogy beszűkítették a politizálás lehetőségét, mechanikus végrehajtónak érzik magukat. Tolmácsoltam azt a véleményt, hogy a mi soraink gyengülnek, az ellenzék ugyanakkor erősödik, hogy a csendes ellenzékiesség kezdetén vagyunk. A tavalyi – 1987. júniusi – személyi változások korántsem elégítették ki a párttagságot.”²⁷ A többi találkozó is hasonló hangulatban telt, annyi eltéréssel, amit a résztvevők összetételéből adódott.

Medvegyev beszámolójának folytatása megerősíti azt, hogy a Kreml támogatása nélkül nem sikerült volna Kádár leváltása. „Ezzel kapcsolatban szükségesnek látszik, hogy kihasználva Rizskov és Jakovlev küszöbönálló magyarországi utazását, mindent megtegyünk annak érdekében, hogy a magyar vezetést a májusi pártértekezletig teljességgel felismerje, mennyire összetett és nagy felelősségtudatot követelő a pillanatnyi helyzet.” A memorandum folytatásában megtalálható, hogy Kádár számára nem maradt más lehetőség, mint az, hogy félreáll. „Megbízható csatornákon keresztül tolmácsolni lehetne Kádárnak azt a véleményt, hogy ez a helyzet semmi jót nem ígér, személy szerint neki sem.”²⁸ Emellett a dokumentum megerősíti azt, hogy a szovjetek választottjai Grósz és Berecz voltak. A politikai játszmák valóban megindultak, februárban Gromiko

23 Baráth és Rainer, Gorbacsov tárgyalásai, 207.

24 Baráth és Rainer, Gorbacsov tárgyalásai, 207.

25 Berecz János: Kádár élt... 2. „...az velünk van!” Munkatársa voltam. (Budapest, Duna International, 2008) 252.

26 „Kádár János munkalátogatása a Budapesti Pártbizottságon,” Népszabadság, 1988. február 09.

27 Koltay Gábor és Bródy Péter: „Érdemei elismerése mellett...” Beszélgetések Havasi Ferencsel. (Budapest, Szabad Tér Kiadó, 1989) 21.

28 Baráth és Rainer, Gorbacsov tárgyalásai, 208.

a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének Elnöke járt Budapesten, aki több órán át tárgyalt Kádárral. Áprilisban Nyikolaj Rizskov a Szovjetunió Minisztertanácsának Elnöke látogatott Magyarországra. Grósz Károly fogadta a reptéren, majd több órás megbeszélést folytattak, de találkozott Kádár Jánossal is. Szintén 1988 áprilisban Thürmer Gyula Grósz Károly megbízásából Moszkvába utazott, hogy tisztázzon pár felmerült kérdést, melyek közül az egyik az volt, hogy miképpen látják a pártértekezlet előtti helyzetet. A legnagyobb titoktartás közben fogadja Alekszandr Jakovlev, aki a szovjet pártvezetés egyik legfontosabb személye volt. A megbeszélés közben Jakovlev irodájában megcsörrent a telefon és a vonal túlsó végén Gorbacsov volt. Egyszer csak Jakovlev átadta a telefont és Gorbacsov a következőt mondta Thürmernek: „Gyula, hallgasd meg amit Jakovlev mond, és mondd el otthon mindenkinek, akit érint.”²⁹ Ezután Jakovlev a következőképpen foglalja össze a helyzetet: a magyarországi vezetőcsere túlságosan elhúzódott, fel kell gyorsítani azt. „Tudjuk, hogy Kádár elvtárs bölcs döntést fog hozni. Grósz elvtársat méltó utódnak tekintjük.”³⁰

A pártértekezletet megelőzően május 18-án Budapestre érkezett a KGB elnökhelyettese Vlagyimir Krjucskov vezéreredes, akit Thürmer Gyula „Kádár János személyes képviselője” fogadott a reptéren.³¹ Krjucskov először Kádárhoz ment, majd pedig Grósszal találkozott. Arról, hogy miről tárgyaltak nem állnak rendelkezésre források, de a másnapi Gorbacsov és Kádár között lezajlott telefonbeszélgetésből következtethetünk arra, hogy valójában miért is érkezett a KGB vezéreredese Magyarországra. „Gorbacsov: Üdvözlöm, Kádár elvtárs! Megkaptam az üzenetét. Ha jól értettem, a pártértekezleten jól átgondolt koncepcióval áll elő (...) Fontos, hogy a jelenlegi átmeneti szakaszban minden változás Kádár elvtárs vezetése alatt, jelenlétében, és a párton belüli pozíciójának megőrzésével fog végbemenni. Így értelmeztem a Krjucskov elvtárs által elmondottakat. Üdvözlöm a döntését”³² Vélhetőleg Gorbacsov azért küldte el Krjucskovot Magyarországra, hogy felügyelje a hatalomátvételt. Kádárt – nem először pályafutása során – felfelé buktatták és megválasztották az MSZMP elnökének. Ezt tisztséget azért hozták létre, mert nem merték Kádárt teljesen száműzni, hiszen személyét az országban tisztelet övezte. Maga a pozíció nem járt valóságos hatalommal, sőt nem maradt tagja a Politikai, illetve a Központi Bizottságnak sem. Az új főtitkár Grósz Károly lett, aki a pártértekezletet követő szavazáson egy hozzá lojális Politikai Bizottságot választatott meg. Az újonnan bekerültek között mindösszesen két olyan személy volt, akik már XIII. pártkongresszuson is a testület tagjai voltak. Ezt a hegyomlásszerű változást Kádár sem akarta és pár hónappal később egy tiszta pillanatában

29 Thürmer Gyula személyes levele a szerzőnek

30 Thürmer Gyula személyes levele a szerzőnek

31 Thürmer Gyula, *Az elsikkasztott ország*. (Budapest, Korona kiadó, 2009) 109.

32 Baráth és Rainer, *Gorbacsov tárgyalásai* 122.

a következőt mondta Grósznak erről: „Nézze, Grósz elvtárs, tudom, hogy Maga más-ként látja a pártértekezletet. Nem volt törvényszerű az, ami történt. Néhányan ügyesen megszervezték, hogy kibuktassák a vezetés többi tagját. Én fokozatos cserét akartam, de nem engedték. Nekem már nincs támaszom ebben a vezetésben.”³³

PÁRTÉRTEKEZLET UTÁN...

Az 1988. májusi pártértekezlet lezárta a Kádár János nevével fémjelzet korszakot és megkezdődött a magyarországi államszocializmus utolsó szakasza. „Szomorú és magányos szerep jutott a Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkárának, amikor elmondta búcsúbeszédét a magyar kommunista párt tegnapi értekezletén. Egy korát túlélte ember, egy vezető, akinek lejárt az ideje.”³⁴ írta a *The Times* újságírója május 23-án a pártértekezletről szóló cikkében. Grósz Károly ekkor jutott fel a csúcsra, az országban és külföldön egyaránt nagy népszerűségnek örvendett. Ennek ellenére, önállóan külső támogatás nélkül, nem lett volna képes megszerezni a hatalmattal. Bár a Szovjetunió ekkor már súlyos belső problémákkal küzdött, még képes volt arra, hogy a befolyási övezetébe tartozó országokban el számára előnyösen befolyásolja az eseményeket.

Gorbacsov a presztizsét nem csak a Szovjetunióban kívánta megvalósítani, hanem ki kívánta terjeszteni a csatlós államokra is. Viszont ezen országok vezetői nem igazán értették meg Gorbacsov reformjait, hiszen legtöbbjük keményvonalas kommunista volt. Az 1956-ban megtartott XX. kongresszusnak határozataival a többségük egyetértett, mivel érezték, hogy a rendszer nem fenntartható a korábbi módszerekkel. A gorbacsovi presztizs már olyasvalami volt, amit nem értettek, ellenkezett a korábban megszokottaktól, így szembe fordultak vele. Mégis miért Kádár János volt az első dominó Gorbacsov számára?

Ezt két okra vezethetjük vissza. Az egyik maga Kádár személye volt, hiszen mind a nyugati, mind a szocialista országokban nagy tiszteletnek örvendett. A kommunista mozgalom „nagy öregjének” számított: még látta Sztálint, Hruscsovval, Brezsnyevvel, Andropovval és Gromikoval együtt dolgozott, de személyesen ismerte Mao Ce-tungot és Teng Hsziao-pinget is. Emiatt tehertétel volt Gorbacsov számára, hiszen mikor már Kádár Rákosi börtönében ült, Gorbacsov csak akkor lépett be a kommunista pártba. Ezért leváltása kiemelten fontos volt számára. Kádárral szemben, pedig Grósz személyisége megfelelő volt a szovjetek számára, mivel szerényebb képességekkel és karizmával rendelkezett.

A másik ok szerintem az volt, hogy Magyarország elég jó kapcsolatokkal rendelkezett a nyugati országok irányába ezért azt gondolták, hogy egy olyan főtitkárt segítenek hatalomba, akit a nyugatiak is elfogadnak. Grósz Károly az Agitációs és Propaganda

33 Thürmer, *Az elsikkasztott ország*, 112.

34 Várnai Ferenc, *Mr. Kádár* (Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 1989) 103.

Osztály vezetőjeként, majd borsod megyei és budapesti elsőtítkárként sokkal jobban megfelelt a peresztrojka magyar „reklámarcának”.

Grósz Károlynak mindösszesen 17 hónap adatott meg a hatalomba, bár jól indult politikai karrierje, hiszen fogadta az Egyesült Államok elnöke Ronald Reagan, sikerült a diplomácia kapcsolatok felvétele Izraellel és a Dél-Koreai Köztársasággal. A Ceausescuval való aradi találkozója, majd a fehér terrorral riogató Népstadionbéli beszéde viszont megpecsételte karrierjét. 1988. novemberéig a pártfőtitkári pozíciója mellett a minisztertanács előnki tisztjét is betöltötte. Ezután kinevezte utódját Németh Miklós személyében, aki előbb a minisztertanács elnöke volt, majd 1989. október 23-a után ideiglenes miniszterelnökként irányította az országot. Ezzel lépéssel Grósz kiengedte azt a lehetőséget a kezéből, hogy a rendszerváltoztatás babérjait learassa, mivel azt napjainkig Németh Miklósnak tulajdonítja a közvélemény. Az 1989 októberében megtartott kongresszuson nem lépett be az újjá alakuló pártba, visszavonult gödöllői otthonába. Nem sokkal később súlyos betegséget diagnosztizáltak nála, melyben hamarosan elhunyt.

IRODALOMJEGYZÉK

Levéltári dokumentumok:

- MNL-OL 288.f.5/950. 6.e. Szóbeli tájékoztató Kádár János és Mihail Gorbacsov moszkvai megbeszéléséről (1986.09.26.)
 BFL XXXV-1-a-9 Tájékoztató az MSZMP Budapesti Bizottsága delegációjának Moszkvában tett látogatásáról (1986.10.16.) (Grósz Károly személyes iratok)

Könyvek, folyóiratok:

- Apor Attila: „Kádár és Kína” in *Bátorság nélkül meddő a tudomány: Tanulmányok Schmidt Mária tiszteletére*, szerk. Bacsoni Dorottya, Ötvös István, 82-89 Budapest: Szent István Társulat, 2023.
 Attila Apor. „The crisis of the happiest barracks. Hungary on the way to indebtedness.” *Bonus Nuntium*, 6, sz.3, (2024) 5-14.
 Barát Mária, *A magyar gazdaság vargabetűje*. Budapest: AULA kiadó, 1994.
 Baráth Magdolna és Rainer M. János, *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel*. Budapest: 1956-os Intézet, 2000.
 Berecz János: *Kádár élt... 2. „...az velünk van!” Munkatársa voltam*. Budapest: Duna International, 2008.
 Dalos György, *Gorbacsov – ember és társadalom*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2011.
 Debreczeni Ágnes, *A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve*. Budapest: Kossuth könyvkiadó, 1980.
 Dús Ágnes, *A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának jegyzőkönyve*. Budapest: Kossuth könyvkiadó, 1985.

- Katona Imre, *Politikai vicceink 1945-től máig. A helyzet reménytelen, de nem komoly*. Budapest: Móra könyvkiadó, 1994.
 Koltay Gábor és Bródy Péter: *„Érdemei elismerése mellett...” Beszélgetések Havasi Ferencsel*. Budapest: Szabad Tér Kiadó, 1989.
 Lengyel László. „A kádárizmus alkonya. Kádár János és rendszerének hanyatlása.” in *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútól szerk. Rácz Árpád, 155-165 Budapest: Rubicon-Aquila könyvek, 2001.*
 Medgyesi Konstantin, *Apagyilkosság. Kádár János és Grósz Károly küzdelme*. Budapest: Open books, 2022.
 Thürmer Gyula, *Az elsikkasztott ország*. Budapest: Korona kiadó, 2009.
 Tökés Rudolf, *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957-1990*. Budapest: Kossuth kiadó, 1998.
 Várnai Ferenc, *Mr. Kádár* Budapest: Hírlapkiadó Vállalat, 1989.

Újságok:

- „A Magyar Szocialista és Munkáspárt Központi Bizottságának 1987. július 2-ai állásfoglalása A gazdasági-társadalmi kibontakozás programjáról,” *Népszabadság*, 1987. július 04.
 „Azt kell termelni, ami gazdaságos. Grósz Károly látogatása Nógrád megyében,” *Népszabadság*, 1987. július 09.
 Kis János, Kőszeg Ferenc, Solt Ottilia, „Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei,” *Beszélő különszám*, 1987 június.
 „Kádár János munkalátogatása a Budapesti Pártbizottságon,” *Népszabadság*, 1988. február 09.

BECK ATTILA

A germán lovasság fejlődése a kora császárkortól a Karolingok koráig

BEVEZETÉS

A Római Birodalom északi irányú terjeszkedése során elérte a germán népek szállás-területeit. A római vezetés, más népekhez hasonlóan, a germánok által uralt földek meghódítására és a birodalomba való betagozódására törekedett. A kezdeti sikerek után, a római sereg Kr. u. 9-ben a teutoburgi erdőben vereséget szenvedett az Arminius vezette, egyesült germán koalíciótól.¹ A rómaiak felhagyott Germania elfoglalásával, és a két hadikultúra évszázadokra egymás szomszédai lett. Ez azt eredményezte, hogy a két fél hatással volt egymás hadviselésének alakulására.

A római szomszédság mellett, a germán hadviselés fejlődésére egy másik hadikultúra, a sztyeppei volt jelentős befolyással. A nomád népek harcmodorában jelentős szerepet játszott a lovas fegyvernem, amely hatékony és ütőképes volt. A többszáz éves egymás mellett élés itt is azt a folyamatot indukálta, hogy a sztyeppei népek első sorban a velük szomszédos germán népek lovas harcmodorára hatottak jelentősen.

A hosszú évek alatt bekövetkezett lassú, de folyamatos változás, a germán népeknél legjobban a lovas fegyvernem fejlődésénél megfigyelhető. Egy hadügyi átalakuláshoz vezető út fontos mérföldköve, amikor két egymás mellett élő, egymással kapcsolatban

¹ A teutoburgi csata Kr. u. 9-ben zajlott le, ahol Arminius vezetésével a germán seregek döntő vereséget mértek a Publius Quintilius Varus vezette római csapatokra. A teutoburgi erdő ma Németországban, Alsó Szászországban és Észak-Rajna-Vesztfália tartományokban fekszik.

lévő hadikultúra felismeri, hogy a másik által kitalált és alkalmazott módszerre, innovációra válaszlépést kell tennie.² A dolgozatom célja, hogy a császárkorban a kora középkorban végbement hadügyi átalakulás bemutatása, ismertetése a germánoknál, és ez milyen hatással volt a lovas fegyvernem fejlődésére, amely alapul szolgált a klasszikus középkori lovagi hadviselés kifejlődéséhez.

A GERMÁN LOVAS HADVISELÉS JELLEMZŐI

A kora császárkor elején, amikor a Római Birodalom és a germán népek megnövekedett a fegyveres konfliktusban jelentős szerepet vállalt a germánoknál a lovas fegyvernem. Ezekről a háborúkról, és a lovasság szerepéről több római írásos forrás is beszámolt. Fontos azonban megjegyezni, hogy ezeknél népeknél a fegyvernemek egymáshoz viszonyított fontosságát és arányát nem lehet homogénként kezelni, gyakran a földrajzi helyzet miatt ez törzsenként eltérő lehetett.

Tacitus³ a *Germania* című írásában, megkülönbözteti a fegyvernemek fontosságát a germán népek hadviselésének bemutatásánál. A római történetíró ennek kapcsán kiemeli, hogy például a chattus törzs⁴ serege elsősorban gyalogságból állt, amely jól szervezett, és emellett fegyvelmezett volt.⁵ A tencter⁶ törzs harcmódorának a jellemzésénél, Tacitus beszámolója szerint, a lovasság kapott nagyobb szerepet, amely, hasonlóan a chattus gyalogsághoz, ütőképes, fegyvelmezett katonai erőként létezett. A tencter lovasok gyorsaságáról és hatékonyságáról C. Iulius Caesar⁷ is beszámolt. A római hadvezér tudósítása szerint, a menapiusok⁸ elleni támadásban, ezek a germán lovasok, gyorsan és meglepetésszerűen használták haderejüket.⁹ A római hadvezér leírásában kitért arra, hogy a tencterek, más germán népek katonai nyomásának engedve, nyugat felé próbáltak új szállásterületet foglalni maguknak. Ezért át akartak kelni nyugati irányba a Rhenuson,¹⁰ és ehhez a művelethez csónakokat kellett szerezniük a menapiusoktól. Mivel ezeket a kísérleteket a menapiusok megghiúsították, a tencterek színlég visszavonultak. Ezután egy gyors éjszakai menettel a tencter lovasság visszatért, és a menapius öröket meglepetésszerűen megtámadta, lemészárolta, majd a vízi járműveket megszerelte.¹¹

2 ROGERS 2018: 57.

3 Publius Cornelius Tacitus (Kr. u. 55/56 – 117/120) római történetíró.

4 A chattusok nyugati germán nép, nevük a forrásokban utoljára a 4. században szerepelt.

5 TACITUS 1961: (30) 66.

6 tencterek lovasságukról híres nyugati germán nép.

7 Caius Iulius Caesar (Kr. e. 100 – 44) római hadvezér, államférfi.

8 A menapiusok a Rajna két partján élő, belga eredetű nép.

9 CAESAR 1964: (IV. 4) 39 – 40.

10 A mai Rajna (Rhein ném. Rhin fr.) folyam, amely Hollandia területén folyik be az Északi-tengerbe.

11 CAESAR 1964: (IV. 4) 39.

A tencterek lovasakciója mellett, Caesar, más germán népek lovas hadműveleteiről is tudósít. A római hadvezér beszámolója szerint, a sugamberek¹² lovassága váratlanul megtámadta a rómaiak Atuacucánál¹³ épült katonai táborát. A germánok a támadás elején nagy sebességgel lovagolták körbe a megerősített helyet, közben gyors csapásokkal tesztelték, a nyitott kapuk védelmére felsorakozott római katonákon, hogy melyik kapunál tudnának behatolni. Mivel nem akartak felőrlő küzdelembe bocsátkozni a zárt alakzatba felálló védőkkel, amelyek eközben erősítést kaptak, a sugamberek felhagytak a támadással és gyorsan elvonultak.¹⁴

A római írásos források szerint a kora császárkori germán lovasság a könnyűlovas csapatnemhez sorolható. Jellemzőjük volt a rugalmasság és a nagyfokú mobilitás, emellett alkalmazták a rejtett mozgást és az ebből indított váratlan támadásokat az ellenség ellen. Abban az esetben, ha a rajtaütés nem hozott gyors eredmény, hogy a nagyobb veszteségeket elkerüljék, visszavonultak. Ezt a hadviselési szokásukat Tacitus is kiemelte. A római történetíró szerint a lovasok győzelem gyors kivívására törekedtek, ha ez nem volt lehetséges, akkor a gyors visszavonulás mellett döntöttek.¹⁵ A fegyveres összecsapás felfüggesztése nem jelentette feltétlenül a menekülést, hanem mint a tencterek esetében is megfigyelhető volt, a támadást később megismételheték a siker reményében. Erről nem csak Caesar számolt be, hanem Tacitus is tudósít. A római történetíró beszámolója szerint, a hátrálást, ha új támadás lesz belőle, cselnek és nem gyávaságnak tartják.¹⁶ Így a váratlanságot kihasználva, nagy mobilitásuk segítségével gyors csapást tudtak mérni az ellenséges erőkre és képesek voltak nagyobb veszteségek nélkül visszavonulni. Ezt követően, rejtve mozogva, váratlanul. újra támadást indítottak máshol egy megfelelőbb helyen.

Ez a hadviselési mód, a rejtve mozgás, és a meglepetésszerű, gyors lovassági támadások később is megmaradtak a germánok taktikai eszköztárában. A 4. század utolsó harmadában, a hadrianopolisi¹⁷ csatában, 378-ban, az alánokkal¹⁸ kiegészült gót lovaság a hegyek közül kitörve, váratlan rohamával komoly csapást mért a római seregre, ami nagymértékben hozzájárult a gótok győzelméhez.¹⁹ Maurikiosz²⁰ császár, a 6. században írt Sztratégikon²¹ című munkájában, hasonlóan jellemezte a germán lovasokat.

12 A sugamberek nyugati germán nép, a mai Németország területén, a Lippe és a Sieg folyó vidékén éltek.

13 Atuatuca a mai Belgiumban, a Rajna és a Scheldt folyó között található.

14 CAESAR 1964: (VI. 35 – 41) 75 – 76.

15 TACITUS 1961: (30) 66.

16 TACITUS 1961: (6) 50.

17 Hadrianopolis a mai Edirne, Nyugat-Törökországban található.

18 Iráni nyelvet beszélő nomád nép

19 AMMIANUS MARCELLINUS 1993: (XXXI. 11) 617.

20 Maurikiosz (ural. 582–602) a Keletrómai/Bizánci Birodalom császára.

21 Στρατηγικόν (gör.).

A kelet római/bizánci uralkodó, a „szőke népekről” írt fejezetében arról tudósít, hogy a germánok kedvelték a gyors lovasrohamokat.²²

A lovasság hagyományos felhasználása mellett, a germánoknál több elemben is eltértek a fegyvernem hagyományos alkalmazásától. A lovasok nemcsak önállóan hajtottak végre harcfeleadatokat, hanem gyakran kevert harcrendben, vegyesen a gyalogsággal is. Ezen taktikai elem alkalmazásáról Caesar is beszámolt. Tudósítása szerint, Ariovistus²³ germán uralkodó minden egyes lovasát egy gyalogos támogatta a fegyveres összecsapásban.²⁴ Hasonló harceljárásról írt Ammianus Marcellinus.²⁵ A római történetíró azt jegyezte le az Argentoratum²⁶ mellett lezajlott csatáról, hogy minden egyes alamann²⁷ lovas mellé egy gyalogos volt beosztva. A feladatuk az volt, hogy támogassák a közelharcban a lovasokat, ezzel kiegyenlítve a fegyverzet terén mutatkozó hátrányukat a római *cataphractarius*²⁸-okkal szemben. Ezt úgy valósították meg, hogy a gyalogosok a római lovasok hátsállaikat támadták közvetlenül.²⁹

A germán lovasság másik rendhagyó taktikai eleme a harc közbeni lóról leszállás volt. A germánok eme csatában alkalmazott módszeréről Caesar számolt be elsőként. Leírása szerint a germán lovasok, ha a helyzet úgy kívánta, a lovaikról leszállva gyalogosan folytatták a küzdelmet. Abban az esetben, ha szükséges volt, visszaültek a lovaikra, amelyek úgy voltak idomítva, hogy eközben ne mozduljanak a helyükről.³⁰ A római hadvezér beszámolt egy esetről, amikor egy 800 fős germán lovascsapat rohanta meg egy 5000 fős lovasegységét a Mosa folyó³¹ közelében. Tudósítása szerint, a germánok közül többen leszálltak a lovaik hátáról, majd gyalogosan megtámadva a rómaiak hátsóit, azokat a lágyékuknál megsebezték, ezzel zavart tudtak kelteni. Ennek az lett az eredménye, hogy számos római kibukott a nyergéből, és többen megfutamodtak.³² Ez a taktikai elem később is megmaradt a germán lovasok eszköztárában. Ammianus Marcellinus, az argentoratum-i csata kapcsán arról tudósított, hogy a csata folyamán a gyalogos alamann harcosok azt követelték a sereg vezetőjétől, hogy a hercegek szálljanak

22 Maurikiosz 2022: (10. 3.) 175.

23 Ariovistus szváb származású germán fejedelem, aki seregével Kr. e. 72- ben átkelt a Rajna és nagy területeket foglalt el Galliában. Kr. e. 58-ban megütközött Caesarral, de a csatában vereséget szenvedett. Pontos születési és halálozási dátuma nem ismert.

24 CAESAR 1964: (I. 48) 18.

25 AMMIANUS MARCELLINUS (330–395) római történetíró.

26 Argentoratum a ma Strasbourg területén, Franciaországban található.

27 Az alamannok a 3.század végétől a mai Rajna és Duna felső folyásán túl lakó germánok összefoglaló neve, szövetsége.

28 Iráni (parthus, Szasszanida, szarmata) eredetű páncélos nehézlovasság, amely csapatnem a római hadviselésben is megjelent.

29 AMMIANUS MARCELLINUS 1993: (XVI. 12) 109.

30 CAESAR 1964: (IV. 2) 39.

31 Mosa folyó mai neve Maas (ném.) vagy Meuse (fra.), amely a modern Franciaországon, Belgiumon és Hollandián folyik keresztül.

32 Caesar 1964: (IV. 12) 41.

le a lóról, nehogy el tudjanak menekülni és így folytassák a harcot. Chnodomarius,³³ az alamann vezér ekkor kíséretével együtt leszállt a lováról, és gyalog küzdöttek tovább.³⁴ A csata későbbi etapjában ezek a gyalog harcoló lovasok lehettek, akik előre törve közvetlenül Iulianus³⁵ császárt vették célba. A roham csaknem sikerrel járt, de a császári testőrségnek sikerült a támadást visszaverni.³⁶ A kora középkorban, a 6. század folyamán sem ment feledésbe ez a harcmodor. Maurikiosz császár tudósítása szerint, a germán lovasok, ha a helyzet megkövetelte, leszálltak a lovaikról és gyalogosan sorakoztak fel.³⁷ Ennek a taktikai elemnek a későbbi alkalmazását a Fuldai évkönyvek³⁸ is megerősítik. A művet lejegyző szerzetesek beszámolója szerint a 891-es évben, Arnulf király³⁹ seregével a Dyle folyó⁴⁰ mellett, Lovonnumnál⁴¹ arra készült, hogy környező területet fosztogató vikingeket seregével megtámadja. A nehéz terep miatt, és mert az skandináv kalózok elsáncolták magukat, a keleti frank uralkodó úgy döntött, hogy a rendelkezésre álló katonáit gyalog indítja támadásba, így a lovasokat leszállította a nyeregből, és egy kisebb maradék részük hátulról, lóháton maradván fedezte az akciót. A keleti frankok a tervet sikerrel hajtották végre, és viking sereget a folyóba szorították.⁴²

A lóról való leszállás kapcsán, David Nicolle brit történész véleménye szerint nem tekinthető valódi fegyvernemnek a korszak germán lovassága, hanem inkább olyan alakulatnak, amelyben alapvetően gyalogos katonák ültek nyeregre.⁴³ Ezzel szemben Guy Halsall brit történész arra mutatott rá, hogy ezek a harcosok nem lóra ültetett gyalogság, hanem olyan lovasság, amelynek ismernie kellett más fegyvernemek harcászataát és képesnek kellett lenniük más funkciók ellátására is.⁴⁴

Összefoglalva, a germán lovasság a császárkor elején elsősorban könnyűlovas csapatnemnek tekinthető. A fegyveres konfliktusok idején gyakran alkalmaztak önálló, portyázó hadviselést, amelynek során gyors rajtaütésekkel támadták az ellenséges erőket. Ezekben az esetekben a meglepetés döntő tényező volt, ehhez az erdős terepet használták fel rejtett mozgásra. Abban az esetben, ha rövid időn belül nem értek el döntő sikert, a veszteségek elkerülése miatt visszavonultak, hogy később más helyen,

33 Chnodomarius alamann fejedelem (ural. 352–357) a Kr. u. 357-es strasbourgí csatában a germán hadak egyik vezetője, amelyben vereséget szenvedett Iulianus császártól.

34 AMMIANUS MARCELLINUS 1993: (XVI. 12) 111.

35 Iulianus (ural. mint caesar 355–360, mint augustus 360–363) római császár, a 357-es strasbourgí csata győztese.

36 AMMIANUS MARCELLINUS 1993:(XVI. 12) 114.

37 MAURIKIOSZ 2022: (10. 3.) 175.

38 Más néven *Annales Fuldenses*, keleti frank évkönyv, amely a 714–901 közti eseményeket írja le évenkénti bontásban.

39 Arnulf keleti frank király (ural. 887–896), császár (ural. 896–899).

40 Dyle folyó a mai Belgium területén található.

41 A mai Louvain (fr.), Leuven (flamand), Löwen (ném.) városa, Belgiumban, Brüsszeltől 25-km-re fekszik.

42 *Fuldai évkönyvek* 2019: (891) 348–350.

43 NICOLLE 2005: 8.

44 HALSALL 2003: 188.

vagy időben újra felvegyék a harcot az ellenséggel. A lovas fegyvernem a döntő csatákban is komoly szerepet vállalt. Ilyenkor hagyományos módon, a többi fegyvernemmel közösen is részt vett a küzdelemben, de előfordult, ha a harci helyzet megkívánta, hogy a gyalogsággal összevonva harcolt. Az egyik ilyen a kevert harcrend, amelyben a lovasok mellé gyalogosok voltak közvetlenül beosztva. A feladatuk, hogy támogassák a lovast harc közben. A másik alkalmazási forma, amikor a lovasok leszálltak a lóról és gyalogos szerepkörben harcoltak. Ez azt jelenti, hogy ezeknek a harcosoknak nem csak lovasként kellett helytállniuk, hanem tisztában kellett lenni más fegyvernemek eszköztárával, és szükség esetén más szerepkörben alkalmazni azokat. A germán lovasok tehát olyan harcosoknak tekinthetők, akik elsősorban lóhátról veszik fel a küzdelmet az ellenséggel, de ha a harci helyzet úgy kívánja, más szerepkörben is hatékonyan voltak képesek harcolni.

A NOMÁD NÉPEKTŐL ÁTVETT LOVAS HADVISELÉSI ELEMEEK A GERMÁNOKNÁL

A keleten lakó germán népek az évszázadok során szomszédságba, és ezzel együtt kapcsolatba kerültek a sztyepei nomádokkal. Ez az érintkezés azt eredményezte, hogy a hadügy területén is egy adaptációs folyamat indult a germánoknál. Ezek az átvételek a lovas fegyvernemnél érhetőek legjobban tetten, ahol a germánok új taktikai elemeket és fegyverzetet honosítottak meg saját harcrendszerükben.

A földrajzi kapcsolódásnak az egyik helyszíne a Kárpát-medence volt. A Dunától északra lakó germán kvád és az Alföldön élő szarmata népek között az évszázadok folyamán szoros kapcsolatrendszer alakult ki, mivel gyakran harcoltak egymással szövetségben. Ammianus Marcellinus párhuzamot vont a két nép lovas hadviselése között, beszámolója szerint jól tudtak együttműködni a szokásaik és fegyverzetük miatt. A római történetíró leírásából kitűnik, hogy a kvád lovasok jellegzetes szarmata hadifelszerelést használtak, amelybe beletartozott a hosszú szálfegyver és a pikkelypáncél.⁴⁵ A zárt rendben támadó szarmata lovasokról Tacitus is beszámol *Historiae* című munkájában. Leírása szerint a szarmata lovasosztagok támadásának a csatasorok alig képesek ellenállni. Az általuk használt fegyverzetükben kiemeli a hosszú szálfegyvereket, a kardokat és a pikkelypáncélokat.⁴⁶ A germánok és a szarmaták első ismert katonai együttműködésére a római források szerint Kr. u. 50-ben került sor. Tacitus tudósítása szerint a kvád Vannius király⁴⁷ népszerűtlenné vált, és uralma ellen lázadás tört ki a birodalmában. A római történetíró beszámolójában kiemelte, hogy az uralkodó

45 AMMIANUS MARCELLINUS 1993: (XVII. 12) 142.

46 TACITUS 1970: (I. 79) 157–158.

47 Vannius (ural. Kr. u. 20–50) kvád származású germán király, aki a Dunától északra, a mai Szlovákia területén lévő területeket uralta.

gyalogsága germánokból állt, a lovasságát viszont szarmata zsoldosok alkották. Vannius a váraira támaszkodva, védelemre berendezkedve, az ellenség kifárasztásával, illetve felőrlésével kívánta megnyerni a háborút. Szarmata lovasai azonban nem vonultak vissza az erősségekbe, hanem azokon kívül portyázva csaptak össze a közeledő ellenséggel. A kvád király így kénytelen volt az erődöket hátrahagyva a gyalogságával csatlakozni a szarmatákhoz, de a döntő csatában vereséget szenvedett és életét veszítette.⁴⁸

A szarmata nehézlovas hadviselés elemeinek átvétele a páncélzat, a két kézben fogott szálfejszabó, a contus használata és oldalfegyverként a kétélű kardok, a *spathák* alkalmazása nem korlátozódott a kvádokra, ezek más germán népeknél is előfordultak. A szarmata népekkel szintén kapcsolatba került gótok harcmódorában szintén megjelentek a kvádoknál is látott lovas taktikai elemek és innovációk. A gót seregek fő csapásmérő ereje a zárt rendben támadó nehézlovaság lett, ahol a harcosok sisakot és páncélzatot viseltek, előre tartott szálfejszabóval rohamozták az ellenség irányába.⁴⁹

Visszaulva a 4. század végén, a 378-as hadrianopolisi csatában, a hegyek közül előtörő, és zárt rendben rohamozó gót és alán lovasság legyőzte az ellene felálló római hadsorokat.⁵⁰ A gót harcosok, a nagyobb fegyveres összecsapások mellett, lóháton vívták a párbajaikat is. Procopius⁵¹ egy ilyen összecsapásról tudósít, amely a gót Valaris és a római/ bizánci Artabazes közt zajlott le. A bizánci történetíró beszámolója szerint Valaris páros küzdelemre hívta ki a gót sereggel szemben felsorakozott rómaiakat. Artabazes a rómaiak közül elfogadta a kihívást. Mindkét lovas sisakkal és páncéllal volt felszerelve, és előreszegezett *contusszal* rohamozta meg a másikat. A párbajban Artabazes megölte Valarist, de a gót harcostól ő is súlyos sebet kapott, amelybe később, Procopius szerint, belehalt.⁵²

A gótokhoz hasonlóan, a velük rokon a gepidáknál is megjelent a zárt rendben harcoló nehézlovaság. A gepidák a gótokkal együtt vettek részt a hun hadjáratokban, ahol alkalmuk nyílt sztyeppei hadviselés megismerésére, elemeinek átvételére. A hun birodalom bukása után, Marcellinus comes⁵³ 517-ben, a Balkánon nagy lovassági támadásról tudósít. A bizánci tisztviselő beszámolója szerint a félszigeten „geta” lovasok tűntek fel a határon, betörték a birodalom balkáni területeire és számos tartományt kifosztottak, illetve prédáltak fel.⁵⁴ Kiss P. Attila történész rámutatott arra, hogy a forrásban szereplő „geta” egy archaizáló elnevezés, és a gepidákat takarja.⁵⁵ A sztyeppei

48 TACITUS 1970: (XII. 29–30) 279–280.

49 WOLFRAM 1988: 303.

50 AMMIANUS MARCELLINUS 1993: (XXXI. 11) 617.

51 Procopius (lat.) Προκόπιος (gör.) (500–562) keletrómai/bizánci történetíró.

52 PROCOPPIUS 1962: (VII. 21–30) 187–189.

53 Marcellinus comes születési ideje bizonytalan, meghalt 534 körül. Keletrómai/bizánci történetíró.

54 MARCELLINUS COMES 1995: 39. (517)

55 KISS P. 2015: 117.

eredetű nehézlovasságnak szórványos régészeti bizonyítékai is előkerültek a valamikori gepida királyság területéről. Több gepida temetkezésből láncpáncélok töredékeit tártak fel. Ilyen bukkantak fel a Hódmezővásár–Gorzsa temető 59. sírjából,⁵⁶ a Kiszombor-B 178. sírjából,⁵⁷ illetve Szentes–Bereghát 80.⁵⁸ és 89. sírjából.⁵⁹

Több mint húsz évvel a gepidák balkáni hadjárata után, 539-ben a Gepida királyság és a Kelet-Római/Bizánci Birodalom viszonya újra megromlott. A gepidák 536. környékén elfoglalták a gót kézen lévő volt római várost, Sirmiumot⁶⁰, amelyre I. Iustinianus császár⁶¹ is igényt tartott. A gepidák szövetséget kötöttek I. Theudebert frank királlyal⁶², aki Itáliában harcolt a császár csapatai ellen.⁶³ A szövetség megkötése után, a gepida sereg támadásba lendült a Kelet-Római/Bizánci Birodalom területén. A benyomuló germánokkal szemben, Calluc⁶⁴ *magister militum*⁶⁵ vette fel a harcot. Marcellinus comes beszámolója szerint, a kezdetben sikerrel védekező hadvezér végül vereséget szenvedett a gepidák ellen, és meghalt a csatában.⁶⁶ A csatáról pontos menete nem ismert. Marcellinus comes leírása az alábbi módon értelmezhető. A római hadvezér, Calluc, a birodalom harcászati elvei alapján megfelelő terepet kereshetett a csatához. A gepida sereg megjelenésekor ezt az előnyt használhatta ki, amely segítségével feltartóztatta és valószínűleg visszaverte a támadó germánokat. A következő nap a római sereg valószínűleg megint felsorakozott a terepen és felkészült a csatára. A gepida sereg ekkor, hogy kimozdítsa jól védhető állásaiból a rómaiakat cselhez folyamodhatott. Ebben döntő szerepet játszott a lovasság, amely megkerülhette a rómaiakat és váratlan támadást indíthatott ellenük. Ebben az esetben, hasonlóan járhattak el, mint a gót lovasság a 378-as hadrianopolisi csatában.⁶⁷ A gepida sereg zöme és a lovasság támadása miatt, a római sereg védelme megtörhetett, és ez vezethetett ahhoz, hogy a római vezér, Calluc is meghalt a csatában. Abban az esetben, ha a gepidák nem lepték volna meg valami váratlannal a római sereget, akkor a rómaiak szervezeten visszavonulhattak volna, hogy később máshol folytassák a harcot. A vereség döntő mértékű lehetett, Kiss

56 CSALLÁNY 1961: 128.

57 CSALLÁNY 1961: 182.

58 CSALLÁNY 1961: 84–85.

59 CSALLÁNY 1961: 80.

60 Sirmium pannóniai római város, a Száva folyó partján fekeüdt, a mai Szerbiai Vajdaság autonóm tartományban található Sremska Mitrovica (Szavaszentdemeter) területén.

61 I. Justinianus (gör. Ιουστινιανός) kelet-római/bizánci császár (ural. 527–565)

62 I. Theudebert (ural. 533 – 548) Ausztrasia Meroving dinasztia beli királya volt.

63 BÓNA et al. 1993: 28.

64 Calluc (? – 539) a Kelet-Római/Bizánci Birodalom hadvezére *magister militumja* volt.

65 A *magister militum* a késő Római Birodalomban használt legfelső szintű katonai beosztás volt, amely Nagy Konstantin uralkodása idején jött létre.

66 MARCELLINUS COMES 1995: (539) 48. A csata pontos helye ismeretlen.

67 AMMIANUS MARCELLINUS 1993: 617. (XXXI. 11)

rámutatott arra, hogy a gepida győzelem után, nem maradhatott számottevő római katonai erő a Duna vidékén.⁶⁸

A zárt rendben harcoló nehézlovasság kialakulása mellett, felvetődik a kérdés, hogy a másik jellegzetesen sztyeppei hadviselési mód, a lovas íjászat megjelent-e a germán seregekben, és ha igen, akkor milyen formában történt.

Tiszapüspöki – Fehér-tó part lelőhely 126/128-as sírjában, amely a hajdani gepida királyság területén található, reflexív maradványait tárták fel a régészek. A csontból készült íjvéglemezek mellett a temetkezés tartalmazott még több jellegzetes, a sztyeppei népekre jellemző háromélű nyílhegyeket is. A sírban nyugvó harcos emellett oldalfegyverként egy kétélű, egyenes kardot, spáthát birtokolt. Háromélű nyílhegyek Gepidia területéről más temetőből is előkerültek, de reflexíját csak ezen a lelőhelyen sikerült megfogni.⁶⁹

Emellett még a késő Karoling-korból vannak írásos források, amelyek a lovas íjászokra utalhatnak a germán seregekben. Aistulf langobard király⁷⁰ a hadseregről szóló rendeletében a legszegényebb harcosoknak írja elő a pajzs, a tegez, az íj és nyilak birtoklását, illetve akik hat mansio-nál többet birtokolnak, előírta a páncél és a többi katonai felszerelés (valószínűleg az íj is), illetve a ló meglétét is.⁷¹ A lovas íjászok jelenlétére utal még az a levél, amelyet Nagy Károly császár⁷² Fulrad apátnak⁷³ írt. A frank uralkodó által küldött és fennmaradt levél egy írásos mozgósítási parancs volt, amely előírta az egyházi vezetőnek, hogy mikor, hol, és mekkora katonai erővel álljon készen a hadjáratra. Az utasítás szerint minden egyes lovasnak pajzzsal, lándzsával, karddal, törrel, illetve íjjal és nyíllal kellett rendelkeznie.⁷⁴

A Frank Birodalom területéről képi ábrázolások is utalnak a lovas íjászok meglétére. A *Stuttgarter énekeskönyv* két ábrázolásán egy-egy lovas íjász látható frank ruházatban, és az egyikük Karoling kori sisakot visel.⁷⁵ A Sankt Gallen-i kolostor énekeskönyve is tartalmaz olyan illusztrációt, amelyen lovas íjász található. A kódex egyik lapján a frankokra jellemző páncélzatú és fegyverzetű lovasok láthatók, ahol az egyik lovas a felső kép bal oldalán íjat feszít a kezében.⁷⁶

68 KISS P. 2015: 124.

69 MASEK – F. KOVÁCS 2022: 38–40.

70 Aistulf langobárd király (ural. Friaul hercege 744-től, langobárd király 749-től, Spoleto hercege 751-től, meghalt 756-ban)

71 DREW 1996: (2) 228.

72 Nagy Károly (ural. 768–800 király, 800–814 császár) frank király, majd császár.

73 Fulrad apát (710–784) Saint-Denis apátja és Nagy Károly tanácsadója.

74 *Nagy Károly frank császár levele Fulrad apáthoz* 1974: 115.

75 *Stuttgarter Psalter*: 67. Lásd: https://archive.org/details/StuttgarterPsalter_966/page/n67/mode/2up, 185. Lásd: https://archive.org/details/StuttgarterPsalter_966/page/n185/mode/2up

76 *Psalterium aureum*: 141. Lásd: www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0022/141

A nomád hadviselési elemekről összegzésül elmondható, hogy a germán lovas fegyvernemet érintette. Azok a germán népek, akik sztyeppői lovasnépek szomszédságában éltek, hamar felismerték, hogy a nomád lovasság olyan harcmodorral és innovációkkal rendelkezik, amelyeket a saját lovasságuk korszerűsítésének érdekében érdemes átvenni a saját rendszerükbe. Ennek az volt az elsődleges célja a fejlesztés mellett, hogy a germán lovas egységek képesek legyenek megállni a helyüket a nomád, illetve a szintén több sztyeppői hadviselési elemet befogadó római lovassággal szemben. A nomád elemek átvétele két módon történt. Egyrészt azok a germán népek, mint a gótok és a kvádok, akik hosszú ideig éltek a szarmaták mellett, hosszú fejlődés eredményeként átvették a sztyeppői lovasság harcmodorát, fegyverzetét. Másrészt azok a germán népek, mint például a gepidák, akik tevékenyen részt vettek a hunok hadjárataiban, egy gyorsabb folyamat eredményeként honosították meg a sztyeppői hadviselés több elemét.

A nomád harcmodor és innováció megjelenése legnagyobb részben a zárt rendben harcoló nehézlovasság kialakulását segítette. Több germán nép seregében sztyeppői mintára olyan lovasok tűntek fel, akik sisakot és páncélt viseltek, rohamfegyverként hosszú szálfegyvert, a *contust* használták, és emellett oldalfegyverként *spáthák*at alkalmaztak. A nehézlovasság természetesen, ahogy arról már korábban szó volt, még hosszú ideig megtartotta a germán sajátosságokat, mint például a lóról leszállást és a harc gyalogos folytatását.

A másik emblemikus nomád harcmodor, a lovas íjászat ezzel szemben nem honosodott meg olyan mértékben, mint a közelharcot vívó, az ellenség vonalait áttörő nehézlovasság. Régészeti adatok, az írásos források és képi ábrázolások utalnak elszórt meglétére, de a távolsági harcnak ez a formája nem erősödött meg a germán seregekben.

A RÓMAI LOVAS HADVISELÉS ELEMEI A GERMÁNOKNÁL

A római hadviselési elemek átvétele a germán lovas fegyvernemnél hasonló módon zajlott, mint a nomád népek esetében. Ezek azonban nem csak markánsan a lovas fegyvernemnél jelentek meg, hanem a germán hadviselés egyéb területein is. Az egyik ilyen összekötő kapocs a római szomszédság és az ezzel járó fegyveres konfliktusok és háborúk, amelyek arra készítették a germánokat, mint a sztyeppői népek esetében, a jól működő római harceljárásokat és innovációk egy átvegyék a saját rendszerükbe.

A másik ilyen csatorna volt, amelyben a germánok megismerkedhettek a római hadviseléssel, a birodalom hadseregében, illetve közigazgatásában végzett szolgálat vagy munka.

A harmadik mód a hadviselési elemek átvételére akkor következett be, amikor a germán népek a Nyugatrómai Birodalom bukása után számos volt római területet foglaltak el, majd telepedtek le azokban. Az új lakhelyükön erős római kulturális hatás érte őket, és ez megmutatkozott a hadviselés területén is.

A germán népek és seregeik már a Kr. e. 1. században többször összeütközésbe kerültek az észak felé előre nyomuló rómaiakkal, Augustus császár⁷⁷ uralkodása alatt a római hadsereg Germánia számos törzsét meghódította, a birodalmi határt az Elbáig toltta ki. A megszállás nyomán a germán arisztokráciából is sokan kerültek a Római Birodalom területére, ahol gyakran a római hadseregben szolgáltak. Az egyik legismertebb közülük Arminius,⁷⁸ a cherusk vezér, Sigimer fia. Velleius Paterculus⁷⁹ beszámolója szerint Arminius számos római hadjáratban vett részt, ahol valószínűleg kitüntette magát, mert a római történetíró tudósítása szerint az *ordo equester*⁸⁰ tagjává vált.⁸¹ Kortársa, a hasonlóan előkelő származású markomann⁸² Maroboduus,⁸³ szintén a birodalomból tért haza, ahol Sztrabón⁸⁴ beszámolója szerint Augustus császár jóindulatú támogatását élvezte.⁸⁵

Mindkét germán uralkodó életpályájában közös volt a római neveltetés és szolgálat. A római módszerek meghonosodását Velleius Paterculus is megerősítette. A római történetíró Maroboduus esetében kiemelte, hogy miután a germán hadúr hazájába visszatért, erős és rendezett királyságot alapított és nagy területeket hódított meg, országát és hadait, amelybe a lovas fegyvernem is bele tartozott, állandó kiképzés és gyakorlatok által a római fegyelem fokára emelte, ezáltal nemcsak ütőképes sereget hozott létre, hanem egy erős királyságot is.⁸⁶

A római hadseregben a germánok később növekvő számban teljesítettek szolgálatot, és egyre jelentősebb szerepeket töltöttek be. A *Notitia Dignitatum*⁸⁷ több olyan római lovas *alat*⁸⁸ és gyalogos *cohorsot*⁸⁹ sorolt fel, amelynek tagjai az elnevezésük alapján germánok voltak. Lovas alakulat volt az ala I. Francorum,⁹⁰ az ala I. Alamannorum⁹¹

77 Augustus (ural. Kr. e. 27– Kr. u. 14), római császár, a Iulius–Claudius dinasztia alapítója.

78 Arminius (Kr. e. 18/17 – Kr. u. 21) germán, cherusk hadvezér és a római lovagrend (lat. *ordo equester*) tagja.

79 Velleius Paterculus (Kr. e. 19– Kr. u. 31) római történetíró.

80 *Ordo equester*, más néven a lovagrend. A római arisztokrácia tagjai voltak, minimum 400 000 sestertius vagyonnal rendelkeztek, gyakran fontos posztokat töltöttek be a hadseregben és a közigazgatásban.

81 Velleius Paterculus 1896: (CXVIII.) 213.

82 A markomannok nyugati szélében germán nép, a mai Csehország területén éltek.

83 Maroboduus markomann király (ural. Kr. u. 8– 14).

84 Sztrabón (Kr. e. 64/ 63 – Kr. u. 20) görög földrajztudós és történetíró.

85 Sztrabón 1977: (VII.1.3) 308.

86 Velleius Paterculus 1896: (II.108.2) 195.

87 A *Notitia Dignitatum* római tisztségek jegyzéke az 5. századból, a polgári hivatalokat, tisztségeket és a katonai hadszerzetet tartalmazza.

88 Az *ala* a római császárkorban az ötszáz vagy ezerfős auxiliáris lovascsapat.

89 A *cohorsok* a legiókban és az auxiliáris csapatokban megtalálható gyalogos alegységek. Egy legió tíz cohorsból állt.

90 *Notitia Dignitatum* 1876: 311.

91 *Notitia Dignitatum* 1876: 311.

emellett az ala Flavia Francorum,⁹² illetve az ala I. Saxonum⁹³ és az ala Germanorum.⁹⁴ Gyalogos csapatok voltak a cohors IX. Alamannorum,⁹⁵ a cohors VII. Francorum,⁹⁶ a cohors miliaria Germanorum⁹⁷ és a cohors I. Gothorum. Emellett a frankok római katonai szolgálatának epigráfiai forrása is ismert Aquincumból,⁹⁸ amely a Magyar Nemzeti Múzeumban látható. A feliratos sírkövet egy volt frank katonának állították, aki a római hadsereg tagja volt.⁹⁹ Az alakulatok nevéből az látszik, hogy számos germán harcos szolgált a lovas fegyvernemnél, ahol megismerkedhettek és megtanulhatták a római hadviselési elemeket.

Kiss rámutatott arra, hogy a germánok számára a jövedelmező római katonai szolgálat vonzó életpályamoddé vált a századok során.¹⁰⁰ A társadalmi kitörés lehetőségét adta, és a harcosok vagyont szerezve térhettek vissza szülőföldjükre. Így a létrejövő változásokat, részben, a Római Birodalom idézte elő.¹⁰¹

A 4. század folyamán tovább folytatódott az a római gyakorlat, hogy nagy tömegű barbár harcost, köztük sok germánt vettek fel az *Imperium* hadseregébe.¹⁰² Halsall véleménye szerint a toborzott germánokkal elsősorban a császári testőralakulatok (*schola palatinae*), illetve tábori mozgó seregek (*comitatenses*) személyi állományát töltötték fel, amelyekben jelentős szerepet töltött be a lovas fegyvernem.¹⁰³ A legénység mellett, amelynek tagjai gyakran gót vagy frank származásúak voltak, a római hadsereg vezetésében is több barbár származású tiszt is előfordult. Ebből az következik, hogy a római katonai szolgálat révén nagyszámú germán ismerkedett meg a római lovas hadviselési elemekkel, amelyeket később hasznosítani tudtak.

A római hadviselési elemek átvételének következő lépcsőfoka volt, amikor a különféle germán népek több volt római területet is elfoglaltak, majd ott erős kulturális hatások érték őket az új királyságaik megszervezése közben. Az új államok hadai is ennek megfelelően heterogének voltak. Klodvig,¹⁰⁴ a Frank Királyság megalapítója és első uralkodója is ilyen vegyes összetételű sereget birtokolt. Katonái között megtalálhatók

92 *Notitia Dignitatum* 1876: 311.

93 *Notitia Dignitatum* 1876: 311.

94 *Notitia Dignitatum* 1876: 311.

95 *Notitia Dignitatum* 1876: 313.

96 *Notitia Dignitatum* 1876: 313.

97 *Notitia Dignitatum* 1876: 314.

98 Aquincum a mai Budapest területén, Magyarországon helyezkedik el.

99 *Francus ego cives Romanus miles in armis | egregia virtute tuli bello mea dextera sem(p)er.* CIL 3.3576.

100 KISS P. 2022: 46.

101 KISS P. 2022: 51.

102 HALSALL 2003: 32.

103 HALSALL 2003: 41.

103 HALSALL 2003: 32.

104 Klodvig (ural. 482–511) frank király, a Frank Királyság megalapítója.

voltak a germán harcosok csapatai, a provinciális gall-római arisztokraták magánseregei, a korábban a római hadseregben szolgáló katonák és leszármazottaik, illetve a rómaiak által korábban Galliába telepített barbár népek, mint az alánok és a taifalok¹⁰⁵ és ezeken kívül egyéb alkalmi germán szövetségeseik.¹⁰⁶

Klodvig seregében a római arisztokraták és fegyveres kíséretük, a *bucellarii* különösen fontos szerepet töltek be. Ezek a magánkézben lévő katonai csapatok, amelyekben jelentős szerepet játszott a lovas fegyvernem, még a Római Birodalom fennállása alatt keletkeztek, és jól képzett és felszerelt fegyveres erőknek számítottak. A római központi kormányzat nem támogatta ezeket a csapatokat, de működésüket kényszerűségből eltűrte. Ezek a katonák a legtöbb esetben a helyi rablókkal és a beszálló germán támadókkal vették fel a harcot, de ha kellett, fegyverrel védték a munkaadó földbirtokosok lokális hatalmi igényeit is.¹⁰⁷ Ilyen arisztokrata volt az írott források szerint Ecdicius Avitus,¹⁰⁸ aki Sidonius Apollinaris¹⁰⁹ beszámolója szerint saját költségén lovascsapatot szerelt fel. A római püspök leírása szerint Ecdicius tizenhét lovasa élén vonult a gótok ellen, akik ellen sikerrel harcolt.¹¹⁰ Klodvig egyik gall-római támogatója Aurelianus volt, és a *Liber Historiae Francorum* szerint saját fegyveres erejével támogatta a frank királyt hatalmi ambícióiban.¹¹¹

A Frank Királyság mellett más germán monarchiákban is szolgáltak rómaiak a helyi seregben. Herwig Wolfram német történész szerint a keleti gót Nagy Theoderich¹¹² királynak Odoacer feletti győzelme után az itáliai germán királyság haderejében megnövekedett a rómaiak száma.¹¹³ Ugyanakkor arra is rámutatott, hogy római *colonusok*¹¹⁴ nem vették fel Totila¹¹⁵ király uralkodásáig a keleti gót seregbe, mert addig szükség volt a munkaerejükre a földeken. A fent említett keleti gót uralkodó azért engedélyezte a *colonusok* csatlakozását, mert a gót seregnek szüksége volt újoncokra a Bizánc elleni háborúhoz.¹¹⁶

105 Lovasairól híres germán nép, a 4. században néhány csoportjukat Galliába telepítették a rómaiak.

106 BACHRACH 1972: 17.

107 BACHRACH 1972: 17.

108 Ecdicius Avitus (420? – 475?) római arisztokrata és *magister militum praesantalis*.

109 Sidonius Apollinaris (430? – 489) római arisztokrata, senator, Clermont püspöke.

110 SIDONIUS APOLLINARIS 2017: (III. 3) 219.

111 *Liber Historiae Francorum* 1888: (11, 12, 14, 15) 254, 256, 261, 264.

112 Nagy Theoderich (ural. gót király 474–526, Itália királya 493–526) keleti gót király.

113 WOLFRAM 1988: 300.

114 Római földművesek, akik földet béreltek a birtokosoktól és azon gazdálkodtak.

115 Totila (ural. 541–552) keleti gót király. Az 552-es Busta Gallorumnál vívott csatában vereséget szenvedett a Narses vezette keletrómai/bizánci csapatoktól, a csatában halt meg.

116 WOLFRAM 1988: 300.

A volt római arisztokrácia helyzete hasonló volt Hispániában és Aquitániában, mint a frankok által uralt Galliában. Ezeken a területeken a nagybirtokosok szintén rendelkeztek saját katonai erővel, amivel továbbra is komoly hatalmi tényezők maradtak.¹¹⁷

A római hadviselési elemek átvételéről az állapítható meg, hogy a germán hadművészet a birodalom nyugati felének bukásáig, a lovas hadviselés mellett a szervezethez és a katonai fegyelem terén honosított meg római mintákat. A római hadseregbe jelentkező germán harcosok kitörési és meggazdagodási esélyt is láttak a külszolgálatban. 476 után, a volt nyugatrómai területeket elfoglaló germán vezetők elkezdték saját, önálló királyságaikat megalapítani a volt provinciákban. Az ottani erős római hatás a hadviselésükben is nyomott hagyott, emellett ezek a germán hadak heterogénnek váltak a helyi rómaiak csatlakozásával. Az így létrejövő vegyes összetételű seregek, amellett, hogy a germán hadviselés számos elemét megtartották, a római elemek beépítésével, mint a római lovasság innovációi és taktikai elemei mellett a technikai fejlettségüket növelni tudták.

KONKLÚZIÓ

A császárkor és a kora középkor folyamán egy lassú, de folyamatos hadügyi változás zajlott le a germán hadviselésben, és ez a fejlődés elsősorban a lovas fegyvernemnél érzékelhető. A hadügyi változás a szomszédos római és sztyeppei hadikultúrák hatására két ponton történt. Az egymás mellett hosszú ideig szomszédos hadikultúrák hatottak egymás hadviselési szokásaikra. A keleten élő germánok több innovációt és harcászati elemet vettek át a sztyeppei népektől, amely első sorban a lovasságra hatott. A római hadviselési módszerek szintén befolyással voltak a germán lovasság fejlődésére, a rómaiak elleni háborúk és a császári hadseregben szolgáló germán harcosok révén. A másik ilyen pont, a hosszú, közös részvétel a más hadikultúrákkal a különböző háborúkban. A keleten élő germán népek a Hun Birodalom alattvalóiként vettek részt hosszú ideig a különböző fegyveres konfliktusokban. Így közvetlen módon ismerkedhettek meg a sztyeppei hadviseléssel és számos elemet emeltek át onnan saját harcmodorukba. A római szolgálatban lévő, illetve a római provinciákat később elfoglaló germán népek számos római innovációt, civilizációs vívmányt ismertek meg, amelyeknek egy része hatással volt a germán lovasság fejlődésére.

Az első római írásos források szerint, több germán nép is ütőképes lovassággal rendelkezett. Ezek a harcosok a könnyűlovas csapatnemhez sorolhatók. A portyázó hadviselésben, gyakran alkalmazták a rejtett mozgást, és a gyors, nem várt támadásokat. Abban az esetben, amikor nem tudtak gyors sikert elérni visszavonultak és más kedvező alkalommal újra támadtak. A nagyobb, döntő csatákban is megjelentek és részt vettek más fegyvernemekkel közösen a fegyveres összecsapásokban. A germán lovasoknak

117 HALSALL 2003: 44

nem csak lóháton kellett tudniuk harcolni, hanem más fegyvernemek harcmodorát is ismerniük kellett, mint például a gyalogságét. Szükség esetén, ha az adott harci helyzet úgy kívánta, gyalogos harcosként is részt kellett venniük a küzdelemben. A germán lovasok nem csak önálló csapatokban tevékenykedtek, hanem kevert harcrendben, a gyalogsággal együtt hajtottak végre harci feladatokat. Ezekben az esetekben, egy vagy két gyalogos harcos közvetlenül támogatta a lovast.

A keleten élő germán népek lovas hadviselésére a sztyeppe népek komoly hatással voltak. A római források szerint, szarmata mintára megjelenik például a kvádoknál, a gótoknál és a gepidáknál egy új csapatnem a nehézlovasság. Ezek a lovasok rohamfegyverként hosszú szálfegyvert, a *contust* alkalmazták. A lovas íjászok is megjelentek a germán seregekben, de ez a sztyeppe eredetű lovas csapatnem kevésbé terjedt el a germán hadviselésben.

A késő császárkorban a római hadseregben szolgáló germánok és a nyugati provinciákat elfoglaló hódítók erős római hatásnak lettek kitéve. A megalakuló frank, keleti- és nyugati gót, majd később a langobárd királyságokban, több helyen az volt a jellemző, hogy a volt provinciális római arisztokrata magán katonai egységek is betagozódtak az új államok fegyveres erejébe. Ezekben a provinciális római csapatokban jelentős szerepet játszott a lovasság, amely a germán hadviselést is befolyásolta.

Összeségében egy olyan fegyvernem alakult ki, amely germán alapjai voltak, de számos elemet és innovációt vett át a sztyeppe és a római hadikultúrából. Jelentősége abban állt, hogy az így kialakult lovasság alapjául szolgált a későbbi középkor lovagi hadviselésének kialakulásához.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- APOLLINARIS, Sidonius 2017: *To His Brother-in-law Ecdicius*. Ford. Dalton, O. M. In Anderson, W. B. (szerk.): *Complete Work of Sidonius*. Hastings: Delphi Classics
- BACHRACH, Bernard S. 1972: *Merovingian Military Organization*. Mineapolis: University of Minnesota Press.
- BÓNA István et al. 1993: *Hunok – gepidák – langobardok*. Budapest: Balassi.
- CAESAR, Caius Iulius 1964: *A gall háború*. Ford. Szepessy Tibor. Budapest: Európa.
- CSALLÁNY Dezső 1961: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*. Budapest: Akadémiai.
- DREW, Katherine Fischer 1996: *The Lombard Laws*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Fuldai évkönyvek 2019. Ford. Darvas Mátvás. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- HALSALL, Guy 2003: *Warfare and Society in the Barbarian West, 450 – 900*. London – New York: Routledge.
- KISS P. Attila 2015: „... ut strenui viri ...” *A gepidák Kárpát-medencei története*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- KISS P. Attila 2022: *Ki hagyóná el Asiát, Africát, vagy Italiát, hogy Germániába menjen? Germánok a Kárpát-medencében*. Budapest: PPKE BTK Régészettudományi Intézet.
- MARCELLINUS, Ammianus 1993: *Róma története*. Ford. Szepesy Gyula. Budapest: Európa.
- MARCELLINUS COMES 1995: *The Chronicle of Marcellinus*. Ford. Brian Croke. Sydney: University of Syney.
- MASEK Zsófia – F. KOVÁCS Péter 2022: *A tiszapüspöki gepida kori temető*. In F. Kovács Péter (szerk.): *Átkelők a túlvilágra – Két gepida temető a Közép-Tisza mentén*. Szolnok: Damjanich János Múzeum.
- MAURIKIOSZ 2022: *Sztratégikon*. Ford. Kató Péter és Kákóczki Balázs. Budapest: Nemzeti Közzolgálati Egyetem Római Állam- és Tartományigazgatás Kutatóműhely.
- NICOLLE, David 2005: *Carolingian Cavalryman AD 768 – 987*. Oxford: Osprey.
- PROCOPIUS 1962: *The Gothic War*. Ford. Dewing, H. B. Cambridge – Massachusetts: Harvard University Press.
- Psalterium aureum*: Online: www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0022/141
- ROGERS, Clifford J. 2018: *The Military Revolution of the Hundred Years War*. In Rogers, Clifford J. (szerk.): *The Military Revolution Debate*. London – New York: Routledge, 55 – 95. Online: <https://doi.org/10.4324/9780429496264-4>
- SEECK, Otto (szerk.) 1876: *Notitia Dignitatum*. Berlin.
- STRABÓN 1974: *Geographika*. Budapest: Gondolat
- Stuttgarter Psalter*: Online: https://archive.org/details/StuttgarterPsalter_966/page/n67/mode/2up, 185. Online: https://archive.org/details/StuttgarterPsalter_966/page/n185/mode/2up
- TACITUS, Publius Cornelius 1961: *Germania*. Ford. Borzsák István – Szabó Árpád. Budapest: Gondolat.
- VELLEIUS PATERCULUS, C. (1896): *Róma története*. Ford. Szölgvény Ferencz. Budapest: Franklin Társulat.
- WOLFRAM, Herwig 1988: *History of the Goths*. Berkley – Los Angeles – London: University of California Press.

HORVÁT ÁKOS

Beszélő kép, imádkozó krónika

A doroszlói Segítő Szűz Mária-kegyhely vallási emlékezetének képi és írott forrásai

A vallási emlékezet nem pusztán a múlt őrzésére szolgáló mechanizmus, hanem a közösségi identitás formálásának egyik legmélyebb rétege. Különösen igaz ez azokra a szent helyekre, ahol a helyi hitélet több évszázados története képi, írásos és szóbeli hagyományokon keresztül maradt fenn. A vajdasági Doroszló község határában található Segítő Szűz Mária Egyházmegyei Kegyhely nemcsak a délvidéki katolikusok egyik legjelentősebb zarándokhelye, hanem spirituális és kulturális emlékezeti pont is, amelyben a helyi népi vallásosság és az egyetemes katolikus hitvilág sajátos módon találkozódik.

E tanulmány célja, hogy a doroszlói kegyhely kultikus és közösségi identitását két, egymással összefüggő forrásréteg tükrében mutassa be: a Segítő Szűz Mária (Mariahilf) képtípusához kapcsolódó kultusztörténeti és ikonográfiai háttér, valamint a szentkúti *Historia Domus* több mint két évszázadot átívelő bejegyzéseinek elemzése révén. A vizsgálat során arra keresünk választ, hogyan épült ki és mélyült el a Szűz Mária-tisztelet a kegykép szemlélése és a csodás események krónikába foglalása által – vagyis hogyan fonódik össze kép és történet, imádság és elbeszélés a helyi hitéletben.

A tanulmány első részében a Mariahilf-képtípus eredetét, terjedését és kultusztörténetét ismertetjük, különös figyelemmel a Kárpát-medencére és a Délvidékre. Ezt követően bemutatjuk a doroszlói kegykép ikonográfiáját és a hozzá kapcsolódó helyi tisztelet sajátosságait. A dolgozat második nagy egysége a doroszlói *Historia Domus* elemzésére épül: bemutatjuk a forrás szerkezetét, nyelvi és műfaji változásait, vala-

mint a kegyhelyhez kapcsolódó csodák, búcsúk és tanúságtételek emlékezetét. A zárófejezetben azt vizsgáljuk meg, hogyan egészítik ki és értelmezik egymást a képi és írott források – és hogyan formálnak egységes kultusztörténeti narratívát egy élő vallási közösség számára.

Ez a tanulmány tehát nemcsak a doroszlói kegyhely történetéhez kíván hozzájárulni, hanem módszertani példát is kíván mutatni arra, hogyan értelmezhetjük egy vallási kultusz alakulását különböző típusú emlékezetformák – kép, szöveg, rítus és közösségi tapasztalat – összefüggésében.

1. A MARIAHILF-ÁBRÁZOLÁS ÉS KULTUSZA

A doroszlói Szentkút történetének megértéséhez elengedhetetlen annak vizsgálata, hogy milyen vizuális és teológiai képet őriz a közösség a Szűzanyáról. A Mária-tisztelet nem csupán szavakban, szertartásokban és emlékiratokban él tovább, hanem képekben is, amelyek – különösen a barokk korban – a vallásos élet elsődleges hordozóivá váltak. Az egyik legelterjedtebb, és különösen Közép-Európában rendkívül nagy hatású Mária-ábrázolási típus a Mariahilf, azaz „Segítő Szűz Mária” ikonográfiai mintája.

Ez a képtípus nem csupán művészettörténeti érdekességként érdemel figyelmet, hanem a Szűz Mária-kultusz konkrét formálójaként is. A Mariahilf-ábrázolás egy olyan vizuális teológia része, amely a hívek szemlélődését, imádságát és bizalmát egyaránt formálja. A barokk vallásosságban a képeknek nem csupán illusztratív, hanem lelki hatást gyakorló szerepük is volt: a hívő ember számára egy szentkép a segítség és közeledés forrása, a látható közbenjárás jele volt.

A következő fejezetek ezért arra vállalkoznak, hogy bemutassák a Mariahilf-képtípus eredetét, elterjedését és kultusztörténetét, különös tekintettel arra, hogyan vált e képtípus a doroszlói Szentkút ikonográfiai és lelki arculatának egyik meghatározó elemévé. Ennek során egyrészt történeti és teológiai háttérrel vázolunk fel, másrészt példákat mutatunk be a képtípus Kárpát-medencei, különösen a délvidéki elterjedéséből, beleértve a doroszlói, újvidéki, tekijai és más bácskai kegyhelyek gyakorlatát.

1.1. A Mariahilf kép tisztelete és kultusza

A barokk búcsújárás vizuális és érzelmi intenzitása szorosan összefonódott a Mária-kultusz új megnyilvánulási formáival. A búcsús zarándoklat nemcsak testi mozgás volt a szent hely felé, hanem a tekintet és a lélek zarándoklata is a szent kép felé. A Mária-ábrázolások – különösen a kegyképek – a hívek számára nemcsak díszítőelemeket jelentettek, hanem közvetítő kapcsolatot a transzcendens valóság és a mindennapi élet között. Škorić Dušan művészettörténész rámutat arra, hogy a barokk templomi képek szerepe messze túlmutatott a pusztán esztétikumon: a Mária-ábrázolások a közösségi identitás hordozóivá és a népi vallásosság központi elemeivé váltak. A Szűz Máriához köthető képek különösen a népi vallási réteg körében terjedtek el rendkívüli gyorsasággal.

gal.¹ A vizuális kultusz erejét jól példázza az is, hogy a Délvidék templomaiban számos bécsi barokk mestertől származó oltárkép került elhelyezésre, köztük több Mária-ábrázolás is.² A képekhez kötődő lelki és közösségi élmények előkészítették a Mariahilf-kultusz különleges helyét a 18. századi Kárpát-medencei búcsújárásban.

1.2. Az ábrázolás eredete és terjedése

A Mariahilf (*Mária, segíts!*) típusú Mária-kép ikonográfiai hagyománya Lucas Cranach időszakáig nyúlik vissza. Idősebb Lucas Cranach, a reformáció korának híres festője 1537 körül megfestette a Szűz Mária gyermekével ábrázolt képét, melyet később *Mariahilf*-ként vált ismertté.³ Az ikonográfiai típus jellegzetessége a félalakos Madonna-ábrázolás, amelyben a gyermek Jézus szeretettel átöleli édesanyja nyakát. Ez a bensőséges anya-gyermek kapcsolatot hangsúlyozó beállítás rokonságot mutat a keleti egyház *Eleusza* (Irgalmasság) vagy *Glükophilusza* (Gyöngédség) ikon típusaival. A nyugat-európai művészetben ezt az ikonográfiai típust már a trecento festői is népszerűsítették.⁴

A Cranach festmény további sorsáról tudjuk, hogy 1611-ben I. János György szász választófejedelem Lipót osztrák főhercegnek, az akkori passzai püspöknek ajándékozta. Először Marckward von Schwendy kanonok másoltatta le egy Pius nevű helyi festővel. A másolatot már 1622-ben kiállították nyilvános tiszteletre a passzai kapucinusoknál, az eredeti pedig Innsbruckba került 1625-ben.⁵

Ferdinánd Károly főherceg 1650-ben elrendelte, hogy a kegykép a Szent Jakab-templomba kerüljön, azzal a feltétellel, hogy bármikor hozzáférhessen. Ennek biztosítására egy átjáró is épült, amely a Hofburgot a templommal köti össze, és mindmáig fennáll. A főherceg magának tartotta fenn a kegykép fölötti ellenőrzést, valamint az adományok kezelésének jogát is. A képet 1650. július 3-án ünnepélyes körmenet keretében vitték át a Szent Jakab-templomba, ahol az erre kijelölt kápolnában helyezték el.⁶

A passzai másolat jelentősége felértékelődött Bécs 1683. évi osztrák-magyar császári hadi győzeleme után. I. Lipót császár az 1683-as oszmán ostrom idején családjával Passauba menekült, ahol a passzai kapucinus templom Mariahilf-képe előtt imádkozott Bécs felszabadulásáért.⁷ A legenda szerint a harcok alatt a katonák is a „*Maria hilf!*” (*Mária, segíts!*) felkiáltást használták csatakiáltásként, különösen a döntő kahlenbergi ütközetben.⁸ A győzelem után

1 Vö. ŠKORIĆ, D., *Katoličko barokno slikarstvo u Vojvodini*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2015, 181.

2 Vö. KORHECZ PAPP, Zs., *Radovi bečkih baroknih majstora u Vojvodini*, Gradski muzej Subotica, Subotica 2015, 11-12

3 Vö. SZILÁRDFY, Z., *Ikonográfia – Kultusztörténet: Képes tanulmányok*, Balassi Kiadó, Budapest 2003, 197.; BÁLINT, S. – BARNA, G., 1994, 104.; KORHECZ PAPP, Zs., 2015, 93.

4 Vö. SZILÁRDFY, Z., 197.

5 Vö. BÁLINT, S. – BARNA, G., 1994, 104.; KORHECZ PAPP, Zs., 2015, 95.; KORHECZ PAPP, Zs., *Mária-kegyképek a Délvidéken*, in *Létünk* 48(3), 2018, 93.

6 Vö. ROKAY, Z., *Mariahilf. A Segítő Mária-kegykép hódító útja*, Lux Color Printing – Szulik Alapítvány, Óbecse, 2012, 33.

7 Vö. BÁLINT, S. – BARNA, G., 1994, 104.

8 Vö. ROKAY, Z., 2012, 42.

a passzai Szűzanya-kegykép a Habsburg-dinasztia házi kegyképévé, úgymond „nemzeti képévé” vált.⁹

A kép kultusza különösen a pestisjárványok, éhínségek és a svéd hadveszély idején kapott lendületet. Tisztelete a dunai hajósok révén jutott el Passauból Bécsbe, ahonnan gyorsan elterjedt a Habsburg Birodalomban.¹⁰

A császári udvar támogatása, valamint a jezsuita, ferences és kapucinus rendek missziós tevékenysége révén a Mariahilf-kultusz elterjedt Közép-Európában. Ennek nyomán a 17–18. században a Kárpát-medence nyugati és középső vidékein is sorra jelentek meg a Mariahilf-ábrázolások: oltárképek, kegyszobrok, sőt barokk Mária-oszlopok domborművei őrizték a Cranach-féle Mária Gyermekével kompozíció jellegzetes motívumát.¹¹

Magyarországon a Mariahilf-kép különösen a pestisjárvány elleni védelem szimbólumává vált. A járványt sokan a török hódoltság utolsó csapásának, egyfajta visszavágó bosszúnak tekintették. Úgy vélték, hogy ettől csak a törököket legyőző Segítő Szűz Mária védelme óvhatja meg az országot. Szilárdfy Zoltán művészettörténésztől tudjuk, hogy a Mariahilf kép „futótűzként” történő elterjedésében egy 17-18. századi téves nézet játszott közre, mely szerint a festmény a máriacelli *Magyar kegykép*től származik, ami Nagy Lajos király adománya hálából a török felett aratott győzelemért.¹²

A Mariahilf-kép ikonográfiai elemei egyébként szorosan kapcsolódtak a járvány elleni védelemhez. Mária sötétkék ruhája és élénkpiros palástja túlmutatott a hagyományos színezés jelentésén: ezek a színek a pestises betegekkel közvetlen kapcsolatban álló személyek – orvosok, sebészek, papok és sírásók – által viselt kék és vörös posztókeresztekre emlékeztettek, amelyek megkülönböztető jelként szolgáltak.¹³

A császári udvar támogatásával a 18. századra a Mariahilf-kegykép a Katolikus Egyház Mária-kultuszának egyik legismertebb eleme lett a Habsburg Birodalomban. Számos másolata készült, amelyek a birodalom különböző templomaiba kerültek, így a magyar királyság és társországai területére is.¹⁴ A Mariahilf-kép így nemcsak vallási, hanem kulturális jelentőséggel is bírt a barokk korban: például Héderváron 1683-ban emlékoszlopot emeltek Segítő Szűz Mária tiszteletére, míg Bécs 6. kerületében Lipót császár és Eszterházy Pál herceg 1687-ban egy új templomot építtetett a Segítő Szűza-

9 Vö. Diós, I., art *Mariahilf*, in *Magyar Katolikus Lexikon* (szerk. Diós, I.), elérhető: <https://lexikon.katolikus.hu/M/Mariahilf.html> (utoljára ellenőrizve: 2025. 03. 25.)

10 Uo; KORHECZ PAPP, Zs., 2018, 93.

11 Vö. Diós, I., art *Mariahilf*, in *Magyar Katolikus Lexikon* (szerk. Diós, I.), elérhető: <https://lexikon.katolikus.hu/M/Mariahilf.html> (utoljára ellenőrizve: 2025. 03. 25.)

12 Vö. SZILÁRDFY, Z., 2003, 151.; BÁLINT, S. – BARNA, G., 1994, 104.

13 Vö. SZILÁRDFY, Z., 2003, 197.

14 Vö. ROKAY, Z., 2012, 46.

nya (Mariahilf) tiszteletére.¹⁵ Ennek főoltárán – melyet Esterházy Pál és Thököly Éva állíttatott 1688-ban – állt a passzai Segítő Mária-kép 1660-ban készült másolata.¹⁶

A Bácska, Bánát és a Délvidék térségében – a történeti Magyarország déli peremvidékén – a Mariahilf-ábrázolások megjelenése főként a jezsuita missziókhöz köthető. A 18. század folyamán több délvidéki katolikus templom főoltárán vagy mellékoltárán is helyet kaptak a Mariahilf-típusú képek, amelyek a passzai Cranach-kép másolatai.¹⁷

1.3. A Mariahilf-tisztelet a Kárpát-medencében, különösen a Délvidéken

A Segítő Szűz Mária kegykép tisztelete a 18. századtól a 19. század elejéig a Kárpát-medence számos búcsújáró helyén megjelent. A búcsújárások során a hívek gyakran Mariahilf-ábrázolások előtt imádkoztak segítségért, gyógyulásért. Különösen a török uralom alól felszabadult déli területeken terjedt el ez a kultusz: a Délvidék katolikus közösségei – magyarok, horvátok, németek – a Szűzanya új kegyhelyeit alakították ki, ahol rendszerint egy Mária-képet övezett különös tisztelet.¹⁸

A kegykép kultuszának terjedése a jezsuiták tevékenységének köszönhetően egészen Belgrádig elért. A belgrádi jezsuiták által őrzött gyönyörű Segítő Mária-képet egy időre a pétervárad Havi Boldogasszony-kápolnában helyezték el. Ez a kép a törökök 1788. évi betörése alkalmával elveszett.¹⁹ A 18. és 19. századból számos egyéb délvidéki példány ismert. A doroszlói Szentkút kegytemplomának főoltárán szintén a Segítő Mária-kép található, amely kiemelkedő tiszteletnek örvend. Emellett az karlócai Szentháromság és az újvidéki Mária Neve plébániatemplom, de a bácsi, zimonyi és pancsovai ferencesek is beszereztek egy-egy másolatot.²⁰

Újvidék (Novi Sad) – Mária Neve-templom. Egy jelenleg ismeretlen helyen őrzött plébániai feljegyzés szerint a Mária Neve-plébániatemplom 1702-ben ajándékba kapott egy Segítő Mária-képet a pétervárad ferences atyáktól, akik korábban a város híveinek lelkipásztori ellátását végezték. A képet az 1733-ban épült második templom főoltárán helyezték el, majd az 1895-ben felépült neogótikus templomban már mellékoltárra került. A Szabadkai Városi Múzeumban végzett 2016-os restaurálás során azonban a hordozóváson hátoldalán előkerült a festő szignója: „M. Stern pinx. a Raab 1760”, ami arra utal, hogy a jelenleg tisztelt kép csak később, 1760-ban készült, Győrben, így feltehetően nem azonos az eredetileg adományozott festménnyel.²¹ A kegykép köré az évszázadok során jelentős vallásos tisztelet épült: ezüst szívek, végtagok, Mária-monog-

¹⁵ Vö. uo., 43.

¹⁶ Vö. KORHECZ PAPP, Zs., 2018, 93.; SZILÁRDFY, Z., 2003, 201.

¹⁷ Vö. KORHECZ PAPP, Zs., 2018, 93–94.

¹⁸ Vö. uo.; ŠKORIĆ, D., 2015, 181.

¹⁹ Vö. KORHECZ PAPP, Zs., 2018, 93–94.

²⁰ Vö. uo.; KORHECZ PAPP, Zs., 2015, 93.

²¹ Vö. uo. 92–93.

ramos ékszerek (offerek) tanúskodnak a hívek hálájáról.²² A plébániai krónikák több kegyelmi eseményt és imameghallgatást is feljegyeztek. Bár a második világháború idején a templom súlyosan megrongálódott, és a votív tárgyak egy része elveszett, maga a kegykép fennmaradt.²³

Karlóca (Sremski Karlovci) – Szentháromság-templom. A vajdasági régió művészi szempontból talán legkiemelkedőbb Mariahilf-ábrázolása a karlócai Szentháromság-templom tulajdonában van. A kegyképre vonatkozó első írásos említés az 1746-os egyházlátogatási jegyzőkönyvben található, majd néhány évvel később, 1749-ben Szörényi László szerémi püspök jóvoltából már külön oltárt is emeltek számára a középkori eredetű templomban. A kép tisztelete a 18. század második felétől kezdve egyre hangsúlyosabb szerepet töltött be a helyi katolikus közösség vallásgyakorlatában.²⁴

Doroszló-Szentkút. A doroszlói kegyhely kegykápolnájának is központi eleme egy Mariahilf-típusú Mária-kép, amely a gyermekét ölelő Szűzanyát ábrázolja.²⁵ A doroszlói hívek körében a kegykép a Szűzanya különleges segítségét hirdeti, és a képen látható Szűz Máriát helyben egyszerűen csak „a doroszlai Szűz”-ként emlegetik. Az oltárképet 1794-ben Johann Georg Baader készítette.²⁶ A 19. század folyamán többször restaurálták; egy adat szerint Warschag Jakab pesti festő is dolgozott rajta a 1800-as évek közepén.²⁷ A kegykép előtt számos imameghallgatás és gyógyulás történt a hívek elbeszélése szerint.

Pancsova – Borromei Szent Károly-templom. A minorita ferencesek pancsovai jelenléte 1720-ra nyúlik vissza; a mai templom 1758-ra készült el, majd 1791-ben felújították. A rendház utolsó tagja 1922-ben hagyta el a várost. A Segítő Szűz Mária kegykép történetéről, mely a kezdetektől fogva a templom főoltárán kapott helyett, a ferencesek háztörténeti feljegyzései és a kép hátoldalán olvasható 1801-es latin szöveg tudósít. Eszerint a képet Bécsben készítették, hogy pótolják azt az elveszett ábrázolást, amely a belgrádi rendházból származott. A festményt a főoltár szentségháza és oltárképe közé helyezték, elhelyezésének dátuma október 3-a, Szent Ferenc ünnepének vigíliája. A készítés költségeit részben adományok fedezték, a képhez ezüst koronát is készítettek. A rendház innen vette a „Segítő Szűz Mária tiszteletére szentelt residentia” nevet.²⁸

22 Vö. KORHECZ PAPP, Zs.–SILLING, L., *Slika Gospe Pomoćnice iz katoličke crkve u Novom Sadu i istorija srebrnih votiva u katoličkim crkvama Vojvodine*. in *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine XXXVII*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad 2024, 238-244.

23 Vö. uo.; KORHECZ PAPP, Zs., 2018, 92-93.

24 Vö. KORHECZ PAPP, Zs., 2015, 93.

25 Vö. ROKAY, Z., 2012, 51.

26 Vö. RAJ, R.–NAGY, I., *Bajkúti Szűz Mária, könyörögi éretünk! (Kegytörténeti kalauz a doroszlói búcsús hely történetéhez)*, Grafoprodukt Nyomda, Tóthfalu 1993, 26.

27 Vö. KORHECZ PAPP, Zs., *Pest-budai mesterek oltárképei a Délvidéken (1720-1850)*, in *Tanulmányok Budapest múltjából XL* (szerk. Szvoboda Dománszky, G.), Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2015, 143-174, 148.

28 Vö. KORHECZ PAPP, Zs., 2015, 94.

2. A DOROSZLÓI HISTORIA DOMUS, MINT KULTIKUS FORRÁS

A doroszlói Segítő Szűz Mária-kegyhely kultusza nemcsak a Mariahilf-képtípus szemlélésén és ikonográfiáján keresztül ragadható meg, hanem a helyi közösség írásos emlékezetében is, amely évszázadokon át megőrizte a kegyelmi eseményeket, zarándoklatokat és tanúságtételeket. A *Protocollum Capellae B. Mariae V.s Fontis ad Doroszló Bajkut dicti ab 1807*²⁹, vagyis a Szentkút saját krónikája olyan forrás, amely egyaránt hordoz hivatalos adatokat és személyes vallomásokat – s így hidat képez a szentség vizuális tapasztalata és a közösségi elbeszélés között. A következő fejezetben ezt a különleges dokumentumot vizsgáljuk meg: előbb műfaját és történeti rétegzettségét mutatjuk be, majd részletesen kitérünk a doroszlói Szűzanya-tisztelettel kapcsolatos csodák, búcsúk és kegyelmi tapasztalatok írott formáira.

2.1. A *Historia Domus* szerepe a doroszlói Szentkút történetében

A *Historia Domus*, vagyis „a ház története”, a római katolikus plébániának vezetett krónika, amely a közösség vallási életének fontos eseményeit, kiemelkedő történéseit és gyakran a helyi lelkipásztorok személyes reflexióit is tartalmazza. Műfaji sajátosságai között megtalálható a hivatalos dokumentálás, a krónikaszerű elbeszélés, de gyakran helyet kapnak benne népi vallásossághoz kapcsolódó elemek is: csodás gyógyulások, különös jelenségek, vagy éppen egy kegykép köré szerveződő kultusz epizódjai.³⁰

A doroszlói Szentkút *Historia Domus*a 1807-ben kezdődött, s egészen 1955-ig tartalmaz bejegyzéseket.³¹ A kéziratos kötet nemcsak időtartamát tekintve kivételesen gazdag, hanem sokszínűsége miatt is: nyelve és stílusa többször is váltakozik, tükrözve a történelmi korszakok, lelkipásztorok és hivatalos egyházi elvárások változásait. Az első szakasz – 1807-től 1844-ig – túlnyomórészt latin nyelvű, hivatalos stílusú bejegyzéseket tartalmaz. 1844 és 1853 között magyar nyelven írják a krónikát, majd újra visszatérnek a latinhoz, egészen 1871-ig. 1872-től kezdve ismét a magyar dominál, a 20. században pedig egyre személyesebb hangvételű, történetmesélőbb stílus jellemzi az írást.

A szentkúti *Historia Domus* első oldalain egy különleges visszatekintés található, amely 30 dokumentált csodát sorol fel. Ezek az esetek, melyeket többnyire latin nyelven jegyeztek le, a kegyhelyhez fűződő imameghallgatások, gyógyulások, fogadalmi események élő emlékezetét őrzik. A 18. századi eredetmítosz – a vak férfi a Szentkút

29 Ld. *Protocollum Capellae B. Mariae V.s Fontis ad Doroszló Bajkut dicti ab 1807*. A doroszlói Segítő Szűz Mária Egyházmegyei Kegyhely krónikáskönyve, 1807–2005. Kézirat. Doroszló, Szent Imre Római Katolikus Plébánia levéltára.

30 Vö. art. *historia domus*, in *Magyar Katolikus Lexikon* (szerk. Diós, I.), elérhető: <https://lexikon.katolikus.hu/H/historia%20domus.html> (utoljára ellenőrizve: 2025. 06. 16.)

31 A doroszlói *Historia Domus* főkönyve (*Protocollum...*) 1955-ig tartalmaz bejegyzéseket. A kötet hátuljához azonban egy kiegészítő füzet is tartozik, amely az 1907 és 1929 közötti időszak eseményeit dolgozza fel. E szakaszra vonatkozó adatok megtalálhatók a főkönyv megfelelő hasábjain is, azonban míg ott a krónikás tömören, tárgyilagosan, kódokkal és számadatokkal dolgozik, addig a kiegészítő füzetben ugyanerről az időszakról kissé részletesebb, leíró stílusban számol be.

vizével való gyógyulás – ilyen típusú csodás történetként rögzült a közösségi emlékezetben, és e krónikai forma révén vált hivatalos egyházi emlékezetté is.

Az 1807 és 1883 közötti időszak bejegyzései gyakran tartalmaznak részletes adatokat a szentkúti kiadásokról és bevételekről is. Ezek a sorok a kegyhely fenntartásának mindennapi valóságát dokumentálják: felújítási munkák, kegytárgyak beszerzése, fogadalmi tárgyak karbantartása, búcsúk szervezéséhez kapcsolódó logisztikai kiadások és egyéb plébániai tevékenységek is helyet kapnak bennük. A bejegyzéseknek ez a rétege különösen értékes abból a szempontból, hogy a Mária-tisztelet gyakorlati, közösség-szervező erejét is megmutatja.

A 20. századi bejegyzések már sokkal inkább egyfajta történetmesélő krónikaként működnek. A fekete tintával írt hivatalos bejegyzések helyét fokozatosan átveszik a személyesebb hangvételű, olykor kék tollal írt szövegek, amelyek nemcsak a történeti eseményeket, hanem a helyi közösség érzéseit, reményeit és nehézségeit is tükrözik. A *Historia Domus* így nemcsak egyháztörténeti, hanem vallásszociológiai és kulturális antropológiai forrásként is értelmezhető, különösen a doroszlói Mária-kegyhely alakulástörténetének vonatkozásában.

E fejezet további részeiben konkrét bejegyzéseken keresztül mutatjuk be, hogyan jelent meg a Mária-tisztelet, a csodák és a csodatévő forrás köré szerveződő vallási gyakorlat a *Historia Domus* lapjain – és hogyan rajzolódik ki belőle a helyi közösség sajátos Szűz Mária-arcú identitása.

2.2. A doroszlói kegyhely emlékezete a *Historia Domus* lapjain

A doroszlói *Historia Domus* első, visszatekintő része a kegyhelyhez kapcsolódó csodás események jegyzékét tartalmazza. A dokumentált esetek száma meghaladja a harmincat, s a leírások nagy része latin nyelven készült. A bejegyzésekből kirajzolódik, hogy a hívek a Szűzanya közbenjárására testi és lelki gyógyulásokat, megtéréseket, veszélyhelyzetekből való szabadulásokat éltek meg – és e tapasztalatokat az egyházi írásbeliség emelte hivatalos emlékezetté.³²

A legelsőként lejegyzett, s egyben legnagyobb hatású csodás esemény a doroszlói kegyhely alapításmítoszáinak részét képezi: a gombosi vak ember, Zabldószky János látásának visszanyerése. A *Historia Domus* szerint János egy látomásban kapta az utasítást a Szűzanyától, hogy menjen Doroszlóra, és mossa meg szemét egy ottani forrás vizében. Engedelmeskedett az isteni hívásnak – és csodálatos módon újra látni kezdett. Az esetről szóló, latin nyelvű bejegyzés közepén egyetlen mondat jelenik meg magyarul, kiemelve a környező szöveg hivatalos stílusából. Ezek Zabldószky János háláadó szavai:

32 Vö. *Protocollum Capellae B. Mariae V.s Fontis ad Doroszló Bajkut dicti ab 1807. 4-12.*

„Oh édes Anyám! De régen nem láthattam Kedet, de már most látom, hála légyen az Istennek, és a Boldogságos Szűznek.”³³

Ez a mondat – egyszerre személyes és teológiai – gyönyörű példája annak, hogyan fonódik össze a népi vallásosság, a kegykép szemlélése és a hála kultúrája a kegyhelyen. János nemcsak visszanyerte testi látását, hanem spirituálisan is „megvilágosodott” – hiszen nem általánosan említi a látás képességét, hanem „Kedet”, vagyis a Szűzanyát nevezi meg, akinek arcát újra szemlélheti.

Ez a megfogalmazás arra is utal, hogy a helyi hívek számára a doroszlói Szűzanya nem elvont vallási fogalom, hanem konkrét, szemlélhető jelenlét, amely valószínűleg már ekkor is valamilyen képi formában – például oltárképen vagy kegyszobron keresztül – volt jelen. Ez a nyelvi kifejezés párhuzamba állítható a Mariahilf-képtípus teológiájával, ahol Mária nem pusztán közbenjáró, hanem látható, átöllelhető, „megszólítható” Istenanya.

A 30 csoda között szerepelnek más jellegű gyógyulások is: bénulásból való felépülés, súlyos betegségek elmúlása, gyermekáldás, vagy éppen vihar elkerülése utáni hála. Ezek mindegyike kapcsolódik ahhoz a fogadalmi gyakorlathoz, amelyet a kegyhely rendszeresen dokumentál: a hívek adományokkal, ezüst votívákkal, imával és zárándoklattal fejezték ki hálájukat a Szűzanya közbenjárásáért.³⁴

A csodatörténetek után a *Historia Domus* stílusa megváltozik: a 19. század első évtizedeitől kezdve táblázatos formában, évről évre rögzíti a szentkúti kiadásokat és bevételeket, a kegyhely fenntartásával kapcsolatos adatokat. Bár ezek nem tartalmaznak már részletes elbeszéléseket, mégis jól mutatják, hogy a Mária-kegyhely nemcsak lelki, hanem társadalmi és gazdasági központként is funkcionált: az adományozók, felajánlások, építkezések és restaurálások mind a közösségi részvétel nyomait hordozzák.³⁵

A kegyhely kultusza tehát nem csupán személyes kegyelmi élmények láncolata volt, hanem hosszú távon intézményesülő, közösséget szervező vallási valóság. A doroszlói *Historia Domus* csodatörténetei ennek a kultusznak nem csupán dokumentumai, hanem hitéleti pillérei is lettek, amelyekre későbbi nemzedékek is visszatekintettek.

A következő alfejezetben a 20. századi bejegyzések alapján azt vizsgáljuk meg, hogyan változott meg a krónika stílusa és szerepe – s miként vált a doroszlói Szűzanya-tisztelet krónikája *emlékező közösség* történetévé.

2.3. A *Historia Domus* narratív fordulata a 20. században

A 20. század elején a doroszlói *Historia Domus* stílusa jelentős átalakuláson ment keresztül. A korábbi évtizedek tömör, hivatalos bejegyzéseit egyre inkább felváltja egy

³³ Ld. uo. 5.

³⁴ Vö. uo. 4-12.

³⁵ Vö. uo. 18-190.

személyesebb, történetmesélő hangvétel, amely nemcsak a kegyhely eseményeit dokumentálja, hanem azokat értelmezi, és a közösség hitének tükrében mutatja be. A bejegyzések egy része már kék tintával íródott³⁶, s gyakran tartalmaz párbeszédet, tanúságtételeket, vagy éppen liturgikus rendtartást – mindezzel a doroszlói Szűzanya-tisztelet élő és eleven valóságát rögzítve.³⁷

A 1929-es bejegyzés különösen értékes abból a szempontból, hogy részletesen bemutatja a szentkúti búcsújárás éves rendjét. A plébános leírja, hogy a doroszlói hívek húsvéthétfőn, a reggeli szentmise után, testületileg indultak el a Szentkúthoz, ahol közös imádságokat, litániát, és rendszerint egy második szentmisét is tartottak. Ezzel hivatalosan megkezdődött a búcsús idény, amely egészen szeptember 12-ig, vagyis Szűz Mária Szent Neve ünnepéig tartott. Ez a zarándoklatra és engesztelésre szánt időszak nem csupán a liturgikus évhez igazodott, hanem spirituális ritmust is adott a helyi közösség vallásos életének. A Historia Domus ekkoriban már nem pusztán adatokat rögzített, hanem a lelki élet szerkezetét és időbeliségét is formálta azáltal, hogy leírta a szertartások rendjét, imádságokat, engesztelő napokat, sőt olykor az időjárási viszonyokat is, amelyek befolyásolták a zarándoklatokat.³⁸

A következő évből, 1930-ból fennmaradt bejegyzés egy tanúságtétel, amely különösen erőteljes példája a Historia Domus narratív karakterének. Szentháromság vasárnapján egy idős asszony osztotta meg a plébánossal unokája csodás gyógyulásának történetét. A Historia Domus lejegyzi, hogy az unoka súlyos betegségből épült fel, miután a család a doroszlói Szűzanya segítségét kérte. Az asszony szavai szerint: *„Unokám, Pivarszik Iván, József és Szabó Rozália fia, született Bajsán 1921. aug. 10-ikán. 2 éves korban szívbajt kapott, amely abban nyilvánult, hogy nagy láz gyötörte, amely után oly görcsök fogták el, hogy elkékült és fel-felvetette magát kínjában fekvőhelyén. A baj évenként 2-3 szor jött rá és mindig fokozottabb kínokkal. 1929-ben sz. Háromság vasárnapján elhoztam unokámat Doroszlóóra, hogy itt a B. Sz. Szűz segítségét kérjem beteg unokám számára. A Sz. Szűz meghallgatott és azóta egyszer sem volt rajta a baj. Miután az orvosok nem tudtak unokámon segíteni, a gyógyulást a B. Sz. Mária eszközölte ki számára.”*³⁹ Ez a visszaemlékezés nemcsak a csodás esemény rögzítése, hanem egy hitvallás, amely megerősíti a közösségi tapasztalatot: a doroszlói Szűzanya valóban „segít”, meghallgat, közbenjár – éppen úgy, ahogyan a Mariahilf-kultusz teológiai lényege is ezt hirdeti.

Egy két évvel későbbi, 1932-es bejegyzés egy hasonlóan különleges esetet örökít meg, amely már a feljegyzés kézirati megformálásában is hangsúlyt kap. A bevezető megjelölés – *„Feltűnő gyógyulás”* – piros ceruzával van aláhúzva, a történet végén pedig

36 Vö. uo. 231-234.

37 Vö. uo. 191-kk.

38 Vö. uo. 207-208.

39 Vö. uo. 213-214.

ugyancsak pirossal kiemelve szerepel a szó: „egészséges”. A történet szerint szeptember 12-én, a csendes mise után, a sekrestyében jelent meg egy asszony a kisleány unokaöccsével, hogy elmondja: „*Antal, Konstantin és Rommer Karola fiának gyermeke (...) születése után gennyes, fekete lett köldöke, 5 orvos megvizsgálta és kezelte, de kijelentették, hogy a gyermeknek segíteni nem lehet. A doroszlói szentkútból vizet szereztek, és a Boldogságos Szűz közbenjárását kérve a beteg fiú köldökét háromszor megmosták. Néhány nap alatt a köldök elszáradt, levált, és azóta a gyermek egészséges.*”⁴⁰

A piros aláhúzások nem pusztán technikai megjegyzések vagy kiemelések, hanem értelmező gesztusok is: a krónika írója ily módon vizuálisan is kiemeli a csoda tényét, mintegy megemeli a gyógyulás jelentőségét a közösségi emlékezet számára. Az írásmód itt már közelít az elbeszélte tanúságtételhez, melyet nem pusztán rögzítenek, hanem liturgikus emlékeztető emelnek.

A bejegyzések hangulata, szóhasználat és a személyes megszólalás lehetősége arra utal, hogy a doroszlói Historia Domus nemcsak történelmi krónikává, hanem emlékezeti helyé is vált, ahol a közösség saját lelki tapasztalatait fogalmazta meg és hagyta örökségül. A Szentkút – és benne a „doroszlói Szűz” – nem pusztán egy szakrális hely és tárgy, hanem élő kapcsolat és hitelményeik gyűjtőpontja lett.

A Historia Domus különféle korszakain keresztül jól látható, hogyan fonódik össze a képi és írott vallásos kifejezőmód Doroszlón. A Mariahilf-képtípus helyi jelenléte – bár a krónika nem említi név szerint – ikonográfiaiban és spirituálisan is összhangban áll a krónikában feljegyzett kegyelmi tapasztalatokkal. A doroszlói Szűz Mária nemcsak „kép” és nemcsak „történet”, hanem arccá vált segítség, aki előtt imádság hangzik el, és akitől közbenjárást vár a közösség.

3. A DOROSZLÓI MÁRIA-KEGYHELY KULTIKUS ÉS KÖZÖSSÉGI IDENTITÁSA

A doroszlói Mária-kegyhely sajátos vallási identitása nem érthető meg pusztán egyetlen médium, egyetlen forrás vagy egyetlen eseménytörténet alapján. A kultusz, amely e helyhez kötődik, egyszerre vizuális, narratív, rituális és közösségi valóság – ezek együttese formálja a doroszlói hívek Szűz Mária-arcát, hitét és emlékeztetőjét. E sokrétűség legérzékletesebb kifejeződése a Mariahilf-képtípus és a Historia Domus párbeszéde, melyek egymást erősítve és értelmezve rajzolják ki a „doroszlói Szűz” alakját és szerepét a közösség életében.

A doroszlói kegykép – Johann Georg Baader 1794-es alkotása – a Mariahilf-típus klasszikus jegyeit hordozza: a félalakos Madonna a karján ülő Gyermekek Jézussal, aki gyengéden átöleli édesanyja nyakát. Ez az ábrázolás nem csupán művészeti motívum, hanem spirituális nyelv, amelyen keresztül a hívek a közbenjáró, oltalmazó Szűz Má-

40 Vö. uo. 221.

riával lépnek kapcsolatba. A kép nem egyszerűen illusztrálja az imádságos hangulatot, hanem megszólít és meghallgat, szinte jelenvalóvá teszi a transzcendens segítséget. Ez a jelenvalóság az, ami miatt a hívek egyszerűen csak „a doroszlai Szűz”-ként emlegetik: a kép nem ikonográfiai tárgy, hanem személyes ismerős, lelki társ.

A Historia Domus lapjain ugyanez a tapasztalat szavakba és emlékezetbe formálódik. A 19. században dokumentált csodák, Zablódszky János gyógyulásának megrendítő története vagy a 20. századi tanúságtételek – mind azt bizonyítják, hogy a kegyhely nem statikus emlék, hanem élő kapcsolat az ember és az isteni valóság között. A hívek hálája, könyörgése, fogadalmi és tanúságtételei nemcsak szakrális tapasztalatok, hanem identitásépítő aktusok is: a közösség önmagát is ebben a viszonyban értelmezi, mint „a doroszlai Szűzanya népe”.

A képi és írott forrás különbsége ellenére egyazon célt szolgálnak: a hit közvetítését, elmélyítését, továbbadását. A kép szemlélése és a krónika olvasása kétféle úton vezet ugyanahhoz a felismeréshez: hogy a Szűzanya jelen van, meghallgat, kísér, segít. E kettős forrásrendszer nemcsak a kultusz történetének dokumentációját jelenti, hanem annak teológiai dinamikáját is: a doroszlói Szent Szűz nem passzív szentkép, hanem kapcsolati valóság.

A 20. századi Historia Domus-bejegyzések már tudatosan reflektálnak is erre a folyamatra: nemcsak eseményeket rögzítenek, hanem megértést kínálnak, és azt üzenik: ami történik, az nem véletlen, hanem Isten és a Szűzanya szeretetének jele. A krónika írója maga is részévé válik ennek az értelmezési közösségnek – a hívő és a krónikás egyazon valóság részese lesz.

Ez a fajta szintézis világítja meg azt is, hogy a doroszlói Szentkút miért tudott évszázadokon keresztül spirituális gravitációs központként működni: nemcsak egy képet néztek, nemcsak egy forrást olvastak, hanem egy közös történetet éltek meg – és írtak tovább. Ebben a történetben a Mariahilf-kép és a Historia Domus nemcsak tanúi, hanem formálói is voltak a helyi hitnek, reménynek és közösségi öntudatnak.

EGY KEGYHELY EMLÉKEZETE, AMELY ÉL

A doroszlói Segítő Szűz Mária Egyházmegyei Kegyhely története nem csupán évszámok, bejegyzések és képek összessége, hanem egy hívő közösség lelki útja, amelynek állandó társa volt a Szűzanya. E tanulmány azt kísérelte meg feltárni, hogyan jelenik meg ez a kapcsolat két különböző, mégis összefonódó forrásformában: a Mariahilf-típusú kegykép vizuális közvetítésében és a Historia Domus írott emlékezetében.

A Mariahilf-ábrázolásban megtestesülő Mária-figura és a krónikáskönyvben lejegyzett csodák, búcsúk, tanúságtételek egymást erősítve rajzolják meg a doroszlói hívek Mária-képét. Az egyik a tekintet zarándoklatára, a másik a történetek és imák zarándoklatára hívja a közösséget – mindkettő ugyanahhoz az élményhez vezet: a Szűz Mária segítségével megtapasztalt isteni jelenlét.

A kegykép teológiája és a krónika tanúságtételei együttesen mutatják meg, hogy Doroszló nem csupán egy a sok búcsújáró hely közül, hanem élő kultikus tér, ahol generációk hagyományozzák tovább a Szűzanya iránti bizalmat, a segítő szeretetbe vetett hitet. A kegyhely nem „volt”, hanem van: ma is hív, ma is gyűjt, ma is vigasztal. A kép szemlélése és a történetek felidézése olyan lelki gyakorlat, amely megerősíti az egyéni és közösségi identitást egyaránt.

A tanulmányban vizsgált források nem csupán múltbéli eseményeket őriznek, hanem lelki jelenléteket is közvetítenek. A doroszlói Szűz Mária – akár megnevezzük Mariahilfként, akár egyszerűen „a doroszlói Szűzként” – annak a belső tapasztalatnak a hordozója, hogy van egy hely, ahol a segítség nemcsak kérhető, hanem megtapasztalható is. Ez a tapasztalat teszi a kegyképet „beszélő képpé”, a Historia Domust pedig „imádkozó krónikává”.

A jövőbeli kutatások számára e tanulmány csak kiindulópont lehet. A csodakútnál található kegyszobor, a votív tárgyak, a hívek személyes visszaemlékezései, a liturgikus szövegek és a kortárs pasztoráció mind további lehetőségeket kínálnak arra, hogy mélyebben megértsük, hogyan él tovább egy Mária-kultusz a 21. században. De bárhogyan is folytatódik a történet, az már most bizonyos: a doroszlói kegyhely emlékezete nem könyvoldalakhoz kötött, hanem élő hívők közösségének szívébe íródik újra és újra.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Levéltári anyagok:

Protocollum Capellae B. Mariae V.s Fontis ad Doroszló Bajkut dicti ab 1807. A doroszlói Segítő Szűz Mária Egyházmegyei Kegyhely krónikáskönyve, 1807–2005. Kézirat. Doroszló, Szent Imre Római Katolikus Plébánia levéltára.

Lexikon:

art. *historia domus*, in *Magyar Katolikus Lexikon* (szerk. Diós, I.), elérhető: <https://lexikon.katolikus.hu/H/historia%20domus.html> (utoljára ellenőrizve: 2025. 06. 16.)

DIÓS, I., art *Mariahilf*, in *Magyar Katolikus Lexikon* (szerk. Diós, I.), elérhető: <https://lexikon.katolikus.hu/M/Mariahilf.html> (utoljára ellenőrizve: 2025. 03. 25.)

Könyvek:

BÁLINT, S. – BARNA, G., *Búcsújáró magyarok.*

A magyarországi búcsújárás története és néprajza, SZIT, Budapest, 1994.

KORHECZ PAPP, Zs., *Radovi bečkih baroknih majstora u Vojvodini,* Gradski muzej Subotica, Subotica 2015.

RAJ, R.–NAGY, I., *Bajkúti Szűz Mária, könyörögj érettünk! (Kegyrtörténeti kalauz a doroszlói búcsús hely történetéhez),* Grafoprodukt Nyomda, Tóthfalu 1993.

ROKAY, Z., *Mariahilf. A Segítő Mária-kegykép hódító útja,* Lux Color Printing – Szulik Alapítvány, Óbecse, 2012.

ŠKORIĆ, D., *Katoličko barokno slikarstvo u Vojvodini,* Akademska knjiga, Novi Sad, 2015.

SZILÁRDFY, Z., *Ikonoграфия – Kultusztörténet: Képes tanulmányok,* Balassi Kiadó, Budapest 2003.

Tanulmányok:

KORHECZ PAPP, Zs., *Mária-kegyképek a Délvidéken,* in *Létünk*, 48(3), 2018, 83-105.

KORHECZ PAPP, Zs., *Pest-budai mesterek oltárképei a Délvidéken (1720-1850),* in *Tanulmányok Budapest múltjából* XL (szerk. Szvoboda Dománszky, G.), Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2015, 143-174.

KORHECZ PAPP, Zs.–SILLING, L., *Slika Gospe Pomoćnice iz katoličke crkve u Novom Sadu i istorija srebrnih votiva u katoličkim crkvama Vojvodine.* in *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine XXXVII,* Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad 2024, 234-244.

B. KOVÁCS PÉTER

Főpapi hatalom és narratív erőszak Köztes-Európában – Jaromír prágai püspök története az invesztitúraharcok korában

1. BEVEZETÉS

A 11. század vége és a 12. század eleje az egyházi és a világi hatalom közötti viszonyrendszer radikális átalakulásának időszaka volt Európában.¹ Az investitúraharc – amely elsősorban az egyházi tisztségek betöltésének jogáért folytatott küzdelemként írható le – a társadalmi és politikai rend alapjait is érintő válságot idézett elő.² Nem volt ez másképp azon térségekben sem, amelyek a német-római és bizánci befolyás

1 A nemzetközi tudományosságban az utóbbi évtizedekben komoly vita zajlott/zajlik azzal kapcsolatban, hogy melyik fogalmat milyen időperiódusra lehet alkalmazni, mikor is keletkeztek ezek a fogalmak, és egyáltalán leírják-e azt a folyamatot, amelyet jelölni kívánnak vele a szakemberek. A magyar medievisztikára kiemelt hatást gyakorló német középkortudományban a gregoriánus egyházreformok részeként tekintenek a Clunyból meginduló, belső egyházi reformokra (a gregoriánus egyházreformok előzménye), valamint az 1070-es évekre kicsúcsosodó egyházi és a világi hatalom közti konfliktusra (a gregoriánus egyházreformok egyik kiemelt vitapontja), melynek egyik kiemelt problémáját jelentette az investitúrákérdés megoldása. Ezzel természetesen nem állítom azt, hogy a korszakban kizárólag a laikus investitúra uralta volna a napirendet. – A korszakra vonatkozó legfontosabb monográfiák: Althoff 2006., Goetz 2008., Hartmann – Gall 1996., Hartmann 2007., Schieffer 2010., Blumenthal 1988., Canning 2002., Cowdrey 1998., Robinson 1990., Cowdrey 1970., Zimmermann 1975., Körtgen 2010., Laudage 2011. – A legutóbbi két önálló monográfiát Claudia Zey és Jochen Johrendt jelentették meg: Zey 2017., Johrendt 2018. Magyar nyelven utóljára Székely György jelentett meg monográfiát: Székely 1984. Az utóbbi tíz évben négy olyan tanulmányt készült, amelyet a korszakot kutató legjobb nemzetközi medieviszták írtak. Mindegyikük más-más aspektusból, de törekszik a teljeskörű szakirodalmi áttekintésre, így a teljes tájékozódásra ajánlom ezen cikkek által idézett műveket is: Kohl 2021, 34–61., Zey 2020, 13–31., Schieffer 2016, 23–42., Melve 2015, 213–221.

2 Ernst-Wolfgang Böckenförde, a 20. század legnagyobb hatású katolikus jogfilozófusa, német alkotmánybíró fogalmazta meg sarkosan, hogy “a szekularizáció folyamatának kezdetét az investitúraharcban kell keresnünk.” Böckenförde tanulmányában arra mutat rá, hogy az investitúraharc „alapjaiban rázta meg az orbis christianus régi, vallásilag és politikailag is egységes világát”. Kiemeli, hogy mind a pápai, mind a császári oldal a „legnagyobb határozottsággal” folytatta ezt a vitát. – Lásd: Pálffy – Jancsó 2020, 36–37.

határzónájában helyezkedtek el. E térséget Font Márta nyomán „Köztes-Európa” néven határozom meg, megkülönböztetve a klasszikus Közép-Európa-fogalom kulturális és nemzetállami szempontjaitól.³ A „köztes” jelző földrajzi helyzeten túl jól fejezi ki a dinasztikus és egyházi fejlődés dinamikus, birodalmi hatások közötti mintázatait is.

A 11–12. században e régió – ideértve az Árpádok, Piastok, Přemysl-ek és Rurikok uralma alatt álló államalakulatokat – sajátos utakat járt be az egyház és a világi hatalom viszonyának rendezésében. A püspökök nem csupán lelkipásztori, hanem politikai szereplőkként is megjelentek, akik a válsághelyzetekre eltérő stratégiákkal – vértanúsággal, száműzetéssel, közvetítéssel vagy netalán erőszakkal – reagáltak.⁴

Készülő doktori disszertációm egyik fejezetének célja a püspöki konfliktuskezelési és migrációs stratégiák összehasonlító elemzése Köztes-Európa kontextusában. Külön figyelmet fordítok kutatásaim során arra, hogy e folyamatokat miként reprezentálták a korabeli elbeszélő források – különösen Gallus Anonymus *Gestája* és Prágai Cosmas *Chronica*-ja⁵ –, illetve hogyan értelmezhetők ezek a narratívák a középkori szimbolikus kommunikáció elméleti keretei, Gerd Althoff, Leidulf Melve vagy Norbert Kersken szakmunkái alapján.⁶ Bár doktori disszertációm ezen fejezetében majd a régió egészét vizsgálom, a mostani tanulmány fókuszát egy cseh példa adja, mivel ebben az esetben rendelkezésünkre áll olyan részletesen elbeszél, bizonyosan kortárs narratív források, amelyek explicit módon tematizálja a püspöki konfliktusokat és a szimbolikus hatalomgyakorlás eszköztárát. A jelen tanulmány tehát egy nagyobb, összehasonlító kutatás részeként készült, amely Köztes-Európa püspöki konfliktusainak különféle megoldási stratégiáit vizsgálja a 11–12. században. Ennek részeként a magyar (Dezső kalocsai érsek – 14. századi Krónikakompozíció) és lengyel (Szent Szaniszló krakkói püspök – Gallus Anonymus munkájában) példák is elemzésre kerülnek. A mostani írás e tágabb vizsgálat cseh esettanulmánya, amely részben a későbbiekben tárgyalt regionális párhuzamokkal is összefüggésbe állítható.

Vizsgált korszakunk Köztes-európa püspöki konfliktusainak igencsak drámai példája Jaromír-Gebhard prágai püspök 1073. évi erőszakos fellépése volt János olműtzi főpappal szemben. A történetet *Chronica Boemorum*-ában Prágai Cosmas adja elő, ahol leírása egyszerre szolgál udvari moráltraktátusként és dinasztikus propaganda-szöveggként. Jaromír és János fizikai tettekben is kicsúcsosodó konfliktusa azonban csak egy mellékhadszíntér volt: a Přemyslida-dinasztián belüli konfliktus elsődlegesen Jaromír és bátyja, II. Vratiszláv (cseh fejedelem, 1085-től cseh és lengyel király) között zajlott

3 Font 2005, 16–20.

4 Részletesen lásd: Font 2018., Font 2021.

5 Cosmas első latin kritikai kiadását lásd: Cosmas 1923., A legújabb, általam is citált angol-latin kétnyelvű kiadás: Cosmas 2020. Sajnos Cosmas teljes magyar nyelvű fordítása nem érhető el. Gallus első latin kritikai kiadását lásd: Gallus 1952. A legújabb általam is citált angol-latin kétnyelvű kiadás: Gallus 2003. A magyar fordítást lásd: Gallus 2007.

6 Althoff 1993., Melve 2007., Kersken 2022.

és a hatalmi valamint szimbolikus egyházi reprezentáció szféráit egyaránt érintette.⁷ Kettejük viszonyát különösen bonyolította, hogy egyszerre kötötte őket vérségi kötelék – mint testvérek – és ellentétes jogállásuk is: míg Jaromír az egyházi hierarchia, Vratiszláv addig a világi hatalom csúcsán állt. Ez a kettős kötés – a dinasztikus hűség és az intézményi érdekellentét feszültsége – még élesebbé tette kettejük szembenállását. A konfliktus oldalága egy belső egyházszervezeti vita is: a prágai és az újonnan alapított olmützi püspökség status quo-jának megrendülése és természetesen az egész beágyazódik egy tágabb értelemben a pápa és a császár között zajló investitúraharc szövevényes konfliktushálójába. Cosmas elsődleges narratív célja az, hogy igazolja visszamenőleg a prágai egyház elsőbbségét és a világi hatalom erkölcsi primátusát a „rossz püspök” (Jaromír) megbélyegzésével. Bár e kép a korabeli pápai levelezésekkel és más forrásokkal árnyalható lenne, ennek részletes vizsgálata jelen tanulmány keretein kívül esik.⁸

Az investitúraharc közép-európai értelmezéséhez nem elegendő a politikai eseménytörténet rekonstruálása; alapvető jelentőséggel bír a kortárs hatalmi kommunikáció szabályrendszereinek és a politikai migráció különféle formáinak vizsgálata is. Gerd Althoff elmélete szerint a középkori politikai gyakorlat formális jogszabályok helyett informális „játékszabályok” (*spielregeln*) szerint működött: szimbolikus cselekvések, hallgatólagos normák és rituális aktusok alakították a konfliktuskezelés rendjét.⁹

A konfliktus 1063-ban veszi kezdetét, amikor Vratiszláv cseh herceg – öccse, Konrád pozícióját erősítendő – új püspökséget alapított Morvaországban, Olmütz központtal. Ezzel megtörte a prágai püspökség korábbi kizárólagos joghatóságát. 1068-ban Jaromír császári támogatással lett prágai püspök, ám a második püspökség létét kezdetől fogva illegitimnek tartotta. A konfliktus első nagy állomása 1070-ben következett be, amikor birtokvitában ütközött össze az olmützi János főpappal. Mindketten II. Sándor pápához fellebbeztek, ám Jaromír 1071-ben önhatalmúlag Morvaországba vonult, Jánost elfogatta, megalázta, s a források szerint haját levágatta. A Róma által küldött legátus ezután eltiltotta hivatalától, mire Jaromír száműzetésbe vonult. 1073-tól, VII. Gergely pápasága alatt azonban új esély nyílt számára: sikeres római lobbitevékenységgel – Matilda toszkánai grófnő közbenjárása révén – elérte pozíciójának visszaállítását. A következő évek újabb küzdelmeit a pápai kúria egy 1078 körüli zsinaton próbálta rendezni: a vitatott birtokokat megosztották a két püspök között, ám Jaromír a döntést

7 Bagi 2012., Berend–Urbańczyk–Wiszewski 2013., Hilsch 1991.

8 Részletesen lásd VII. Gergely regisztrumának kritikai kiadását, ahol Erich Caspar több mint 400 levelet dolgozott fel: Caspar 1920–1923. VII. Gergely pápa 1073 és 1080 között legalább tizenhárom levelet intézett cseh címzetekhez, köztük II. Vratiszláv fejedelemhez, Jaromír prágai és János olmützi püspökhöz. A levelek tartalmilag és retorikailag is szorosan illeszkednek a térség egyházszervezeti és hatalmi konfliktusaihoz. (Vö. JI. 4788, 4812, 4821, 4822, 4836, 4838, 4859, 4879, 4880, 4881, 4934, 4953–4954, 5151.)

9 Althoff 2014, ill. Althoff 2020.

saját győzelmeként prezentálta. E manipuláció miatt VII. Gergely hamarosan elítélte őt, hazugsággal vádolta, és zsinati megjelenésre kötelezte.¹⁰

1085-ben IV. Henrik császár – a pápai politika ellensúlyozására – cseh és lengyel királlyá koronázta Vratiszlávot a mainzi gyűlésen, ezzel egyidőben pedig megszüntette az olműtzi püspökséget. Jaromír ekkor rövid időre visszakapta teljes joghatóságát. Ám 1088-ban Vratiszláv újra felállította az olműtzi széket, Jaromír pedig ezúttal a nemzetközi szintésre lépett: a pápához kívánt fordulni, előtte azonban Magyarországra utazott, Szent László király, elsősorban pénzügyi támogatását keresve. 1090 júniusában Esztergom mellett, Róma felé vezető zarándokútján érte a halál. A források szinte egyöntetűen szimbolikus olvasatot adnak a püspök sorsáról: halálát a *divina providentia* (isteni gondviselés) jeleként értelmezik, egyfajta purgatóriumszerű zárásként, amely a hatalmi és erkölcsi rendtelenség következményévé vált. Halála után Vratiszláv és a császár rögtön léptek: 1091-ben császári investitúrával egyszerre iktattak be új prágai és olműtzi püspököket – ezzel Jaromír küzdelme véget ért, és az önálló morva püspökség ténye megszilárdult.¹¹

2. JAROMÍR TÖRTÉNETI SZEREPÉNEK ÚJRAÉRTELMEZÉSE A LEGÚJABB KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

David Kalhous legújabb kutatásai egyértelműen rámutatnak arra, hogy Jaromír-Gebhard prágai püspök és birodalmi kancellár személyét és történeti szerepvállalását a cseh (és német) historiográfia hosszú időn át részben mítikus, részben pedig félrevezetően leegyszerűsített narratívákon keresztül értelmezte. Történeti szerepvállalása – *Cosmas Chronica*-ját valamint a pápai kancellária anyagait újraolvasva és összevetve – lényegesen komplexebb és ambivalensebb képet mutat. Jaromír tevékenységeinek utóéletét Kalhous megállapítása szerint jelentős mértékben meghatározta a róluk szóló narratív konstrukciók mitologizáló, gyakran apologetikus vagy démonizáló jellege, melyek túlnyomórészt normatív céllal kerültek rögzítésre, és amelyekben a kortársak politikai és morális elvárásai erőteljesen érvényesülnek. Kalhous koncepciója szerint Jaromír működését nem kizárólag személyes ambíciók, hanem a Přemyslida-dinasztia hatalmi érdekeinek védelme és artikulálása határozta meg. Ebben az értelmezési keretben a prágai püspök inkább tűnik egy bonyolult hatalmi egyensúlyt fenntartani igyekvő, diplomáciai eszközöket is alkalmazó politikai aktornak, mintsem egy deviáns, erőszakos vagy engedetlen egyházi vezetőnek. Birodalmi főkancellári pozíciója pedig inkább töltött be szimbolikus reprezentációs szerepet az udvari hatalmi mezőben, míg

¹⁰ Niederhauser 2004, különösen: 359–361.

¹¹ Niederhauser 2004, különösen: 361–362.

konkrét politikai mozgásteret – különösen a kancelláriai funkció keretei között – korlátozott, inkább ceremonális és legitimációs funkciót betöltő volt.¹²

Kalhous hangsúlyozza továbbá, hogy a Jaromír és Vratiszláv közötti konfliktus nem redukálható pusztán testvéri rivalizálásra vagy személyes ambíciókra. A konfliktus gyökerei mélyen beágyazódnak abba a strukturális átalakulási folyamatba, amely a 11. századi közép-európai társadalmakat jellemezte: az ecclesia és regnum viszonyrendszerének újrendeződése, az egyházi javadalmak elosztása körüli viták, valamint a pápai és császári hatáskörök között feszülő ellentétek mind formálták Jaromír döntéseit és reakcióit. Ezen felül a prágai püspökség morvaországi befolyásának visszaszorítása – az olműtzi püspökség 1063-as megalapításával – Jaromír számára gazdasági és hatalmi veszteségen túl egyfajta szakrális tekintélyvesztést is jelentett, amit az egyházmegye egységének megbontása szimbolikusan is megerősített.¹³

A szimbolikus erőszak – így a János olműtzi püspök elleni fizikai támadás – értelmezésében Kalhous nem deviancia-történeti értelmezést kínál: Gerd Althoff nyomán a középkori rituális konfliktuskezelés kategóriáiban értelmezi az eseményt. Jaromír fellépése nem izolált, kisiklott aktus, hanem rituálisan strukturált performansz, amelynek célja a tekintély újrendezése, a püspöki hatáskör szimbolikus demonstrációja volt. Az egyházi ruha megrongálása, a szakrális tér megsértése és a nyilvános megszégyenítés mind olyan aktusok, amelyek a középkori hatalomgyakorlás nyelvében artikuláltak az autoritás újraszabását és az ellenfél szimbolikus alávetését.¹⁴

Kalhous arra a következtetésre is jut, hogy Jaromír szerepe csak a közép-európai királyságok, különösen Magyarország és Csehország, valamint a Római Egyház és a Német-római Birodalom közötti hatalmi relációk rendszerében értelmezhető és nem érthető meg a prágai püspökség belső történeteként. E történeti összefüggések felidézése elengedhetetlen ahhoz, hogy a krónikai narratívák mögött felsejlő szimbolikus politikai tetteket és azok legitimációs stratégiáit adekvát módon tudjuk rekonstruálni. Kalhous végkövetkeztetése ezek felidézése után, hogy a püspök tevékenységét inkább tekinthetjük egyfajta közvetítői szerep megtestesülésének, amelyben az egyházi önállóság, a dinasztikus hűség és a birodalmi kapcsolatrendszer között kellett lavíroznia.¹⁵

A középkori Morvaország történetét és szerepét Martin Wihoda tekintette át és munkásságát a magyar medievisztikával Bagi Dániel ismertette meg. Amint azt Bagi Wihoda kutatásaira hivatkozva kiemeli, a cseh történész elutasítja a nagymorva kontinuitáselméletet, ám ezzel párhuzamosan felveti, hogy 907 után Morvaország

12 Kalhous 2003. 28-40.

13 Kalhous 2003. különösen: 30-34.

14 Kalhous 2003. különösen: 32-33.

15 Kalhous 2003. különösen: 34-40.

hagyományos területein bizonyos helyi társadalmi és részben egyházi struktúrák – központi hatalom nélkül is – tovább élhettek az alsóbb szinteken. Wihoda szerint Morvaország a Přemyslida-dinasztia uralma alatt is különleges státusszal rendelkezett és szerepe kettős identitáson alapult: egyszerre képezte a cseh fejedelemség integráns részét, valamint egyfajta önálló politikai entitást, amelyet a Přemyslida-hercegek gyakran adományoztak családtagjaiknak, elsősorban az uralkodó másodszülött fiainak vagy testvéreinek. Ez a gyakorlat azonban idővel mélyítette a politikai instabilitást és belső rivalizálást.¹⁶

Csehország egyházi szervezete eredetileg egyetlen püspökségen alapult, amelynek központja Prágában volt, s amely az egész országot – beleértve Morvaországot is – egyházigazgatási szempontból lefedte. 1063-ban Vratiszláv herceg – még Jaromír prágai püspöksége előtt – Olmütz székhellyel külön püspökséget hozott létre a morva területek számára. Ez a döntés politikai szándékokat is tükrözött, hiszen így erősíthette öccse, Konrád herceg morvaországi befolyását, miközben egyúttal ellensúlyozta a prágai püspökség gazdasági és politikai erejét. Amikor Jaromír 1068-ban – részben IV. Henrik császár támogatásával – elfoglalta a prágai püspöki széket, nem volt hajlandó elfogadni ezt az új helyzetet, és megpróbálta helyreállítani a korábbi állapotokat. A püspökségek közötti feszültség 1070-ben konkrét birtokvitává eszkalálódott Jaromír és János olmützi püspök között. Mindkét fél II. Sándor pápához fordult döntésért, azonban Jaromír türelmetlensége erőszakos konfliktust eredményezett. 1071-ben Jaromír nem várta meg a pápai ítéletet, hanem Morvaországba utazott, ahol elfogta és súlyosan bántalmaztatta Jánost. A kialakult helyzet kezelésére II. Sándor egy legátust küldött Csehországba, Vratiszláv herceg pedig bíróságot hívott össze, amely előtt Jaromír nem jelent meg. A legátus ezért felfüggesztette Jaromírt prágai püspöki hivatalából, aki ekkor külföldre menekült. A konfliktus VII. Gergely pápa alatt vett fordulatot, aki további vizsgálatokat követően kibékült Jaromírral, és visszahelyezte őt hivatalába.¹⁷

Martin Wihoda elemzése alapján Jaromír prágai püspök a János olmützi püspökkel szembeni konfliktusát követően, amikor Rómában VII. Gergely pápa elé idézték, határozottan cáfolta, hogy bármilyen fizikai erőszakot követett volna el, vagy hogy János szolgáit – például hajuk levágásával – megalázta volna. Ezzel szemben saját helyzetét áldozatként mutatta be, azt állítva, hogy igazságtalan sérelmek érték személyét. Diplomáciai fellépése sikeresnek bizonyult: elérte, hogy a pápa felszólítsa Vratiszláv herceget a helyzet általános rendezésére, ezáltal formálisan megerősítve Jaromír püspöki pozícióját és tekintélyét. Wihoda szerint ebben kulcsszerepe volt Matilda toszkánai hercegnőnek, akinek befolyása jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Jaromír kedvező döntést kapjon a pápai udvartól. A püspök azonban nem csupán pozíciója megerősítését

¹⁶ Wihoda 2010., Bagi 2017. 49-50.

¹⁷ Wihoda 2010. különösen 128-141. Bagi 2017. 201-202.

érte el: a pápai döntést sajátosan értelmezve úgy tekintette, hogy szabad kezet kapott az ellenálló hercegi hivatalnokok kiközösítésére is, noha valójában a pápa a vitatott javadalmak kérdését egy későbbi zsinat döntésére bízta. VII. Gergely később felismerte Jaromír manipulációját, és élesen elítélte azt, csalással és hamissággal vádolva meg a püspököt. Ennek következtében a pápa utasította Jaromírt, hogy adja vissza a jogtalanul megszerzett birtokokat, és személyesen vagy képviselő útján jelenjen meg a következő zsinaton. A pápa ezzel világosan korrigálta Jaromír korábbi önkényes interpretációját és fellépését. Ennek ellenére IV. Henrik császár 1085-ben, amikor Mainzban királlyá koronázta Vratiszláv herceget, elrendelte az olmützi püspökség felosztását, és a prágai püspökség régi határainak helyreállítását. Az immár cseh királlyá vált Vratiszláv azonban 1088-ban újra megváltoztatta döntését, és ismét felosztotta a püspökséget. Jaromír ennek hatására tiltakozásképpen Rómába indult, ám útközben, 1090-ben meghalt I. László magyar király udvarában.¹⁸

3. NARRATÍV REPREZENTÁCIÓ: SZIMBOLIKUS ERŐSZAK, LEGITIMITÁSVÁLSÁG ÉS MORÁLIS VÉGZET COSMAS ELBESZÉLÉSÉBEN

Vratiszláv 1063 körül alapította meg az olmützi püspökséget, ezzel kettészakítva a prágai egyházmegyét, és megfosztva azt jelentős morvaországi erőforrásaitól. Ez a lépés egyszerre volt politikai, gazdasági és vallási természetű: az egyházi struktúrák átalakítása mellett a hatalommegosztás dinasztikus újraértelmezései is volt egyben. A püspökséghez rendelt javadalmak – különösen a hercegi kincstárból évenként biztosított száz márka ezüst (*centum marcas argenti de camera ducis accipiat*) – világosan mutatják, hogy Vratiszláv lépése a gazdasági hatalom újraelosztását is célozta. A Cosmas által is rögzített kitétel szerint a fejedelmi hozzájárulás intézményesített jövedelemát csoportosítást jelentett, amely nemcsak a prágai püspökség anyagi bázisát gyengítette meg, hanem egyúttal a morva püspök politikai pozícióját is megerősítette. Font Márta kutatásai alapján megállapítható, hogy a püspökségek között 1086-ban és 1091–1092-ben a császári közvetítés révén kijelölt határvonal már a gazdasági önállóságot és a püspöki jövedelmek új rendszerét is konszolidálta.¹⁹

3. 1. „A leopárd és a nyúl”: Szimbolikus agresszió és rituális megszegyenyítés Cosmas narratívájában

Jaromír hevesen ellenezte az új püspökség létrejöttét és Cosmasnál a II. könyv 27. fejezetében négy évnyi sikertelen diplomácia (könyörgés, ajándék, baráti nyomás) után „Prometheus módjára új cselhez folyamodik”.²⁰ A klasszikus allúzió előre jelzi a főpap

18 Wihoda 2010. különösen 128-141. Bagi 2017. 201-202.

19 Font 2021. 18.

20 Cosmas 2020. 224-225.

hybrisét: a tűzrabló titán mintázata az isteni rend elleni lázadást idézi. Cosmas már itt felkészíti a hallgatót arra, hogy a püspök cselekedete minden normát fel fog borítani.

Az olmtüzi látogatás formálisan baráti „testvér-vizitként” indul („*quasi fratrem visitaturus*”), ám a vendégség szakrális keretei azonnal megbomlanak. János püspök szerény asztala – maradék sajt, kakukkfű, hagyma, pirított kenyér – a krisztusi aszkézis ikonja; Jaromír viszont megvetéssel reagál: „*Cur vivis parce?*” („Miért élsz takarékosan?”) Így Cosmas gazdasági szemléletet is (fukarság vs. pazarló főpapi fényűzés) kapcsol a teológiai erényhez.²¹

Cosmas rendkívül tömör, de sokrétegű zoomorf hasonlaltal minősíti Jaromír erőszakos fellépését János ellen: úgy vetette rá magát a püspökre, „ahogy a leopárd a nyúlra, vagy az oroszlán a bárányra” („*quasi leopardus in leporem ... sicut leo agnum*”).²² A két ragadozó–préda páros puszta stílár ornamentikán túl egyfajta szimbolikus kód, amely a középkori politikai-egyházi közösség számára azonnal olvasható üzenetet hordozott.²³

Először is a jelenet rituális agresszió, mert nyilvános és a szentségi térben zajlik: a miséhez készülő főpapot saját rezidenciáján alázzák meg testileg. Másodszor a leopárd–nyúl (*leopardus* – *lepus*) képzettársítás a középkori állatszimbolikában (*Physiologus*, bestiáriumok) tudatosan választott ellentétpárt jelöl. A párduc a gyors, alattomos, sőt fejedelmi agresszió emblémája (párducbőrt viselő vadászfejedelmek, heraldikai motívumok), ezzel szemben a nyúl a prédaság, a védtelen lélek allegóriája.²⁴ A kirívóan aszimmetrikus állatpáros tehát retorikailag demonstrálja az erkölcsi aszimmetriát: egy *episcopus* ragad rá egy rangban alá vetett, s a liturgia előtt álló testvérpüspökre úgy, mintha értéktelen vad lenne. A *leo–agnus* második tagmondata ráerősít a kontrasztra: oroszlán és bárány – Krisztus-tipológiát idéző pár – újfent az agresszor és a mártír sémáját hívja elő. Cosmas így szóképpel teremt meg azt a morális hierarchiát, amely Jaromírt „eretnek” ragadozóvá, Jánost pedig „passio-hősnek” láttatja.²⁵ János az elbeszélésben a keresztény türelem modellje: verés közben a *Miserere mei Deus*-t zengi; Cosmas ezáltal kontrasztot teremt a két püspöki habitus, az agresszor és az áldozat között.

21 Cosmas 2020. 224-225.

22 Cosmas 2020. 224-225.

23 Lisa Wolverhampton rámutat, hogy Cosmasnál nem elszigetelt retorikai fogásról van szó: a „ragadozó – prédalény” képző egész narratíván átívelő motívum, amely csataleírásoktól a dinasztikus viszályokon át egészen a nemi erőszakig minden erőszak-szituációban visszaköszön. Ezzel megerősíti, hogy a „*leopardus–lepus* / *leo–agnus*” hasonlat egy tágabb narratív-stratégiai hálóba illeszkedik. – Wolverton 2015. 110

24 Vigh 2019. 243-249.

25 Lisa Wolverhampton kiemeli a „bárány” prédaképek keresztény konnotációit (béke, ártatlanság, Krisztus-áldozat). Cosmas ironikusan forgatja ki ezeket: miközben Jaromír Jánost az „idegen nyáj megszállójának” nevezi, valójában ő maga testesíti meg a farkast a juhakolban. Wolverhampton ezen a ponton teológiai mélységgel árnyalja a rituális agresszió értelmezését. – Wolverton 2015. 111.

Harmadszor a jelenet politikai-kommunikatív funkciója összefügg a krónikás dinasztikus lojalitásával. Vratislav herceg (későbbi király) egyházszervezeti kompromisszumát Jaromír brutális gesztusa megszegi; a *leopardus-lepus* metafora tehát előkészíti a narratív igazolást Vratislav beavatkozására, Jaromír pápai felfüggesztésére és száműzetésére. Cosmas althoffi értelemben „publikus becsmérést” (*öffentliche Ehrenminderung*) hajt végre: az állati attribúcióval stigmatizál, s ezáltal a közönség előtt delegitimál.²⁶

Ha a narrációs keret szempontjából vizsgáljuk Cosmas elbeszélését, akkor Gérard Genette 20. századi francia elbeszélés-teoretikus terminológiájával nullfokalizációról van szó: a narrátor rálát Gebhard terveire, belső elhatározására, sőt előre is jelzi cselekvési stratégiáját („*aut utrumque coadunabo aut utroque carebo*”). A közlés egyidejűleg esemény–expozé és mentalizáció; a fokolizáció nem szereplőhöz, hanem a narrátorhoz tartozik.²⁷

Cosmas homodiegetikus, de autoritatív narrátori pozíciót épít. A részletes, színpadias leírás (*scenic mode*) révén a befogadó „szemtanúvá” válik, ugyanakkor a kommentáló be- és kikacsintások (például a Prometheus-hasonlat vagy a „száz esztendő kölyök” gúnycítatum) a krónikás ironikus distanciáját hangsúlyozzák.²⁸ Megbízhatatlanság a tényközlés helyett az értékelő jelzőkben jelenik meg: Jaromír következetesen „*furibundus*”, „*rabidus*”, míg János „*humilis*” és „*monachus*”. Az ethosz-építés végső célja a dinasztikus lojalitás: a krónika Vratiszláv legitimitását védi, Jaromírt pedig „*anti-episcopusként*” demonizálja.

Genette „*időtartam*”-tipológiája szerint Cosmas egyetlen mondatban („négy év könyörgés...”) summázza a hosszan húzódó tárgyalásokat (*summary*), majd lassított, részletező jelenetre vált, amikor a fizikai erőszak bekövetkezik (*scene*). A narratív tempóváltás világosan jelzi az elbeszélő értékhierarchiáját: a valódi dráma nem a diplomáciai sikertelenség, hanem a *sacra immunitas* publikus megsértése. A jelenet belső ideje sűrített, a didaktikus zárlat („*mint a vakmerő katona...*”) pedig retrospektív kommentár: proleptikusan előlegezi Jaromír bukását.²⁹

Jurij Lotman irodalomtudós szemantikai tér-modelljével élve János hálóterme *szakralizált, privát* zóna; Jaromír behatolása határsértés, amely a vendégsértés (*hospes-hospitium*) tabu-megszegésével egyszerre mind rituális kommunikációs gesztus: a püspöki *mansuetudo* önmegtágadása.³⁰ Althoff koncepciója szerint a testi megalázás nyilvános rítusa a középkori konfliktuskezelésben a legélesebb státus-revokáció.

26 Althoff 1993. 74. és Dalewski 2008. 46-48.

27 Genette 1994. 74.

28 Bal 1997. 142.

29 Genette 1996 [1972], 61-67.

30 Lotman 1994.

Jaromír nem pusztán bántalmazza Jánost: hajánál rángatása, földre dobása és kísérőinek gúnydala egy „anti-liturgia”, melyben a szentség diszpozíciói profanizálódnak.³¹ A polifonikus hangzás (zsolnár kontra gúny) tovább erősíti a kontrasztot. A tett területi dominancia-performansz: a prágai püspök demonstratíván jelzi igényét Morvaország felett. Ugyanakkor a rítus az Althoff-i „játékszabályok” ellen vét; ezért válik (a narrátor szemében) *skandalummá*, melyhez isteni büntetés tapad: Jaromír későbbi felfüggesztése és száműzetése mintegy beteljesíti a transzcendens igazságszolgáltatás forгатókönyvét.

3. 2. Koronák és koronázások: A legitimitás válsága és az egyházi rítus politikai szerepe

Jaromír és Vratiszláv közötti konfliktus szimbolikus és politikai hátterét tovább árnyalja a korabeli cseh koronázások kérdése. Vratiszláv törekvéseiben központi szerepet játszott az egyházi reprezentáció politikai célokra való felhasználása. Figyelemreméltó mozzanat, hogy VII. Gergely pápa formálisan megerősítette Vratiszláv mitra-viselési jogát, ami laikus uralkodók esetében rendkívül ritka kiváltságnak számított.³² Ez a pápai gesztus egy tudatos közép-európai hatalmi stratégia része volt, melynek során Róma a mitra, azaz tulajdonképpen korona adományozásával próbált szövetségeseket nyerni a Német-római Birodalom ellenében. VII. Gergely pápa a különböző európai államok belső instabilitását és hatalmi válságait arra kívánta felhasználni, hogy az érintett országokat – közvetetten uralkodóikon keresztül – a Szentszék hűbéresévé tegye.³³ A stratégia egyik sikeres példjaként értékelhető, hogy 1075-ben Zvonimir horvát-dalmát király koronázása során a pápa fennhatóságát ismerte el. Feltehető, hogy 1077-ben Mihály, a zétai (szerb) uralkodó hasonló lépést tett. E politikai koncepció újabb állomása volt, amikor 1080-ban a normann Guiscard Róbert pápai vazallussá vált, aminek fejében VII. Gergely legitímálta hatalmát a dél-itáliai és szicíliai területek felett, beleértve azokat is, amelyeket korábban bizánciak vagy arabok birtokoltak. A pápa hasonló célokra tűzött ki a Kijevi Rusz viszonylatában is: 1075-ben kifejezésre juttatta, hogy a trónviszályban azon felet támogatja, amely hajlandó az orosz államot Szent Péternek ajánlani, ezzel vállalva a pápai hűbériséget – noha ez a törekvés végül nem valósult meg. És persze az Árpádok esetében VII. Gergely ugyancsak megkísérelte kihasználni a belpolitikai konfliktust Salamon király és Géza herceg között.³⁴

A „korona probléma” másik értelmét jól mutatja Prágai Cosmas krónikájának szöveg helye (*Chronica Boemorum*, II. 41):

³¹ Althoff 2020.

³² Registrum I, 38. – Caspar 1920–1923. I. 60–61.

³³ Cowdrey 1998. 423–480.

³⁴ Makk 1993, 86–87.

„Oly nagy férfitas szenvedéllyel viszálykodtak egymással, hogy gyakorta az ünnepi napokon sem volt a királynak püspöke, aki a fejére tehette volna a koronát. E szükséghelyzet és saját becsvágya miatt a király – nem józan megfontolásból, hanem pusztán uralkodási vágytól hajtva – újra trónra ültette egykori káplánját, név szerint Weclont, a morva területen, püspökként.”³⁵

A királyi hatalom gyakorlásának liturgikus keretei közül kiemelkedik az évenkénti ünnepi koronázási szertartás (*Festkrönung*), amelynek középpontjában a coronator – egy püspök – állt. A koronafelhelyezés ceremoniális aktus és egyben a legitimáció performatív eszköze volt: az uralkodói hatalom egyházi jóváhagyását reprezentálta.³⁶ Ez a jelenet narratológiai szempontból is jelentős: Cosmas retorikai eszközökkel (ellentétpárok, hangsúlyozott motivációk) világosan jelzi, hogy Vratiszláv cselekedetei nem legitím és méltányos döntések: kizárólag a személyes becsvágy és a politikai kényszer következményei („*non ratione, sed sola dominatione*”). Cosmas narratívájában Vratiszláv negatív karakterként jelenik meg, aki „nyíltan megszegi” saját korábbi ígéreteit és a pápai privilégiumokat is („Kelemen pápa kiváltságlevelét is megszegte”).

Ez a leírás tökéletesen illeszkedik Althoff rituális kommunikációs modelljéhez: a koronázási rítus politikai instabilitás idején különösen sérülékeny, a püspöki koronázó (*coronator*) hiánya szimbolikusan a politikai rend legitimációjának válságát jeleníti meg. Hasonló párhuzamot találunk Bagi Dániel szerint Magyarországon is, amikor Gellért püspök Aba Sámuel koronázását megtagadja, ezzel rituálisan delegitimálva a világi hatalmat.³⁷ Cosmas tehát hasonló narratív eszközökkel a legitimációs válságot és Vratiszláv tekintélyének hiányát emeli ki, amelyet a püspöki szerepkör – jelen esetben Jaromír – hiánya hangsúlyosan demonstrál.

3.3. Halál Esztergomban: Morális példázat és narratív vezeklés a krónikákban

Jaromír-Gebhard prágai püspök nem volt hajlandó elfogadni egyházmegyéjének politikailag és szimbolikusan is súlyos veszteséget jelentő megcsonkítását. A helyzetre adott kezdeti válasza a jogorvoslat keresése volt, melynek során IV. Henrik császárhoz fordult. A császári udvarban fennmaradt oklevél szövegében Jaromír hangsúlyozza, hogy egyházmegyéjének határai még I. Ottó császár és Benedek pápa idejében egész Cseh- és Morvaországra kiterjedtek, ezt azonban most igazságtalanul megrövidítették. Narratológiai szempontból ez a panasz egy retrospektív legitimitás-konstrukció: Jaromír a múlt tekintélyes alakjait idézve próbálta igazolni követelését, miközben paradox módon ugyanattól a hatalomtól remélt támogatást, amely egyúttal bátyja, Vratiszláv

³⁵ Cosmas 2020. 264-265. (Saját fordítás)

³⁶ Bagi, 2017. 242-243.

³⁷ Bagi, 2017. 242-243.

uralkodói ambícióit is szolgálta. A narratív konfliktust az irónia határozza meg, hiszen Henrik császár politikai érdekből inkább Vratiszláv pártját fogta.³⁸

Miután a császári segítség elmaradt, Jaromír konfliktuskezelési stratégiájában szintet lépett, és úgy döntött, a római pápához fordul. Ezt a döntést a krónikai szövegek drámai elemekkel gazdagítva emelik ki, mint a konfliktus kulminációs pontját: „a jogosan felháborodott Jaromír Rómába, a pápához akart utazni, hogy ott panasolja el sérelmét.”³⁹ Ez a döntés tipikus gregoriánus konfliktuskezelési mechanizmus, a lokális világi konfliktusok nemzetközi egyházpolitikai síkra emelése, amely a magasabb egyházi hatóság beavatkozásával próbálja legitimálni az egyházi struktúrákat.⁴⁰

Jaromír útjának további narratív fordulata, hogy Róma előtt még 1090-ben Magyarországon próbált támogatást szerezni, László magyar királynál.⁴¹ Jaromír tudatosan, stratégiai okokból kereste fel a magyar uralkodót, s ez a narratíva feszültségét tovább fokozza, hiszen a krónikák a püspök tudatlanságát hangsúlyozzák saját közelgő sorsával kapcsolatban.

Ez a feszültség a krónikai narratívák egyik legfontosabb retorikai eszközében, a prolepszisben (előrevetítés) csúcsondik ki. Cosmas szövege így fogalmaz:

„Ennek az egyházi igazságtalanságnak orvoslásáért [...] Gebhard püspök elhatározta, hogy Rómába megy. Am tanácskozva közeli embereivel, előbb felkereste régi barátját, a pannóniai királyt, Lászlót, és feltárva előtte egyházának sérelmét, segítséget kért tőle római útjához – nem sejtve, jaj, hogy közel van már sorsa beteljesedése.”⁴²

Ez a narrációs technika, amely előre jelzi a szereplő végzetét, morális és teológiai értelmezési keretet ad a történetnek, az eseményeket „isteni gondviselés” (*divina providentia*) megnyilvánulásaként állítva be. Jaromír halála fizikai esemény és egyben erkölcsi allegória is: az igazságkereső vándorlás sikertelen, a püspök nem érheti el a jogorvoslatot, mivel sorsa már eleve elrendelt, és szimbolikusan a megzavart egyházi rend megtorlása.

Ez a narratív értelmezés megerősítést nyer más krónikák szövegeiben is, amelyek szintén kiemelik Jaromír testi betegségének hirtelen megjelenését és gyors lefolyását Esztergomban, éppen Róma felé tartó útján.⁴³ A helyszín, Esztergom mint a magyar

38 Kalhous 2003. 28–40.

39 Cosmas 2020. 264–265. (Saját fordítás)

40 Melve 2015, 213–221.

41 Csákó Judit hívta fel a figyelmet arra a problematikára, hogy Kozma 1090-es adata nem képezi konszenzust tárgyát a cseh medievisztikában. Franz [František] Palacký vetette fel először, hogy Jaromír magyarországi útja és halála esetleg egy évvel korábban, 1089-ben történt. Kozma adatát elfogadja és mellette érvel Bertold Bretholz. Lásd: Palacký 1836, 321.; Bretholz 1910, 679–684. – Csákó 2017, 104. 190-es jegyzet

42 Cosmas 2020. 264–267. (Saját fordítás)

43 Prazak 2006, 292–298.

kereszténység szakrális centruma, szimbolikus helyszínként funkcionál, egyfajta „purgatóriumként”, amelyben a püspöknek vezekelnie kell korábbi magatartásáért.⁴⁴

4. KONKLÚZIÓ

Jaromír a “jogvédő és kitartó harcos” modelljét képviseli. Nem kerüli a konfliktust, sőt szükség esetén kielezi azt. Ugyanakkor nem pusztán erővel harcol: igyekszik a formális egyházi és világi jogi kereteket felhasználni. Modellje a kompromisszumkeresés helyett a precedensteremtő konfliktuskezelés – vagyis úgy próbálja kezelni a konfliktust, hogy magasabb fórum kimondja az ő elveinek (a prágai egyház elsőbbségének) igazát. Ez végül nem vezetett sikerre az ő életében. Jaromír példája azt mutatja, hogy a köztes-európai egyházvezető is lehetett aktív alakítója az investitúra-kori küzdelmeknek, nem csupán elszenvédője. Viselkedése részben tükrözi a pápai reform szellemét (az egyházjog elsőbbségét hangsúlyozta a világi döntéssel szemben), de mutat regionális sajátosságot is: a testvérvizsoly és a prágai–morva rivalizálás keveredik a “pápapárti vs. császárpárti” narratívával. Jaromír végső soron konfliktust vállaló főpap volt, aki a cél érdekében migrációt (száműzetést, utazást) is vállalt, de a sorsa tragikus: ügyét nem koronázta siker, és személyes sorsa (úton elhalálozás) miatt sem nyert már földi igazságszolgáltatást. Mégis, az ő modellje inspiráló lehetett másoknak: megmutatta, hogy a püspök akár uralkodókkal is dacolhat hatalma védelmében, használva mind a kardot, mind a keresztet, mind a tollat.

Későbbiekben ezen eseményeket és narratívákat érdemes lesz összevetni a cseh és magyar anyaggal. Lényeges különbségek jól kirajzolódnak: Lengyelországban Gallus Anonymus elbeszélése nyomán Szent Szaniszló krakkói püspök vértanúsága a pápai reformok helyi beágyazásának és az egyházi autonómia megerősítésének szimbólumává vált. Kanonizációja és kultusza a lengyel egyházi és nemzeti identitás egyik alapkövévé nőtte ki magát.⁴⁵ Ezzel szemben a cseh példa inkább a dinasztikus hatalmi játszmák és a pragmatikus politikai mobilitás logikáját tükrözi: Jaromír esetében az egyházi pozíció világi karrierlehetőséggé alakult át, sorsa pedig a legitimációs stratégiák részévé vált – nem a szentség, hanem a hatalmi szövetségek logikája szerint.

A magyar viszonyok ehhez képest sajátos mintát mutatnak: a vizsgált időszak előtt Szent Gellért esetében szintén megjelent a vértanúság és a száműzetés motívuma, míg korszakunkban Dezső kalocsai érsek esetében joggal emlegethető fel béketeremtő (*pacifator*, *pacificus*) szerep ám – Zsoldos Attila megállapítása szerint – az Árpád-kor konfliktusai kevésbé jártak véres leszámolásokkal, mint Csehországban vagy Lengyelországban. Az Árpádok családi politikájában a kolostorba vonulás és az izoláció

⁴⁴ Székely 2001, 107–111.

⁴⁵ Szaniszlóval kapcsolatban lásd: Labuda 2000.; Grudziński 1986.; valamint Bagi 2005. 130-149.

gyakrabban alkalmazott eszköz volt, amely hozzájárult az egyházi és világi hatalom kiegyensúlyozottabb együttéléséhez a magyar királyságban.⁴⁶

Összegzőként megállapítható, hogy a közép-európai püspökök az investitúraharcok során periférikus szereplők helyett aktív politikai aktorok voltak, akik kommunikációs normák, szimbolikus aktusok és migrációs stratégiák alkalmazásával formálták saját legitimitásukat és a régió politikai kultúráját. A konfliktusok végpontok helyett új karrierek és hatalmi szövetségek kiindulópontjaként működtek. A későbbi vizsgálataim regionális összehasonlító megközelítése Köztes-Európa kontextusában a püspöki konfliktuskezelés és a szimbolikus kommunikáció szerepére irányítja a figyelmet, és e szempontrendszer adaptációja a magyar medievisztikában – különösen a szentek legendái és a pápai levelezés elemzésében – elméleti és forrásértelmezési szempontból is jelentős előrelépést kínál.

46 Koszta 2013. 40-41. és Zsoldos 1997, 74–75.; Bagó 2017, 197.

5. BIBLIOGRÁFIA

- Althoff, Gerd:** *Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993.
- Althoff, Gerd:** *Heinrich IV. Darmstadt:* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006.
- Althoff, Gerd:** *Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde.* Darmstadt: WBG, 2014.
- Althoff, Gerd:** *Rules and Rituals in Medieval Power Games. A German Perspective.* Leiden: Brill, 2020.
- Bagi Dániel:** *Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Premyszládák birodalmában a 11. és a korai 12. században.* Pécs: Kronosz Kiadó, 2017.
- Bagi Dániel:** *Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történelemszemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében.* Budapest: Argumentum Kiadó, 2005. (Irodalomtörténeti füzetek 157.)
- Bagi Dániel:** *Hogyan jött létre a középkori Morvaország? Egy új könyv margójára.* *Aetas*, 27 (2012) 4, 236–252.
- Bal, Mieke:** *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative.* 2nd ed. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1997.
- Berend, Nora – Urbańczyk, Przemysław – Wiszewski, Przemysław:** *Central Europe in the High Middle Ages. Bohemia, Hungary and Poland c. 900 – c. 1300.* Cambridge: Cambridge University Press, 2013. (Cambridge Medieval Textbooks.)
- Blumenthal, Uta-Renate:** *The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1988.
- Bretholz, Bertold:** *Studien zu Cosmas von Prag.* III. *Das Todesjahr des Prager Bischofs Gebhard.* *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde*, 35 (1910), 679–684.
- Canning, Joseph:** *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450.* Ford. Gyürki László. Budapest: Osiris, 2002.
- Caspar, Erich (ed.):** *Das Register Gregors VII. I–II.* (Monumenta Germaniae Historica: Epistolae Selectae II.1–2.) Berlin: Weidmann, 1920–1923.
- Cosmas of Prague:** *The Chronicle of the Czechs.* Ed. János M. Bak – Pavlína Rychterová. Transl. Petra Mutlová – Martyn Rady, with Libor Švanda. Introduction and notes by Jan Hasil. Budapest–New York: Central European University Press, 2020.
- Cosmae Pragensis Chronica Boemorum.** Ed. Bertold Bretholz. *MGH Scriptores Rerum Germanicarum, Nova Series* 2. Berlin: Weidmann, 1923.
- Cowdrey, H. E. J.:** *The Cluniacs and the Gregorian Reform.* Oxford: Clarendon Press, 1970.
- Cowdrey, H. E. J.:** *Pope Gregory VII, 1073–1085.* Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Dalewski, Zbigniew:** *Ritual and Politics: Writing the History of a Dynastic Conflict in Medieval Poland.* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 3.) Leiden–Boston: Brill, 2008.
- Font Márta:** *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században.* Budapest: Balassi Kiadó, 2005.
- Font Márta:** *Dinasztikus hagyományok és a hatalom legitimációja. Adalékok a középeurópai dinasztikák 11–12. századi történetéhez.* In: *Uő: Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában.* Pécs: Kronosz Kiadó, 2018, 15–32.
- Font Márta:** *A kereszténység felvételének mérföldkövei közép- és kelet-európai összehasonlításban (10–11. század).* In: *Ribi András (szerk.): Prépostok, apátok, vikáriusok. Tanulmányok.* Pécs: Kronosz Kiadó, 2021, 11–40.
- Gall Névtelen:** *A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei.* Ford. Bagi Dániel, a verseket ford. Jankovits László. Bevezető tanulmány és jegyzetek: Bagi Dániel. Budapest: Argumentum, 2007.
- Galli Anonymi chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum.** Ed. Karol Maleczyński. *Monumenta Poloniae Historica, nova series* 2. Cracoviae: Polska Akademia Umiejętności, 1952.
- Gallus Anonymus:** *The Deeds of the Princes of the Poles (Gesta Principum Polonorum).* Ed. J. M. Bak – U. Borkowska – G. Constable – G. Klaniczay. Transl. Paul W. Knoll – Frank Schaer. Preface by Thomas N. Bisson. (Central European Medieval Texts 3.) Budapest–New York: CEU Press, 2003.
- Genette, Gérard:** *Narrative Discourse Revisited.* Transl. Jane E. Lewin. Ithaca–New York: Cornell University Press, 1994.
- Genette, Gérard:** *Az elbeszélő diszkurzus (Bevezetés).* Ford. Lovas Edit. In: *Az irodalom elméletei I.* Budapest, 1996 [1972], 61–67.
- Goez, Werner:** *Kirchenreform und Investiturstreit 910–1122.* Köln: Böhlau, 2008.
- Grudziński, Tadeusz:** *Bolesław Śmiały–Szcodry i biskup Stanisław. Dzieje konfliktu.* Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1986.
- Hartmann, Wilfried:** *Der Investiturstreit.* Stuttgart: Reclam, 2007.

- Hartmann, Wilfried – Gall, Lothar (szerk.):** *Der Investiturstreit*. München: Oldenbourg, 1996.
- Hilsch, Peter:** Familiensinn und Politik bei den Přemysliden. Jaromir-Gebehard, Bischof von Prag und Kanzler des Königs. In: Hubert Mordek (szerk.): *Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter. Festschrift für Horst Fuhrmann*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1991, 215–231.
- Hilsch, Peter:** Jaromir. In: *Lexikon des Mittelalters*. V. köt. München–Zürich: Artemis & Winkler, 1991, 305.
- Hilsch, Peter:** Familiensinn und Politik bei den Přemysliden. Jaromir-Gebehard, Bischof von Prag und Kanzler des Königs. In: Hubert Mordek (szerk.): *Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter. Festschrift für Horst Fuhrmann zum 65. Geburtstag*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1991, 215–231.
- Johrendt, Jochen:** *Der Investiturstreit*. Darmstadt: WBG, 2018.
- Kalhous, David:** Jaromír – Gebhard, pražský biskup a říšský kanclér (1038–1090). In: *Mediaevalia historica Bohemica*, 9 (2003), 27–45.
- Kersken, Norbert:** Hungary as a Place of Exile in the Middle Ages. In: Bagó Dániel – Barabás Gábor – Fedelez Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Ruscia – Hungaria – Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2022, 300–320.
- Kohl, Thomas:** Die Erfindungen des Investiturstreits. *Historische Zeitschrift*, 312 (2021) 1, 34–61.
- Kozta László:** *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2013.
- Körtgen, Ludger:** *Ottonen und Salier. Geschichte eines Reiches*. Darmstadt: Primus Verlag, 2010.
- Labuda, Gerard:** *Święty Stanisław, biskup krakowski, patron Polski*. Poznań, 2000.
- Laudage, Johannes:** *Die Salier: Das erste deutsche Königshaus*. München: C. H. Beck, 2011.
- Lotman, Jurij M.:** A művészi tér problémája Gogol prózájában. In: Kovács Árpád – Gilbert Edit V. – Vilmos László (szerk.): *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletírók tanulmányai / In Honorem Jurij Lotman*. Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1994, 119–186. (JPTE Irodalomtudományi Füzetek)
- Makk Ferenc:** *Magyar külpolitika 896–1195*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1993.
- Maleczyński, Karol (ed.):** *Galli Anonymi chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Cracoviae: Polska Akademia Umiejętności, 1952. (MPH nova series 2.)
- Melve, Leidulf:** Ecclesiastical Reform in Historiographical Context. *History Compass*, 13 (2015) 5, 213–221.
- Melve, Leidulf:** *Inventing the Public Sphere: The Public Debate during the Investiture Contest (c. 1030–1122)*. Leiden – Boston: Brill, 2007.
- Niederhauser Emil:** Közép- és Kelet-Európa királyságai. In: Klaniczay Gábor (szerk.): *Európa ezer éve: A középkor I.* (Osiris tankönyvek). Budapest: Osiris Kiadó, 2004, 357–367.
- Pálffy Eszter – Jancsó András:** Böckenförde emlékezete. Ernst-Wolfgang Böckenförde: Az állam keletkezése mint a szekularizáció folyamata. *Valóság: Társadalomtudományi Közöny*, 63 (2020) 2, 33–51.
- Palacký, Franz [František]:** *Geschichte von Böhmen. Grösstentheils nach Urkunden und Handschriften. I. Die Urgeschichte und die Zeit der Herzoge in Böhmen bis zum Jahr 1197*. Prag, 1836.
- Prazak, Richárd:** Szent István és az Árpád-házi királyok képe a régi cseh irodalomban. In: Bene Sándor (szerk.): *„Hol vagy István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*. Budapest, 2006, 292–298.
- Robinson, I. S.:** *The Papacy, 1073–1198: Continuity and Innovation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Schieffer, Rudolf:** *Papst Gregor VII., Kirchenreform und Investiturstreit*. München: C. H. Beck, 2010.
- Schieffer, Rudolf:** Deutungen des Investiturstreits. In: Hartmann, Florian (szerk.): *Brief und Kommunikation im Wandel: Medien, Autoren und Kontexte in den Debatten des Investiturstreits*. Köln: Böhlau, 2016, 23–42.
- Szekely György:** *VII. Gergely*. Budapest: Akadémiai, 1984.
- Szekely György:** Csehek és magyarok a 10–11. században. *Történelmi Szemle*, 43 (2001) 1–2, 107–111.
- Vígh Éva (szerk.):** *Állatszimbólumtár. A–Z*. Budapest: Balassi Kiadó, 2019.
- Wihoda, Martin:** *Morava v době knížecí 906–1197 [Mähren im Zeitalter der Fürstenherrschaft 906–1197]*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010.
- Wolverton, Lisa:** *Cosmas of Prague: Narrative, Classicism, Politics*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 2015.
- Zey, Claudia:** *Der Investiturstreit*. Darmstadt: WBG, 2017.
- Zey, Claudia:** *Der Investiturstreit – Neuere Perspektiven der Forschung*. In: Kohl, Thomas (szerk.): *Konflikt und Wandel um 1100: Europa im Zeitalter von Feudalgesellschaft und Investiturstreit*. Berlin: De Gruyter, 2020, 13–31.
- Zimmermann, Harald:** *Der Canossagang von 1077*. Mainz: Philipp von Zabern, 1975.
- Zsoldos Attila:** *Az Árpádok és alattvalóik 896–1301*. Debrecen, 1997.

DR. LENGYEL RITA

Καὶ αὐτὰ οὐκ ἄνθρωποι μόνον ἀλλὰ καὶ θεοὶ εὕρισκονται: isten-örökösök nyomában

1. BEVEZETÉS

Tanulmányom témája a Római Birodalom fennállásának idején az istenek és szentélyeik végrendeleti öröklése.

A szentélyeknek, isteneknek adott különféle ajándékokkal – és ezek nyomán szerzőképességükkel, avagy annak hiányával – a szakirodalom sokat foglalkozott. Ez azonban egy igen szerteágazó téma, hiszen maguk a juttatások is többféle formát ölthettek. Végbemehtettek gyakran pénzfizetéssel, ajándéktárgyak, rabszolgák ajándékozásával; vagy akár tevőlegesen: ilyen lehetett egy szentély felépítése, egy adott istenségnek oltár emelése,¹ szobor készítése, vagy akár restaurációs munkák is.² Talán a legegyszerűbb esetkört az élők közötti ajándékozások jelentik. Ezek funkció szerint lehetnek fogadalmi ajándékok (*ex voto*), áldozatokhoz kapcsolódó pénzbeni hozzájárulások (*stipes*), vagy fakadhattak egyszerű hálából vagy nagylelkűségből (*liberalitas*).³ Köztük is a fogadalmi

1 Saturnusnak templom építése: AE 1935, 43; Marsnak szentély építése és oltár emelése: AE 1971, 241; Mercurius és Rosmerta számára templom építése és szobrok készítése: CIL 13, 4208; Fortuna oltárának és templomának építése: CIL 13, 11774 etc.

2 Ritona szentélyének felújítása: AE 1928, 186; Nemesis szentélyek restaurációja: IIFDR 277 és CIL 3, 825 etc.

3 MORCILLO, Marta, García: Sacred Gifts, Profane Uses? In: WILSON, Andrew – RAY, Nick – TRENTACOSTE, Angela: *The Economy of Roman Religion*. Oxford, Oxford University Press, 2023. 256.

ajándékok szakirodalmá az, ami leginkább kidolgozott,⁴ hiszen ezekről az ajándékozássokról igen sok tárgyi emlék maradt fenn: legyen szó akár a votív feliratos kövekről,⁵ vagy az egyes, olykor igen értékes ajándéktárgyak feliratairól, amelyek sokszor az ajándékozó nevének is emléket állítottak.⁶ Ugyan a juttatásokat a szentélyek elsősorban magánszemélyek ajándékozási szerződéseinek vagy végrendeletei alapján szerezhették meg, de az is előfordult, hogy az adományozások közjogi keretek között mentek végbe: állami, különösképpen császári adománylevelek által;⁷ jelen tanulmány azonban elsősorban az előbbi esetkörrel foglalkozik.

Természetesen nemcsak az élők közötti ajándékozásokra található példa, hanem epigráfiai leletek sokasága tanúsítja a *mortis causa* juttatások gyakorlatát. Ha egy örök-hagyó nem tudta, vagy nem akarta életében teljesíteni az ajándékozást, megtehette, hogy azt halál esetére szóló különös juttatásként örökösére terhelte. Rengeteg felirat maradt fenn, mely a *legatumok*, *fideicommissumok* által örökösökre bízott feladatnak emléket állít.⁸ Az epigráfiai források mellett egyes történeti példák a jogforrásokban is megjelennek: jól illusztrálja ezt egy digestabeli *fragmentum*, amelyben Seia örökösait arra kéri, hogy emeljenek egy megadott szentélyben, annak istenségének egy 100 font súlyú ezüstszobrot.⁹ A juttatások lehetnek egyszeriek, vagy időszakonként ismétlődőek, melyek kapcsán az alapítványok intézményét érdemes kiemelni.¹⁰ Alapítványi struktú-

4 Bővebben lásd: LINDERS, Tullia – NORDQUIST Gullög (eds.): *Gifts to the Gods: Proceeding of the Uppsala Symposium 1985*. Uppsala, Almqvist & Wiksell, 1987.

VAN STRATEN, Folkert T.: *Gifts for the Gods*. In: VERSNEL, Hendrik S. (ed.): *Faith, Hope, and Worship: Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*. Leiden, Brill, 1981. 65-151.

ROUSE, William Henry Denham: *Greek votive offerings: an essay in the history of Greek religion*. Cambridge, Cambridge University Press, 1902.

SUK FONG JIM, Theodora: *Gifts to the Gods: Archai, Dekatai and Related Offerings in Archaic and Classical Greece*. Doctoral Thesis, Oxford, St. Antony's College, 2011.

WEINRYB, Ittai (ed.): *Agents of Faith: Votive Objects in Time and Place*. New Haven, Yale University Press, 2018. 141-157.

WILSON, Andrew – RAY, Nick – TRENTACOSTE, Angela: *The Economy of Roman Religion*. Oxford, Oxford University Press, 2023.

COLOSIMO, Nicole M.: *Reconstructing the Dedicatory Experience: Flexibility and Limitation in the Ancient Greek Dedicatory Process*. PhD Dissertation, Bryn Mawr, Bryn Mawr College, 2017.

SNODGRASS, Anthony: *The Economics of Dedication at Greek Sanctuaries. Archaeology and the Emergence of Greece*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006. 258-268.

5 Liber: ERBeturi 205; Silvanus: CIL 5, 7876; Minerva: CIL 8, 22697; Apollo: CIL 13, 82; Iuno, Minerva, és Bellona: ILAfr 354; Saturnus: CIL 8, 23030; Charon: CIL 8, 8992 etc.

6 Meleso ajándéka Athéné istennőnek: SUK FONG JIM i.m. 58.; Mantiklos ajándéka Apollónnak: VAN STRATEN i.m. 73. etc.

7 Domitianus Apollo templom restaurációja: Syll 821a; Augustus actiumi győzelmet követő bőkezű adománya Nicopolis városában Neptunus és Mars számára: ILGR 158

8 Apollónak *ex testamento* pénzüsszeg: IRT 707; Prisca Fortuna istennőnek való végrendeleti juttatása: AE 2003, 2006; Livia Divogena Iuppiternek való 150 dénár értékű végrendeleti juttatása: CIL 13, 571; Aesculapius isten javára rendelt *legatum*: CIL 12, 21; Magna Mater javára rendelt *legatum*: CIL 12, 135; Istenek anyjának és Attisnak rendelt hagyomány: CIL 13, 2500; Mars számára végrendeleti juttatás: CIL 8, 8438

9 Scaev. D. 34, 2, 38, 2

10 Attia alapítványa: Scaev. D. 33, 1, 20, 1

rában, azaz Aneziri kifejezésével élve,¹¹ a *donatio sub modo* által lehetséges volt egy meghatározott cél folyamatos megvalósítására tőkét rendelni, és ennek címzettje lehetett szentély vagy vallási egyesület is.¹² Alapítványok kapcsán azok egy speciális típusát érdemes még kiemelni, nevezetesen a családi kultikus alapítványokat,¹³ melyek szintén szentélyekhez kapcsolódtak. E speciális alapítványok legfőbb elemét az egyes elhunyt családtagok *commemoratio*ja képezte, emellett egyes istenek tisztelete jellemezte, és alapítójuk elsősorban családjára korlátozta a szertartásokban való részvételt.¹⁴

A felvázolt források alapján látható, hogy az istenek és szentélyeik számára való juttatások a római, illetve hellenisztikus világban igen eltérő formákat ölthettek. Jelen dolgozat ezek egyikére, nevezetesen az istenek végrendeleti örökösnek nevezésére fókuszál. A tanulmány célkitűzése az istenek végrendelet alapján történő öröklésének római jogi szempontú vizsgálata, a vagyon megszerzésének gyakorlati áttekintése, és az isten-örökösök öröklési képességének kialakulásával kapcsolatos egyes eltérő megközelítések tárgyalása.

2. JOGI SZABÁLYOZÁS

2. 1. Istenek

A fennmaradt tárgyi emlékek alapján az istenek és szentélyeik számára való juttatások igen széles köre rajzolódik ki, melyet elsősorban a gyakorlat támaszt alá, ugyanis az istenek végrendeleti örökösi képességét (*testamenti factio passiva*), szerzőképességét kevés jogforrás említi kifejezetten. A jogforrások közül érdemes kiemelni Paulus egyik töredékét, amely a halál esetére szóló különös juttatások kapcsán leszögezi, hogy a Kr.e. 40-ben hozott *Lex Falcidia* hatálya kiterjed a városok és az istenek számára rendelt hagyományokra: *Ad municipum quoque legata vel etiam ea, quae deo relinquuntur, lex falcidia pertinet.*¹⁵ Ez a töredék tehát rögzíti az istenek végrendeleti szerzőképességét.

11 ANEZIRI, Sophia: *Associations and endowments sub modo in the Hellenistic and Roman period: a multifaceted relationship*. In DIMOPOULOU, Athina – HELMIS, Andreas – KARAMELAS Dimitris (eds): *Ιουλιαν Βελισσαροπούλου επαινεύσαι: studies in ancient Greek and Roman law*. Athens, Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία, 2020. 18.

12 LAUM, Bernhard: *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike: ein Beitrag zur antiken Kulturgeschichte: Erster Band: Darstellung*. Leipzig, BG Teubner, 1914. 155.

13 A három legjelentősebb családi kultikus alapítványról lásd bővebben: Halikarnasszoszi Poszeidóniosz alapítványa: Syll 1044; CARBON, Jan-Mathieu – PIRENNE-DELFORGE, Vinciane: *Priests and Cult Personnel in Three Hellenistic Families*. In HORSTER, Marietta – KLÖCKNER, Anja (eds): *Cities and Priests: Cult personnel in Asia Minor and the Aegean islands from the Hellenistic to the Imperial period*. Berlin/Boston, De Gruyter, 2013. 65–119.

Kosz szigeti Diomedón alapítványa: IG XII, 4, 1, 348; LAUM, Bernhard: *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike: ein Beitrag zur antiken Kulturgeschichte: Zweiter Band: Urkunde*. Leipzig, BG Teubner, 1914. 52–56.

Epikteta alapítványa: IG XII, 3, 330; WITTENBURG, Andreas. *Il testamento di Epikteta*. Trieste, G. Bernardi, 1990.

14 CAMPANELLI, Sara: *Family Cult Foundations in the Hellenistic Age: Family and Sacred Space in a Private Religious Context*. In: HILGERT, Markus (ed.): *Understanding Material Text Cultures: A Multidisciplinary View*. Berlin/Boston, de Gruyter, 2016. 131-132.

15 Paul. D. 35, 2, 1, 5: *A Lex Falcidia* kiterjed a városoknak vagy akár az isteneknek szóló hagyományokra is.

gét *singularis successio* tekintetében. Az istenek meg tudták szerezni a végrendeletben számukra rendelt hagyományokat és hitbizományokat, feltéve, ha azok nem haladták meg a hagyaték háromnegyed részét.¹⁶

Universalis successio tekintetében más a helyzet. Fennmaradt egy Ulpianus töredék, amely kifejezetten az istenek örökösnek nevezésére vonatkozik: *Deos heredes instituere non possumus praeter eos, quos senatus consulto constitutionibusve principum instituere concessum est, sicuti Iovem Tarpeium, Apollinem Didymaeum Miletii, Martem in Gallia, Minervam Iliensem, Herculem Gaditanum, Dianam Efesiam, Matrem deorum Sipylensem, quae Smyrnae colitur, et Caelestem Salinensem Carthaginis.*¹⁷ Eszerint néhány kivétellel isteneket örökösnek nevezni nem lehetett. E kivételek közt nemcsak Itália hagyományos kultuszában jelentős szerepet játszó istenségek kerültek említésre, mint például Iuppiter, Minerva vagy Apollo; hanem ide tartozott még Mullo, a Galliában ismert, és a rómaiak által Marssal azonosított kelta hadisten,¹⁸ és Melkart, a kánaánita istenség is, akit Herculesnek feleltettek meg,¹⁹ illetve Tanit, római nevén Caelestis karthágói háborúistennő is.²⁰ E töredék alapján tehát egyes isteneket végrendeletben örökösnek lehetett nevezni, méghozzá a Birodalom egyes jelentős kultuszhelyeihez kötve. A helyhez kötöttség szintén alátámasztja azt a szakirodalomban uralkodó álláspontot, miszerint ezeket az örökségeket az istenségek templomai kapták, és feltehetően azok fenntartására fordították.²¹

Kérdéses, hogy az örökösnek nevezés kapcsán vonatkozik-e az istenségekre is a következő szabályozás: *Nec municipia nec municipes heredes institui possunt, quoniam incertum corpus est, et neque cernere universi, neque pro herede gerere possunt, ut heredes fiant (...).*²² Tehát Ulpianus szerint nem lehet örökösnek nevezni azt, aki fizikai test híján képtelen lenne teljesíteni az örökség megszerzésének a házon kívüli örökösök számára civiljogilag megszabott feltételek egyikét sem: nevezetesen a *pro herede gestio* alapján az örökösi magatartás tanúsítását, avagy a *cretio* elfogadó nyilatkozatának megtételét.²³ A szakirodalomban időről időre felmerül az a hipotézis, hogy az istenek

16 Gai. 2, 227

17 Ulp. 22, 6: Isteneket örökösnek nevezni nem tudunk, kivéve azokat, akiket *senatus consultum* vagy császári rendeletek [örökösnek] nevezni engednek, például tarpeii Iuppitert, Milétoszban didymai Apollót, Galliában Marsot, trójai Minervát, gadesi Herculest, epheszoszi Dianát, a szipüleszi istenanyát, akit Smyrnában imádnak, és Karthágó Caelestis Salinensisét.

18 CIL 13, 3148

19 Diod. 20, 14, 1

20 AVENARIUS, Martin: *Der pseudo-ulpianische liber singularis regularum: Entstehung, Eigenart und Überlieferung einer hochklassischen Juristenschrift; Analyse, Neuedition und deutsche Übersetzung.* Göttingen, Wallstein Verlag, 2005. 412.

21 SÁRY Pál: *Kegyves célú végrendeletek a keresztény Római Birodalomban.* In: JUSZTINGER János – Pókecz Kovács Attila (szerk.): *Jogtörténeti Tanulmányok IX.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2008. 340.

22 Ulp. 22, 5: se *municipiumok*at, se a *municipiumok* polgárait nem lehet örökösöknek nevezni, mivel nincs meghatározott testük, és valamennyien se nem átvenni, se nem örökösként eljárni nem tudnak, hogy örökössé válhassanak (...).

23 Ulp. 22, 25

öröklésre képtelensége a fenti töredék alapján az *incertum corpus*ból fakad.²⁴ Ezt az felvetést jelen töredék *expressis verbis* nem támasztja alá, hiszen az isteneket egyáltalán nem is említi meg.

Továbbra sem egyértelmű tehát, hogy mi lehetett az oka az istenek végrendeleti öröklésre való képtelenségének, illetve, hogy ez alól miért pont ezek a felsorolt istenségek jelentettek kivételt. Mi lehet az oka, hogy a töredék (Iuppiter kivételével) nem említi a fontosabb itáliai isteneket és kultuszhelyeiket? Lehetséges-e, hogy míg Róma térségében a templomok jelentős részének fenntartásában az állam aktív szerepet vállalt,²⁵ addig a provinciákban, különösen keleten (Epheszosz, Milétosz, Smyrna) jobban szorítottak a szentélyek az ilyen jellegű *munificentia*ra? Elképzelhető-e, hogy elsősorban a provinciái szokásjogot és a jelentős kultuszhelyek régi hagyományait törte volna meg, ha isteneiket nem lehetett volna örökösnek nevezni?

2. 2. Szentélyek

Bizonyos istenek végrendeleti örököségi képességét rögzítette a fentebb említett Ulpianus töredék, ezzel szemben a szentélyek jogállásával nem volt összeegyeztethető a nekik szánt juttatás. Római jog szerint ugyanis a szentélynek – mivel dolog – nincs jogalanyisága, így közvetlenül a szentélynek ajándékozni, végrendeletileg juttatást adni nem volt lehetséges. A templomokra vonatkozóan ugyanis a jogforrások így fogalmaztak: *Divini iuris sunt veluti res sacrae et religiosae, sanctae quoque res.*²⁶ *Sacra sunt, quae Diis superis consecratae sunt; religiosae, quae Diis Manibus relictiae sunt.*²⁷ *Nullius autem sunt res sacrae et religiosae et sanctae: quod enim divini iuris est, id nullius in bonis est. Sacra sunt, quae rite et per pontifices Deo consecratae sunt, veluti aedes sacrae et dona quae rite ad ministerium Dei dedicatae sunt (...).*²⁸ Tehát Gaius és Marcianus a szentélyt egyértelműen az isten tulajdonaként, méghozzá szent dologként, *res sacraként* határozta meg, így jogalanyisága kizárt.

Míg a nyilvános szentélyeket közterületeken építették, és hivatalosan az isteneknek szentelték (*consecratio*), és így *sacer*, szent státuszúvá tették, addig a magánterületen épített privát (pl. családi) szentélyek nem rendelkeztek szükségszerűen ugyanezzel a jogi státusszal.²⁹ A *sacrarium*, ahol szent dolgokat tároltak, önmagában nem számí-

24 AVENARIUS l.m. 405⁹⁰.

25 NORTH, John: *Roman Religion*. Oxford, Oxford University Press, 2000. 40-42.

26 Gai. D. 1, 8, 1 pr.: Isteni jog alá tartoznak például a szent és vallási dolgok és a megszentelt dolgok is.

27 Gai. 2, 4: Szent dolgok azok, amelyeket a felvilági isteneknek szenteltek; vallási dolgok azok, amelyeket az alvilági istenekre hagytak.

28 Inst. 2, 1, 5: Senkié sem a szent, vallási és megszentelt dolgok, ugyanis ami az isteni jog alá esik, az senki vagyonába nem tartozik. A szent dolgok azok, amelyeket a *pontifexek* megfelelően Istennek szenteltek, mint például a szent épületek, és az Isten szolgálatára megfelelő módon szentelt ajándékok.

29 RÜPKE, Jörg: *Temples, Colleges, and Priesthoods: A Companion to the City of Rome*. New Jersey, Wiley and sons, 2018. 491-510.

tott *res sacrának*.³⁰ A szent dolgokat nyilvánosan fel kellett szentelni, akár a városban, akár vidéken helyezkedtek el:³¹ ez egy delegálható³² császári hatáskör volt: a *dedicatio* joga háramoltatható volt egészen a *duumvirek* szintjéig.³³ Egy másik forráshely a *consecratiót* római nép tekintélyéhez köti: *Sed sacrum quidem hoc solum existimatur, quod ex auctoritate populi Romani consecratum est, veluti lege de ea re lata aut senatus consulto facto*.³⁴ A *gaiusi* szöveg valószínűsíthetően köztársaságkori szabályozásra utal: ekkor ugyanis a *consecratio* aktusa alapot adhatott politikai konfliktusoknak, és az is előfordult, hogy templomfelszentelést a nép támogatása híján le kellett mondani.³⁵ Az mindenestre bizonyos, hogy a *consecratio* egy hivatalos aktus volt, a magánszemélyek ilyen jellegű cselekménye nem hozott létre *res sacrát*.³⁶

A *res sacra* a fentebb említettek alapján tehát uratlan dolog volt, azonban jogvédelmi szempontokból egyes esetekben köztulajdonként kezelték: *peculatusért*, azaz közpénzek elsikkasztásáért felelt az, aki szent vagy vallási célokra szánt pénzt,³⁷ vagy halhatatlan istennek ajándékozott dolgot elvett.³⁸ A sikkasztás mellett az elkövető ilyenkor általában szentségtörésért is felelt, különösen ha *sacra publicát*, s nem *sacra privatát* lopott.³⁹ Egyszerű lopásért felelt a tolvaj, ha a templomból lopott tárgy nem az istené volt,⁴⁰ például szentélybeli letét esetében.⁴¹ A *sacrilegium* büntetése az elkövetés módja és az elkövető személye szerint változó lehetett: a bányamunka (*poena metalli*), az akasztás (*in furca suspendere*) és az élve elégetés (*vivum exurere*) gyakori volt, de jellemző volt továbbá a vadállatok elé vetettetés (*damnatio ad bestias*), és a szigetre való száműzetés is (*deportatio*).⁴² Ez utóbbi leginkább a magas rangú elkövetők esetén fordult elő.⁴³ Mindezek alapján tehát jogi szempontból a szentély dolog volt, még hozzá *res divini iuris*, *res sacra*, – és egyes esetekben *res publica* – és ekképp nem volt jogalanyiséga.

30 Ulp. D. 1, 8, 9, 2

31 Ulp. D. 1, 8, 9, pr.

32 Ulp. D. 1, 8, 9, 1

33 SZABÓ Ádám: *Formális és nem formális kultuszhelyek a Római Birodalom tartományaiban: I. A szakrális terület státusza*. In BACSA Balázs Antal (szerk.): *Történeti Tanulmányok XXIV*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2016. 63.

34 Gai. 2, 5: De csak az tekinthető valóban szentnek, amit a római nép akaratóból szenteltek fel, például ilyen ügyben hozott törvény vagy a *senatus consultum* alapján.

35 NORTH i.m. 40.

36 Marc. D. 1, 8, 6, 3: *Sacrae autem res sunt hae, quae publice consecratae sunt, non private: si quis ergo privatim sibi constituerit sacrum [sacrum constituerit] sacrum non est, sed profanum*.

A szent dolgok azok, amelyeket nyilvánosan szenteltek fel, nem pedig magánjelleggel. Ha tehát valaki magának sajátlag felszentelne valamit, az nem szent, hanem profán.

37 Marc. D. 48, 13, 4 pr.

38 Marc. D. 48, 13, 4, 1

39 Paul. D. 48, 13, 11, 1-2

40 Marc. D. 48, 13, 6

41 Ulp. D. 10, 2, 4, 3; Gai. D. 10, 2, 5; Paul. D. 3, 3, 73

42 Ulp. D. 48, 13, 7

43 Marc. D. 48, 13, 12, 1

Szerzőképesége így nem lehetett, ez csak annak az istennek volt, akinek tulajdonába tartozott. A fentebb idézett *fragmentumokból* is látható, hogy a jogi terminológia isteni tulajdont, s nem pedig templomi tulajdont említ.⁴⁴

A Birodalom egyes korszakaiban, valamint eltérő területein többféle szabályozás vonatkozott arra, hogy az istenek tulajdonát, kiváltképp pénzét ki kezelte: leggyakrabban a szentély papsága, a szentélyhez kapcsolódó *collegium*, vagy városi tisztségviselők láthatták el ezt a hatáskört.⁴⁵ Isteni vagyon kapcsán – helyi szabályok alapján – rendszerint megkülönböztettek olyan tulajdont, amely a *res sacra* volt: ezek elidegenítésére, átalakítására nem volt a szentély vezetőségének joga,⁴⁶ valamint olyan mintegy “világi” jellegű isteni tulajdont, amely forgalom tárgya lehetett (általában földbérletből, belépődíjakból, bírságokból származó jövedelem), amelyeket az épület fenntartására, kultikus élet finanszírozására, és az azt elősegítő üzleti tevékenységre fordíthattak.⁴⁷ *Res sacrá*nak, így elidegeníthetetlennek számítottak általában a fogadalmi ajándékok, az istennek adományozott nemesfém tárgyak, szobrok,⁴⁸ bár előfordultak visszaélések: templomi nemesfém adományok beolvasztásától és pénzveréstől kezdve az állami kisa-játításig.⁴⁹ Az isteni vagyon kezelésére nem volt központi szabályozás, általában helyi jogszabályok,⁵⁰ sok esetben *coloniák* és *municipiumok* alapítási dokumentumai rögzítettek az erre vonatkozó fontosabb előírásokat. Jól példázza ezt a *Colonia Genetiva Iulia Urbanorum* alapítási törvénye, az ún. *Lex Ursonensis*: “Amennyi pénzt adomány címén a templomoknak adtak és oda bevitték: amennyi pénz megmaradt azokból az áldozatokból, amely áldozatokat ezen törvény értelmében bemutattak annak az istennek vagy istennőnek, akié a templom: senki se merje sem cselekedettel, sem paranccsal, sem közbelépéssel megakadályozni, hogy ezt a pénzt annak a templomnak a javára elköltsék, amelyiknek adomány címén ajándékozták és adományozták; továbbá senki se használja fel ezt a pénzt más célra, és ne is eszközölje ki, hogy más célra használják.”⁵¹ A Furfo településhez tartozó Iuppiter Liber szentély működését szabályozta az

44 Marc. D. 48, 13, 4, 1: *donatum deo immortalis*; Ulp. D. 48, 13, 7: *dona dei*

45 WILSON, Andrew: Introduction. In: WILSON, Andrew – RAY, Nick – TRENTACOSTE, Angela: *The Economy of Roman Religion*. Oxford, Oxford University Press, 2023. 12-13.

46 MORCILLO i.m. 255.

47 HORSTER, Marietta: Cult Economy in the Eastern Provinces. In: WILSON, Andrew – RAY, Nick – TRENTACOSTE, Angela: *The Economy of Roman Religion*. Oxford, Oxford University Press, 2023. 164-171.

48 Az *agalma* ajándékokról lásd bővebben: PLATT, Verity: Clever Devices and Cognitive Artifacts: Votive Giving in the Ancient World. In: WEINRYB, Ittai (ed.): *Agents of Faith: Votive Objects in Time and Place*. New Haven, Yale University Press, 2018. 148.

49 PANAGOPOULOU, Katerina: Between Necessity and Extravagance: Silver as a Commodity in the Hellenistic Period. *The Annual of the British School at Athens*, 2007:102. 332.; WILSON i.m. 11.; MORCILLO i.m. 256.

50 *Lex Narbonensis*: CIL 12, 4333; *Lex Arae Iovis Salonitanae* CIL 3, 1933

51 Ford.: SZABÓ Ádám Ágoston: *Lex Ursonensis*. In: JANZSÓ Miklós – SZABÓ Ádám Ágoston: *Városi törvények a Római Köztársaság utolsó századából*. Szeged, JATEPress, 2009. 33.

ún. *Lex Aedis Furfensis*, ami előírásokat fogalmazott meg azzal kapcsolatban, hogy milyen templomi adományokat lehetett a szentély fenntartására fordítani.⁵²

Összegezve a jogforrásokat, a szentély tehát dolognak számított, méghozzá az isten tulajdonának. A templom vezetősege volt az, aki az isten vagyonát kezelte mintegy az isten képviselőjében. A templomhoz tartozó dolgokat az isten tulajdonaként (ill. büntetőjogi szempontból köztulajdonként) tartották számon. Az istenek fiktív jogalanyként voltak jelen a jogi térben,⁵³ s ennek köszönhetően az Ulpianus töredékben felsorolt istenségek rendelkeztek *testamenti factio passivával*, és képesek voltak megszerezni a rájuk hagyott örökséget.

3. FELIRATOK

Az istenek örökösnek nevezésére lényegesen kevesebb a tárgyi bizonyíték, mint a nekik szánt halál esetére szóló különös juttatásokra. Az egyik legjelentősebb epigráfiai lelet Epheszoszból származik, ez a Publius Aelius Symmachus Athénagoras polgár tiszteletére állított emléktábla. A felirat tanúsága szerint Symmachus, a „szenátorok atyja” (πατήρ συνκλητικῶν) örökösének hagyta az istent.⁵⁴ Egy másik, Kr.u. 2. századból származó epheszoszi szobor felirata pedig Tiberius Iulius Reginus *asiarkhész*t említi meg, aki az örökösének nevezte az istent.⁵⁵ Egyik felirat sem nevezi meg név szerint az istennőt, azonban Epheszosz Artemisz kultuszhelye volt, álláspontom szerint rá vonatkozik a felirat.⁵⁶ Azt is érdemes kiemelni, hogy Ulpianus fentebb idézett szövege epheszoszi Artemisz római megfelelőjét, Dianát azok az istenek közé sorolja, akiket végrendeletben örökösnek lehetett nevezni. Ha az istennő számára való végrendekezés elterjedt gyakorlat volt, az indokolhatta azt, hogy Ulpianus a kultuszhely jelentőségét külön megemlítette a *Liber Singularis Regularum*ban.

Nemcsak Epheszoszból, hanem más, Ulpianus által említett kegyhelyekről is előkerültek isteni öröklést megőrkítő epigráfiai leletek. A Kr.u. 1. században Melanthiosz, Idrieusz fia végrendeletében társörökösnek nevezte meg az istent, és Milétosz népét.⁵⁷ Az isten itt sem szerepel nevesítve, de Milétosz Apollón jelentős kultuszhelye volt,

52 Lásd bővebben: LAFFI, Umberto: *La Lex Aedis Furfensis*. In *La Cultura Italiana, Atti del Convegno della Società Italiana di Glottologia* (Pisa 19 e 20 dicembre 1977). Pisa, Giardini, 1978. 121-144.; CIL 9, 3513

53 BESELER, Gerhard: V. Romanistische Studien. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 46:1. 1926. 88.

54 IEph 612, 6-7: τὴν θεὸν κληρονόμον καταλιπόντος
Az istent örökösnek hagyván

55 IEph 692, 14-15: καταλιπόντα τὴν θεὸν κληρονόμον
Az istent örökösnek hagyót

56 Az istennő kultuszának jelentőségét Szent Pál is tanúsítja: ApCsel 19, 27-29

57 GÜNTHER, Wolfgang: Der Gott als Erbe – eine neue Inschrift aus Didyma. *Chiron. Mitteilungen Der Kommission für Alte Geschichte Und Epigraphik Des Deutschen Archäologischen Instituts* 38. 2008. 111–116.

illetve Ulpianus a töredékében szintén – *Apollinem Didymaeum Mileti* – Milétoszban didymai Apollót említi meg.⁵⁸ A felirat szövege így szól:

Ὁ δῆμος
[ό] Μιλησίων ἐτείμησεν
[Μ]έλανθιον Ἰδριέως καταλ[ι]-
[πόν]τα κληρονόμον τὸν θε-
[όν] καὶ τὸν δῆμον καὶ εἰς τῆ[ν]
τοῦ θεάτρου κατασκευὴν [δη]-
νάρια μύρια.⁵⁹

Érdeemes kiemelni egy, valószínűsíthetően a Kr.u. 2. századból származó *cariai* forrást, amely a korábbiaktól eltérően egy olyan istenséget nevez meg, akit Ulpianus szövege nem említi az örökösnevezés kapcsán. A felirat azért is különleges, mert míg a korábban említett végrendelkezések indíttatása a tiszteletadás, illetve a jótékonyság volt, addig Adrasztoz Polükhroniosz örökösnevezése büntetési célzatú. A tábla az örökhagyó és családja temetésére vonatkozó tiltásokat és előírásokat rögzítette örökössei számára, illetve átokkal és pénzbírsággal sújtotta azokat, akik akarata ellenére cselekednének. Az egyik rendelkezés így hangzik: εἰ δὲ τὸν <ῦ>σπλη<γα> οἱ κληρονόμοι μου μετὰ τὸ ἐντεθῆναι με ἐν τῆ σορῶ μ<ῆ ἀ>σφαλίσονται, ἔστω μου κληρονόμος ἢ θεὰ Ἀφροδείτη – azaz: ha pedig örököseim nem biztosítják (a temetkezési hely) lezárását, miután eltemettek a sírba, legyen Aphrodité istennő az örökösöm.⁶⁰ Ugyan a meghagyással vagy felfüggesztő feltétellel való örökösnevezésre sok példa található a római jogban,⁶¹ de a bontó feltétellel történő örökösnevezés – mivel a *semel heres, semper heres* elvet sérti – nem volt érvényes.⁶² Jelen esetben bontó feltételről van szó: hisz örökösei – miután már azzá váltak – veszítették volna el e minőségüket. Bár a bontó feltételt római jog szerint le sem írtnak kellett tekinteni,⁶³ könnyen lehet, hogy *Asia Minor* e területének hellenisztikus szokásjoga szerint érvényes lehetett az ilyen jellegű örökösnevezés. A bontó feltétel mellett a büntetési cél is szembetűnő: az örökösök, családtagok helyett egy, az örökhagyóval semmilyen vérségi kapcsolatban nem levő isten, szentély örökölné a feltétel bekövetkezése esetén. Álláspontom szerint az isteni örökösnevezés tilalmának sokkal inkább ezen esetek elkerülése lehetett az indoka, mintsem a fentebb leírtak alapján az isteneknek tulajdonított *incertum corpus*. Habár a feltételes örökösnevezés a római jog számára elfogadott; a büntetési célú feltételes isteni örökösnevezés, amely

58 Ulp. 22, 6

59 GÜNTHER i.m. 111.: A Milétosziak népe megtisztelte Melanthioszt, Idrieusz fiát, aki örökösének hagyta az istent és a népet, és a színház építésére tízezer dénárt hagyott.

60 IAph2007 15, 245, 14-16

61 Iul. D. 28, 5, 5; Alf. D. 28, 5, 45; Scaev. D. 28, 5, 83; Maec. D. 28, 5, 87 etc.

62 MOUSOURAKIS, George: *Fundamentals of Roman Private Law*. Berlin, Springer, 2012. 290.

63 MOUSOURAKIS i.m. 290⁵.

a család elsőbbségét, mindenféle vérségi vagy agnát kapcsolatot figyelmen kívül hagy, véleményem szerint sokkal inkább vezethetett az isteni örökösnevezés tilalmához.

Mindezek az epigráfiai források alapján látható, hogy az Ulpianus által feljegyzett végrendekezési szabálynak volt alapot adó helyi gyakorlata. Az azonban továbbra is kérdéses, hogy hogyan alakulhatott ki az istenek számára való végrendekezés gyakorlata és szabályozása, és hogy minek köszönhető az (egyes) istenek szerzőképessége. A következő fejezetben két, az isteni öröklés kialakulására vonatkozó szemlélet kerül tárgyalásra.

4. EGY ÓKORI ÉS EGY ÚJKORI MEGKÖZELÍTÉS

Az istenek szerzőképességének kialakulása már az ókorban is érdeklődésre tartott számot. Cassius Dio, neves történetíró a Római Történelem (*Ρωμαϊκή Ἱστορία*) című munkájában magyarázatot kínált az isteni öröklés eredetére. E szövegrészlet Augustus mostohafiának, Drususnak a halálát követő eseményeket meséli el: köztük azt, hogy a gyászoló anya, Livia – dacára annak, hogy összesen két gyermeke született – vizsgálatásként megkapta a *ius trium liberorum*-ot.⁶⁴ Dio így fogalmaz: οἷς γὰρ ἂν τὸ δαιμόνιον, εἴτ' οὖν ἀνδρῶν εἶτε γυναικῶν, μὴ δῶ τοσαυτάκις τεκνῶσαι, τούτων τισὶν ὁ νόμος, πρότερον μὲν διὰ τῆς βουλῆς νῦν δὲ διὰ τοῦ αὐτοκράτορος, τὰ τῶν τρις γεγεννηκότων δικαιώματα χαρίζεται, ὥστε σφᾶς μήτε τοῖς τῆς ἀπαιδίας ἐπιτιμίαις ἐνέχεσθαι καὶ τὰ τῆς πολυπαιδίας ἄθλα πλὴν ὀλίγων τινῶν καρποῦσθαι. καὶ αὐτὰ οὐκ ἄνθρωποι μόνον ἀλλὰ καὶ θεοὶ εὐρίσκονται, ἵν' ἂν τίς τι αὐτοῖς τελευτῶν καταλίπη λαμβάνωσι.⁶⁵

Tehát Cassius Dio az istenek szerzőképességének kialakulását az augustusi család-politikai reformhoz kötötte: kijelentette, hogy az isteneknek is megadták a *ius liberorum*-ot. A szövegben említett büntetések a *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, valamint a *Lex Papia Poppaea nuptialis* rendelkezéseire vonatkoznak. Augustusnak e házassági törvényeit gyakran tekintették társadalmi mérnökségnek (*social engineering*), a társadalom jogszabályokkal történő megváltoztatási kísérletének:⁶⁶ a törvények ugyanis elrendelték, hogy a római polgárok közül minden férfi életének 25. és 60. éve, és minden nő életének 20. és 50. éve között köteles házasságban élni.⁶⁷ A törvényeknek elsősorban öröklésjogi szankciói voltak: a házasságban nem élő (*caelibes*) személyek a végrendelet alapján rájuk szálló örökséget nem szerezhették meg, hacsak a hagyaték megnyílását

⁶⁴ Dio, 55, 2, 1-5

⁶⁵ Dio 55, 2, 6-7: Azok közül, akiknek az ég, – akár férfiakkal, akár nőkkel, – nem adta meg, hogy ennyiszor gyermeket hozzanak a világra, némelyeknek a törvény (korábban a szenátuson keresztül, most pedig a császáron keresztül) a három gyermeket vállalók kiváltságait biztosítja, hogy ők ne legyenek kitéve a gyermektelenség büntetéseinek, és élvezhessék a sok gyermek jutalmát, kivéve néhányat. És ezeket nemcsak emberek, hanem még az istenek is megkaphatják, azért, hogy megszerezhessék mindazt, amit valaki halálakor rájuk hagyott.

⁶⁶ TUORI, Kaius: Augustus, legislative power, and the power of appearances. *Fundamina*, 20:2. 2014. 942.

⁶⁷ Ulp. 16, 1

követő 100 napon belül házasságot nem kötöttek.⁶⁸ A gyermektelenek (*orbi*) az örökséget csak felerészben szerezhették meg.⁶⁹ A *ius trium liberorum* egy jelentős kiváltság volt, amely általános jogképességet biztosított, és mentesített e törvények által kirótt büntetés alól.⁷⁰ A háromgyerekes szabadon született, illetve a négygyermekes *libertina* anyákra nem vonatkozott az újráházassodási kötelezettség,⁷¹ valamint a nők törvényi gyámsága alól is felmentést nyertek,⁷² és további kedvezményekben részesültek.⁷³ Ugyan a *ius trium liberorum* elsősorban a háromgyermekes szülőket illette meg, kiváltsággként mégis széles körben osztogatták.⁷⁴ Cassius Dio tehát e reform részeként említette meg, hogy nem csak emberek, hanem istenek is megkaphatták az ezzel járó kedvezményeket, azaz megszerezhették a rájuk hagyott végrendeleti juttatásokat a *ius trium liberorum* révén.

Egészen más eredményre jutott az isteni öröklés eredetének vizsgálata kapcsán egy 18. századi német jogtudós, miután összevetette a Cassius Dio-féle részletet az Ulpianus-töredékkel. Franz Carl Conradi, a wittenbergi, majd helmstedti egyetem professzora 1725-ben egy teljes monográfiát szentelt az istenek végrendeleti öröklésének.⁷⁵ Könyvében egy rövidebb fejezet erejéig kitért az isteni örökösnevezés hagyományának eredetére is. A *De Diis Heredibus ex Testamento Apud Romanos* c. könyve e témával foglalkozó, fontosabb részleteinek fordítását alább közlöm, kiemelve érvelése főbb pontjait, párhuzamba helyezve Cassius Dio magyarázatával. Az egyik kiemelendő kommentár, amelyet Conradi Dio részletéhez fűzött, így szól: *Itaque, cum ex Ulpiano rem impsa, scilicet instituere Deos quospiam tandem concessum esse, intellexerimus, hoc amplius Dion, qua ratione id factum sit, nos edocuit, puta communicato cum illis Diis iure liberorum ut essent hereditatum capaces. Ridiculam profecto rem, parumque cum Romanorum conspicua ubique prudentia, parum cum puriori, quam toties praedicavi, religione convenientem dixeris.*⁷⁶

68 Ulp. 17, 1

69 Gai 2, 286

70 Jörs, Paul: *Über das Verhältnis der Lex Julia de maritandis ordinibus zur Lex Papia Poppaea*. Bonn, Universitäts-Buschruckerei von Carl Georgi, 1882. 59.

71 Nörr, Dieter: The Matrimonial Legislation of Augustus: An Early Instance of Social Engineering. *The Irish Jurist* 16. 1981. 351.

72 Gai. 1, 145; Ulp. 29, 3; Dio 49, 38, 1

73 Ulp. 26, 8

74 Jörs i.m. 59-63

75 Lásd bővebben: STEFFENHAGEN, Emil Julius Hugo: Conradi, Franz Karl. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* 4. Leipzig, Duncker & Humblot, 1876. 441-442.

76 CONRADI, Franz Carl: *De Diis Heredibus ex Testamento apud Romanos*. Leipzig, Literis Immanuelis Titii, 1725. Reprint: Whitefish, Kessinger Publishing, 2010. 12-13. XII, 1-2: Mivel tehát Ulpianustól megismertük magát az ügyet, nevezetesen, hogy végül is megengedett lett bizonyos isteneket örökösöknek nevezni, továbbá Dión eligazított bennünket, hogy milyen módon történt ez meg: mégpedig megosztották ezekkel az istennel a *ius liberorum*ot, hogy képesek legyenek az örökségek megszerzésére. Valóban nevelés dolog, mondhatnád, és aligha áll összhangban a rómaiak mindenütt szembeötölő bölcsességével, és aligha áll összhangban a tisztább vallással, amelyet oly gyakran dicsértem.

Ez alapján Conradi mereven elutasítja a Cassius Dio-féle nézetet, miszerint az istenek a *ius liberorum* elnyerése révén váltak képessé örökségek megszerzésére. Conradi Dio megközelítését egyenesen nevetségesnek (*ridiculam*) nevezni, amellet érvelve, hogy az isteneknek a *ius liberorum* megadása nem férhet össze a római vallás tisztaságával (*puriori religione*), és a rómaiak ésszerű gondolkodásával (*prudencia*). Gondolatmenetét a jogtudós így folytatja: *Dumque hoc consilio Dii capaces hereditatum ex testamento facti, revera non id actum crediderim, ut Diis ius liberorum illud famosum ex lege Iulia & lege Papia Poppaea ortum, concederetur, quam potius, ut Deos, qui & matrimonia colere & liberos ex iis suscepisse traderentur, suo facto coniugia prolisque gignendae studium praecipere mortalibus atque commendare significarent: tum quoque, ut Deos in communionem iuris liberorum vocando, animos honoris cupidos aemulatione, seque Diis quodammodo similes praestandi opinione accenderent.*⁷⁷

Conradi tehát más célokat tulajdonít az augustusi reformnak, mint Dio. Állítása szerint ekkor nem a *ius liberorum* megadása történt az istenek számára, hanem mindössze a házasságok ösztönzése az isteni példák megmutatásán keresztül. Tehát az egyes istenek számára való végrendelkezésre való buzdítás, ha egy időben is történt a kiváltság osztogatásával, nem jelenti azt, hogy a kettő között ok-okozati viszony állt volna fenn: az istenek örökösnek nevezése független volt a *ius liberorum*tól. Augustus azáltal, hogy egyes isteneket középpontba állított, nevezetesen azokat, akiket általánosan a házassághoz, gyermekáldáshoz volt szokás társítani, egy egészen új módot talált családpolitikai céljai elérésére. Conradi szerint Augustus az istenek példáin keresztül akarhatta felkelteni a vágyat a “becsvágyó lelkekben” arra, hogy utánzás révén maguk is az istenekhez hasonlatossá váljanak, méghozzá a sokgyermekes családi élet által.

A *ius liberorum* által nyert szerzőképesség cáfolata így hangzik Conradi könyvében: *Huius indulgentiae neque a senatu, neque a principe opus erat Diis, quibus iam antiquo iure hereditatum haudquamquam capacibus, per leges Iuliam & Papiam ius ex testamentis aliquid accipiendi neque adimi, neque limitari poterat, imo quos Coelibum Orborumque poenis vel subjicere, vel ab iisdem eximere velle, impium atque ab omni ratione alienum fuisset. Quin illud iuris liberorum inventum, quod publica ita ferre videbatur utilitas, novus omnino Superis honorem decernendi occasio fuit.*⁷⁸

77 CONRADI I.M. 13. XII, 7: És míg ezzel az intézkedéssel az istenek szerzőképessé váltak a végrendeleti örökségekre, valójában nem hiszem, hogy ezt azért tették, hogy az isteneknek megadják a *Lex Iulia*ból és a *Lex Papia Poppaea*ből származó ama híres *ius liberorum*ot, hanem inkább, hogy kinyilvánítsák, hogy az istenek, – akikről úgy tartják, hogy a házasságokra gondot viselnek, és ebből gyermekeik születtek, – saját példájukkal írják elő és ajánlják a halandók számára a házasságokat és az utódok nemzésére való törekvést: továbbá, azáltal, hogy az isteneket a *ius liberorum*ban részesítésre hívták, a becsvágyó elméket felszíták utánzás révén, a hiedelem által, hogy valamilyen módon hasonlónak tehetik magukat az istenekhez.

78 CONRADI I.M. 17. XIV, 9: Az isteneknek nem volt szükségük erre az engedményre sem a szenátustól, sem a császártól, mivel már az ősi jog szerint sem voltak képesek egyáltalán az örökségek megszerzésére, s a *Lex Iulia* és a *Papia* által a végrendeletből való szerzés jogát nem vehették el tőlük, és nem korlátozhatták; valójában istentelenség és az értelemmel teljesen ellentétes lett volna, ha őket a házassulatlanokra és gyermektelenekre kiszabott büntetéseknek akarták volna alávetni, vagy ezek alól mentesíteni. Sokkal inkább a *ius liberorum* létrehozatala, amely köz számára hasznosnak látszott, teljesen újfajta lehetőséget teremtett arra, hogy az égiek iránti tiszteletadást vigyenek véghez.

Ez a szövegrészlet rögzíti az istenek szerzéseképtelenségét örökségekre nézve, még hozzá *antiquo iure* – ősi jog alapján. Tehát Conradi szerint a *ius liberorum* megadása az isteneknek – az ügy „nevetségességén” és „istentelenségén” túl – azért kizárt, mert a *ius liberorum* elsősorban a *Lex Iulia* és *Papia* hátrányos jogkövetkezményei alól mentesített. Az istenek *testamenti factio passiváját* pedig nem ezek, hanem egy jóval korábbi törvény tilalmazta, így a *ius liberorum* megadása az istenek számára fel sem merülhetett, hisz más törvény zárta ki szerzőképességüket, mint amelyek alól e kiváltság felmentette volna őket. Tehát Conradi kijelenti, hogy az istenek már e törvények meghozatala előtt is (*universalis successio* tekintetében) szerzéseképtelenek voltak. Célszerű visszautalni Ulpianus töredékére, mely kiemeli, hogy örökösnek lehet nevezni egyes isteneket *senatus consultum* vagy császári rendelet felhatalmazása alapján – de sokatmondó, hogy *ius liberorum*-ot a jogtudós nem említi. Feltételezhető, hogy ha *ius liberorum* alapján lehetett volna örökösnek nevezni isteneket, arra Ulpianus is utalt volna részletében. Az pedig szintén valószínűsíthető, hogy ha lett volna erre lehetőség, az egy olyan művelt jogtudós, mint Ulpianus előtt nem lett volna ismeretlen.

Conradi ebben a szakaszban amellet foglal állást, hogy nincsen szó a *ius liberorum* isteneknek való megadásáról, hanem mindössze az augustusi családpolitika révén igyekezett az állam a polgárokat a családi kultuszban fontos szerepet betöltő istenek felé terelni. Ennek látszólag ellentmondani látszik az Ulpianus részlet, hiszen ahogy korábban kifejtésre került, az elsősorban nem itáliai istenségeket vonultat fel, és – Iuppiter, illetve a szipüleszi istenanya kivételével – nem is szükségszerűen a családot, házasságot védő istenségeket. A dolgozat elején feltett kérdésre, miszerint, hogy mi okozhatja az itáliai istenek feltűnő hiányát, Conradi választ ad könyvében. A szerző ugyanis lényeglátóan mutat rá arra, hogy Ulpianus szövege egy példalózó felsorolást (*sicuti*), s nem pedig taxatívát tartalmaz. Lehetséges tehát, hogy Ulpianus a későbbi császári rendeletekkel örökösnek elfogadott istenekre akart utalni, azaz egy áttekintést nyújtani arról, hogy a posztklasszikus kor újításai kiket emeltek még be ebbe a privilegizált körbe, és ekként kihagyta felsorolásából a régebbi jogszabályok által felhatalmazott isteneket.⁷⁹ A családdal, háztartással, gyermekekkel társított istenek (pl. Iuno, Vesta, Venus etc.) hiányát álláspontom szerint szintén alá lehet támasztani azzal, hogy az Ulpianus-féle felsorolás nem teljes, valamint Conradi nézetével, miszerint nem a *ius liberorum* adta meg a lehetőséget az isteni öröklésre.

Cassius Dio tehát kínált egy megoldást az isteni öröklés kialakulására nézve: miszerint a *ius liberorum* megadása hozta létre a végrendeleti örököségi képességet – melyet Conradi művében cáfolni igyekezett. Álláspontom szerint Conradi érvelése helytálló: hiszen a *ius liberorum* valóban a *Lex Iulia* és *Papia* szankciói alól mentesít, valamint sokatmondó, hogy Ulpianus egyáltalán nem említi a *ius liberorum*-ot az isteni öröklés

79 CONRADI i.m. 17-18. XV, 1-6

kapcsán. Nehezen lenne elképzelhető tehát, hogy az istenek szerzőképessége a *ius liberorum*nak köszönhetően alakult ki.

5. ÖSSZEGZÉS

Az istenek örökösnek nevezése rendkívül sok kérdést vet fel, s ezek nagy része nem válaszolható meg minden kétséget kizáróan. A római jog szabályai engedélyezték az istenek öröklését *singularis successio* tekintetében, és tilalmazták azt *universalis successio*ra nézve – néhány privilegizált eset kivételével. A fennmaradt ókori feliratok szintén tanúsítják, hogy az istenek örökösnek nevezése a Birodalom egyes területein létező gyakorlat volt. Az örökösnevezés általános tilalmát álláspontom szerint inkább a család, és a vérségi kapcsolatok preferálása, és a büntetésből fakadó feltételes örökösnevezés elkerülése okozhatta, mintsem az istenek – ókori források alapján alá nem támasztott – *incertum corpus*. Az egyes istenek öröklési képességének kialakulására Cassius Dio munkássága révén már az ókorban létrejött egy megközelítés, mely alapján a *ius liberorum*nak köszönhetőek a kivételek. Franz Carl Conradi pedig mélyreható gondossággal dolgozta ki az isteni öröklés témakörét, és mutatott rá a Dio-féle hipotézis a hiányosságaira. Az isteni örökösnevezés tilalmára és az egyes istenek örökösnek nevezésének eredetére a jelenlegi ismeretek alapján úgy tűnik, hogy nincs egyértelmű válasz. Több magyarázat létezik, amelyek mindegyikét jelentős érvek támasztják alá, de tekintettel a kétértelműsége és az egymásnak ellentmondó értelmezések jelenlétére, az isteni öröklés továbbra is vita tárgyát képezi. Bár jelenleg nincs végleges válasz ezekre a kérdésekre, lehetséges, hogy a jövőbeni epigráfiai vagy papirologiai felfedezések olyan új bizonyítékokkal szolgálhatnak, amelyek hozzájárulhatnak a téma mélyebb megértéséhez.

BIBLIOGRÁFIA

Szekunder irodalom

- ANEZIRI, Sophia: *Associations and endowments sub modo in the Hellenistic and Roman period: a multifaceted relationship*. In DIMOPOULOU, Athina – HELMIS, Andreas – KARAMELAS Dimitris (eds): *Ιουλιαν Βελισσαροπούλου εταινέουα: studies in ancient Greek and Roman law*. Athens, Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία, 2020. 15-33.
- AVENARIUS, Martin: *Der pseudo-ulpianische liber singularis regularum: Entstehung, Eigenart und Überlieferung einer hochklassischen Juristschrift; Analyse, Neuedition und deutsche Übersetzung*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2005.
- BESLER, Gerhard: V. Romanistische Studien. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 46:1. 1926. 83-143.
- CAMPANELLI, Sara: Family Cult Foundations in the Hellenistic Age: Family and Sacred Space in a Private Religious Context. In: HILGERT, Markus (ed.): *Understanding Material Text Cultures: A Multidisciplinary View*. Berlin/Boston, de Gruyter, 2016. 131-202.
- CARBON, Jan-Mathieu – PIRENNE-DELFORGE, Vinciane: Priests and Cult Personnel in Three Hellenistic Families. In HORSTER, Marietta – KLÖCKNER, Anja (eds): *Cities and Priests: Cult personnel in Asia Minor and the Aegean islands from the Hellenistic to the Imperial period*. Berlin/Boston, De Gruyter, 2013. 65–119.
- COLOSIMO, Nicole M.: *Reconstructing the Dedicatory Experience: Flexibility and Limitation in the Ancient Greek Dedicatory Process*. PhD Dissertation, Bryn Mawr, Bryn Mawr College, 2017.
- CONRADI, Franz Carl: *De Diis Heredibus ex Testamento apud Romanos*. Leipzig, Literis Immanuelis Titii, 1725. Reprint: Whitefish, Kessinger Publishing, 2010.
- GÜNTHER, Wolfgang: Der Gott als Erbe – eine neue Inschrift aus Didyma. *Chiron. Mitteilungen Der Kommission für Alte Geschichte Und Epigraphik Des Deutschen Archäologischen Instituts* 38. 2008. 111–116.
- HORSTER, Marietta: Cult Economy in the Eastern Provinces. In: WILSON, Andrew – RAY, Nick – TRENTACOSTE, Angela: *The Economy of Roman Religion*. Oxford, Oxford University Press, 2023. 155-179.
- JÖRS, Paul: *Über das Verhältnis der Lex Iulia de maritandis ordinibus zur Lex Papia Poppaea*. Bonn, Universitäts-Buchdruckerei von Carl Georgi, 1882.
- LAFFI, Umberto: *La Lex Aedis Furfensis*. In *La Cultura Italica, Atti del Convegno della Società Italiana di Glottologia* (Pisa 19 e 20 dicembre 1977). Pisa, Giardini, 1978. 121-144.
- LAUM, Bernhard: *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike: ein Beitrag zur antiken Kulturgeschichte: Erster Band: Darstellung*. Leipzig, BG Teubner, 1914.
- LAUM, Bernhard: *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike: ein Beitrag zur antiken Kulturgeschichte: Zweiter Band: Urkunde*. Leipzig, BG Teubner, 1914.
- LINDERS, Tullia – NORDQUIST Gullög (eds.): *Gifts to the Gods: Proceeding of the Uppsala Symposium 1985*. Uppsala, Almqvist & Wiksell, 1987.
- MORCILLO, Marta, García: Sacred Gifts, Profane Uses? In: WILSON, Andrew – RAY, Nick – TRENTACOSTE, Angela: *The Economy of Roman Religion*. Oxford, Oxford University Press, 2023. 245-266.
- MOUSOURAKIS, George: *Fundamentals of Roman Private Law*. Berlin, Springer, 2012.
- NORTH, John: *Roman Religion*. Oxford, Oxford University Press, 2000.
- NÖRR, Dieter: The Matrimonial Legislation of Augustus: An Early Instance of Social Engineering. *The Irish Jurist* 16. 1981. 350-364.
- PANAGOPOULOU, Katerina: Between Necessity and Extravagance: Silver as a Commodity in the Hellenistic Period. *The Annual of the British School at Athens* 102. 2007. 315-343.
- PLATT, Verity. Clever Devices and Cognitive Artifacts: Votive Giving in the Ancient World. In: WEINRYB, Ittai (ed.): *Agents of Faith: Votive Objects in Time and Place*. New Haven, Yale University Press, 2018. 141-157.
- ROUSE, William Henry Denham: *Greek votive offerings: an essay in the history of Greek religion*. Cambridge, Cambridge University Press, 1902.
- RÜPKE, Jörg: *Temples, Colleges, and Priesthoods: A Companion to the City of Rome*. New Jersey, Wiley and sons, 2018.
- SÁRY Pál: *Kegyes célú végrendeletek a keresztény Római Birodalomban*. In JUSZTINGER János – PÓKECZ Kovács Attila (szerk.): *Jogtörténeti Tanulmányok IX. Pécs, Pécsi Tudományegyetem*, 2008. 335-352.
- SNODGRASS, Anthony: *The Economics of Dedication at Greek Sanctuaries. Archaeology and the Emergence of Greece*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2006. 258-268.
- STEFFENHAGEN, Emil Julius Hugo: Conradi, Franz Karl. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* 4. Leipzig, Duncker & Humblot, 1876. 441-442.

- SUK FONG JIM, Theodora: *Gifts to the Gods: Aparchai, Dekatai and Related Offerings in Archaic and Classical Greece*. Doctoral Thesis, Oxford, St. Antony's College, 2011.
- SZABÓ Ádám Ágoston: *Lex Ursonensis*. In: JANZSÓ Miklós – SZABÓ Ádám Ágoston: *Városi törvények a Római Köztársaság utolsó századából*. Szeged, JATEPress, 2009. 21-51.
- SZABÓ Ádám: *Formális és nem formális kultuszhelyek a Római Birodalom tartományaiban: I. A szakrális terület státusza*. In: BACSA Balázs Antal (szerk.): *Történeti Tanulmányok XXIV*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2016. 50-71.
- TUORI, Kaius: Augustus, legislative power, and the power of appearances. *Fundamina*, 20:2. 2014. 938-945.
- VAN STRATEN, Folkert T.: Gifts for the Gods. In: VERSNEL, Hendrik S. (ed.): *Faith, Hope, and Worship: Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*. Leiden, Brill, 1981. 65-151.
- WEINRYB, Ittai (ed.): *Agents of Faith: Votive Objects in Time and Place*. New Haven, Yale University Press, 2018. 141-157.
- WILSON, Andrew: Introduction. In: WILSON, Andrew – RAY, Nick – TRENTACOSTE, Angela: *The Economy of Roman Religion*. Oxford, Oxford University Press, 2023. 1-29.
- WITTENBURG, Andreas. *Il testamento di Epikteta*. Trieste, G. Bernardi, 1990.
- Primer irodalom**
- Jogforrások**
- Digesta Iustiniani (MOMMSEN, Theodor, et al.: *Corpus iuris civilis: Digesta, recognovit Theodorus Mommsen*. Vol. 1. Leipzig, Weidmann, 1877.)
- Gai. D. 1, 8, 1 pr.
- Marc. D. 1, 8, 6, 3
- Ulp. D. 1, 8, 9, pr.
- Ulp. D. 1, 8, 9, 1
- Ulp. D. 1, 8, 9, 2
- Paul. D. 3, 3, 73
- Ulp. D. 10, 2, 4, 3
- Gai. D. 10, 2, 5
- Iul. D. 28, 5, 5
- Alf. D. 28, 5, 45
- Scaev. D. 28, 5, 83
- Maec. D. 28, 5, 87
- Scaev. D. 33, 1, 20,
- Scaev. D. 34, 2, 38, 2
- Paul. D. 35, 2, 1, 5
- Marc. D. 48, 13, 4 pr.
- Marc. D. 48, 13, 4, 1
- Marc. D. 48, 13, 6
- Ulp. D. 48, 13, 7
- Paul. D. 48, 13, 11, 1-2
- Marc. D. 48, 13, 12, 1
- Tituli ex corpore Ulpiani (AVENARIUS, Martin: *Der pseudo-ulpanische liber singularis regularum: Entstehung, Eigenart und Überlieferung einer hochklassischen Juristenschrift; Analyse, Neuedition und deutsche Übersetzung*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2005.)
- Ulp. 16, 1
- Ulp. 17, 1
- Ulp. 22, 5
- Ulp. 22, 6
- Ulp. 22, 25
- Ulp. 26, 8
- Ulp. 29, 3
- Gai Institutionum commentarii quattuor (KÜBLER, Bernard Gustav Adolf – SECKEL, Emil (transl.): *Gaius: Institutionum commentarii quattuor*. Leipzig, Teubner, 1903.)
- Gai. 1, 145
- Gai. 2, 4
- Gai. 2, 5
- Gai. 2, 227
- Gai 2, 286
- Iustiniani Institutiones (KRUEGER, Paul, et al: *Corpus iuris civilis: Institutiones, recognovit Paulus Krueger*. Vol. 1., Leipzig, Weidmann, 1877.)
- Inst. 2, 1, 5
- Feliratok**
- L'Année Epigraphique 1-, Paris, 1888-
- AE 1928, 186
- AE 1935, 43
- AE 1971, 241
- AE 2003, 2006
- Corpus Inscriptionum Latinarum 1-, ed. Mommsen, Berlin, 1863-
- CIL 3, 825
- CIL 3, 1933
- CIL 5, 7876
- CIL 8, 8438
- CIL 8, 8992
- CIL 8, 22697
- CIL 8, 23030
- CIL 9, 3513
- CIL 12, 21
- CIL 12, 135
- CIL 12, 4333
- CIL 13, 82
- CIL 13, 571
- CIL 13, 2500
- CIL 13, 3148
- CIL 13, 4208
- CIL 13, 11774
- Epigrafía Romana de la Beturia céltica, ed. Canto, Madrid, 1997.
- ERBeturi 205

- Inscriptions of Aphrodisias, ed. Roueché, London, 1989.
 IAph2007 15, 245
 Die Inschriften von Ephesos 1-, ed. Wankel, Bonn, 1979-
 IEph 612, 6-7
 IEph 692, 14-15
 Inscriptiones Graecae, XII. Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum, 3. Inscriptiones Symes, Teutlussae, Teli, Nisyri, Astypalaeae, Anaphes, Therae et Therasiae, Pholegandri, Meli, Cimoli, ed. Friedrich Hiller von Gaertringen, Berlin, 1898.
 IG XII, 3, 330
 Inscriptiones Graecae, XII. Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum, 4. Inscriptiones Coi, Calymnae, Insularum Milesiarum. — Pars I. Inscriptiones Coi insulae: decreta, epistulae, edicta, tituli sacri (nos. 1-423), ed. Bosnakis et al., Berlin - New York, 2010.
 IG XII, 4, 1, 348
 Inscriptiones intra fines Dacoromaniae repertae Graecae et Latinae anno CCLXXXIV recentiores, ed. Popescu, București, 1976.
 IIFDR 277
 Inscriptions Latines d'Afrique (Tripolitaine, Tunisie, Maroc), ed. Cagnat et al., Paris, 1923.
 ILAfr 354
 Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III, ed. Šašel Kos, Faenza, 1979.
- ILGR 158
 Inscriptions of Roman Tripolitania, ed. Reynolds - Ward-Perkins, Roma, 1952; enhanced electronic reissue by Bodard - Roueché, Roma, 2009.
 IRT 707
 Sylloge Inscriptionum Graecarum 1-, ed. Dittenberger, Leipzig, 1883-
 Syll 821a
 Syll 1044
- Egyéb források**
Biblia - Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás.
 Budapest, Szent István Társulat, 2016.
 ApCsel 19, 27-29
 CARY, Earnest - FOSTER, Herbert (transl.): *Dio Cassius. Roman History, Volume V: Books 46-50.*
 Cambridge, Harvard University Press, 1917.
 Dio 49, 38, 1
 CARY, Earnest - FOSTER, Herbert (transl.): *Dio Cassius. Roman History, Volume VI: Books 51-55.*
 Cambridge, Harvard University Press, 1917.
 Dio, 55, 2, 1-5
 Dio 55, 2, 6-7
 OLDEATHER, Charles Henry (ed.): *Diodorus Siculus. Diodorus of Sicily in Twelve Volumes with an English Translation.* London, Heinemann, 1989.
 Diod. 20, 14, 1

3

ELMÉLETI SÍKOK,
GYAKORLATI
KÖVETKEZMÉNYEK

URBÁN ANETT

Tájházak lehetséges szerepe a vidékfejlesztésben

Doktori kutatásaim középpontjában a tájházak hasznosítási lehetőségei állnak. A Baththyány Alapítvány Doktori Ösztöndíja keretében a vidékfejlesztésben betöltött szerepüket vizsgálom. Ebben az évben azt az elméleti keret dolgoztam ki, amely mentén majd a terep kutatást végzem.

Munkám során az egyik kérdés, amire keresem a választ, hogy a társadalmi elvárásokhoz és a jelen kor kulturális kihívásaihoz hogyan tudnak alkalmazkodni, milyen választ tudnak adni a tájházak? Ha néhány ilyen kihívást kellene kiemelnem, akkor a következőket említeném:

1. Közösségek szétesése
2. Gyökerek elvesztése
3. Táplálkozáskultúra átalakulása
4. Természetes anyagok használatától való elszakadás

Magyarországon jelenleg 643 tájházat tartunk nyilván, elsősorban a vidéki településeken. Ezek eltérő minőséget és hasznosítási szintet képviselnek, főként annak köszönhetően, hogy a működéshez jelenleg még nincs központi támogatás (pályázati források elérhetők, nagyrészt épületfelújításra), valamint amiatt, hogy a fenntartó többféle lehet, önkormányzat, civil szervezet, de akár magánszemély is. A működtetés kulcsfontosságú alapkövetelménye, hogy legyen mögötte egy közösség, amely ezt elvégzi.

Nézzük meg a címben szereplő fogalmakat. Az elmúlt évtizedekben a tájház definíciója jelentős átalakuláson ment keresztül annak következtében, hogy funkciói kibő-

vültek.¹ A tájházak szabadtéri néprajzi gyűjtemények. Épületük helyben megőrzött, jelentős népi építészeti értéket képvisel. Ezek lehetnek lakóépületek, egy teljes porta építményei, műhelyek, gazdasági épületek, egyszerűbb ipari létesítmények. Kiállításaikban helyben összegyűjtött és megőrzött tárgyakkal találkozhatunk, amelyek az adott település vagy tájegység hagyományos tárgyi kultúráját mutatják be, meghatározott időmetszet szerint, és egy-egy társadalmi rétegét megjelenítve. A tájháznak legalább egy helyisége enteriőr. Rendezvényei, valamint a közösségek és a településre látogatók számára nyújtott szolgáltatásai az oktatást szolgálják, valamint elősegítik a helyi hagyományos tudás, a szellemi örökség megismerését, megőrzését és élővé tételét, a helyi, a nemzetiségi és a nemzeti identitás megerősítését. A tájházak egy része muzeális intézményi működési engedéllyel rendelkező közgyűjtemény, illetve tagja a Világörökségi Várományosi Jegyzéken szereplő Magyarországi Tájház Hálózatnak.² Kezdetben a népi építészeti értékek megóvása volt a létrehozás célja, később a település tárgyi emlékeiből kialakított kiállítóterként is volt jellemezhető, napjainkban egy komplex, előbbieket is magába foglaló, ugyanakkor már közösségi térként funkcionáló, a helyi hagyományos tudásra épülő, ismeretátadási tevékenységet is végző, közösségteremtő és identitáserősítő intézmény.

Funkcióik bővülésével párhuzamosan létrejött az az épület – kiállítás – közösségi tér hármas egység, ami mai napig alapvető fontosságú a tájházak működése szempontjából. Ez a komplexitás arra predesztinálja e speciális intézményeket, hogy a vidékfejlesztés különböző aspektusaiban hasznosíthatóak legyenek. Hipotézisem szerint a tájházak épületei az épített örökség és falukép megőrzéséhez, kiállításai és programjai révén a vidéki települések népességmegtartó képességéhez hozzájárulva erős lokális identitást és közösségi összetartozás-tudatot képesek generálni. A helyi termékek eladási helyszínévé válva segíthetik a település termelőit, termékfejlesztéseit, turisztikai célpontként ismertséget, anyagi hasznot is eredményezhetnek. Oktatásban betöltött szerepük képessé tehetik arra, hogy akár aktuális problémákra reflektálva a hagyományos tudás átadásával hasznossá váljanak a társadalom számára.

Kutatásom során a vidékfejlesztésnek azt a fogalmát használom, mely szerint „mindazokat a tevékenységeket takarja, amelyek a vidéki térségekben élő lakosság életminőségét javítják, a környezet és a természeti táj, valamint a kultúrtáj, a kulturális örökség megőrzését, védelmét szolgálják, erősítik a vidéki térségek népességmegtartó erejét és megteremtik a vidéki térségek fejlődését a térség adottságainak, sajátosságainak megfelelően. Mindez a térségben élők aktív cselekvései, közreműködései révén valósul meg olyan intézmények révén, amelyek megfelelő erősséggel tudják a helyi, térségi érdekeiket megjeleníteni és képviselni, beleértve a helyi társadalom különböző

1 A tájház fogalmának átalakulásáról bővebben lásd Urbán 2023.

2 Bereczki 2020.

csoportjainak, közösségeinek érdekeit is.”³ Már az 1990-es évektől mind az Európai Unióban, mind Magyarországon kísérletként megjelent a helyi közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés, aminek egyik fő tényezőjét a lokalitás előtérbe helyezése adta.⁴ Az 1990-es években zajlott le a vidékfejlesztési politika azon fordulata, amelynek következtében a korábbi modernizációs, külső erőforrásokon alapuló exogén fejlesztést felváltotta a helyi természeti és társadalmi erőforrásokra építő endogén, a lokális közösségek fejlődését, fejlesztési kapacitását középpontba állító fejlesztéspolitika.⁵ Kutatások bizonyítják, hogy a résztvevők vidékfejlesztésen belüli sikere nagymértékben függ a helyi társadalmi beágyazottságtól, a tudástól, amit használnak, a kapcsolatteremtő és kockázatvállalási képességüktől.⁶

Az endogén fejlesztési modellekhez kapcsolódó elméletek közül kiemelkedik Christopher Ray kultúra – gazdaság elmélete.⁷ Ez az elnevezés olyan endogén gazdasági tevékenységen alapul, amely során a fejlesztés elsősorban a helyi erőforrásokra épít. Az elmélet szerint a helyi, specifikus kulturális rendszerek jelkészleteinek feltérképezése jelentheti a kulcsot a vidéki lokalitások társadalmi és gazdasági fejlődéséhez. Ezek lehetnek a hagyományos ételek, helyi nyelvjárás, folklór, helyi művészetek, kézművesipar, történelmi látnivalók, irodalmi utalások valamint a természeti környezet.⁸ A modell központi eleme a helyi identitás. Ez megújítható és átalakítható, mégpedig a helyi kulturális értékekre alapozva, ezáltal kulcsfontosságúvá válhat az adott terület külső megjelenítésében, a közösségfejlesztésben és a promócióban. A kultúra – gazdaság etikus gazdaságként is felfogható, hiszen a helyi lakosságban (és a kívülről érkezőkben is) a lokálpatriotizmus erősítésével ösztönzik a helyi termékek és kultúra fogyasztásának előnyben részesítését.⁹ Emellett az imázs fogalma is fontos tényező Ray véleménye szerint. Az imázs fejlesztéspolitikai megközelítésének lényege, hogy a fejlesztési erőforrások elosztását általában jelentősen befolyásolják a régiókról és rurális településekről kialakított imázsok. Az imázsteremtés közvetlen módon is szolgálhatja egy-egy terület, régió, település fejlesztési érdekeit. A vidék reprezentációja befolyásolja a vidékkel kapcsolatos társadalmi folyamatokat, mint például a migrációt, illetve a fejlesztéspolitikai vagy akár az egészen mikroszintű gazdasági döntéseket is.¹⁰

A kulturális és épített örökség fenntartása pénzbe kerül, ugyanakkor haszonnal is jár. A vidéknek ez a funkciója szorosan összekapcsolódik a helyi társadalom, a helyi

3 Kulcsár 2017:102.

4 Bővebben lásd Szörényiné 2007.

5 Csurgó – Szatmári 2014: 34.

6 Csurgó – Szatmári 2014: 34.

7 Ray 1998.

8 Csurgó – Szatmári 2014:34.

9 Csurgó – Szatmári 2014:35.

10 Csurgó – Horzsa – Megyesi 2022:16.

közösség életének minőségével. A táj- és kultúramegőrző, fenntartó funkcióval összefüggő tevékenység a helyi társadalom elemi érdeke, gyakran versenyképességük megtartásának, az identitás megőrzésének egyetlen eszköze. Tulajdonképpen ezeknek az értékeknek a fenntartása és fejlesztése az egész társadalom érdeke, de elsősorban az ott élő embereké.¹¹

Hogyan vehet részt tehát egy tájház a vidékfejlesztésben? Mi az az eszközkészlet, tudás, amely arra predesztinálja ezen intézményeket, hogy alkalmassá váljanak a fent említett elméletek megvalósítására? A kapcsolódási pontok adják meg a választ.

Ha elemezzük a két definíció, a tájház és a vidékfejlesztés megállapításait, akkor közös pontokat találunk. Ilyen a kulturális örökség megőrzése és védelme, a térség adottságai és sajátosságai kerülnek a középpontba, valamint a helyi lakosság aktív cselekvése. A kultúra – gazdaság modell szerint a helyi erőforrás, mit érték jelenik meg. Ezek közé sorolja a hagyományos ételeket és folklórt stb. Központi eleme a lokális identitás, amely többek között a közösségfejlesztésben játszhat meghatározó szerepet.

A közösségfejlesztés célja a helyi közösséghez és a társadalomhoz tartozás elősegítése. A végső célként az fogalmazható meg, hogy mindenki tartozzon valahová és valakikhez, közösségi és társadalmi beágyazottságban tudjon élni, legyen esélye, lehetősége saját életfeltételeinek javítására és képes legyen a pozitív változásokra irányuló közös cselekvésben való részvételre.¹² A valahová tartozás a részvételt magát is jelenti. „Az életképes helyi közösség az, amelyikben a lakosok együttműködnek annak érdekében, hogy a legkülönbözőbb szempontú hatással legyenek a helyi társadalom szabályaira, amelyikben a lakosok a közösségi életre vonatkozó célokat tűznek ki maguk elé, és amelyikben az emberek képesek is e célok megvalósítására.”¹³ Ha a helyi közösség fogalmát is definiálni szeretnénk, akkor azt mondhatjuk, hogy az adott lokalitáshoz kapcsolódó csoportok, szervezetek, intézmények, pozíciók és állampolgárok interakciós tere, konkrétan a helyi társadalom közügyek szempontjából mozgósítható, aktív csoportjainak érdekegyeztetési színtere.¹⁴ E kategória magába foglalja a települési intézményeket, pozíciókat, kiemelten a nem piaci, hanem közösségi célú munkahelyeket (önkormányzat, oktatási, kulturális és szociális intézmények), mivel esetükben (működésük sajátosságai miatt) nemcsak a fizikai közelség és rendszeres interakció, hanem a helyi társadalom céljai érdekében való tevékenység is megvalósul.¹⁵

A globalizáció olyan hatással rendelkezik, hogy az emberek számos másik emberrel kerülnek kapcsolatba. Hozzájuk képest igyekeznek megkülönböztetni, egyediként

¹¹ Kulsár 2017: 135.

¹² Arapovics – Vercseg 2017: 7.

¹³ Schönberget idézi Arapovics – Vercseg 2017: 9.

¹⁴ Ragadies 2021: 111.

¹⁵ Ragadies 2021: 111.

meghatározni saját magukat. A globalizáció komplex jellege a fő előidéző oka annak a problémának, amely végül az emberi kapcsolatok széteséséhez vezethet. Ezzel azt az igényt erősítik meg, amelynek köszönhetően a stabilabb kötelek kialakítására vágyódhatunk. Ennek egyik megnyilvánulási formája a lokális csoportokkal való kapcsolatok keresése, majd a helyi identitás megerősödése.

A tájházak fenntartásának – sok esetben létrejöttének – alapvető eleme a helyi közösség. A működés elengedhetetlen kritériuma, hogy legyen, aki működtetni, és legyen, aki látogatja az intézményt. Ettől nevezünk egy tájházat „élő tájháznak”, mely elérendő célként jelenik meg. A tájházak szakmaiságát a tudományos kutatások alapján történő létrehozás és fenntartás adja. Épülete, kiállítása, múzeumpedagógiai foglalkozásai, programjai szakmai megalapozottsággal bírnak. Ahhoz, hogy a tájházban végzett tevékenység alkalmazható legyen ezekre a célokra, szükség van megfelelő személyzetre, tehát képzésük a megvalósítás lényeges eleme. Ebben a 2002-ben létrejött civil szervezet, a Tájházak és Szabadtéri Múzeumok Szövetségének, valamint a 2017-ben életre hívott, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum keretein belül működő Magyarországi Tájházak Központi Igazgatóságának ismeretátadási tevékenysége elengedhetetlennek bizonyul.

Nézzünk meg egy példát a helyi hagyományos ételekkel kapcsolatban. Honnan tudhatjuk, hogy az adott településen mi számít helyi hagyományos ételnek? Interjúkból, archív fotókból, dokumentumokból. Hogyan lehet ezt a lokális közösség számára bemutatni? Úgy, hogy egy program keretében elkészítik az adott fogást a tájház kemencéjében. Ezzel a reprezentációs móddal eljuthat például olyan lakosokhoz is ez a tudás, akik nem ismerték a helyi történet ezen részét, vagy adott esetben nemrég költöztek a településre. A recept és az elkészítési mód megtanulható, átható a következő generációk számára is, tájházban környezetben, például az udvarán található kemencében. Tehát itt nem elsősorban a sokat vizsgált gasztofesztiválosodás folyamatát láthatjuk, – a tájház nem is az a lépték – hanem inkább a tudás, mint identitásképző és közösségformáló tényező szerepét. A gasztronómia azonban nemcsak a lokális identitás részévé válhat, hanem a turizmus elemévé is.

Ha visszatekintünk a dolgozat elején említett négy kiemelt társadalmi – kulturális kihívásra, akkor a tájház gasztronómiai programok példáján keresztül mindre választ találunk. A táplálkozás területén is megfigyelhetőek trendek és ellentrendek, amelyek egyszerre hatnak ránk. A globálisan elterjedt ételek, ételkészítési módok ugyan megjelentek, sőt egyre népszerűbben napjainkban, ugyanakkor ezzel párhuzamosan megfigyelhető a hagyományos és/vagy lokális fogások iránti megnövekedett érdeklődés is. Az élettémpó felgyorsulása következtében a gyors és egyszerű kulcsfogalmakká váltak, mégis igény mutatkozik a korábbi generációk által megalkotott ételek kevésbé gyors elkészítési módjának elsajátítására is. Az alapanyagok beszerzési módja, az elkészítés és a fogyasztás is átalakult. A globalizáció a 20. század óta az egyik meghatározó jelenség,

amely a táplálkozásra is hatást gyakorol. Megjelentek a gyorsétterem láncok, a szuper- és hipermarketek, ahonnan a világ bármely pontjáról származó alapanyagot be lehet szerezni. Az elkészítés módja sem okozhat gondot, hiszen az interneten biztosan megtalálható, az is lehet, hogy akár videós formában. Az elmúlt évek új trendjeként jelent meg az on-the-go, útközben, akár séta alatt fogyasztható ételek és italok, valamint a szinte folyamatos mobiltelefon használat miatt életre hívott finger food, amelynek elfogyasztása csak az egyik kéz használatát igényli.¹⁶ Ezzel párhuzamosan alakult ki a slow food mozgalom, amely olyan célközönséget szólít meg, akik a lassítás, az étel élvezete mellett érvelnek.¹⁷ Ide tartozik, de ezen túlmutat a local food, a helyi termékek és hagyományos alapanyagok előtérbe helyezése.¹⁸ Ez elvezet minket a globális-lokális trend-ellentrend kapcsolathoz.

Ugyanakkor tehát a ránk maradt hagyományok mellett, azokra épülve, arra hivatkozva és azokból válogatva a közösségek folyamatosan építik saját új, teremtett hagyományait is. A tárgyak, a szokások, az ételek, ebben a kiragadott kontextusban a múlt szimbólumaiként jelennek meg, kiemelve a mindennapi gyakorlatból a közös múlt megélhető, mindenki által értelmezhető jelképévé válnak.¹⁹ Az uniformizálódott, globális ételekkel és ételkészítéssel párhuzamosan megfigyelhető a helyi, hagyományos értékek, így a gasztronómia iránti igény is. Ez teremti meg az esélyét annak, hogy tájházi környezetben egy helyi tudásnak köszönhető helyi étel felkutatása, megtanulása és átadása közösségi folyamatként, a lokális identitás részeként jelenjen meg. A helyi kötődésen keresztül kialakuló társadalmi kohézió az elemzések szerint a helyi identitáshoz is hozzájárul.²⁰ A „hely” nem csupán fizikai tér vagy földrajzi régió, hanem az ott lakók közti kapcsolatok, folyamatok összessége, olyan társadalmi gazdasági tér, amelyben van egy létrehozható közös gazdasági érdek és kulturális és közösségi identitás.²¹

Az imént említettem a helyi termék szempontját. A helyben, közelben megtermelt élelmiszerek iránti igény növekedését is megfigyelhetjük. Ezek között megfigyelhetjük a tudatos és fenntartható élelmiszerfogyasztó közönséget. Felértékelődtek a helyi, szezonális termékek, értékke vált az előállításukhoz kapcsolódó, generációról generációra átöröklött tradicionális tudás.²² A helyben előállított termékek feldolgozása és értékesítése néhány kilométeren belül történik, így a rövid ellátási lánc elve is megvalósul.

Az Európai Unióban a 2014-2020 közötti költségvetési időszakban a vidékfejlesztés egyik prioritása a Rövid Élelmiszer-ellátási Láncok kiépítése volt. Ez a helyi termelők

¹⁶ Torócsik 2014:20.

¹⁷ A témáról bővebben lásd Petrini 2002.

¹⁸ Torócsik 2014:20.

¹⁹ Báti 2023:377.

²⁰ Csurgó – Horzsa – Megyesi 2022:21.

²¹ Póla 2014: 269.

²² Gonda – Angler – Csóka 2022: 30.

és a helyi fogyasztók közötti távolság csökkentését és a helyi piacok előtérbe helyezését jelentette.²³ Lényege, hogy a fogyasztót a lehető legkevesebb közvetítő révén éri el, vagyis az előállított termék útját jelenti a termőföldtől a vevő asztaláig. Fontos eleme, hogy eközben kevés gazdasági szereplő jelenik meg. A kevesebb szállítás, kevesebb a csomagolóanyag felhasználás, a környezetet kevésbé terheli, a foglalkoztatás, helyi feldolgozás környezetvédelmi előnyökön túl a pénz helyben maradását is elősegíti.

Visszatérve a helyi termékek témájára, ennek specialitása, hogy felgyűlt tradicionális tudást hasznosít, és tudását átadja. A korábbi generációk foglalkoztak – elsősorban önellátási céllal – a háztáji növénytermesztésre és állattartásra épülő alapvető élelmiszerek készítésével. A hagyományos élelmiszer-előállítás ismerete tőlük még elsajátítható, illetve a mai értelemben vett környezettudatos magatartás szintén jó példát ad, nemcsak a rurális területeken élőknek.²⁴ Itt kapcsolódom vissza a fentebb említett tájház gasztronómiához, amely ilyen jellegű programjaihoz alapvetően ezeket az alapelveket alkalmazza, illetve ahol lehetséges, törekszik rá. Ideális esetben megvalósulhat az a törekvés, hogy helyi termelők termesztik, állítják elő az alapanyagokat, amelyeket az étellel kapcsolatos tájház rendezvényeken elkészítenek, így be tudnak kapcsolódni a rövid ellátási láncba, a fenntarthatósági szempontok érvényesülésébe, a vidékfejlesztésbe és a turizmusba egyaránt.

A gasztronómia csak az egyik példa, amelyet a vizsgálat tárgyává lehet tenni, számos más témakör előfordulására számítok. Ugyanakkor jól mutatja, hogy önmagában ez az egy kiragadott téma milyen komplexitást mutat, mennyire sok szemponthoz be lehet kapcsolni, ezáltal megmutatva a tájházak tevékenységének jelentőségét és összetettségét. Ezek mély feltárása hozza felszínre azokat a kompetenciákat, amelyek jelenleg még nem kerültek bemutatásra a tájházak tevékenységével kapcsolatban, ám ahhoz, hogy társadalmi hasznosságukat alátámasszuk és beágyazzuk a köztudatban, csak ilyen, egy-egy kiragadott jelenséget mélyen elemző módon tudunk lényeges információkhoz jutni.

Ahhoz, hogy a helyi értékeket, a helyi örökséget, ezeknek a kultúrához tartozó részét a közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés egyik faktorának tekinthessük, először fel kell ezeket ismerni, majd be kell építeni a fejlesztésbe.²⁵ A vidéki térségek gazdasági megújítása gyakran nyúlik vissza a tradíciókhoz, hogy ezekből merítve teremtsen újabb innovációt.²⁶ Figyelembe kell venni a földrajzi elhelyezkedést, életkörülményt, mentalitást, amelyek befolyásolják az adaptációs képességet. Az egymással kölcsönhatásban álló elemekből alakulhat ki a tradicionális tudást és a kultúrát fel-

²³ Komarek et al: 81.

²⁴ Gonda – Angler – Csóka 2022: 31.

²⁵ Szörényiné 2009:391.

²⁶ Szörényiné 2016: 420.

használó innováció, a traditiovation, amely megnyilvánulhat mind a kultúrához, társadalomhoz, mind a gazdasághoz kapcsolódó innovációkban.²⁷ Ebben az esetben az innováció a társadalmi-kulturális gyökereken keresztül vetődik fel, szükséges a hagyomány tisztelete, az identitás erősítése és megőrzése. A traditiovation a fenntartható fejlődés támogatója, mert olyan tudásbázist generál, amely a helyi emberek tudásából, tapasztalataiból merít.²⁸

A lokalitás kulcsfontosságú szerepét többször hangsúlyoztam az idézett elméleteket vizsgálva, és ezt a tényezőt az infokommunikációs technológiák alkalmazása sem szünteti meg. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy átalakul a hely jelentősége: közös érdekeket generáló tényezővé válik, lehetőséget ad az együttműködésre, bázisává válva a szolidaritásnak és a hatékonyabb érdekérvényesítésnek. Az előnyösebb helyzetben lévő vidéki települések helyi közösségei eredményesebben kapcsolódnak a magasabb szintű, a lokális fejlesztésekre is hatást kifejtő hálózatokhoz, míg a leszakadó térségekben – a helyi erőforrások hiányával és a társadalmi erózióval összefüggésben – visszaszorulnak a hatékony közösségi formációkat megalapozó tényezők.²⁹

Kutatásaim során a vidéki települések tájházait járva azt vizsgálom, hogy az adott helyszínen mi az a helyi örökségelem, amelyet kiemelve, a tájházban bemutatva a vidékfejlesztés elemévé tesznek. Gyűjtöm az innovációkat, megfigyelem, hogy a tájház képes-e például multiplikátor szerepet betölteni. A folyamatot interjúk készítésének, kérdőívek felvételének és a néprajzra, kulturális antropológiára jellemző résztvevő megfigyelés módszerének segítségével elemzem.

Összegzésként megállapítható, hogy hazánkban a tájházak száma átlépte a 600-at, tehát jelentős igény mutatkozik a települések, közösségek részéről a létrehozására. Ugyanakkor nem mindegyiket sorolhatjuk az „élő tájház” kategóriába. Utóbbiak hasznosítása ugyanis csak részlegesen vagy kis mértékben valósul meg. Más-más ok mutatkozik a különböző helyszíneken, azonban eddigi vizsgálataim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a település vezetése, aki sok esetben fenntartóként is megjelenik, illetve a helyi lakosság sincs mindig tisztában a hasznosítás lehetőségeivel. Szükségnek tartom egy olyan komplex kutatás elvégzését, amely rávilágít azokra a területekre, amelyek bemutathatják e lehetőségek egy-egy szegmensét. Jó gyakorlatok gyűjtésével fel lehet tárni azokat a tényezőket, amelyek megmutatják, hogy a tájházak hogyan képesek aktív szerepet betölteni egy közösség, település életében.

A kutatás társadalmi hasznosságát, eredményeinek hasznosíthatóságát biztosítottnak látom, ugyanis támpontot adhat a fenntartóknak, a tájházak közösségeinek, legjobb esetben az állami döntéshozóknak is a vidékfejlesztésben való hasznosítás lehe-

27 Szörényiné 2016: 420.

28 Szörényiné 2016: 420.

29 Ragadics 2021: 114.

tőségeiről. Kulcsfontosságú a vidéki települések népességmegtartó ereje, így a lokális identitás kialakítása, fenntartása, a közösségszervezés és a turizmus terén a tájházak kiemelt szerepet kaphatnak. Hiszen a vidék jelenkori reprezentációjának, imázsának is az egyik leghangsúlyosabb eleme a közösség. A vidéki közösség pozitív imázsa alapvető motivációs elemként jelenik meg a városból vidékre vándorlás és a vidékturizmus esetében is.³⁰ A tájházak nagy száma mutatja, hogy a települések jelentős részében a közösségi tér ezáltal adott, nincs szükség nagyobb beruházásokra, hanem hasznosítani lehet egy meglévő intézményt. A szellemi, tárgyi és épített örökség bemutatása és hasznosítása olyan energiaforrás, amely a múlt emlékeire és értékeire alapozva alkalmas a jövő építésére, továbbá gazdasági jelentőségén túl a közösségépítésben is fontos szerepet játszik. A kultúra által közvetített értékek, a múlt és a tradíciók ápolása iránt érzett felelősségérzet, továbbá az új iránti természetes emberi igény mind szükségesegek egy összetett, komplex fejlesztési program megvalósításához. A tudományos igényű helyreállítás és hasznosítás lényeges szempontja, hogy a megvalósuló fejlesztés a meglévő helyi értékeket ne csak figyelembe vegye, hanem hosszú távon megtartsa, sőt fejlessze és erősítse is azokat.³¹

30 Csurgó – Szatmári 2014:35.

31 G. Fekete 2013: 99.

IRODALOM

- ARAOVICVS Mária – VERCSEG Ilona (szerk.)
2017 *Közösségfejlesztés módszertani útmutató.*
Budapest: Szabadtéri Néprajzi Múzeum,
Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, NMI
Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú
Kft., Országos Széchenyi Könyvtár.
- BÁTI Anikó
2023 *Ételek, hagyományok, örökségesítés.* In
Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes
(szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet,
identitás. Néprajztudományi Könyvtár 1.,
Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.*
375-402.
- BERECZKI Ibolya
2020 *Alapvető fogalmak*
[https://tajhazigazgatosag.skanzen.hu/
alapveto-fogalmak1.html](https://tajhazigazgatosag.skanzen.hu/alapveto-fogalmak1.html) (letöltés ideje:
2025.06.26.)
- CSURGÓ Bernadett – HORZSA Gergely – MEGYESI
Boldizsár
2022 A vidékimázs és helyi identitás
kutatásának lehetőségei és módszerei.
Egy szisztematikus szakirodalom-elemzés
eredményei. *Szociológiai Szemle*. XXXII. 1.
15-40.
- CSURGÓ Bernadett – SZATMÁRI Anita
2014 Vidéki kultúra, helyi közösség és lokális
identitás. *Metszetek*. III. 3. 33-51.
[https://ojs.lib.unideb.hu/metszetek/article/
view/11760](https://ojs.lib.unideb.hu/metszetek/article/view/11760) (letöltés ideje: 2025.06.26.)
- G. FEKETE Éva
2013 *Integrált vidékfejlesztés.* Miskolc: Miskolci
Egyetem.
[https://gtk.uni-miskolc.hu/
files/5017/Integr%C3%A1lt%20
vid%C3%A9kfejleszt%C3%A9s.pdf](https://gtk.uni-miskolc.hu/files/5017/Integr%C3%A1lt%20vid%C3%A9kfejleszt%C3%A9s.pdf) (letöltés
ideje: 2025.06.28.)
- GONDA Tibor – ANGLER Kinga – CSÓKA László
2022 A helyi termékek fogyasztói megítélése.
A falu. XXXVII. 1. 29-46.
- KOMAREK Levente – CSIBA Anita – VOJNICH
Viktor – FERENCZ Árpád
2022 Rövid ellátási lánc szerepe
a vidékfejlesztésben. *A falu*. XXXVII. 3. 81-99.
- KULCSÁR László
2017 *A vidékfejlesztés elméleti megközelítése:
regionális és kulturális összefüggések.*
Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.
- PETRINI, Carlo
2002 *Slow Food: Collected Thoughts on Taste,
Tradition, and the Honest Pleasures of Food.*
Chelsea Green Publishing Company.
- PÓLA Péter
2014 Helyi erőforrások, vidékfejlesztési
stratégiák. In Lukovics Miklós – Zuti
Bence (szerk.): *A területi fejlesztés dilemmái.*
Szeged: Szegedi Tudományegyetem
Gazdaságtudományi Kar. 267-276.
- RAGADICS Tamás
2021 Adalékok a kistelepülési helyi közösség
fogalmának értelmezéséhez. *Acta
Sociologica: Pécsi Szociológiai Szemle* VII. 1.
103-116.
- RAY, Christopher
1998 Culture, intellectualpower and
territorialruraldevelopment.
SociologiaRuralis Vol. 38. No. 1. 3-21.
- SZÖRÉNYINÉ Kukorelli Irén
2007 Ruralitás, kistérségek a tizenöt éves
átmenetben. Társadalomföldrajzi módszerek
és elemzések a magyar rurális térségekben.
MTA Disszertáció.
- SZÖRÉNYINÉ Kukorelli Irén
2009 Ruralitás, fenntartható vidékfejlesztés, és
a kultúra és a helyi örökség kapcsolata.
In Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.):
Vidéki életmódváltozások a 20. században.
Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
381-400.
- SZÖRÉNYINÉ Kukorelli Irén
2016 Az innováció szerepe a falvak életében.
In Sikos T. Tamás – Tiner Tibor (szerk.):
*Tájak, régiók, települések térben és
időben: Tanulmánykötet Beluszky Pál 80.
születésnapjára.* Budapest: Dialóg Campus
Kiadó. 417-428.
- TÖRŐCSIK Mária
2014 Az ételfogyasztás megatrend változásai.
Táplálkozásmarketing. I. 1-2. 19-27.
- URBÁN Anett
2023 Tájház – A fogalom (át)alakulása. *Tájházi
Hírlevél*. XI. 2. 3-11.

CSUPPORT ZSOMBOR

Fenntartható-e a sport?

Elmélkedés egy normatív megközelítésből

Abban a pillanatban, hogy zöld szemüvegen keresztül gondolkodunk el a sportról, rengeteg kérdés és ötlet merülhet fel bennünk. Lehet, éppen egy síugró versenyt nézünk a televízióban, mikor elér hozzánk ez a kérdés. Ebben az esetben egyből arra gondolhatunk, hogy a jelenlegi éghajlatváltozási trendek mellett meglehetősen kérdéses, hogy vajon meddig lesznek képesek ezek a sportolók természetes körülmények között, az általunk megszokott módon versenyezni. De lehet, hogy éppen egy Bajnokok Ligája mérkőzés közben (némi ironikusan) az egyik hirdetés mentén kezdünk el ebben a témában gondolkodni. Ebben az esetben felmerülhet bennünk, hogy a több ezer néző biztosan nem sétálva jutott el a mérkőzésre, és ennek feltehetően jelentős a karbonki-bocsátása. De az is előfordulhat, hogy egy általunk hobbiból űzött sportedzésén hasít belénk a kérdés. Ebben az esetben talán a legnehezebb kritikuskak maradnunk – hát mi lehetne ebben fenntarthatatlan? Mozgunk, teszünk az egészségünkért és közben jól érezzük magunkat – mondhatnánk magunkban. Mindezen alapvető feltételezések jogosak, és megmutatják számunkra, hogy mennyire szerteágazó erre a kérdésre a válasz. Jan Ove Tangen (2021) ezért arra a kérdésre, hogy fenntartható-e a modern sport, azt válaszolja, hogy attól függ. Vagyis pontosabban: „Először is, attól függ, hogy mit tudunk már a sportról és a fenntarthatóságról. Másodsor, attól függ, hogyan figyeljük meg vagy határozzuk meg a sportot és a fenntarthatóságot. Harmadsor, attól függ, milyen ontológiai és episztemológiai alapokon nyugszanak ezek a meghatározások és elméletek. Negyedszer, attól függ, hogyan írjuk le és magyarázzuk a sport, a társadalom és a kör-

nyezet közötti kapcsolatokat és kölcsönhatásokat. Ötödször, attól függ, hogy a történelmi és szociológiai elméletek miként írják le és magyarázzák a társadalmak és civilizációk működését, fejlődését, illetve összeomlását. Hatodszor, attól függ, hogy hiszünk-e abban, hogy a jövő tervezhető és irányítható.”(Tangen 2021: 1) Jelen dolgozat nem vállalkozik arra, hogy ezen kérdések mindegyikét megválaszolja, – ezt Tangen a maga tanulmányában megteszi – mivel a végső konklúzióval – amely arról szól, hogy a modern sport egy fenntarthatatlan modern civilizáció „terméke”, így önnön maga is fenntarthatatlan – egyetért. Azonban vállalkozik arra, hogy a második kérdésre adható választ egy némileg másfajta perspektívából is megvizsgálja, és így reflektáljon arra a kérdésre is, hogy hogyan nézhet ki a jövő.

A tanulmány a következőkben a második kérdés két részét külön vizsgálja meg: először beemeli a fenntarthatóság erős és gyenge fogalmait, majd a Nemnövekedés (Degrowth) elgondolását jelöli ki a helyes fenntarthatósági megközelítésnek az ökológiai válság korszakában. Ezt követően a sport meghatározására helyezi át a hangsúlyt, és a sport Tangen által felvázolt kódjait renanzi új értelmezésbe Johan Huizinga segítségével. Majd a kijelölt fenntarthatósági irány és a tárgyalt fogalmi kérdések mentén értelmezi a sportot és vizsgálja meg a változás lehetőségét.

MILYEN LEGYEN A FENNTARTHATÓSÁG?

Az elmúlt évek talán legdivatosabb fogalmainak egyike a fenntarthatóság, ennek okán megannyi tudományterület megannyi megközelítéssel operál. Nincs ez másképp a társadalomtudományok területén sem, találhatunk főáramú, kevésbé főáramú és radikális megközelítéseket is. A sport mint iparág, és a sporttal kapcsolatos tanulmányok világa ebbe a diskurzusba viszonylag későn kapcsolódott be, amely ok némileg szűkíti a fellelhető tanulmányok megközelítésének diverzitását, és természetesen – mint a legtöbb területen – felülreprezentálja a főáramú megközelítéseket. Azonban ezeket a megközelítéseket érdemes lehet két részre osztani: gyenge fenntarthatósági és erős fenntarthatósági szempontokat követő munkákra (Ayres et al., 1998; Kocsis, 2023). A gyenge fenntarthatóság elmélete szerint a természeti erőforrásokat és az ökoszisztémákat helyettesíthetjük ember által létrehozott tőkével (például technológiával) anélkül, hogy veszélyeztetnénk a jövőbeli generációk jóllétét. Ebben a modellben a gazdasági növekedés és a fejlődés továbbra is prioritást élvez, feltéve, hogy a természeti erőforrások elvesztése kompenzálható más módon (Neumayer, 2003). Az erős fenntarthatóság elmélete szerint vannak bizonyos kritikus természeti erőforrások és ökoszisztéma-szolgáltatások, amelyeket nem lehet helyettesíteni ember által létrehozott tőkével. Ez a megközelítés azt jelenti, hogy a gazdasági növekedésnek és a fejlődésnek korlátozottnak kell lennie, hogy megőrizzük ezeket a kritikus erőforrásokat a jövő generációi számára (Daly, 1996). A gyenge fenntarthatóság tehát rugalmasabb a természeti erőforrások kezelésében, míg az erős fenntarthatóság szigorúbb korlátozásokat

állít fel a természeti erőforrások használatára és a gazdasági növekedésre. Ezért állapíthatjuk meg, hogy az erős fenntarthatóság elméleti keretrendszerébe illeszthető be a Nemnövekedés. A Nemnövekedés egy olyan kritikai társadalmi-ökológiai mozgalom, amely felismeri, hogy a modern civilizációnk fenntarthatatlan módon működik, és ennek a fenntarthatatlanságnak egyik fő okaként a növekedést jelöli meg¹. A mozgalom arra hívja fel a figyelmet, hogy a növekedés nem pusztán egy gazdasági fogalom, hanem annak szellemisége az egész modern civilizációnkat áthatja. Ennek okán jelöli ki céljának a társadalmi és környezeti fenntarthatóságra, valamint a békés és harmonikus közösségi együttélésre való fókuszálást (Kallis, 2018; Latouche, 2009; D'Alisa et al., 2015). A megközelítés jelentősen eltér a jelenlegi produktivizmuson alapuló gazdasági mechanizmusok mögött meghúzódó Homo oeconomicus emberképnek, a munka társadalmának, a korlátlan növekedés lehetőségének és szükségességének, valamint a teljes foglalkoztatottság ideáljának alapvetéseitől. Az irányzat képviselői úgy vélik, hogy ezek az alapvetések hamis hiedelmek, és arra mutatnak rá, hogy ezek megkérdőjelezése elvezethet egy olyan diskurzushoz, amely egy fenntarthatóbb és igazságosabb társadalom felé mutathat (Szathmári, 2022).

Összegezve az erős fenntarthatóság és a Nemnövekedés elmélete szorosan összefonódik, mivel mindkettő alapvetően a természeti erőforrások korlátozott mértékének felismerésére és az erőforrás-használat csökkentésére összpontosít. Az erős fenntarthatóság hangsúlyozza, hogy a természeti tőkét nem lehet teljes mértékben helyettesíteni emberi tőkével vagy technológiával, így elengedhetetlen a környezeti integritás megőrzése és a természeti erőforrások fenntartható használata. Ezzel párhuzamosan a Nemnövekedés elmélete arra ösztönöz, hogy a gazdasági növekedést ne öncélúnak tekintsük, hanem inkább a jóllét, a fenntarthatóság növelésére és egy új világ építésére törekedjünk. Az erős fenntarthatóság és a Nemnövekedés együttesen egy olyan gazdasági és társadalmi átalakulást sürget, amely a környezeti hatások minimalizálása mellett biztosítja az emberi jóllét hosszú távú fenntarthatóságát. Így az ökológiai válság korszakában ez a megközelítés kiváló iránytű lehet számunkra, ha a fenntartható jövőről kívánunk gondolkodni.

MI A SPORT?

Első hallásra bármennyire is egyszerűnek hangzik ez a kérdés, annál inkább meglepő, hogy mennyire kevesen válaszolják meg. Ennek oka persze abban keresendő, hogy a sport a legtöbb ember életében jelen van, és ezáltal azt feltételezzük, hogy mindannyiunk fejében valami hasonló kép él róla. Azonban pont e fogalmi meghatározása lehet segítségünkre abban, hogy képesek legyünk eldönteni, hogy fenntarthatónak vagy fenntarthatatlannak ítéljük meg. Abban sokan egyetérthetünk, hogy a sport alapvető-

¹ Mindamelllett, hogy felhívja a figyelmünk a társadalomban mindenhol jelenlévő korlátokra.

en valamilyen versenyen alapul és az egyik fő mozgatórugója a győzelem. Ehhez kapcsolódóan pedig a másik fő mozgatórugója a teljesítmény, és annak minél magasabb szintre emelése. Tangen (2021), luhmanni terminussal ezt úgy fogalmazta meg, hogy a sport elsődleges kódja a „győzelem/vereség”, mert minden, amit sportnak hívunk, azt dönti el, hogy ki fut gyorsabban, ki ugrik magasabbra, vagy ki az erősebb. Mindezt bővítette azzal, hogy az elsődleges kódhoz meghatározott egy másodlagos kódot, amely a 19. és a 20. században vált dominánssá, és amelyet a „fejlődés/hanyatlás” jelzőkkel illet. Már nem elég nyerni – egyre jobbra kellett válni: gyorsabban futni, magasabbra ugrani, erősebbnek lenni. Ez a szemlélet segített elemezni a vereségek okait és javítani a teljesítményt. Bár ez több lehetőséget, de több kockázatot is hozott, a fejlődés ígérete mégis erősebb volt. Ez a kettős logika – győzelem és fejlődés – mára minden sporttevékenység mozgatórugója lett, különösen az élsportban. Allen Guttmann (1978) *„From Ritual to Record”* című klasszikus munkájában részletesen bemutatja, hogyan alakult át a sport a modernitás során. Szerinte hét fő jellemző – szekularizáció, egyenlőség, specializáció, racionalizáció, bürokratizáció, kvantifikáció és a rekordhajhászás – írja le a modern sport logikáját. Ezek mind azt a törekvést tükrözik, hogy mindig még többre, még jobbra, még nagyobbra törekedjünk (Tangen, 2021; Svensson, 2023). Azonban ezen kettős kód mentén felmerülhet a kérdés, hogy mi a helyzet a gazdasági szempontokkal, amelyek az elmúlt évtizedekben egyre inkább uralják a modern sportot. Erre Tangen (2021) azzal a válasszal állna elő, hogy ezeket ez a kettős kód már implicit módon magába foglalja. Teszi mindezt egyfajta „patológiai” működés következményeként. Amikor arról beszél, hogy a modern sport „patologikus ambíciókat” támaszt, amelyek hatalmas erőforrásokat és kompetenciákat követelnek, és a sportot szoros együttműködésre kényszerítik más társadalmi rendszerekkel (pl. média, szponzorok, állami támogatások), akkor pontosan a gazdasági-politikai mechanizmusokra utal – vagyis arra a „profitérdek-hálózatra”, ami a sport működését fenntartja (Tangen, 2021). Tehát a kettős kód: „győzelem/vereség” és „fejlődés/hanyatlás” magában foglalja azokat az impulzusokat és következményeket is, amelyek gazdasági érdekekből fakadnak, csak nem külön kódként, hanem a teljes rendszer működésének szerves részévé válva. Azaz a profitérdek nem egy harmadik kód, hanem a kettős kód „kiterjesztett hatásként” jelenik meg: a „fejlődés” kód patológiás hajtóerővé válik, amely a sport rendszert pénzügyi, médiás és politikai alapon is megerősíti.

Azonban a sportot nem csak e kódok mentén lehetünk képesek megvizsgálni, hiszen elég csak arra gondolnunk, ahogyan a sportcselekvésekre a nyelvünkben hivatkozunk. Az egyik szó, amivel gyakran illetjük ezt a cselekvést, nem más, mint a játék. J. Huizinga (1944) nagyívű *„Homo Ludens”* című művében foglalkozik a játék fogalmával, amelyben nem kisebb állításokkal operál, minthogy a *„az emberi kultúra a játékban, játékként kezdődik és bontakozik ki”* (Huizinga 1944: 7). Huizinga a játékról mint jelenségről egyfajta értelmes funkcióként ír, amelyről azt állítja, hogy mindig jelent valamit. *„Ha azt az*

aktív elvet, ami értelmet ad a játéknak, szellemnek nevezünk, túl sokat mondunk, ha ösztönnek, semmit sem” (Huizinga 1944: 9–10). A szerző állítása, hogy a játék az archaikus társadalmak legfontosabb rendezőelve volt, amelyet a kezdetektől fogva természetes adottságként kezeltek, és amelyből a kultúra más termékei (pl. eszmék, kultuszok) kialakultak. Tehát Huizinga a játékot a kultúrát megelőző tevékenységnek tartja, amelyből az fakad. De akkor mi is ez a játék? A szövegben így írja körül: *„a játék szabad cselekvés vagy foglalkozás, amely bizonyos önkéntesen, előre meghatározott időben és térben, szabadon választott, de föltétlenül kötelező szabályok szerint folyik le; célja önmagában van, bizonyos feszültség és öröm érzése, továbbá a 'közönséges élettől' való 'különbözőség' tudata kíséri.”* (Huizinga 1944: 37) Azonban, ha sportról gondolkodunk, akkor e fogalom meghatározását szükséges kibővítenünk a versenyről való gondolataival is. Huizinga (1944) a versenyt ugyan nem emelte bele a fogalmi leírásába, azonban a görög *agon* kifejezésből levezetve amellet érvel, hogy a versenyjátékok a játékok egy fontos, archaikus formája: *„Azt láttuk, hogy az egész földkerekségen ugyanazok az agonisztikus képzetek és képzetscsoportok uralkodnak a korai közösségek életében. Ezek a versenyjátékformák nyilván függetlenek az illető népek egyéni vallási elképzeléseitől. Ezeknek az egyformaságát talán az magyarázza meg a legjobban, hogy az emberi természetben egyformán él a földi dicsőség, fölény vagy a győzelem iránti vágy. Azt a velünk született (sic!) funkciót pedig, amely által ezt a törekvést megvalósítjuk, játéknak nevezük.”* (Huizinga 1944: 85) A két idézet alapján azt gondolhatnánk, hogy a sportot a játékok kategóriájába tudjuk sorolni, hiszen van lehetőségünk szabadon dönteni a sportolásról, előre meghatározott időben, térben és szabályok mentén történik. A sportban a feszültség és öröm érzése szintén meghatározó, és a közönséges élettől való elkülönbözés is tetten érhető. Mindemellett, ahogy látjuk, a verseny is része a játékoknak az archaikus idők óta, amely ahogy Tange (2021) is megállapította egy fontos rendezőelve a sportnak. Egyedül a *„célja önmagában van”* ponton érezhetünk némi ellentmondást. Huizinga ezzel egy számára fontos kitélre utal, nevezetesen a játék komolyságára. Ezalatt pedig nem a mindennapi értelemben vett komolyságot érti, amely a haszon szinonimája, hanem azt, hogy a játék a világ egy másik rendjét jeleníti meg, és így egy magasabb rendű, misztikus értelemmel rendelkezik. Tehát a játék eredendően vagy harc valamiért, vagy ábrázolása valaminek, és épp ebben rejlik spirituális és kulturális komolysága. Az archaikus kultúrák szakrális játékaiban valóban üdvöt, rendet, jólétet hoztak a közösség számára – és ez nem metafora, hanem átélt valóság volt (Tamás, 1998). A modern sport Huizinga szerint ezt a fajta komolyságát veszítette el, és a mindennapi értelemben vett komolyságot léptette a helyére. Ez hordozza magával az egyre szigorúbb szabályokat, rendszerezéseket, az amatőr és professzionális kettéválasztását, ahol a profiknál a játék már nem önkéntes és gondtalan². *„A mai társadalmi életben a sport a voltaképpeni kultúrafolya-*

2 Mindez az amatőröknél is egyre inkább kérdéses.

mat mellett fut, rajta kívül zajlik le” (Huizinga 1944: 207). Tehát a sport szakralitásának elvesztésével válik túlzottan komollyá (vagy spirituálisan értelmezve komolytalanná). Ez az áhítatmentesség (vagy más kifejezéssel: kultusz elvesztés) okozza, hogy nincs már organikus kapcsolata a közösség szervezetével, és a termékeny közösségi szellemi mivolta helyett egy agonális ösztönné lett. Így tehát Tangen értelmezését követve megállapíthatunk egy metahelyzetbe kerülő játék/komolyság kódot, amely magába olvasztja a „győzelem/vereség” és a „fejlődés/hanyatlás” kódokat. A „győzelem/vereség” kódot a játék foglalja magába, mivel ebben az értelmezésben a verseny a játék fontos része, míg a „fejlődés/hanyatlás” kódot a komolyság olvasztja magába, mivel Huizinga a komolyság kategóriájába sorolta azt a fajta instrumentalizálódást, amely a technikai szervezethez, az anyagi érdeket és a tudományt alította a teljesítmény növelése, és így a fejlődés szolgálatába. Tehát miközben a sportban formálisan jelen van a játék (szabályok, verseny, „játészóter”), valójában a játékon kívüli logikák, a komolyság (piac, nemzet, siker, egyéni érvényesülés) uralja.

Összefoglalva, a Huizinga klasszikus értelmezésében a játék nem pusztán szórakozás vagy időtöltés, hanem egy saját szabályrendszerrel rendelkező, elkülönített világ, amelyben a résztvevők mintha valóságosan, mégis a hétköznapi realitáson kívül működnek. Tamás (1998) értelmezésében ez a játék-értelem a modern sportból eltűnt: a sport *„elvesztette játéktartalmának legjobb részét”,* és legfeljebb formai játékszerűsége maradt meg. A sport ugyan még mindig versengés, de már nem az a szimbolikus, szakrális tér, ahol a „magasabb rendű szabadságélmény” születhet. Ahogy Tamás írja Huizingára hivatkozva: *„a sport azért nem számít játéknak, mert kimenetele nem élethalál kérdése a közösség számára”* (Tamás 1998: 30). Ezzel szemben a modern sportban az eredmény komolyra fordul – de nem abban az archaikus értelemben, ahol a kultikus játék révén „új rend” teremődik, hanem a teljesítmény, a győzelem és a fejlődés logikái szerint. De mit jelent fenntarthatósági szempontból ez a fajta komollyá válása a sportnak?

A FENNTARTHATÓ SPORT ÚTJA? A JÁTÉK ÚJRAGONDOLÁSA

A fentebb bemutatott kettős kód – győzelem/vereség és fejlődés/hanyatlás – rávilágít arra, hogy a modern sport nem csupán a játék dimenzióját veszítette el (illetve komolyságát³), hanem egyúttal egy olyan működésmód rabjává vált, amely éppúgy részese a fenntarthatatlan modernitás fejlődéstörténetének, mint maga a gazdasági növekedés logikája. A sport ebben az értelmezésben már nem szimbolikus tevékenység, hanem a társadalmi racionalitás és produktivizmus egyik alrendszer. A verseny, a teljesítmény és a rekordok mögött ugyanolyan „növekedési imperatívusz” húzódik meg, mint amelyet a Nemnövekedés elmélete is kritizál a gazdaság szintjén. Ha tehát komolyan vesszük a kérdést, hogy lehet-e fenntartható a sport, akkor nem kerülhetjük meg azt,

3 Vagyis, ahogy fentebb kifejtettem, éppen hogy paradox módon túl komollyá vált.

hogyan a sportnak kulturális és rendszerelméleti szinten is ki kell lépnie a növekedés logikájából. A Nemnövekedés nem csupán a gazdasági kibocsátás csökkentését célozza, hanem egy másik emberképet, társadalomképet és értékvilágot képzel el. Ebből a szempontból a sportban nemcsak az ökológiai lábnyomot kell csökkentenünk – például utazások, létesítmények, fogyasztás szintjén –, hanem a mögöttes motivációs és működési logikát is újra kell gondolnunk. Ennek a „másként sportolásnak” az egyik kulcsa a játék visszanyerése lehet. Azonban nem abban az értelemben, hogy visszatérjünk egy idealizált, archaikus múltba, hanem abban, hogy a játék újra önálló értéként jelenjen meg, ne pedig a haszon, a hírnév vagy a fejlődés szolgálójaként (értsd: a komolyság szolgálója). A jelen problémája nem csak a játék hiánya, hanem annak kisajátítása. Így amikor azt mondjuk, hogy a sport *„elvesztette játéktartalmának legjobb részét”* (Tamás 1998: 30) akkor erre a kisajátításra gondolunk, amely mint játékszerűség maradt meg a komollyá vált sportban. Évéggett szükséges elgondolkodnunk a játék újragondolásán. A huizingai játék feltételezi azokat a közösségi, rituális és elkülönült tereket, amelyek ma szinte teljesen hiányoznak. A későkapitalista világban az idő, a tér, az energia és a figyelem is piacósított. A játék újraélesztése csak akkor lehetséges, ha ezekre strukturálisan is reagálunk – vagyis nem visszatérünk, hanem újraformáljuk a játék lehetőségét a mai viszonyok között. A Nemnövekedés egy ilyen alternatív jövő kereséséről szól, amely új gyakorlatok és jelentések alkotását jelenti, amely visszaállíthatja a játék szabadsághordozó erejében vetett hitet. De hogyan érhetjük el a játék újragondolását?

Tangen (2021) a tanulmányában arra jut a változással kapcsolatban, hogy az általa megjelölt fenntarthatatlan kettős kódját a sportnak csak a modernitás megváltoztatásával lehetünk képesek elérni. Azaz a jelen tanulmány értelmezési keretében ez nem más jelentene mint a játék újragondolását. Ennek eléréséhez viszont szükséges, hogy elgondolkodjunk magáról a társadalmi változás természetéről. E játéktartalomnak újjáélesztése (azaz a változás) azonban nem csupán kulturális és szemléleti kérdés, hanem rendszerszintű kihívás is. A sport a modern társadalmakban nem autonóm térként, hanem erőteljesen strukturált és funkcionálisan integrált rendszerként működik, amely szorosan összefonódik más társadalmi alrendszerekkel – gazdasággal, médiával, politikával, oktatással. Ennek okán kézenfekvő lehet arra jutni, hogy valódi átalakulás csak felülről irányított beavatkozások vagy alulról jövő, széles körű kollektív cselekvés révén képzelhető el. Az ilyen gondolkodás azonban egy lineáris, kauzális változásfelfogásból indul ki. Tangen (2021) a luhmanni változásfelfogásból arra hívja fel a figyelmünk, hogy az új társadalmak kialakulása nem egy előre meghatározott (lineáris) terv mentén történik, hanem sokkal inkább véletlenek mentén, azaz nem vezethető le pusztán racionalitásból vagy valamely külső beavatkozás következményeként. A társadalmak – és így a sport is – nem megtervezik saját jövőjüket, hanem „használható véletleneket” várnak, ahogy Tangen (2021) idézi Luhmann (1997). Ez a gondolatmenet szorosan rokon a kvantum társadalomelmélet (O'Brien, 2016) nemlineáris, kontingens és relációs változásfelfogá-

sával. A változás nem mindig rendszerszintű döntések eredménye, hanem kis cselekvésekből, belső elmozdulásokból és új jelentésképzésekből is kibontakozhat. Ez a perspektíva egyszerre nyugtalanító és felszabadító. Egyfelől azt üzeni: a sport jelenlegi formája – ahogyan a modern társadalomé is – valószínűleg nem fenntartható, és nem kerülheti el az átalakulást. Másfelől viszont reményt is hordoz: azt, hogy a változás nem feltétlenül monumentális áttörések révén történik, hanem ott és akkor, amikor valaki másképp gondolkodik, másképp cselekszik, és más viszonyt alakít ki a sporthoz, a másikkal és a világhoz. A kvantum társadalomelmélet – amely az utóbbi években egyre nagyobb figyelmet kap a társadalmi valóság nem-lineáris, relációs és entangált (egymásba fonódó) természetének feltárására – alapjaiban kérdőjelezi meg ezt a lineáris változást logikát. E felfogás szerint a világ nem zárt rendszerek és jól meghatározható okozati láncok terepe, hanem nyitott lehetőségtér, amelyben a változás kis, látszólag marginális cselekvések révén is beindulhat – gyakran kiszámíthatatlan helyeken és időpontokban.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy fenntartható-e a sport, és ha igen, milyen értelmezési keretben. Kiindulópontként a fenntarthatóság erős és gyenge formáit különíti el, majd a Nemnövekedés elmélete mentén érvel amellett, hogy az erős fenntarthatóság és a növekedéskritika nyújt érvényes alapot a sport jövőjének újragondolásához. A sport fogalmi elemzésében Tangen kettős kódját – „győzelem/vereség” és „fejlődés/hanyatlás” – Huizinga játékelméletével kapcsolja össze és bővíti ki, rámutatva arra, hogyan torzult el a játék komolysággá, miként vált a sport a modernitás növekedési logikájának alrendszerévé és veszítette el a legfontosabb játékelemeit. A dolgozat amellett érvel, hogy a sport valódi fenntarthatósága nem képzelhető el a játék újraértelmezése nélkül. Ehhez azonban nem elég a formális játékelemek visszahozása; szükséges a sport mögötti társadalmi logika újrendezése is, amely képes feloldani a teljesítmény- és haszonelvűség elsődlegességét. A változás azonban nem szükségszerűen rendszerszintű, lineáris folyamat: a kvantum társadalomelmélet és Luhmann értelmezésében a változás kis léptékű, relációs aktusokon, „használható véletleneken” keresztül bontakozhat ki. Ez a perspektíva megerősíti, hogy az alternatív, lokális sportgyakorlatok nem csupán rezisztenciák, hanem új társadalmi jelentések hordozói is lehetnek. A sport fenntartható transzformációja így kiszámíthatatlan módon bárhol, bárhol elindulhat, és ezzel validálja mindazon alternatív cselekedeteket a világában (és így a jelen tanulmány számára fontos helyen a sportban is), amelyek megkérdőjelezzik a modern sport logikáját és fenntartható módon működnek.

BIBLIOGRÁFIA

- Ayres, R. U., Van Den Bergh, J. C., & Gowdy, J. M. (1998). Weak versus strong sustainability. *Edward Elgar Publishing*.
- D'Alisa, G., Demaria, F. and Kallis, G. (Eds.) (2015) *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*. Routledge.
- Daly, H. (1996) *Beyond growth: The economics of sustainable development*. Boston: *Beacon Press*.
- Guttman, A. (1978). *From Ritual to Record. The Nature of Modern Sport*. New York, NY: *Columbia University Press*.
- Huizinga, Johan (1944). *Homo ludens. Kísérlet a kultúra játékelemeinek meghatározására*. Budapest: *Athenaeum*.
- Kallis, G., & Kallis, G. (2018). *Degrowth (Vol. 7)*. Newcastle upon Tyne: *Agenda publishing*.
- Kocsis T. (2023). *Közgazdasági válaszok a környezeti fenntarthatóság kihívásaira*. In: Farkas, Judit (szerk.) *Környezeti kérdések - közösségi válaszok. Humán környezettudományi olvasókönyv* (pp. 47-62). Budapest, *Magyarország: L'Harmattan Kiadó*
- Latouche, S. (2009) *Farewell to growth*. *Polity*.
- Luhmann, N. (1997). Limits of steering. *Theory Cult. Soc.* 14, 41–57. doi: 10.1177/026327697014001003
- Neumayer, E. (2003) *Weak versus strong sustainability: Exploring the limits of two opposing paradigms*. *Edward Elgar Publishing*.
- O'Brien, K. L. (2016). Climate change and social transformations: is it time for a quantum leap?. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 7(5), 618-626.
- Svensson, D., Backman, E., Hedenborg, S., & Sörlin, S. (2023). Introduction: Balancing Performance and Environmental Sustainability. In *Sport, Performance and sustainability* (pp. 3-18). *Routledge*.
- Szathmári, A. (2022). 'Hivatásos sport a társadalmi jóllét szolgálatában: A fenntartható (slow) sport koncepciója = Elite sport for social wellbeing: The concept of sustainable (slow) sport', (*Doctoral dissertation, Budapesti Corvinus Egyetem*).
- Tamás, T. (1998). *Homo ludens-e a sportoló*. *Replika*, 3, 27-39.
- Tangen, J. O. (2021). Is Sport Sustainable?—It Depends! *Frontiers in Sports and Active Living*, 3. <https://doi.org/10.3389/fspor.2021.679762>

KRISZBACHER GERGŐ

Gráfadatok kezelése és vizualizációja: Tudásgráfok kialakítása Neo4j és Gephi segítségével

BEVEZETÉS

Az adatalapú döntéstámogatás és rendszermodellezés egyre fontosabb szerepet tölt be a XXI. század digitális társadalmában. A modern információs rendszerekben nem csupán az adatok mennyisége jelent kihívást, hanem azok szerkezete és egymáshoz való kapcsolatrendszere is. A legtöbb hagyományos adatmodell — így a relációs adatbázisok — az entitások közötti kapcsolatok explicit és komplex hálózati reprezentációját csak korlátozottan képesek megvalósítani. A gráfadatok és a rájuk épülő tudásgráfok azonban természetes módon képesek ábrázolni a valós világ összetett összefüggésrendszerét. [1]

A gráfmodellezés alapja a matematikai gráfelmélet, amelynek kezdetei Leonhard Euler 1736-ban publikált munkájáig nyúlnak vissza, a königsbergi hidak problémája révén [1]. Azóta a gráfok és hálózatok elmélete a diszkrét matematika és az alkalmazott számítástudomány egyik legdinamikusabban fejlődő területévé vált. A gráf egy irányított vagy irányítatlan élekből és csomópontokból álló struktúra, amely lehetővé teszi az entitások közötti kapcsolatok vizsgálatát olyan komplex rendszerekben, mint a közlekedési hálózatok, közösségi médiahálózatok, biológiai interakciós rendszerek, vagy éppen a villamosenergia-ellátó infrastruktúrák. [1]

A tudásgráf (angolul: *knowledge graph*) a gráfok egy olyan típusa, amely strukturált és szemantikai módon képes reprezentálni a valóság entitásait és azok közötti relációkat. A tudásgráf fogalma a 2010-es években vált népszerűvé, amikor a Google bevezette

saját keresőmotorjának tudásalapú működését a „Knowledge Graph” nevű háttérrendszerrel [2]. Azóta számos iparág — köztük az energetika, logisztika, pénzügyi szektor és orvostudomány — kezdte alkalmazni ezt az adatmodellt információk rendszerezésére, új összefüggések feltárására és gépi tanulási rendszerek támogatására.

A tudásgráfokat különböző szintű információtechnológiai eszközök támogatják. E tanulmány két eszközt vizsgál részletesen: a **Neo4j** gráfadatbázis-kezelő rendszert [3] és a **Gephi** nevű nyílt forráskódú gráfvizualizációs és -elemző szoftvert [4]. A Neo4j a világ egyik legismertebb és legfejlettebb natív gráfadatbázisa, amely nagy volumenű hálózatok modellezésére és lekérdezésére szolgál[3], míg a Gephi vizualizációs képességeivel teszi lehetővé a gráfok strukturális feltárását, topológiai tulajdonságainak elemzését, valamint interaktív térképek készítését [4].

A tanulmány központi célkitűzése tehát a gráfadatokkal kapcsolatos elméleti háttér bemutatása és gyakorlati alkalmazásuk illusztrálása. A vizsgálatom tárgya a **magyarországi villamosenergia-rendszer** reprezentálására tudásgráf segítségével, beleértve:

- az erőművek (pl. Paksi Atomerőmű, Mátrai Erőmű),
- nagyfogyasztók (pl. Liszt Ferenc Nemzetközi Repülőtér),
- alállomások és
- az átviteli hálózat modellezését.

A tanulmány bemutatja, hogyan alakítható ki egy ilyen tudásgráf a Neo4j használatával, hogyan lehet Cypher nyelv [5] segítségével lekérdezéseket végrehajtani, és hogyan lehet a teljes hálózatot Gephi-ben vizualizálni és elemezni. Az esettanulmány konkrét példákon keresztül szemlélteti, miként járul hozzá a gráf-alapú megközelítés a kritikus infrastruktúrák jobb megértéséhez és optimalizációjához.

A további fejezetekben részletesen ismertetem a tudásgráfok alapvető fogalmait, a gráfadatbázis-kezelés elveit, a gráfelemzési metrikákat, valamint a konkrét alkalmazási forgatókönyveket az energetikai hálózatok kontextusában.

TUDÁSGRÁFOK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

1.1 A gráf mint matematikai modell

A gráf egy absztrakt matematikai modell, amely objektumok (csúcsok vagy pontok) és azok kapcsolatai (élek vagy vonalak) közötti viszonyokat ír le. Formálisan egy gráf $G=(V,E)$, ahol V a csúcsok halmaza, E pedig az élek halmaza, amelyek a csúcsok közötti kapcsolatokat reprezentálják. A gráf lehet irányított vagy irányítatlan attól függően, hogy az élek irányított kapcsolatokat (pl. folyamatokat, függőségeket) vagy kölcsönös viszonyokat (pl. ismeretséget, szomszédságot) jelölnek. A gráfok segítségével sokféle valós rendszert modellezhetünk, például közlekedési hálózatokat, informatikai infrastruktúrákat, társadalmi kapcsolatokat vagy energiaellátó rendszereket. A gráf alap-

modellként szolgál hálózati struktúrák vizsgálatához, lehetővé téve azok szerkezetének, működésének és sérülékenységének matematikai elemzését. [1]

A gyakorlatban az élekhez és csomópontokhoz gyakran rendelünk **attribútumokat** (pl. súly, típus), így létrejön a **tulajdonsággal rendelkező gráf** (*property graph*), amely a tudásgráfok alapja.

1.2 Tudásgráf definíciója és szemantikai jellemzői

A tudásgráf egy olyan irányított, tulajdonsággal rendelkező gráf, amely szemantikai jelentést is hordoz az entitások és kapcsolatok között [2]. A tudásgráf egyes elemei:

- **Csomópontok (nodes):** konkrét entitásokat (pl. objektumokat, fogalmakat, eseményeket) reprezentálnak.
- **Élek (edges):** az entitások közötti relációkat írják le, amelyek gyakran irányítottak.
- **Attribútumok (properties):** minden csomópont és él rendelkezhet kiegészítő információval.

A tudásgráf egy szemantikus struktúra, amely entitásokból és azokat összekötő relációkból áll, ahol minden kapcsolat jelentéssel bíró viszonyt (pl. „tulajdonosa”, „része”, „működteti”) reprezentál.

1.3 A tudásgráfok főbb jellemzői

Rugalmasság és sémanélküliség

A tudásgráf sémája dinamikusan bővíthető. Új entitástípus vagy kapcsolattípus bármikor felvehető, nincs szükség előzetes táblastruktúra deklarálására (mint a relációs adatbázisokban). [2]

Szemantikai gazdagság

A tudásgráf nem csak azt tartalmazza, hogy két entitás kapcsolódik-e, hanem azt is, hogy **milyen típusú kapcsolat** van közöttük, illetve **milyen jelentés** társul ehhez a kapcsolat típushoz. Ez lehetővé teszi gépi értelmezésüket is. [2]

Kapcsolatközpontúság

Míg a hagyományos adatmodellek az entitásokra (pl. táblákra) helyezik a hangsúlyt, a tudásgráfok a **kapcsolatokból** indulnak ki. Ez a hálózateleméleti vizsgálatokban kulcsfontosságú. [2]

1.4 Tudásgráfok alkalmazási területei

A tudásgráfok számos szakterületen váltak nélkülözhetetlenné:

- **Mesterséges intelligencia (AI):** Tudásalapú rendszerekben háttérismeretet tárolnak, például természetes nyelvfeldolgozásban vagy kérdés-válasz rendszerekben.

- **Ajánlórendszerek:** A felhasználói viselkedés, preferenciák és termékek közötti kapcsolatokat gráfként kezelve kontextusérzékeny ajánlások hozhatók létre.
- **Orvosi és biológiai hálózatok:** Betegségek, gyógyszerek, génkölsönhatások fel-terképezésére.
- **Ipar 4.0 és kritikus infrastruktúrák:** Hálózati rendszerek (energia, közlekedés, vízellátás) modellezésére és kockázatelemzésre.

A tudásgráf lehetőséget biztosít arra, hogy különböző szintű és típusú információk egyesíthetők és lekérdezhetők legyenek egyetlen, összefüggő rendszerben.

1.5 A tudásgráfok előnyei

- **Átláthatóság:** A gráfstruktúra vizuálisan és logikailag is jól követhető.
- **Gépi olvashatóság:** A gépek számára feldolgozható formában jelenik meg az összefüggések hálózata.
- **Többforrású integráció:** Különböző rendszerek és adatforrások egyetlen gráfban integrálhatók.

1.6 Kihívások

- **Adattisztítás:** A kapcsolati hibák, duplikációk és hiányzó entitások torzíthatják az elemzést.
- **Skálázhatóság:** Nagy tudásgráfok (több millió csomópont és él) kezeléséhez erőforrás-intenzív algoritmusok szükségesek.
- **Szemantikai heterogenitás:** Különböző forrásból származó adatok eltérő fogalmi és értelmezési rendszereket használhatnak.

GRÁFADATOK KEZELÉSE NEO4J SEGÍTSÉGÉVEL

1.7 A gráfadatbázisok szerepe és működési elve

A gráfadatbázisok olyan speciális célú adatkezelő rendszerek, amelyek a hagyományos relációs adatbázisokkal ellentétben nem táblákban, hanem csomópontok (entitások) és kapcsolatok (relációk) hálózatában tárolják az adatokat. Ez lehetővé teszi a valós világ bonyolult viszonyainak hatékonyabb és természetesebb leképezését. [6]

A relációs adatbázisokban a kapcsolatok lekérdezése gyakran több összekapcsolási műveletet (JOIN) igényel, ami a teljesítmény szempontjából hátrányos lehet nagy mennyiségű adat és sok kapcsolat esetén. Ezzel szemben a gráfadatbázisokban a kapcsolatok elsőrendű objektumok, így a gráfstruktúrán történő „traverzálás” (pl. „egy csomóponttól milyen kapcsolatokon keresztül lehet eljutni egy másikhoz”) sokkal hatékonyabban végrehajtható. [7]

A gráfadatbázisok elméleti alapját a **tulajdonsággal rendelkező gráfmodell (property graph model)** adja, amelyben minden csomóponthoz és élhez attribútumokat rendelhetünk (pl. név, típus, teljesítmény stb.).

1.8 A Neo4j mint natív gráfadatbázis

A **Neo4j** a világ egyik legelterjedtebb, nyílt forráskódú, natív gráfadatbázis-kezelő rendszere, amelyet a Neo4j, Inc. fejleszt. A rendszer úgy lett kialakítva, hogy a gráfstruktúrák leképezése és kezelése ne emulált (relációs) struktúrán, hanem közvetlenül gráfmemórián keresztül történjen, ezáltal garantálva a gyors traverzálást és hatékony lekérdezést.

A Neo4j néhány fontos jellemzője:

- **Index-free adjacency:** Minden csomópont közvetlenül ismeri a szomszédos csomópontjait, így a kapcsolatok bejárása konstans időben történik.
- **Cypher lekérdezőnyelv:** A Neo4j saját deklaratív lekérdezőnyelve, amely gráf-alapú szintaxist használ.
- **Támogatja a komplex gráfstruktúrákat:** Pl. irányított, súlyozott, soktípusú gráfok kezelését.

A rendszer gyakorlati alkalmazása kiemelkedő szerepet játszik olyan hálózat-orientált feladatokban, mint közösségi hálózatelemzés, ellátási lánc menedzsment, pénzmozgások vizsgálata, és kritikus infrastruktúrák – mint az energiahálózat – modellezése.

1.9 A Neo4j alapfogalmai

A Neo4j modellje négy alapvető entitásra épül [3]:

- **Node (csomópont):** Egy egyedi entitás, amely címkével (labels) és attribútumokkal (properties) rendelkezik. Példa: egy erőmű, repülőtér vagy transzformátor.
- **Relationship (kapcsolat):** Két csomópontot összekötő, irányított él, amely szintén rendelkezhet attribútumokkal. Példa: (:Erőmű)-[:ELLÁTJA]->(:Állomás)
- **Property (attribútum):** Kulcs-érték pár, amelyet csomópontokhoz és élekhez rendelünk. Példa: kapacitás: 1000.
- **Label (címke):** A csomópont osztályát határozza meg. Például az Erőmű vagy Repülőtér címke alapján azonosíthatók az adott típusú entitások.

Ez a rugalmas modell lehetővé teszi, hogy egy tudásgráf könnyen bővíthető és módosítható legyen a hálózat változásainak függvényében.

1.10 Lekérdezések a Cypher nyelv segítségével

A Neo4j lekérdezőnyelve a **Cypher** [5], amely gráf-alapú, intuitív és emberi olvasásra optimalizált szintaxist kínál. A lekérdezések vizuálisan is tükrözik a gráfstruktúrákat, ami jelentősen megkönnyíti a fejlesztők és elemzők munkáját.

Példák Cypher lekérdezésekre az energetikai rendszer modelljében:

1. Alállomások lekérdezése, amelyeket a Paksi Atomerőmű lát el:

`MATCH (e:Eromu {nev: „Paksi Atomerőmű”})[:ELLAT]->(a:Alallomas)`

`RETURN a.nev, a.kapacitas`

2. Útvonalkeresés a Paksi Erőmű és a Liszt Ferenc Repülőtér között (maximum 4 él):

`MATCH path = (e:Eromu {nev:”Paksi Atomerőmű”})[*1..4]->(r:Repuloter {nev:”Liszt Ferenc”})`

`RETURN path`

3. Legnagyobb kapacitású alállomás kilistázása:

`MATCH (a:Alallomas)`

`RETURN a.nev, a.kapacitas`

`ORDER BY a.kapacitas DESC`

`LIMIT 1`

4. Repülőterekhez közvetlenül csatlakozó alállomások:

`MATCH (r:Repuloter)-[:ELLATVA_BY]->(a:Alallomas)`

`RETURN r.nev, a.nev`

Ezek a lekérdezések lehetővé teszik a hálózati struktúra gyors feltárását, kritikus pontok azonosítását és a rendszer működésének ellenőrzését.

1.11 A Neo4j szerepe a tudásgráf-alapú rendszerekben

A Neo4j alkalmas komplex infrastruktúrák, például a **villamosenergia-hálózat** reprezentálására, ahol számos entitás (pl. erőművek, trafók, fogyasztók) és sokszintű kapcsolat létezik. A rugalmas adatmodell lehetővé teszi:

- új típusú entitások vagy kapcsolatok bevezetését (pl. „fenntartó cég”, „karbantartási időpont”),
- rekurzív vagy útvonalalapú lekérdezéseket (pl. „hány alállomáson keresztül jut el az energia A-ból B-be”),
- és nagy teljesítményű elemzéseket a hálózat topológiájáról.

GRÁFADATOK ELEMZÉSE ÉS VIZUALIZÁCIÓJA GEPHI-VEL

1.12 Bevezetés a gráfelemzésbe

A gráfok szerkezeti tulajdonságainak elemzése lehetővé teszi a hálózatok viselkedésének, stabilitásának és dinamikájának feltárását. Az elemzés fontos olyan rendszerek esetében, ahol a működés szorosan függ az összetevők közötti kapcsolatoktól – ilyenek például az infrastruktúrák, kommunikációs rendszerek vagy biológiai hálózatok. [1]

A gráfelemzés célja, hogy azonosítsa a hálózat kulcspontjait, klasztereit, gyenge láncszemeit, és feltárja a teljes hálózat topológiai jellegzetességeit. Ezek alapján előrejelzések és optimalizációs javaslatok is megfogalmazhatók.

A vizsgálatokhoz elengedhetetlenek az olyan eszközök, amelyek nemcsak kiszámítják ezeket a mutatókat, hanem vizuálisan is megjelenítik a hálózatot. A **Gephi** ilyen eszköz: interaktív, valós idejű vizualizációs és hálózatelemző környezet.

1.13 A Gephi szoftver áttekintése

A **Gephi** egy nyílt forráskódú, Java-alapú gráfvizualizációs szoftver [4], amely a strukturális és dinamikus hálózatok felfedezését, elemzését és publikációját támogatja. A szoftver előnye, hogy egyszerre biztosítja a következőket:

- **Interaktív vizualizáció:** Valós idejű elrendezés, navigáció, címkézés és szűrés.
- **Topológiai elemzés:** Gráfmetrikák automatikus számítása.
- **Közösségfelismerés:** Algoritmikus klaszterezés.
- **Időbeli elemzés:** Dinamikus gráfok kezelésére is képes.

A Gephi által támogatott bemeneti formátumok közé tartozik a CSV, GML, GraphML, Pajek, és közvetlen Neo4j export is lehetséges GraphML vagy JSON formában.

1.14 Gráfelrendezési algoritmusok

A gráf vizuális megjelenítése jelentősen befolyásolja az érthetőséget. A Gephi több **elrendezési algoritmust (layout algorithm)** biztosít, amelyek célja, hogy a csomópontokat olyan módon helyezze el, hogy a gráf topológiája és klaszterei jól érzékelhetők legyenek.

A leggyakrabban használt algoritmusok:

- **ForceAtlas2:** Erő-alapú algoritmus, amely a csomópontokat vonzással és taszítással mozgatja. Kifejezetten nagy, skálázható hálózatokra optimalizált. Megfelelő paraméterezéssel (gravitáció, élsúly befolyásolás, csomópont-repülés tiltása) jól alkalmazható infrastrukturális hálózatok esetében.[8]
- **Yifan Hu:** Többlépcsős, hierarchikus algoritmus, amely alkalmas nagy, kiegyensúlyozott elrendezésű gráfokhoz. [9]
- **Fruchterman-Reingold:** Klasszikus erő-alapú algoritmus, közepes méretű gráfokhoz hatékony. [10]

Az algoritmus kiválasztása az elemzés céljától, a gráf méretétől és topológiájától függ.

1.15 Gráfmetrikák számítása Gephi-ben

A gráfelemzési metrikák lehetővé teszik, hogy számszerűsítsük a hálózat különböző tulajdonságait. A Gephi automatikusan kiszámítja ezeket a mutatókat, melyek közül a legfontosabbak:

Fokszám (Degree Centrality)

A fokszám egy csomóponthoz kapcsolódó élek számát méri.

- **Bemeneti fokszám (in-degree):** Hány él mutat a csomópontra.
- **Kimeneti fokszám (out-degree):** Hány él indul ki belőle.

Az infrastruktúrákban magas fokszámú csomópontok kulcsfontosságú elosztópontok lehetnek. [1]

Közelségi központosság (Closeness Centrality)

A közelségi központosság (Closeness Centrality) egy gráfelméleti mutató, amely azt méri, hogy egy csúcs milyen „közel” van a gráf többi csúcsához. Számítása során a csúcsból a többi elérhető csúcsba vezető legrövidebb utak hosszát vesszük figyelembe, majd ezek összegének reciproka adja a közelségi értéket. Minél kisebb a csúcsból más csúcsokba vezető utak összege, annál nagyobb a közelségi központossága, tehát annál gyorsabban érhető el a hálózat többi része felől. Ez a mutató különösen fontos az információ- vagy erőforrás-terjedés szempontjából, hiszen jól jelzi, hogy egy adott pont mennyire hatékonyan tud kapcsolatba lépni másokkal a hálózaton belül. [1]

Közvetítói központosság (Betweenness Centrality)

A közvetítói központosság (Betweenness Centrality) azt méri, hogy egy adott csúcs milyen mértékben helyezkedik el más csúcsok közötti legrövidebb utak mentén a hálózatban. Az érték annak függvénye, hogy hány legrövidebb út halad át az adott csúcson két másik csúcs között. Egy magas közvetítói központosságú csúcs tehát kulcsszerepet tölthet be a hálózaton belüli információ-, erőforrás- vagy irányítási folyamatok áramlásában, mivel összekötőként szolgál különböző hálózati részek között. Ez a mutató különösen hasznos a hálózat strukturális fontosságának, „kapu” szerepű elemeinek azonosításához. [1]

Klaszterezési együttható

A klaszterezési együttható (Clustering Coefficient) egy csúcs lokális hálózati környezetének összetartottságát méri, vagyis azt mutatja meg, hogy az adott csúcs szomszédai milyen mértékben alkotnak egymással kapcsolatban álló csoportot. Értéke annak az arányát fejezi ki, hogy a csúcs szomszédai között hány él van ténylegesen jelen a lehetséges élek számához képest. Az együttható 0 és 1 közötti értéket vehet fel: 0 esetén a szomszédok egyáltalán nem kapcsolódnak egymáshoz, míg 1 esetén teljesen összekapcsolt csoportot alkotnak. A klaszterezési együttható fontos jellemzője a hálózat lokális szerkezetének, mivel utalhat a hálózat modularitására, csoportképződésre és a lokális redundanciára. [1]

1.16 Dinamikus gráfok és időbeli változások elemzése

A Gephi támogatja az időfüggő gráfokat is, amelyekben a kapcsolatok időbeli érvényességgel rendelkeznek. Ez hasznos villamosenergia-rendszerek esetén, ahol az üzemállapotok, karbantartások vagy terhelési minták időben változnak.

A *Timeline* modul segítségével a gráf különböző állapotai animált módon követhetők, amely betekintést nyújt a hálózat időbeli viselkedésébe, torlódási pontokba vagy szerkezeti átalakulásokba.

1.17 Gráfok exportálása és publikálása

A Gephi lehetőséget biztosít:

- **Képek exportálására** (PNG, SVG, PDF),
- **Animációk készítésére**, valamint
- **Interaktív HTML5 exportálásra** webes közzététel céljából.

A Neo4j-ből exportált gráf GraphML formátumban közvetlenül importálható, így a teljes gráfstruktúra és attribútumok automatikusan megjelennek a Gephi felületén.

ESETTANULMÁNY: TUDÁSGRÁF KIALAKÍTÁSA A MAGYARORSZÁGI VILLOMOSENERGIA-RENDSZER TERÜLETÉN

1.18 Célkitűzés és módszertan

A villamosenergia-rendszerek működésének megértése és vizsgálata kulcsfontosságú a fenntarthatóság, a hálózati stabilitás és a kockázatmenedzsment szempontjából. A hagyományos adatrepresentációk azonban gyakran nem alkalmasak az összetett hálózati struktúrák és kapcsolatfüggőségek modellezésére.

A jelen esettanulmány célja, hogy bemutassa: – miként hozható létre egy **tudásgráf** a magyarországi villamosenergia-rendszer főbb elemeinek reprezentálására, – hogyan lehet ezt Neo4j-ben tárolni és lekérdezni, – és miként lehet a Gephi segítségével strukturálisan és vizuálisan elemezni a hálózatot.

A vizsgálat középpontjában az országos átviteli hálózat, két meghatározó erőmű (Paksi Atomerőmű, Mátrai Erőmű), alállomások, valamint nagyfogyasztók (pl. Liszt Ferenc Nemzetközi Repülőtér) állnak.

1.19 A villamosenergia-hálózat mint gráf

A gráfmodellben a hálózat egy irányított, tulajdonsággal rendelkező gráfként jelenik meg:

- **Csomópontok (nodes):**
 - Erőmű (pl. Paks, Mátra),
 - Alállomás (pl. Göd, Bicske, Ferihegy),
 - Repülőtér (pl. Liszt Ferenc, Debrecen),
 - opcionálisan: Hiba, Üzemeltető, Kapcsolóállomás.
- **Kapcsolatok (edges):**
 - ELLAT – Erőmű – Alállomás,
 - OSSZEKOT – Alállomás – Alállomás,

- ELLATVA_BY – Alállomás – Repülőtér,
- opcionálisan: FENNTARTJA, UZEMEL.

• **Attribútumok:**

- teljesítmény (MW),
- kapacitás,
- földrajzi koordináták (opcionális),
- működési állapot (aktív/inaktív).

Ez a struktúra lehetővé teszi az energiaáramlási utak követését, redundanciák és szűk keresztmetszetek felismerését.

1.20 Adatgyűjtés és modellezés

Az adatok több forrásból származtak:

- Magyar Villamosenergia-ipari Átviteli Rendszerirányító Zrt. (MAVIR) nyilvános jelentései [11],
- Európai Villamosenergia Átviteli Hálózat (ENTSO-E) összesítő térképéről [12]

A begyűjtött adatok előfeldolgozása után CSV formátumban kerültek Neo4j-be, majd Cypher nyelvű szkriptekkel építettük fel a gráfot.

Példa csomópont létrehozására:

```
CREATE (:Eromu {nev:"Paksi Atomerőmű", teljesitmeny: 2000, tipus:"atomerőmű"})
CREATE (:Repuloter {nev:"Liszt Ferenc Repülőtér", igeny: 75})
```

Példa kapcsolat:

```
MATCH (e:Eromu {nev:"Paksi Atomerőmű"}, (a:Alallomas {nev:"Kelenföld"}))
CREATE (e)-[:ELLAT {kapacitas:500}]->(a)
```

1.21 Lekérdezések Neo4j-ben

Energiaáramlás útvonalak lekérdezése:

```
MATCH p=(e:Eromu {nev:"Paksi Atomerőmű"})-[*1..3]->(f:Repuloter)
RETURN nodes(p), relationships(p)
```

Ez megmutatja az energiaútvonalat a Paks erőműtől egy vagy több közvetítő csomóponton keresztül egy repülőtérig.

Legnagyobb terhelésű alállomások azonosítása:

```
MATCH (a:Alallomas)-[:ELLAT]->(e:Eromu)
RETURN a.nev, sum(r.kapacitas) AS osszkapacitas
ORDER BY osszkapacitas DESC
LIMIT 5
```

Redundáns kapcsolat nélküli repülőterek:

MATCH (r:Repuloter)

WHERE NOT (r)-[:ELLATVA_BY]-(:Alallomas)-[:OSSZEKOT]-(:Alallomas)

RETURN r.nev

1.22 Vizualizáció és elemzés Gephi-vel

A gráfot **GraphML** formátumban exportáltuk a Neo4j-ből, majd betöltöttük a Gephi szoftverbe.

Elemzett metrikák:

- **Betweenness centrality:** A Kelenföldi alállomás kiemelkedően magas értéket kapott, több útvonal csomópontjaként funkcionál.
- **Closeness centrality:** A Mátrai Erőmű meglepően centrális szerepet töltött be – relatíve közeli minden más elemhez.
- **Modularitás:** Az algoritmus 3 fő klasztert detektált: dunántúli, középmagyarországi, kelet-magyarországi.
- **Out-degree:** A Paksi Erőmű több különböző alállomást látott el – magas kockázatot jelentő központi pont.

Megfigyelések:

- A repülőterek jellemzően csak egyetlen alállomáshoz kapcsolódnak, ami redundanciahiányt jelez.
- A hálózat több kulcsponttal rendelkezik, melyek kiesése fragmentációhoz vezethet (pl. Ferihegy, Kelenföld).
- A klaszterek területi eloszlása megfelel a tényleges régiók földrajzi és ipari felosztásának.

1.23 Következtetések

A gráfmodell jól reprezentálta a hálózat topológiáját, lehetővé téve strukturális hiányosságok, kritikus pontok és optimalizálási lehetőségek azonosítását. A Neo4j és Gephi eszközpár alkalmas esettanulmány-alapú vizsgálatokra, valamint dinamikus hálózati állapotok elemzésére is.

ÖSSZEZÉS

A tanulmány célja az volt, hogy bemutatást adjon a gráfadatokkal történő adatkezelés és vizualizáció lehetőségeiről a tudásgráfok kontextusában, különös tekintettel a Neo4j és Gephi eszközpárra. Az elméleti alapfogalmak áttekintése után gyakorlati példán – a magyarországi villamosenergia-rendszer részleges modelljén – keresztül szemlél-

tettük, miként valósítható meg egy ilyen hálózat gráfalapú reprezentációja, tárolása, lekérdezése és strukturális elemzése.

A tanulmány három fő tanulsága a következőképpen foglalható össze:

1.24 A gráfmodellek relevanciája az infrastruktúrák modellezésében

A tudásgráfok és általában a gráf-alapú adatrepresentációk lehetővé teszik a kapcsolati struktúrák explicit kezelését, ami különösen fontos a kritikus infrastruktúrák – így az energetikai rendszerek – modellezése során. A csomópontok és relációk közvetlen reprezentációja lehetővé teszi a valós hálózatok viselkedésének mélyebb megértését és a rendszer szűk keresztmetszeteinek azonosítását.

A gráfok nemcsak a topológiai szerkezet leképezésére, hanem az információáramlás, kockázatelemzés, üzemzavar-hatékonyság vagy tervezési redundanciák értékelésére is kiválóan alkalmazhatók. A gráfmetrikák – mint a központiság vagy klaszterezés – nem csupán matematikai mutatók, hanem közvetlenül értelmezhetők energetikai szempontból is (pl. ellátásbiztonság, kapacitáseloszlás, terhelési egyensúly).

1.25 A Neo4j és Gephi eszközök gyakorlati alkalmazhatósága

A Neo4j mint natív gráfadatbázis kiválóan alkalmas strukturált és dinamikusan változó hálózatok tárolására. A Cypher nyelv egyszerre hatékony és intuitív, a gráftraverzálás logikája jól illeszkedik az infrastruktúrák működési logikájához. A Gephi ezzel kiegészülve képes a hálózatok vizuális és topológiai feltérképezésére, a különböző központi-sági mutatók kiszámítására, valamint közösségi struktúrák felismerésére.

A Neo4j–Gephi páros egyúttal alacsony belépési küszöböt is biztosít: nyílt forráskódú, dokumentált és számos oktatási és tudományos projekt keretében használható, így különösen alkalmas tanulmányi vagy prototípusalkalmazási célokra.

JÖVŐBENI KILÁTÁSOK ÉS KUTATÁSI IRÁNYOK

A gráf-alapú megközelítések szerepe az informatikában és az adatvezérelt modellezésben a jövőben várhatóan tovább erősödik, különösen a következő területeken:

- **Integrált szemantikus modellek:** A tudásgráfok kiterjesztése ontológiai és szemantikus rétegekkel (pl. OWL, RDF).
- **Dinamikus gráfok kezelése:** Időfüggő gráfok és állapotváltozások modellezése (pl. terhelésingadozás, üzemzavarok hatása).
- **Gráfalapú gépi tanulás:** A gráfneurális hálózatok (GNN) fejlődése lehetőséget ad nemcsak adatok tárolására, hanem prediktív elemzésekre is.
- **Kritikus infrastruktúrák interdependenciája:** A villamosenergia-rendszerek összekapcsolódása más rendszerekkel (pl. kommunikáció, közlekedés) új hálózattudományi kihívásokat vet fel.

A jövőbeni kutatások során érdemes lenne tovább vizsgálni a magyarországi villamosenergia-hálózat részletes gráfmodelljét országos szinten, az erőművek, alállomások és fogyasztók teljes rendszerének térképezésével. A módszertan kiterjeszhető lenne más országos infrastruktúrákra is, nemzetközi összehasonlító vizsgálatok céljából.

BIBLIOGRÁFIA

- [1] A.-L. Barabási, *Network Science*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2016. ISBN: 978-1-107-07626-6. [Online]. Elérhető: <https://networksciencebook.com>
- [2] J. Stegeman, "What Is a Knowledge Graph?," *Neo4j Graph Database & Analytics*, Jul. 22, 2024. [Online]. Elérhető: <https://neo4j.com/blog/knowledge-graph/what-is-knowledge-graph/>
- [3] "Neo4j Graph Database & Analytics," *Neo4j*, [Online]. Elérhető: <https://neo4j.com>.
- [4] "Gephi: The Open Graph Viz Platform," *Gephi*, [Online]. Elérhető: <https://gephi.org>.
- [5] "Introduction – Cypher Manual," *Neo4j*, [Online]. Elérhető: <https://neo4j.com/docs/cypher-manual/current/introduction/>
- [6] M. Hunger, „The Graph Database Landscape,” *Neo4j*, 2020. [Online]. Elérhető: <https://neo4j.com/developer/graph-database/>
- [7] Neo4j, "Graph Database vs. Relational Database: What's The Difference?," *Neo4j Blog*, 2025. [Online]. Elérhető: <https://neo4j.com/blog/graph-database-vs-relational-database/>
- [8] M. Jacomy, T. Venturini, S. Heymann, and M. Bastian, „ForceAtlas2, a Continuous Graph Layout Algorithm for Handy Network Visualization Designed for the Gephi Software,” *PLoS ONE*, vol. 9, no. 6, p. e98679, 2014. doi:10.1371/journal.pone.0098679
- [9] Y. Hu, "Visualizing Large Networks," **WIRES Data Mining and Knowledge Discovery**, 2012. [Online]. Elérhető: http://yifanhu.net/PUB/large_graph_wires.pdf.
- [10] S. Heymann, "Fruchterman Reingold," **Gephi Wiki**, edited Feb. 22, 2015. [Online]. Elérhető: <https://github.com/gephi/gephi/wiki/Fruchterman-Reingold>.
- [11] "Adatpublikációk és kiadványok," *MAVIR ZRt.*, Apr. 15, 2021. [Online]. Elérhető: <https://www.mavir.hu/web/mavir/adatpublikaciok-es-kiadvanyok>.
- [12] "ENTSO-E Grid Map: Interconnected network of Continental Europe 2024," *ENTSO-E*, Nov. 20, 2024. [Online]. Elérhető: https://eepublicdownloads.entsoe.eu/clean-documents/Publications/maps/2024/ENTSOE_Grid_Map_Continental_Europe.pdf.

KURUCZ BARNABÁS

Társadalmi reakciók a figurációs szociológia tükrében

BEVEZETÉS

Jelen tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a figurációs szociológia paradigmáján keresztül világítsak rá a társadalmi valóság formálta látószögek eltérő értelmezésére. Ennek érdekében röviden ismertetem Norbert Elias munkásságának – jelen tanulmány szempontjából – releváns elemeit. Ezt követően a szociálpolitikát a figurációs szociológia felől értelmezem. Az elméleti oldal zárásaként a látószög munkafogalmát bontom ki az olvasó számára, majd konkrét történelmi példák révén mutatom be az interdependens hálózatok eltérő látószögeit.

TÖRTÉNETI SZOCIOLÓGIA

A történelemtudomány és a történeti szociológia egyaránt arra törekszik, hogy feltárja társadalmi valóságunkat annak történeti összefüggéseiben. Különbőség köztük elsősorban abban rejlik, hogy melyik a hangsúlyosabb: az egyedi események vagy az általános érvényű mintázatok. Mindkét megközelítés alapvető célja olyan narratívák kialakítása, amelyek bemutatják az ember és társadalmi környezete múltját és jelenét. A társadalom azonban olyan, mint egy üvegyöngy: attól függően, hogy milyen szögből tekintünk rá, különbözőképpen törik meg rajta a megismerés fénye, így párhuzamosan létező, egymással egyenrangú értelmezések születhetnek. Ebben az értelemben a szociológia „orientációs tudománynak” is tekinthető, hiszen az értelemalkotás folyamatait vizsgálva maga is hozzájárul a jelentések kialakításához. Jelen tanulmányban a céloom,

hogy az 1926-ban megtartott *Társadalompolitikai feladataink* című konferencia, valamint a '20-as évek szociáldemokrata sajtó reakcióinak vizsgálata révén ismertessem az eltérő látószögek értelmezésének társadalmi gyakorlatát. Norbert Elias figurációs szociológiáját alkalmas teoretikus eszköznek vélem arra, hogy a társas valóság egymás mellett létező és érvényes narratíváit bemutassam a konkrét esettanulmány révén. Előtte azonban röviden ismertetem az elméletet, mert Magyarországon a német szociológus munkássága még kevésbe ismert.

ELIAS ELMÉLETÉNEK ÖSSZEFOGLALÁSA

A Norbert Elias által definiált civilizációs folyamat során a népességszám emelkedésével a konkurenciaharcok is fokozódnak, mindez pedig összefügg a társadalom funkcionális differenciálódásával (Elias 2004). Ennek révén az egyes individuum egyre több emberrel alkot kölcsönös függőségi láncot. E két dolog folyamányaként szükségessé válik a viselkedés kiszámíthatóvá tétele, ugyanis az egyre komplexebb funkcióhálózat csak a stabilitás révén tud fennmaradni. Ezek a hálózatok intézményesednek, majd idővel a konkurenciaharc az uralmi szervezetek terén az egyre nagyobb embercsoportokat átfogó intézmények felé tolódik el, melyeknek egyre több ember viselkedését és funkcionálását kell összehangolniuk. Ez további „kényszert” szül arra vonatkozólag, hogy a cselekvéseket és függőségeket egyre erőteljesebben szabályozzák, különben nem képesek megfelelően funkcionálni. Két fő szálon történik a folyamat: egy szociogenetikus és egy pszichogenetikus vonalon. Előbbihez tartozik a *monopolmechanizmus*, vagyis az uralmi központok (*túlélési egységek*¹) konkurenciaharcok során való kialakulása, az egyre magasabb integrációs fok² való megszerveződése, továbbá az egyre komplexebb társadalmi összeszövődések és az így sokasodó játékmódok tárházának kialakulása (Elias 2004:276-289, 356-367, 484-490). A pszichogenezis az érzelmek erőteljesebb kontrollját jelenti, mely a megismerés terén a „tárgyhűbb” tudás kialakulásához vezet. Ennek révén a félelem, düh vagy kétségbeesés háttérbe szorul, helyét a tények érzelmi-kevesbé telített összegyűjtése veszi át.

A civilizáció folyamata során kialakuló komplex összeszövődések és kölcsönös függőségek eredményezik a *funkcionális demokratizálódást*, hiszen minden csoport és egyén egyre inkább egymásra van utalva, aminek következménye az ágensek közötti hatalmi potenciálok csökkenése. Mindazonáltal fontos kiemelni, hogy a funkcionális

1 Az emberek túlélési egységekké szerveződnek, melyek a védekezés és támadás funkcióival bírnak. Történetileg beágyazott figurációkról van szó, melyek eltérő formákat öltöttek fel. Pl.: A hűbéri kötelek a középkorban, városállamok az ókorban vagy éppen a nemzetállamok a modernitásban (Kaspersen 2021; Kurucz 2022)

2 Elias szerint ahogy egyre komplexebbek lesznek az inderpendencia láncok, úgy „többszintes” figurációkká alakulnak, ahol az egyes emberek már csak közvetetten kapcsolódnak egymáshoz (Elias 1999:89-91). Pl.: az Európai Parlament képviselői és az uniós állampolgárok kapcsolata.

demokratizálódás ugyan affinitást³ mutat az intézményi demokratizálódással, ám a két folyamat nem azonosítható egymással (Wouters 2019:122; Wilterdink 2021:23-34). Már csak azért sem, mert a monopol mechanizmus révén a túlélési egységek egyre kiterjedtebb, többszintes figurációkká válnak (Kaspersen 2021), ahol a „legfelső szint” nagyobb függetlenségre tesz szert. Ennek mentén a társas feszültségek és értelmezési vetélkedések is egyre komplexebbé, valamint nehezebben átláthatóvá válnak. Ezzel összefüggésben egyre sokasodnak azok a látószögek is, melyek mentén leírható a társadalmi valóság. A komplex valóság értelmezésére egy speciális tudásfajta jött létre, a szociológiai megismerés, mely a társas valóság minél valóságközelibb leírására és értelmezésére hivatott.

SZOCIÁLPOLITIKA ÉS FIGURÁCIÓS SZOCIOLÓGIA

Ebben a fejezetben a szociálpolitikát igyekszem a figurációs szociológia paradigmáján belül elhelyezni. Ehhez Norbert Elias túlélési egysége szolgáltatja a kulcsfogalmat, hiszen ezalatt egy olyan alakzatot kell érteni, mely funkcióit a túlélés érdekében szervezi meg, ezáltal a fizikai biztonságot jelentő védekező- és támadó képességeket testesíti meg (Elias 1978; 1987b). A fogalom tágabb értelmezése révén Kaspersen a gazdasági, mentális és szociális biztonságot is a funkciói közé sorolja (Kaspersen 2021:59).

Ezek a figurációk más túlélési egységekkel való relációban jönnek létre és változnak, ugyanis „...az emberi csoportosulások egymás elleni (nem feltétlen fizikai) küzdelme konstituálja őket” (Kurucz 2022a:104). Másként fogalmazva, legalább két ilyen formáció szükséges ahhoz, hogy létrejöhessenek, mivel éppen a köztük fennálló szembenállásból fakadó fenyegetettség határozza meg őket túlélési egységként. Ebből következik, hogy az emberiséget nem egységes egységként, hanem sokféle valóság együttélésére épülő pluriverzumként kell értelmezni. Az emberi közösségek elkülönülése szoros kapcsolatban áll azok ideológiai szerepével is: ezek nélkül a túlélési egységek nem rendelkeznének legitimitációval, illetve nem tudnának olyan értelmezési rendszert kínálni, amely kijelöli céljait és meghatározza belső rendjüket (Kaspersen 2021:65). Kaspersen maga is utal a szociális intézkedések túlélési egységben betöltött funkciójára: „A szegénységelleni és a jóléti kezdeményezésekre azért van szükség, mert egy erős szuverén állam csak erős, egészséges, művelt lakossággal tudja megvédeni magát. A szegénység ráadásul rendzavarást és lázadást okozhat, ami az ellenség számára lehetőséget teremthet a beavatkozásra és a szuverenitás veszélyeztetésére, továbbá egy lázadás a szuverenitásért folytatott belpolitikai hatalmi harc keretei közt is felhasználható” (Kaspersen 2021:209-2010). Összességében a dán szerző szerint a külső fenyegetettség kényszeríti ki a túlélési egység számára azt, hogy „humán erőforrását” megfelelő állapotban tartsa, ezáltal a katonai

³ A fogalom részletes kifejtéséhez lásd Kollár 2020.

⁴ Saját fordítás

és gazdasági potenciálját megőrizhesse. Továbbá a rend megőrzése révén elkerülhetőek a külső beavatkozási kísérletek. Én azonban úgy vélem, hogy Kaspersen túlságosan külső körülményekre vezeti vissza a szociális intézkedéseket. Alapvető elgondolásom, hogy a túlélési egység legitím volta, tehát a fennálló uralmi rend elfogadtatása a figuráció tagjaival és ezáltal az uralmi monopóliumok átrendeződését célzó törekvések korában tartása legalább ennyire fontos.

LÁTÓSZÖG A FIGURÁCIÓS SZOCIOLÓGIÁBAN

Kölcsönös függőségek alakzataiban élünk, így minden esemény több látószögből is vizsgálható az eltérő értelemadások mentén. Az egyén tapasztalatai, értelmezési keretei, szókinccse mind-mind társadalmilag befolyásolt. A figuráció komplexitásából fakadó megannyi látószög az értelmezések heterogén hálóját rajzolja meg (Elias 1999:138-142), ennek ellenére mégis beszélhetünk (többnyire) domináns és alternatív értelmezésekről. A domináns értelmezéseket az alakzat többsége elfogadja, azonban mindig lesznek, akik ellenzik. Az alternatív narratívák általában egy kisebbség számára irányadóak, azonban ezek viszonyfogalmak, mindig változó relációkra utalnak, így sosem végletes kategóriák.

A látószög kifejezésére alkalmas fogalmak a hétköznapi életben is jelen vannak. Névmások sora segíti az alakzaton belüli tájékozódást, például az „én”, „te” vagy az „ő”. A magyar nyelv összesen hat ilyen pozíciót különböztet, azonban ezek elválaszthatatlanul kapcsolódnak egymáshoz, még akkor is, ha névmásaink hajlamosak az eltárgyasításra. Az „én” kifejezésének funkcióját is csak a többi névmással való szerves kapcsolatában lehet megérteni (Elias 1999:126). A névmások mellett más viszonyfogalmak leírására alkalmas eszközök is rendelkezésre állnak, elég az apa-anya, szülő-gyermek vagy éppen barát-ellenség kifejezéspárokra gondolni. Ezek azonban fix társadalmi pozíciókra irányulnak, a névmások funkciója annyiban tér el, hogy egyazon névmások több ember pillanatnyi kommunikációjában különböző személyeket jelölhetnek.

Az olyan kijelentések, miszerint adott intézmény ilyen vagy olyan funkcióval rendelkezik a társadalom számára már szemléletüknél fogva egydimenziósak és neheztik a szociológiai megértés mozzanatát. Ezzel ugyanis egyetlen látószög felől próbálják meg értelmezni a vizsgálat tárgyát. Ennek okán figyelmen kívül hagyják, hogy minden intézmény emberek kapcsolataiból áll, így eltérő látószögek mentén más (disz)funkciókat testesít meg (Elias 1999:129). Az állam esetében is beszélhetünk „én-funkcióról” és „ő-funkcióról”, hiszen egy miniszterelnök számára egészen másképp jelenik meg az állam és annak funkciója, mint egy falusi pék számára. Az, hogy épp melyik értelmezés érvényesül (dominánsként), az aszimmetrikus interdependenciák szerkezetén múlik. Ennek kapcsán érdemes beágyazottakról és kívülállókról beszélni. A beágyazottak azok, akik az adott alakzaton belül meghatározó játékerővel bírnak, tehát az aszimmetrikus interdependenciák hálójában meghatározóbbak mint mások (Schatz 2021:259).

Utóbbiak a kívülállók, akik kisebb játékerővel rendelkeznek. Ám ezek is csak viszonyfogalmak, tehát adott alakzaton belül gyors változás is végbe mehet a hatalmi összekapcsolódások terén. A legegyszerűbb példát a forradalmak szolgáltatják, ahol a korábban domináns hatalmi csoportok könnyedén kívülállókká válhatnak (Koselleck 2016).

Az elméleti keretek összefoglalásaként elmondható, hogy a figurációs szociológia szolgáltatta koordinátarendszerek mentén is leírhatóak az emberek alkotta kapcsolat-hálókat sajátos mentális térképei. A következőkben egy konkrét történelmi példán keresztül teszek kísérletet az elmélet gyakorlatba fordítására.

A FOGALOM GYAKORLATI ALKALMAZÁSA

A gyakorlati elemzést tárgyát a Társadalompolitikai feladataink című értekezéslet és annak szociáldemokrata sajtóvisszhangja szolgáltatja. Az értekezéslet azért tartom elemzésre alkalmasnak, mert ezen az eseményen értékelte a kormánypárt az addigi teljesítményét, valamint ekkor jelölte ki az eljövendő főbb irányait társadalompolitikájának. Ez az értekezéslet volt a Bethlen-korszak egyik legjelentősebb társadalompolitikai eseménye. Mindemellett a politikai spektrum majdnem egésze képviseltette magát a rendezvényen (Egresi 2008:61). Ennek kapcsán érdekes megvizsgálni, hogy a jobboldali elitek, valamint a baloldali ellenzék miképp értelmezte a kormánypártok teljesítményét, továbbá a jövőre vonatkozó kitűzött céljait. Az elemzés során feltárul az értékek, érdekek és célok differenciája, valamint az a szótár is, mely a folyóiratot narratív szinten is elhatárolta a domináns jobboldali gondolkodástól.

Az országos társadalompolitikai értekezéslet

Bethlen és Vass felszólalásai mentén igyekszem a kormányzati álláspontot meghatározni. Döntésemben egyfelől szerepet játszott, hogy a politikai hatalomgyakorlás szempontjából releváns előadókat válasszak, másfelől igyekeztem a heterogén kormánypárt két eltérő ideológiai szereplőjét beemelni az elemzésbe. Vass keresztény demokrata beállítódása okán többször konfrontálódott szociálpolitikai kérdésekben a kormánypártok más köreivel (Kurucz 2022b:386). Bethlen pedig középutasnak tekinthető, aki közvetíteni próbált az eltérő értékrendek közt. A két szereplőben azonban közös, hogy mind a ketten az állami szerepvállalás mellett szálltak síkra, szakítva a Monarchia liberális felfogásával. Maga a konferencia is ennek ékes bizonyítéka, hiszen a társadalom átalakításának vízióit ezen a fórumon osztották meg az értelmiség, valamint a szakpolitikuskok köreivel. A korábbi gyakorlatoktól eltérően ekkor fogalmazódott meg a maga teljességében egy társadalompolitikai rendszer kiépítése, mely már nem a (patriarchális) szolidaritás és jótékonykodás mintáit követte.

A KORMÁNYPÁRTI LÁTÓSZÖG

Vass József az állami beavatkozást az ember-mivolt azonosság, tehát az isteniből való közös részesülés elve alapján vélte indokoltnak (Vass 1927:XVI). Eszerint a keresztényi gondolat szerint, minden ember egyformán részesült az isteni kegyelemből, ami nemcsak az emberi méltóság és jogegyenlőség alapjait jelenti, hanem a létminimum garantálását is (Vass 1927:XVI). Más szavakkal a létminimumot „...feltétlenül biztosítani kell a kormányzatnak és társadalomnak a lehetőségek kereteinek legszélső kihasználásával” (Vass 1927:XVI). A túlélési egység szempontjából ez a kölcsönös függések erősödését, valamint az uralmi centrum elszemélytelenedését jelzi, hiszen a személyközi viszonyok szociális kompenzációja (a nemesség és a polgárság jótékonykodása) elégtelenné vált a szociális védelmi funkció betöltésére. Mindez az állampolgárság⁵ bővülésével járt együtt, hiszen a túlélési egység saját működési kódexében (jogalkotásában) rögzíti tagjainak jogát az élethez. A beavatkozás alapját így a társadalom diszfunkciói indokolják, tehát mindazon folyamatok, melyek sértik a keresztényi gondolkodási stílusban fogant egyenlőségi elvet.

A Népszava egy újságírója Vass József beszédét egyenesen „szocialista beszédnek” minősítette (Népszava 1926/243:2), ezzel is utalva a miniszter beszédének egalitárius voltára. Ennek kapcsán érdemes röviden utalni az értelemadás feletti monopólium megszerzésére irányuló küzdelmekre. Az újságíró célja a szociális érzékenység vindikálása a szociáldemokrata párt számára. A korszak sajátossága ám éppen az, hogy minden politikai erőnek állást kellett foglalnia a „szociális kérdésben”. Ennek elkerülhetetlenségét jól jelzi Földes Béla esete, aki klasszikus liberálisaként kezdte, egy olyan gondolkodási stílus képviselőjeként, melynek problématerképére korábban „nem fért fel” a szociálpolitika tárgyköre. Azonban a világháború és a jelentős terület-, infrastruktúra- és emberveszteségek hatására a liberalizmus is kialakította a szociális kérdésre szabva a maga fogalmakészletét és stratégiáját⁶ (Földes 1936). A világháború elvesztése és a trianoni béke jelentette veszteségek sokkjára adott reakciók a civilizációs folyamat noogenetikus oldalának egy igen érdekes mozzanatára, a „tudatos” beavatkozás iránti igény fokozódása irányítják a történeti szociológia figyelmét. A háború okozta nyomor az ország potenciáljainak erőteljes esését idézte elő, ezzel jelentékenyen csökkentve a túlélési egység kapacitásait. Vass József szavaival élve: „*Nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy a nemzet derék erejéből felbecsülhetetlen mennyiségű életerő veszett el*” (Vass 1927:XI.). A kortársak gondolkodásában a szociálpolitika jelentette azt a sajátos eljárást, amely mentén a humán erőforrás teljesítőképessége javítható. Azonban ideológiánként igen eltérő válaszok születtek a „helyes” eljárás mibenlétére (Kurucz 2020),

5 A figurációs szociológiában az állampolgárság fogalmát Lars Bo Kaspersen vezette be. A fogalom a túlélési egységhez tartozásból fakadó jogokat és kötelezettségeket jelenti (Kaspersen 2021:67-72).

6 A konzervatívizmus már korábban megkezdte a szociális kérdés „feldolgozását” (Asbóth 2011), ugyanis a 1873-es tőzsdekrach okozta feszültségek kikényszerítették a korábbi bevett sémák újragondolását.

például a kormánypárt által képviselt stratégia elismerte, hogy a kapitalizmus nyerteszere és veszteszere oszítja a társadalmat, ám ennek kiküszöbölésére nem egy radikálisan eltérő életszervezést kell bevezetni (szocializmus), hanem a meglévő negatív folyamatokat kell ellensúlyozni. Más szavakkal, a társadalomban fellelhető életesélyeket és hatalmi potenciálokat közelíteni kell egymáshoz, azonban az emberek kölcsönös egymásrautaltságának hálója már nem teszi lehetővé, hogy maguk az „érintettek” hajtsák ezt végre. Vass megfogalmazásában: *„De szociális téren is megbomlott a társadalomnak egyébként többé-kevésbé finoman kiegyensúlyozott szerkezete”* (Vass 1927:XII). Éppen ezért van szükség olyan intézményekre, melyek beavatkozás révén továbbra is (funkcionális szempontból) többé-kevésbé optimális viszonyokat hoznak létre.

Ezt követően a miniszter előadásában kiemelte, hogy a kormányzat eddigi munkája a romok eltakarításában és a társadalompolitikai intézmények talpra állításában kimerültek. A háború nyomán gyakori probléma volt, hogy az egyes egészségügyi intézményeket teljesen más célra hasznosították, például katonákat szállásoltak el bennük. A nem rendeltetésszerű használatból fakadóan felszerelésük lepusztult, személyzeti állományuk pedig szétszóródott⁷. Az intézményi veszteségeken túl a háború olyan erőforráskiesést és diszfunkciót okozott a magyar társadalomban, melyek kezelését (az 1920-as években) még nem kezdte meg a kormányzat. Vass a munkás- vagy éppen a kórházügyön túllépve a középosztály gazdasági erőtlenségét, az értelmiség állatlanságát, valamint a közegészségügyi prevenció hiányát is a legfőbb problémák közé sorolta, melyek a szociálpolitika tárgykörébe tartoznak. Ennek révén a munkáskérdéstől elválasztva, vagy helyesebben fogalmazva azon túllépve definiálta a szociálpolitikát. A (később bemutatott) szociáldemokrata követelésekkel összehasonlítva látható, hogy nem egyes társadalmi osztályok, hanem a magyar állam képezik a túlélési egységet a kormánypárt szemében⁸. A szociálpolitika Vass-féle értelmezése éppen ezért kiterjedtebb, mert olyan optimalizációs kérdéseket is magában foglal, mint egyes alakzatok diszfunkcionalitása (értelmiség) vagy mások hatalmi potenciáljainak alacsony szintje (munkásság) (Vass 1927:XII).

Vass előadásának harmadik fontos eleme a prevenció kérdése volt. Érvelése rámutat a túlélési egységek egymással való kölcsönös függéseire, melyek elsősorban a versengés, elismerés és kölcsönös fenyegetettség relációiban érvényesülnek. A magyar közegészségügyben már a Monarchia kései szakaszában megfogalmazódott a prevenció gondolata, azonban akkoriban még a közegészségügyi kockázatok infrastrukturális csökkentése volt a cél (Antall – Kapronczay 1989:905). Az emberek érték- és viselkedéskanonjának alakítása a háború után került a magyar kormányzat látószögébe, ráadásul

7 HU_MNL_OL_K_0166_Nepioleti_Min_L_b_1919_1922_014

8 Ezért is jelenik meg a szociálpolitika egy nagyobb igényű értelmezése, hiszen a nemzetállam látószögéből szemlélve a munkásság kérdése csak egy a sok közül.

elsősorban a más államokkal való versengés révén. Vass szerint „A szociális prevenció gondolata olyan diadalmos erővel tör előre az összes modern államok szociális és egészségügyi gondoskodásában, hogy nem zárkozhatunk el mi sem eme előretörés konzekvenciáinak levonása előtt” (Vass 1927:XII). Lars Bo Kaspersen helyesen állapította meg, hogy a túlélési egységek folyamatos kölcsönhatásban állnak egymással (Kaspersen 2021:60); értelemzésem szerint viszálykodásuk „produktív”, hiszen olyan dinamizmusokat kényszerít ki, melyek folyamatos irritációként szolgálnak új eljárás módok kifejlesztéséhez. A közegészségügy területén a megelőzés szolgál történeti példaként. Vass a prevenciót sajátosan relacionista módon értelmezte, tehát a kortárs statikus gondolkodástól eltérően az emberek közötti kölcsönös függési hálózatokat folyamatokként írta le. A miniszter szavaival ez nem jelent mást, mint hogy „...a betegség, mint társadalmi jelenség, nem elsősorban a betegeknek az ügye, hanem az egészségesek társadalmának dolga” (Vass 1927:XIII). A miniszter szerint – az amerikai jó gyakorlatok alapján – a társadalom viselkedéskanonának megváltoztatása révén jelentősen csökkenthetőek a betegségek terjedése jelentette fenyegetettség, ennek révén pedig minimalizálhatóak a gyógyítás költségei. A megelőzés gondolata mentén haladva a miniszter a túlélési egység szociálpolitikájának szervezésének megújítását javasolta, „...a szociálpolitikának sem célja az egyszerű szociálpolitikai gyógyítás, hanem nagyobbik feladata a szociálpolitikai prevenció” (Vass 1927:XIII). Ez egyfelől csökkenti a beavatkozás költségoldalát, másfelől növeli a túlélési egység különböző funkcióit betöltő alakzatok hatékonyságát. Ezt támasztja alá, hogy a miniszter kiemelt jelentőséget tulajdonított a munka általános fogalmának, „...a munkát a maga nagy szétkülönbözőségében értve, mert a gondolattermelés le egészen a kalapácsforgatásig és a kormányzás, az elméleti tudás mindenféle munkájáig mind szükséges tényezője a munka értelmében vett társadalmi fejlődésnek” (Vass 1927:XIV). A társadalmi fejlődés itt a túlélési egység hatékonyságát és kontinuitását jelenti, melybe minden alakzat funkciója beletartozik. A folyamatosság a különböző alakzatok erőviszonyainak többé kevésbé stabil formáját takarja, ami lehetővé teszi a funkciók további differenciálódását⁹, a túlélési képességek fokozását és az erőszakos, radikális átrendeződések elkerülését. Más szavakkal a szociálpolitika a túlélési egységben a belső rend és legitimáció fenntartását is szolgálja, ugyanis „...minden elesettség külön izgatás nélkül is fel tud fejlődni robbantó erővé” (Vass 1929:XV). A stabilitás iránti igyekezetből fakad egy átfogó társadalompolitikai rendszer szükségessége. A konferenciát követően megindult egy komplex rendszer kiépítése, mely a monitorozástól a kezeléssel és a prevencióig igyekezett minél tágabban lefedni a szociálpolitikai funkciókat (Kurucz 2022b:387-389).

9 Elias nem véletlenül hangsúlyozta a belső, pacifikált terek és a stabilitás fontosságát, hiszen mindezek szükséges előfeltételei azon szociogenetikai és pszichogenetikai folyamatoknak, melyeket a civilizáció folyamataként írt le (Elias 2004).

Bethlen szintén a világháború okozta súlyos veszteségeket tette felelőssé a túlélési egység belső relatív egyensúlyhelyzetének felbomlásáért, azt a háborút mely „...kóros elváltozásokat idézett elő társadalmunk összetételében” (Bethlen 1927:IX). A miniszterelnök szerint a gazdasági és politikai konszolidáció – tehát a biztos anyagi háttér és az uralmi pozíciók stabil helyzete – tette lehetővé, hogy a társadalompolitikai kérdésekre koncentráljon a kormányzat. Annak érdekében, hogy – Vass Józsefen túl – rálátást nyerjünk a kormányzat problématérképére és céljaira, érdemes valamivel hosszabban idézni beszédének azon részét, ahol a magyar társadalompolitikának fő feladatait nevesíti meg:

„Csökkentenünk kell mindenekelőtt a gyermekhalandóság ijesztő számait. Meg kell küzdenünk az egykével és nemzetrontó következményeivel. Fel kell vértelnünk magunkat a népbetegségek ellen, a tüdővész, a járványok, a nemi betegségek, az alkoholizmus és következményei ellen. Javítanunk kell a lakás- és élelmezési viszonyokat. Meg kell állítanunk a középosztály ijesztő pusztulását és romlását. Ki kell egészítenünk munkásvédelmi és munkásbiztosítási törvényhozásunkat. Emelnünk kell a közerkölcsiséget és vallásosságot” (Bethlen 1927:IX).

A felsorolás áttekintése után feltűnő, hogy a túlélési egység két funkciója került előtérbe a miniszterelnök beszédében. Egyfelől az élet védelme a közegészségügyi kockázatoktól (betegségek elleni fellépés, alkoholizmus leküzdése, élelmezés és lakhatás biztosítása), másfelől a „helyes élet” propagálása (közerkölcs, vallásosság és az egykezés leküzdés). Ez utóbbi külön figyelmet érdemel, ugyanis a rend-képzet fontosságára hívja fel a figyelmet. A rend-képzet jelenti az orientáló funkciót, hiszen nemcsak a természeti, hanem a társadalmi valóságban is szimbólumok révén igazodik el az ember (Elias 1991). A különböző figurációk eltérő szimbólumok mentén öntik formába az azonosulás lehetőségeit, illetve alakítják ki szótárukat. A Bethlen-kormány számára a keresztény vallás kiemelten fontos volt, hiszen a Tanácsköztársaság elutasítását (elhatárolás) legalább annyira ki tudta fejezni vele, mint a keresztényi magyar kultúrához való ragaszkodását (elköteleződés), valamint bizonyos (kívánt) viselkedési mintázatokat társíthatott hozzá (nagycsalád, szolidaritás, hagyomány stb.). Mindezek elősegítése érdekében – hasonlóan a népjóléti miniszterhez – a társadalom állami szinten való, korábban nem látott szervezését kívánta. Az eszközök és módszerek kidolgozásában – akárcsak Vass – a tudományos élet szereplőinek tevékeny részvételét sürgette. Ez a momentum megvilágítja a politikai döntéshozók és a tudományos élet szereplői közti egyre erősödő kölcsönös funkcionális függőséget, ahol a politikai célok eléréséhez szükséges megfelelő technikák (eljárások) kidolgozása magasan specializált tudást igényel. Bár a tudás

lényegileg mindig a cselekvésre irányul (Gehlen 1976, Elias 2022:137-165), azonban a megfelelő végrehajtó funkció közreműködése nélkül hatása elenyésző¹⁰.

Összességében a kormányzat szakított a korábbi liberális be nem avatkozás elvével, helyette az állami intervenciót sürgette. Ezzel összefüggésben a jótékonytárgyat egy rendszerszintű társadalompolitikával kívánta felváltani. A nemzetállam jelentette az alapvető kereteket, ehhez igazították a szociálpolitika tartalmát is, messze a munkáskérdés határaitra túlra terjesztve azt ki, így a vallásosság, a közegészségügy, lakás- és élelmezés, valamint a gyermekhalandóság is helyet kapott a kormányzati törekvésekben. A kiterjesztés az eljárás módra is vonatkozott, ugyanis a prevenció és a társadalmi nevelés legalább akkora fontossággal jelent meg, mint a monitorozás vagy éppen maga a kezelés. Érdekeség, hogy a paraszti társadalom érdekérvényesítése elmaradt a két politikai beszédéből. A mezőgazdasági munkásokat érintő társadalombiztosítás vagy a mezőgazdaság modernizálása nem tematizálódott a Bethlen-kormányban, csak a harmincas évek döntéshozói karolták fel a vidéki népség érdekeit.

A SZOCIÁLDEMOKRATA LÁTÓSZÖG

A Népszava folyóiratot a vizsgált időszakban Weltner Jakab, szociáldemokrata politikus, újságíró, politikai író, országgyűlési képviselő vezette. Az újság baloldali irányultságú, alapvetően szociáldemokrata, azonban kommunista, kisgazda és liberális hangoknak is helyt adott.

A szociáldemokrata folyóirat a kormánypártokkal összhangban a szociálpolitikát elsősorban állami feladatként határozta meg (Népszava 1926/242:1). Azonban míg a kormányzat úgy vélte, a szociálpolitika kiépítése csak a konferencia után indulhat meg – mivel eddig a konszolidáción volt a hangsúly –, addig a szociáldemokraták szerint a Tanácsköztársaság már megteremtette a szociálpolitikát, „A szervezett munkásság érdekképviseletei sok évtizedes kemény harcokat vívtak a becsületes és őszinte szociálpolitikáért” (Népszava 1926/242:1), de azt a kormányzat lerombolta azt. Külön figyelmet érdemel, hogy a munkásságot nevezték meg a szociálpolitika legfőbb alanyaként. Mindez rámutat arra, hogy eltérő integrációs keretekben gondolkodtak a szociáldemokraták, hiszen – narratív szinten – nem a nemzet, hanem az osztály, egészen pontosan a munkásosztály problémáinak mérséklése érdekében kellett (volna) beavatkozni a társadalmi folyamatokba. A túlélési egység akkori állapota azonban nem felelt meg ezeknek az ideáknak, ebből fakadóan a társadalom átszervezése elkerülhetetlen lett volna számukra. Ezt támasztja alá a Tanácsköztársaság terrorja, valamint kommunista kormányok későbbi tevékenysége is, mely nemcsak a vidéki társadalmat traumatizálta, hanem az

¹⁰ Koselleck világít rá a francia forradalom szociogenezisének egy fontos elemére: az állammal szemben támasztott gazdasági igények be nem teljesülése vezetett ahhoz az összeszövődéshez, amelyben a kultúra emberei a szellemi, míg a gazdasági szereplők az anyagi hátteret biztosították a forradalomhoz (Koselleck 2016).

értelmiséget és a történelmi rétegeket is (Baranyi 2018; Szentesi 2011; Ö. Kovács 2021). Egy külön tanulmányt igényelne annak vizsgálata, hogy a kommunista terror alatt miképp veszi el az állam a többségi társadalom látószögéből a védekező- és támadó funkcióit¹¹, tehát hogyan is szűnik meg túlélési egységként működni a traumatizált rétegek számára.

A Tanácsköztársaság jelentette számukra azt az orientációs modell, amelyhez közelíteni kellett a kortárs (szociál)politikát. A Bethlen-kormány tevékenységét a munkásság eredményeinek eltiprásaként értelmezték, hiszen a szociáldemokrata-kommunista szociálpolitikát „...az ellenforradalom merő bosszúból a jelentéktelenség mélypontjára sülyesztett” (Népszava 1926/242:1). A „rombolás” okai közt nemcsak a fent említett érzelmi impulzus (bosszú) található, hanem a kapitalista logika is. Eszerint „A kormányok a szűkmarkú magyar kapitalizmus „takarékosági” álláspontját részesítették előnyben” (Népszava 1926/242:1). Ennek kapcsán a kapitalista elítélés és az „ellenforradalom” interdependenciáit hangsúlyozták, mely a „dolgozó osztályok” ellen irányult. Az ilyen típusú kommunikáció világít rá arra, hogy az osztályalapú szerveződést és más társadalmi rétegekkel való szembenállást a nyelvhasználat sajátos szimbolikája segíti elő, hiszen az „ellenforradalom” az egyik oldalon, a „dolgozó osztályok” a másikon. Ugyan a szemantikai feszültség nem telített annyira, hogy aszimmetrikus ellenfogalmakként lehessen definiálni őket (Koselleck 1997), azonban mégis érezhető az elszemélytelenítő és elidegenítő törekvés, amellyel az „ellenfél” és a munkások közti lehetséges közeledést igyekeznek gátolni. Ennek keretei közt a szociáldemokrata pártot mint a munkásság kizárólagos érdekképviseletét látatják, így a párt indítványainak leszavazása, vagy politikai tevékenységének akadályozása „munkásellenes” cselekvésként tételeződik. Ennek funkciója a munkásság értelemvilága feletti kontroll megőrzése, ezzel összefüggésben pedig politikai integrációjának megakadályozása. Ez már csak azért is szükségessé vált a korszakban, mert több olyan törvény is született a társadalombiztosítás terén, melyek rendezni igyekeztek a munkásság helyzetét. A szociális jogkiterjesztés együtt járt a nemzetbe való erősebb integráció kívánalmával, melyet a kortárs jobboldali szociálpolitikai narratívák is híven tükröznek (Kovrig 2011:79-151). Mindazonáltal a munkásság alakzatainak minél radikálisabb elhatárolása nem érte el a Carl Schmitt által definiált *politikai*¹² szintet, tehát nem ment végbe a végső elkülönülés, amely révén új túlélési egységként, a munkásság vagy a szociáldemokrata párt polgárháborút/forradalmat indított volna a fennálló ellenében. A küzdelem szublimált, elsősorban nyelvi és politikai térben maradt, ahol a Tanácsköztársaság mint idillikus túlélési egység-modell került szembeállításra a Magyar Királysággal. Tehát a szimbólumok mentén vívott küzdelem elsődleges terepe a múlt-értelmezések ütköztetése volt, nem véletlen, hogy

11 Pontosabban miképp fordítják az akkori elítélés ezeket a funkciókat a többségi társadalom ellen.

12 A fogalomhoz lásd: Schmitt 2022:15-18.

a kormány a romok eltakarításaként és konszolidációként írta le a húszas éveket, addig a szociáldemokrácia szerint „...a kurzus semmi újat nem alkotott a szociálpolitika és a munkásvédelem terén, de megrontotta azt, amit a munkásság saját erejéből, nagy áldozatok árán létrehozott” (Népszava 1926/242:1).

A konferencia a Népszava látószögéből szemlélve a Bethlen-kormány legitimitációját erősítő szimbólum volt, ezért is tartották illegitimnek. Mindezt tovább színezte, hogy véleményük szerint a „munkásság” (szociáldemokrata párt) politikai erejének leszerelése okán a kormányzatra semmilyen kötelezettség nem hárult már, továbbá a kommunista és szakszervezeti vezetők nélkül a leginkább érintettek érdekei nem voltak reprezentálva az eseményen. Más szavakkal a szociáldemokrácia kívülállóságát és a kormánypártok kizárólagos beágyazottságát problematizálták. Az akkori figuráció ezen értelmezését erősen árnyalja a tény, miszerint ugyan a konferenciára meghívták a Szakszervezeti Tanács képviselőit, de azok képviselői nem mentek el. Az indoklás szerint „*Miért nem vehetnek részt a konferencián a munkások és alkalmazottak hivatott megbízottai? Mert nem komoly a dolog!*” (Népszava 1926/242:1). A félelem, hogy a tematizációs versenyben a kormánypártok monopol helyzetbe kerülhetnek, arra ösztönözte a szociáldemokratákat, hogy minél éleesebben igyekezzenek szembe állítani a munkásságot a Magyar Királysággal. Összességében a szociáldemokrata kötődésű folyóirat a munkásság nagyobb fokú integrálását hiányolta a politikai döntéshozatalból, mely alatt saját elszeparált és korlátozott helyzetének javítását értette. A konfliktus szublimált formában, elsősorban az értelemadás és egyfajta tematizációs verseny képében zajlott. Ennek szerves részeként is értelmezhető az elkülönülést és szembenállást propagáló stratégia, ami kísérletet tett a kormánypártok „kizárására” a szociális kérdés kapcsán.

Az értelmezési vitákat jobban megvilágítandó, az eseményen elhangzott kormánypárti beszédekre való Népszava reakciókat emelem ki. Bethlen felszólalásában – ahogy arra már utaltam – a konferenciát részben a társadalom érzékenyítésére kívánta felhasználni. Ezen törekvését azonban aszimmetrikusként írja le a folyóirat, ugyanis „*A szabadságjogok elkobzását, a gazdasági élet aláaknázását tudtunkkal sohasem tette függővé Bethlen a társadalom érdeklődésétől, — csak, amikor adni kellene, akkor menekül a társadalom érdeklődésébe...*” (Népszava 1926/242:1). Más szavakkal a kölcsönös függőségek aszimmetrikus voltát hangsúlyozták ki, ezzel pedig a demokratikus legitimitás hiányát láttatták. Az illegitim ellenféllel szemben határozták meg magukat és a szociáldemokrata pártot, mely leírásuk szerint „...*a dolgozó néptömegek gazdasági és kulturális érdekeinek képviselője*” (Népszava 1926/ 243:1). A beszédekben kifejtett problémaleírásokat a politikai racionalitás szülte kényszerként értelmezték, tehát eltagadták a kormánypártoktól, hogy autentikus, elvi köteleességből tematizálták volna a szociális kérdést. „*Az elhangzott beszédek azt a hitet kelthetnék, mintha a jelenlegi kormányrendszer mélyseges fájdalommal nézné a néptömegek nyomorúságát és minden erejével azon*

dolgozna, hogy a társadalmi egyenlőtlenséget megszüntesse, hogy a gazdasági és kulturális javakból többet juttasson azoknak, akik a kapitalista társadalomból csak a nyomort és a tudatlanságot kapják fizetés gyanánt. Valóban úgy látszik, hogy közeledünk a választásokhoz” (Népszava 1926/ 243:1).

Ezt követően érdemes arra is figyelmet fordítani, hogy a fennálló problémákat milyen okokra vezették vissza a két alakzat tagjai. Amíg a kormánypártok a trianoni békediktátumot és az első világháborút nevezték meg a gondok forrásaiként, addig a szociáldemokrácia a kapitalizmust állította előtérbe. Vass és Bethlen is elismerte a kapitalizmus generálta egyenlőtlenségeket, hiszen ezen egyenlőtlenségek csökkentésének szükségéből vezették le az állami beavatkozást. A szociáldemokrácia azonban kizárólagos problémaként tételezte ezeket, ugyanis úgy vélték, hogy „...a gazdasági és kulturális egyenlőtlenségnek alapvető forrása a kapitalista termelőmód” (Népszava 1926/ 243:1). Az uralmi monopol-mechanizmust kihasználva, a kormánypártok a gazdasági folyamatok generálta társadalmi problémák mérséklését remélték az állam révén. Azonban – ahogy korábban már jeleztem – a szociáldemokrácia a gazdasági monopol-mechanizmus révén létrejött alakzatokat tette felelőssé az egyenlőtlenségekért. „A trösztök, nagy gigantikus vállalatok létesítése vezet oda, hogy egyre szélesebb néprétegek kerülnek a tőke rabszolgaságába” (Népszava 1926/ 243:1). Megoldást nem „felülről”, hanem „alulról” várták, „Magában a kapitalista társadalomban kell összegyűlniök azoknak az erőknök, amelyek alkalmasak egy helyesebb és igazságosabb társadalmi rend megszervezésére” (Népszava 1926/ 243:1). A marxizmus logikája mentén azt remélték, hogy a kapitalizmust saját belső ellentmondásai számolják fel, mely végül az osztálytársadalom megszűnéséhez vezet. A „természetes” folyamatok mellett azonban a tudatos emberi tevékenység szükségességét is hangsúlyozták: „Maga a kapitalista rendszer is nekünk dolgozik, de saját magunknak is meg kell tennünk minden lehetőt, hogy az elnyomás bilincseit lazítsuk, hogy a műveltség hatalmas fegyverét, amelyetől a dolgozókat tudatosan el akarják ütni, önképzés útján saját magunk megszereshessük” (Népszava 1926/ 243:1). Más szavakkal az aszimmetrikus interdependenciák szövedékét az értelemdadás monopolizálása és ennek révén a (munkás)társadalom megszervezése által kívánták átrendezni. Ehhez azonban az ellenfél hiteltelenítésére, delegitimálására volt szükség. Ennek eszköze volt a konferencia megszervezőinek és a „főproblémának” az egyesítése (ellenforradalom és kapitalizmus szövetsége), másfelől a munkásság vélt/valós sérelmeinek felelőlegessége mint a „társadalompolitika kudarca”. „A népjóléti miniszter szüntette meg a munkásbiztosító pénztárak autonómiáját és az ő segítségével ültettek a munkásbiztosító pénztárakba olyan ébredő kurzusalakokat, akik csak gyűlölettel és megvetéssel néznek a dolgozó munkásra, holott azoknak a filléreiből kapják a fizetésüket” (Népszava 1926/ 243:2). Az érzelmi terheltég, valamint a drámai diszpozíciók az elhatárolódást hivatottak erősíteni, akár csak az érdekek ellentétesként való beállítása is. Ennek ellenére olyan problémákat tematizáltak, melyek érzékenyen érintették a korabeli munkásságot. Ilyen

volt például a munkanélküliségre szóló biztosítás is: „*Durván megszegte a saját ígéreteit, mert már évek óta halogtatja a munkanélküliség esetére való kötelező biztosítás törvénybe iktatását is, holott nagyon jól tudja, hogy azok az elmaradt fillérek, amelyekről a munkanélküliek tízezreit megfosztották, nagyobb gyermekhalandóságot, több tudóvest, egykét és pusztulást jelentenek*” (Népszava 1926/ 243:2). Ennek kapcsán látható, hogy a túlélési egységen belüli társas feszültségek – amennyiben egy bizonyos szint alatt maradnak – elősegíthetik az egyes diszfunkciók kiküszöbölésére tett kísérleteket, hiszen amikor az egyik alakzat (szociáldemokrata párt) nyomás alá helyezi és ezzel válaszra késztet egy másik alakzatot (kormánypártok), akkor kialakulhat egy optimálisabb funkcióeloszlás a túlélési egységen belül¹³.

ÖSSZEGZÉS

Az országos társadalmpolitikai értekezlet, valamint az arra adott szociáldemokrata sajtó reakcióinak vizsgálata révén igyekeztem a társadalmi valóság eltérő látószögből való értelmezéseit bemutatni. Ennek során kitértem általánosabb tendenciákra és funkcióösszefüggésekre (Pl.: tudás és döntéshozatal kapcsolata, az államok közötti versengés hatása a belső folyamatokra), miközben az elemzett narratívák stratégiai oldalát is bemutattam (az elhatárolás és a bevonás mozzanatai). Előkerültek azok a fogalmak, melyek kifejezték a fő orientációs pontokat, például a kormánypártok esetében a kereszténység, nemzet; a népszava esetében a Tanácsköztársaság, ellenforradalom. Ezen fogalmak mentén rajzolódtak ki az eltérő mentális térképek (problémák, megoldások, érintettek köre, stb.).

Elemzésem során konkrét példákkal igyekeztem alátámasztani az elméleti fejezetben megfogant kritikámat, miszerint Kaspersen túlságosan is a külső fenyegetettség funkciójára helyezi a hangsúlyt. Az értelmezési monopólium körüli küzdelmek beemelése révén rávilágítottam arra, hogy a belső rend megtartása legalább ennyire fontos. Ezen állításomat – ahogy azt a textusban többször idéztem – a korszak gondolkodói is hasonlóképpen látták.

¹³ A parasztság kérdése érdekes adalékként szolgál ehhez a témához. Mivel nem rendelkezett megfelelően erős játékerővel (szervezetlenség, alacsony erőforrás szint, pénzrendszerbe való nehézkes integráció stb.) ezért érdekei nem kerültek artikulálásra, helyzete pedig sokkal később rendeződött csak, szemben a munkássággal.

BIBLIOGRÁFIA

- Antall, József – Kapronczay, Károly (1989): A magyar egészségügy az abszolutizmus és a dualizmus korában. Magyar Tudomány 1989/10-11, 903–915.
- Baranyi Müller, Tamás (2018): Vörösteror az Országházban 1919. Budapest: Országház Könyvkiadó.
- Bethlen István beszéde in Balogh, Andor - Dr. Kovrig, Béla (szerk.) (1927): Társadalmpolitikai Feladataink, Budapest: Franklin-Társulat nyomdája, IX.
- Bo, Lars Kaspersen (2021): War, Survival Units, and Citizenship: A Neo-Elisian Processual-Relational Perspective. New York: Routledge.
- Egresi, Katalin (2008): Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919-1939. Budapest: napvilág Kiadó.
- Elias, Norbert (1978): What is sociology? New York: Columbia University Press
- Elias, Norbert (1987b): The Retreat of Sociologists into the Present. Theory, Culture & Society 4(2–3): 223–247.
- Elias, Norbert (1991): The Symbol Theory. SAGE Publications.
- Elias, Norbert (1999): A szociológia lényege. Budapest: Napvilág kiadó.
- Elias, Norbert (2004): A civilizáció folyamata. Budapest: Gondolat kiadó.
- Elias, Norbert (2022): Priests and Knowledge in Reicher, Dieter – Jitschin, Adrian – Post, Arjan – Alikhani, Behrouz (szerk.) Norbert Elias's African Processes of Civilisation. The Springer VS, 137-165.
- Földes, Béla (1936): Társadalmpolitikai és gazdaságerkölcsei igazságok. Budapest: Sylvester irodalmi és nyomdai intézet.
- Gehlen, Arnold (1976): Az ember természete és helye a világban. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Koselleck, Reinhardt (2016): Kritika és válság. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Koselleck, Reinhart (1997): Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája - Történeti-politikai szemantikája. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Kovrig, Béla (2011): Magyar társadalmpolitika 1920-1945. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kurucz, Barnabás (2022a): Figurációs szociológia mint a határmegvonás szociológiája. Kultúratudományi Szemle 2022/4, 101-110.
- Kurucz, Barnabás (2020): A modern (hazai) szociálpolitika történetének és definíciójának vázlata. Szociálpolitikai Tükör 2020/3-4, 129-134.
- Kurucz, Barnabás (2022b): Konzervatív modernizáció, avagy a Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium tevékenysége 1920-1933 – Eszmei háttér in: Dezső, Tamás – Pócsa István (szerk.): Batthyány Lajos Alapítvány doktori ösztöndíjprogram 2021/2022, Budapest: Batthyány Lajos Alapítvány, 382-391.
- Népszava 1926-10-24 / 242. szám, Szavak helyett tetteket!, 1. (345)
- Népszava 1926-10-26 / 243. szám, így is lehet!, 1-2 (373-374)
- Népszava 1926-10-29 / 246. szám, Az ország társadalmpolitikai értekezlet, 2. (424).
- Népszava 1930-01-11 / 8. szám, A kormány „takarékosági” politikája csödbe juttatja a közegészségügyet, 6. (122).
- Népszava 1930-01-11 / 8. szám, Halalos takarékoság, 1-2 (117-118).
- Népszava 1930-01-22 / 17. szám, Az ország közegészségügyének dekadenciája, 9. (289).
- Ö. Kovács, József (2021): Kényszerkollektivizálás és az „elfelejtett” következmények. Irodalom-művészet-tudomány 2021/7-8, 74-82.
- Schatz, Merle (2021): Thoughts on Describing Established and Outsider Figurations in Inner Mongolia In Norbert Elias in Troubled Times. Florence Delmotte és Barbara Górnicka (szerk.). Sao Paulo: Palgrave Macmillan, 259–276.
- Schmitt, Carl (2002): A politikai fogalma. Budapest: Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor.
- Szentesi Zöldi, László (2011): Vörösteror Szolnokon. Budapest: Nagy Magyarországi Könyvek kiadó.
- Vass József beszéde in Balogh, Andor - Dr. Kovrig, Béla (szerk.) (1927): Társadalmpolitikai Feladataink, Budapest: Franklin-Társulat nyomdája, XI-XVIII.
- Wilterdink, Nico (2021): The Question of Inequality: Trend of Functional Democratisation and De-democratisation. In Norbert Elias in Troubled Times. Florence Delmotte és Barbara Górnicka (szerk.). Sao Paulo: Palgrave Macmillan, 19–42.
- Wouters, Cast és Michal Dunning (szerk.): Civilisation and Informatisation. Sao Paulo: Palgrave Macmillan, 2019.
- HU_MNL_OL_K_0166_Nepjoleti_Min_L_b_1919_1922_014

LEHOTZKY SOMA CSABA

The role of external debt in economic development – a literature review¹

1. INTRODUCTION:

Why some countries fail while others do better? This is the main question of the scientific literature characterised by the field ‘Economic development’. It is not a coincidence that one of the main academics of the field, the 2024 Nobel Laureate Daron Acemoglu wrote a popular book with the same title (*Why Nations Fail* by Daron Acemoglu and James A. Robinson). To answer this question, many argue that one cannot rely on the basic tenets of Economics (which is an earlier field of study, established by prominent authors such as Adam Smith, Francois Quesnay, Thomas Malthus and others), as some of the basic precursors for the market economy (for instance some institutions, including property rights, rule of law, as well as physical infrastructure, such as roads) are missing from less developed countries which had a different historical experience than the European countries shaping the ideas of both classical and neoclassical economics.

This realisation gave rise to a need for a differentiated approach when dealing with traditional questions of fiscal policy, monetary policy, industrial and trade policy. One of the key institutions of a market economy is the financial sector, as it is responsible for providing sufficient liquidity for entrepreneurs to be able to invest, trade and produce. For developing countries, it is even more important, as it not only redistributes domestic resources, but also has the potential to draw in external flows of funds in

1 Lehotzky, Soma Csaba: Ph.D. candidate, Corvinus University of Budapest.

order to finance technology imports, much needed for the development of domestic productivity.

However, as we will see, while textbook approaches of classical economics (see Ricardo, for instance) would suggest that developing economies can only converge to developed markets, historical experience paints a much more nuanced picture. This analysis aims to contribute to the understanding of economic development by presenting the role of financial institutions in fostering or hindering growth, while also discussing the risks behind external borrowing, primarily from the perspective of currency mismatch.

Following the introduction, a brief inquiry into the economic development literature is offered, focusing on how the financial intermediation can affect economic growth. This line of inquiry is continued by a discussion on external financing and more specifically, the topic of currency mismatch. In the end, a conclusion is offered.

2. ECONOMIC DEVELOPMENT – FROM THE PERSPECTIVE OF FINANCE

In order to address the topic of economic development it is useful to make a distinction between a growing economy and a developing economy. This is not a simple matter: there is a broad consensus as to what the term ‘growth’ defines, while economic development is a more widely debated concept, with alternative definitions available in the scientific discourse. Following Kuznets (1973), modern economic growth can be defined a sustained, long-term rise in the productive capacity of a country to supply an increasingly diverse selection of goods and services based on advancements in technology and changes in ideology.

Economic development is a newer concept. Lucas (1988) highlights that economic development is hard to grasp, as many qualifier characteristics can be taken into account. It is suggested that the differentiation between economic growth and economic development is driven by the clear understanding of topics related to the former, while the limited knowledge concerning the issues of the latter. Further consideration suggests that while economic growth is primarily linked to macroeconomic trends and driven by market forces, economic development encompasses the underlying factors that shape the microeconomic dynamics of the economy. It influences both the quality of available inputs and the range of opportunities accessible to firms. Economic development is closely associated with the strength of institutions, the presence of social capital, the mobility of labour and capital, and the equitable distribution of income and wealth (Feldman et al., 2015). This research draws on the work of Acemoglu & Robinson (2005), amongst others, to define economic development as the process of improvement in the economic well-being and the quality of life for an economic unit. It encompasses the creation wealth, the generation of employment opportunities, and the enhancement of human capabilities.

As Acemoglu & Robinson (2005) highlights, economic development is strongly linked to the evolution of the institutional framework. They set the incentives and constrains of economic actors determining economic outcomes. A special set of economic institutions is the financial intermediary system², which is our primary focus. To understand the importance of finance in the economy, it is worth to consider Adam Smith's contributions in its foundational work, the *Wealth of Nations* (1776). While he argues that finance in essence does not create wealth (as it does not lead to the creation of goods, the sole source of growth in Smith's framework), it does have an important role as a facilitator of exchange, at the same time allowing for pooling and investment of savings into physical capital (i.e. machinery, tools etc.) which in turn leads to an increase in economic output.

A more complex understanding of modern finance emerges from Joseph Schumpeter's work "*The theory of economic development: An inquiry into profits, credit, interest, and the business cycle*" (1934). To understand his arguments, it is worth noting, that in the Schumpeterian framework of economic growth, technological innovation is the driving force behind economic dynamism, which is a result of the entrepreneurial spirit of the individuals. However, this process can only be functional if capital is allocated properly, notably to those who need it the most, to those projects which are most likely to succeed, and most importantly, *against future flows of income*. Therefore, the Schumpeterian financial intermediaries' (banks) main function is to enable entrepreneurs (innovators) by providing sufficient amount of liquidity, while selectively financing projects and overseeing contracts (managing risks). In short, they are providing credit to the economy. This is crucial, as due to the fact that the financial sector is willing to finance new, disruptive investments, it acts as a bridge between present and future flows of income, allowing for what has become known in the economic literature as "creative destruction" – a creation of new industries, replacing the old, established actors. It is important to highlight that this is not merely "intermediation", as it was in the case of Smith; the financial sector is the main enabler of economic growth by carefully selecting the most viable innovations from the market and providing the enabling amount of liquidity for the entrepreneurs.

A further contribution of Schumpeter (1934) is the realization that financial sector credit is special, as it comes not from the redistribution of earlier savings, but it is *created out of thin air*. This also lead him to make a distinction between different types of credit: productive credit, which serves as the locomotive of economic dynamism, allowing entrepreneurs to invest and build new productive capabilities; and speculative (unproductive) credit, which does not result in new innovation, but nevertheless is present (for instance: credit for purchasing already existing assets, consumption credit etc.). This

2 i.e.: banks, investment and pension funds, capital and credit markets etc.

results in a new interpretation of business cycles, fundamentally seeing them as credit cycles. In the beginning of each cycle, there is abundance of “real” economic opportunity, therefore most of the credit allocated is for productive purposes, and therefore the economy grows. However, as credit grows, opportunities become scarce and unproductive credit makes up an increasing share of the overall lending. This results in sluggish growth, non-performing loans and sudden stop in the provision of new credit (which causes economic downturn). In the works of Schumpeter, we see the foundations of the idea that finance (and financial institutions) is the enabler of economic growth, and indeed development while it can also have a negative impact on the economy.

In the first part, it has been established that economic development is qualitatively different from the concept of economic growth as it relates to changes in the well-being and productive capabilities of a society. This process is intimately connected to the institutional framework which has a key role in aligning the incentive structure of the actors. One of the key economic institutions is the financial sector, because it has a leading role in providing credit for the entrepreneurs who innovate and create economic dynamism. The financial system is a central piece of the economic engine; it allows the expansion of productive capabilities by provisioning credit selectively to the most profitable projects, assuring long-term growth and development.

3. EXTERNAL DEBT – DRAG ON THE ECONOMY?

In the second part it has been established that finance is crucial for economic development as it allows for the best allocation of capital to aid productivity-increasing investments which in turn lead to the amelioration of the quality of life. It has been argued that it is useful for a developing economy to draw on external financing, as this allows for the better allocation and mobilization of domestic capital, enhanced risk sharing, additional capital inflow and quick development of the domestic financial system (see for instance McKinnon 1970, Shaw 1973, De Haas & Van Lelyveld 2010, among others). The neoclassical approach suggests that emerging countries benefit in most cases, as efficient markets would ensure the most optimal resource allocation, however a parallel thread in the literature also exists which highlight potential negative effects (a great overview of the discussion is offered by Gaies & Nabi 2019).

One of the first empirical inquiry into the issue was offered by Griffin & Enos (1970). The authors show that external finance (in this case in the form of external aid) results in negative growth in recipient developing countries by distorting domestic economic structures and substituting domestic resources for high-value investment opportunities. Following the first results, three main strains of the external debt literature can be identified, which aims to give theoretical reasoning for this negative growth effect.

The first strain argues that the main issue relates to the so-called “debt overhang” effect. One of the first contributions on this topic was presented by Krugman (1988).

He argues that when a country faces a situation, in which its debt level is so high that it cannot attract new voluntary lending (debt overhang), creditors will only offer additional credit at an elevated interest level. This would drain all resources from the country, reducing investment, undermining economic growth and hindering development. Sachs (1989) further highlighted the issue from the perspective of a globalised financial system: developing countries borrow externally at interest rates determined by the monetary policy of the core countries (notably the U.S.). If there is an exogenous interest rate increase by the Federal Reserve, global borrowing costs will rise *irrespective* of the domestic situation of the debtor countries. The mechanism above underscores why external borrowing, while seemingly beneficial, introduces new risks to the economy by making domestic financial conditions more volatile. It is worth noting, that both Krugman and Sachs were observing the financial collapse of the Latin-American and South-East Asian countries in the 1980s when raising concerns regarding the downsides of external financing.

Cohen (1993) built on the experience of the 1980s and found that debt levels alone do not lead to lower growth; the negative relationship is driven by the debt service payments. The paper argued that interest payments syphon liquidity out from the domestic economy, therefore leading to underinvestment and lack of development. Every 1% of GDP paid abroad reduced domestic investment by 0.3% of GDP. This resulted in another strain emerging, which connects the negative effects of external debt to the 'crowding-out' effect of liquidity constraints. Fosu (1996) further extended the literature by looking at the investment level and de-composition of Sub-Saharan African countries between 1970-1986. The author confirmed Cohen's earlier results, namely that external debt does impact investments negatively through debt service payments, however, in addition, it was also shown that the detrimental effect on development is driven by the fact that the structure of investment also shifts towards less productive types, therefore decreasing overall productivity growth in the economy. The research also found a non-monotonistic relationship between external debt and growth, suggesting that low levels of debt do not hinder, in some cases even support, economic development.

The third main thread of the economic development-external debt nexus emerged as a result of the contributions of economists working at the International Monetary Fund. One of the key functions of the IMF, as established in the Bretton Woods System in July 1944, is the provision of final liquidity on the international level, serving as the *lender of last resort*. Countries facing shortages of liquidity (i.e. having issues with their external funding) can turn to the IMF, even if money markets refuse to lend. This meant that the IMF had extensive experience in dealing with developing countries under debt stress or default.

In of their earliest works, Patillo et al. (2002) looked at 93 developing countries over the period of 1969-1998. The research confirmed that external debt had a negative

impact on economic development, notably GDP per capita growth as higher debt levels resulted in lower convergence to developed countries. The paper argues that the main driver of this negative effect is the uncertainty of repayment: developing countries require international currency incomes (mainly through exports) to finance interest payments, and this is subject to international market volatilities. This leads to riskier borrower profiles and higher interest level, as interest-to-export ratios increase. The results show that a ratio lower than 100 percent results in approximately 2 percentage point higher GDP per capita growth compared to a ratio of over 300 percent. Arnone et al. (2005) from the World Bank build on the experience of the IMF-WB HIPC Initiative to propose a new External Debt Sustainability framework, taking into account scholarly research mentioned in previous sections. The authors argue that due to the fact that export incomes are volatile and in many cases interest payments on domestic debt is higher than those on external debt, an adequate framework would take into account the fiscal space of the government to finance all of its obligations. This is driven by the realisation that governments tend to default on external debt first, which leads to more volatile and less regular external borrowing. It is also noted that even if macro-economic situation improves, external investors could wait out, to minimise potential risks associated with sudden changes in export revenues.

The contributions presented above discussed how external debt could potentially effect growth negatively, in contrast to classical economic theory. Three main channels have been identified, namely the debt-overhang, the debt service payment and the uncertainty effects. These theories laid down the foundations for empirical researchers to look at whether this is indeed the case for the average developing country or is an issue present at some subsample of the low-income countries that have been under investigation (mostly countries under World Bank programs). A brief overview of the empirical literature is presented in the table below.

1. Table A brief overview of the empirical literature. Source: Author's edit

Authors	Scope	Method	Results
Fosu (1996)	35 SSA countries, 1980-1990	OLS	Negative effect, limited impact on investment
Presbitero et al. (2006)	152 DC, 1977-2002	LSDV (FE), System GMM	Negative effect, negative effect of debt service on investment
Soydan & Bedir (2015)	13 EC, 1985-2013	Common Correlated Effects	Negative effect of debt stock channel, country specificities
Shkolnyk & Kolio (2018)	10 TC, 2006-2016	ARDL method	Mixed results
Benli (2020)	35 DC, 1987-2017	CS-ARDL, CS-DL	Negative effect confirmed

As it has already been presented, Fosu (1996) looked at 35 Sub-Saharan African countries with basic ordinary least square specification and showed a negative effect of external debt levels on growth, however the impact on investment was not robust. Prestibero et al. (2006) built a larger panel of 152 developing countries, looking at the period of 1977-2002, which timeframe includes the debt crises of the 80s, as well as the Asian Financial Crisis of 1997. The author used panel data techniques to confirm the negative effect of external debt through the debt service channel, impacting investment and therefore long-term growth. Soydan & Bedir (2015) selected 13 emerging countries to look at whether economic growth and economic development is negatively affected by external borrowing. They confirmed the negative effect of the debt-overhang channel. By using common correlated effects, the research showed that country specificities do exist, and while average effect was negative, certain countries experienced growth-enhancing or growth-neutral expansion of external debt.

Shkolnyk & Kolio (2018) is interesting as it is one of the few papers focusing on transition economies (countries that transitioned from planned economies to market-based economies). While using a small sample of 10 countries and a relatively brief period (only 10 years), the research led to mixed results: in some cases, external debt had a negative effect, when in other cases had no impact on countries' economic development. Benli (2020) extended the same methodology to a larger set of countries for a longer time series (35 developing countries for a 30-year period). Using auto-regressive distributed lags specification, the author confirmed that both public and private external borrowing has a negative, long-run effect on growth.

In this section, a brief overview of the scientific discussion regarding the three main channels through which external debt affects economic development was introduced, followed by a non-exhaustive presentation of the wider empirical literature, reinforcing the theoretical deductions of earlier authors.

4. THE ORIGINAL SIN: THE ISSUE OF CURRENCY MISMATCH

A key issue of external borrowing is the problem which is described in the macrofinance literature as "original sin". The term was coined by Eichengreen & Hausmann (1999), an influential paper that has founded this strain of the literature focusing on the currency mismatch problem. The research, which built on the experience of the Asian financial crisis of 1997 argues that due to the fact that financial markets are incomplete (so-called "original sin"), external borrowing is mostly possible by borrowing in foreign currency (and therefore repayment and interest expenses are also denominated in the foreign currency). This raise concerns, since if the country allows the domestic currency to depreciate, it will lead to bankruptcies. If it protects the exchange rate by hiking domestic interest rates and selling reserves, it will cause defaults on short-term

domestic debt. The most important observation is that *countries cannot hedge* their foreign exposure, and this necessarily leads to financial fragility.

In another work, Panizza, Hausmann & Eichengreen (2005) find that domestic factors like macroeconomic instability, weak institutions, or poor policies do not explain this phenomenon. Instead, country size emerges as the dominant predictor: larger economies experience less original sin due to network externalities and economies of scale in currency markets. This structural limitation forces countries to borrow in foreign currencies, creating currency mismatches that exacerbate financial fragility and vulnerability to financial crises. The results suggest that original sin stems from systemic features of the international financial system rather than national shortcomings.

In a follow-up paper, Eichengreen, Hausmann & Panizza (2007) argues that while domestic reforms in emerging markets have been made, these were unable to change the basic dynamics of the original sin. Emerging economies, which borrow in foreign currency face heightened financial fragility as exchange rate depreciation leads to sudden increase in real debt burden, provoke capital flights and precipitate severe economic crises. The proposed solution, aside from resilience-supporting domestic policy, is the strengthening of regional and international financial cooperation, which could decrease exchange rate volatility and stabilise debt service costs.

While the 'original sin' argument has made several important contributions to better understand the dynamics of how external debt affects economic development in emerging economies, some criticism is also warranted. Goldstein & Turner (2004) point out that the original sin argument fails to note the net position of emerging economies (i.e. it does not take into account assets denominated in foreign currencies). In addition, it also limits our understanding of financial fragility by not considering export revenues as natural hedge against any exchange rate depreciation (which would have an income augmenting effect). They further argue that national policy has an important role in assuring prudent borrowing of banks and firms, limiting foreign currency-denominated debt ratios and conducting sound monetary policy. As it was argued, export revenues tend to be volatile, making them impractical as a natural hedging tool, while emerging market economies (who are in the process of building up capital stock) typically lack international assets, as these are used to finance economic development. Nevertheless, it has been established that the currency mismatch issue is of critical importance when considering the challenges which developing countries face.

5. CONCLUSION:

There is a crucial difference between economic growth and economic development, between developed and emerging market economies. While growth is relatively straightforward to measure, development is a much broader concept, encompassing the amelioration of human and physical capital generation, as well as the development of

a more efficient institutional framework, often times involving creating new markets, and shaping incentives. It has been argued that one of the key economic institutions is the financial sector, as it is responsible for not just the redistribution and the pooling of savings, but also the creation of liquidity to finance new development by selectively financing new enterprises, resulting in an increase of overall productivity in the long run. The concept of unproductive credit was briefly introduced, which laid down the foundations that finance could have a detrimental effect on development.

The theoretical underpinnings of the external debt literature were also presented, highlighting the evolution of the idea that while developing countries could benefit, in certain cases are hurt by external borrowing. The theoretical arguments started by observing that a certain level of external debt stock would result in a failure to borrow additionally from the market, as market participants would see borrowers to risky, leading to sovereign defaults and need for debt restructuring. This relationship is mediated by the size of debt service payments, as they work as a proxy for foreign currency incomes generated by the domestic economy. Later experience highlighted the fact that exchange rate volatility plays a key role, and external debt introduces increased financial risks to emerging markets. Some empirical papers were also consulted to show that real world data broadly confirms theoretical findings in smaller and bigger samples of developing countries during the 1960-2010 period.

The paper also discussed the currency mismatch literature which argues that the incompleteness of global financial markets forces emerging economies to take unhedged external currency positions when they tap into global markets, which is needed for economic development. This risky position by design introduces financial fragility and can only be partially addressed by responsible domestic policy, creating the necessity of regional and international financial cooperation to decrease financial market volatility.

In summary, external borrowing is a crucial tool for emerging market economies to finance rapid economic development, upgrading domestic industries and build out interconnected global infrastructure. However, several results point towards heightened financial fragility and a need to address market processes to mitigate some of the downsides of the involvement of global financial markets. Policy makers should take into account the characteristics of the domestic financial institutions, their connections to the global financial markets to make sure that the financial sector is engaged in a responsible, development-enhancing and financially sustainable liquidity provisioning for the domestic economy.

6. BIBLIOGRAPHY:

- Acemoglu, D., Robinson, J. (2005). „Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth.” In *Handbook of Economic Growth*, Vol. 1A, pp. 385-472.
- Acemoglu, D., Robinson, J. (2012). “Why Nations Fail: The origins of power, prosperity and poverty”. London, England: Profile Books.
- Arnone, M., Bandiera, L., Presbitero, A. F. (2005). “External Debt Sustainability: Theory and Empirical Evidence”. Catholic University of Piacenza Economics Working Paper, no. 33, pp. 1-47.
- Benli, M. (2020). “The effect of external debt on long run economic growth in developing economies: Evidence from heterogeneous panel data models with cross sectional dependency”. *Theoretical and Applied Economics*, Vol. 24 (3), pp. 127-138.
- Cohen, D. (1993): *Growth and External Debt*, CEPR Discussion Papers 778, C.E.P.R. Discussion Papers.
- De Haas, R., Van Lelyveld, I. (2010). “Internal Capital Markets and Lending by Multinational Bank Subsidiaries.” *Journal of Financial Intermediation*, Vol.19 (1), pp. 1-25.
- Eichengreen, B., Hausmann, R. (1999). „Exchange Rates and Financial Fragility,” NBER Working Papers 7418, National Bureau of Economic Research, Inc.
- Eichengreen, B., Hausmann, R., Panizza, U. (2007). „Currency Mismatches, Debt Intolerance, and the Original Sin: Why They Are Not the Same and Why It Matters,” NBER Chapters In: *Capital Controls and Capital Flows in Emerging Economies: Policies, Practices, and Consequences*, pp. 121-170, National Bureau of Economic Research, Inc.
- Feldman, M., Hadjimichael, T., Lanahan, L., & Kemeny, T. (2015). *The logic of economic development: a definition and model for investment*. *Environment and Planning C: Government and Policy*, Vol. 34(1), pp. 5-21. <https://doi.org/10.1177/0263774X15614653>
- Fosu, A. K. (1996): “The impact of external debt on economic growth in Sub-Saharan Africa”. *Journal of Economic Development*, Vol. 21(1), pp. 93-118.
- Gaies, B., Nabi, M.-S. (2019). “Financial Openness and Growth in Developing Countries: Why Does the Type of External Financing Matter?”. *Journal of Economic Integration*, Vol. 34(3), pp. 426–464. <https://doi.org/10.11130/jei.2019.34.3.426>
- Goldstein, M., & Turner, P. (2004). “Controlling currency mismatches in emerging markets”. Washington, DC: Peterson Institute for International Economics.
- Griffin, K. B., Enos, J. L. (1970). “Foreign Assistance: Objectives and Consequences”. *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 18(3), 313-327, <https://doi.org/10.1086/450435>
- Krugman, P.R. (1988). “Financing vs. Forgiving a Debt Overhang”. National Bureau of Economic Research Working Paper Series, No.2486, <https://doi.org/10.3386/w2486>
- Kuznets, S. (1973). “Modern Economic Growth: Findings and Reflections”. *American Economic Review*, Vol. 63 (3), pp. 247-258.
- Lucas, R. E., Jr. (1988). “On the mechanics of economic development”. *Journal of Monetary Economics*, Vol. 22(1), pp. 3–42.
- McKinnon, R. I. (1973). “Money and Capital in Economic Development”. Washington, D.C: The Brookings Institution.
- Panizza, U., Hausmann, R., Eichengreen, B. (2005). “9. The Mystery of Original Sin”. In: Eichengreen, B., Hausmann, R. ed. “Other People’s Money: Debt Denomination and Financial Instability in Emerging Market Economies”. Chicago: University of Chicago Press, pp. 233-265. <https://doi.org/10.7208/9780226194578-011>
- Pattillo, C., Poirson H., Ricci L. (2002). “External Debt and Growth”. IMF Working Paper Series, WP/02/69. Source: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2002/wp0269.pdf>, Reached at: 2025.06.30.
- Presbitero, Andrea F. (2006): “The Debt-Growth Nexus: a Dynamic Panel Data Estimation” In „*Rivista italiana degli economisti*, The Journal of the Italian Economic Association” 3/2006, pp. 417-462, doi: 10.1427/24579
- Sachs, J. D. (1989). “The International Financial System” In: “Developing Country Debt and Economic Performance”, National Bureau of Economic Research, Chicago: University of Chicago Press, pp. 1-36.
- Schumpeter, J. A. (1934). “The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle”. Harvard University Press.
- Shaw, E. S. (1973). “Financial Deepening in Economic Development”. Oxford University Press: Oxford.
- Shkolnyk, I., Koilo, V. (2018). “The Relationship Between External Debt and Economic Growth: Empirical Evidence from Ukraine and Other Emerging Economies”. *Investment Management*

- and Financial Innovations, Vol. 15 (1), Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3401197>.
- Smith, A. (1776). "An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations". Electronic Classics Series Publication (Edition 2005).
- Soydan, A., Bedir, S. (2015). "External debt and economic growth: new evidence for an old debate", Journal of Business Economics and Finance, Vol. 4(3), <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2015313068>

SZÁSZNÉ LÁZÁR ESZTER CSENGE

Nonmodern változásmo­dell a protestáns gyakorlati teológiában

1. BEVEZETÉS

E tanulmányban az elmúlt öt év doktori kutatásom alapjául szolgáló hipotézis egy szegmensét szeretném bemutatni, mely nevezetesen az eszmetörténeti nonmodern fordulat és a gyakorlati teológia spirituális fordulatának transzformációs modelljének összefüggéseit igyekszik részletezni. A változást – különösen is a személyiség és az identitás változását igyekeztünk a modern és a nonmodern szellemtörténeti háttér függvényében megkülönböztetni és bemutatni. A modelleket nem a pszichológia felől, sem más társadalomtudomány felől értelmezzük, hanem a protestáns gyakorlati teológia adja annak tudományos keretrendszerét. Annyiban vizsgáltuk tehát ezt a kérdést, amennyiben a protestáns gyakorlati teológia számára releváns volt. Ilyen nagy kérdések vizsgálatánál fontos a keretek meghatározása, ugyanis minden diszciplína a saját kérdésfeltevéseivel és módszereivel közelíti meg a nagy témákat és ámbátor jelen esetben nem nélkülözhetjük az interdiszciplináritás gazdagító jelenlétét, mégis minden megközelítésben a gyakorlati teológiát és annak értelmezéseit vettük alapul.

2. GYAKORLATI TEOLÓGIA ÉS A TÁRSADALMI KONTEXTUS

Christian Grethlein gyakorlati teológiája volt az első olyan szisztematikusan megírt mű, mely a teológia alkalmazott diszciplinájának nagy fordulatait a társadalmi-gazdasági és kulturális kontextusba ágyazva tárta fel.¹ Izgalmas kihívásnak bizonyult, hogy a társada-

¹ Christian Grethlein: *Praktische Theologie*, Walter de Gruyter GmbH, Berlin, Boston, 2016, (2. kiadás)

lomban megjelenő nagy szellemtörténeti váltások hatását megfelelő módon bemutatva láthatóvá váljon, hogy a különböző korszakok filozófiai és gazdasági, valamint kulturális paradigmái miként befolyásolták egy tudományterület önértelmezését, módszereit. A hipotézis igazolását, annak eredményeit nagy mértékben befolyásolta a kutatómódszertan. Az empirikus módszerek helyett sokkal inkább diskurzuselemzésre hagyatkoztunk és fenomenológiai megközelítést alkalmaztunk, a jelenséget elméleti eszközök segítségével vizsgálva. Vizsgálódásunk tárgya tehát a gyakorlati teológia, melyet érdemes először meghatározni. Dietrich Rössler szerint a keresztyén hagyomány és a jelen tapasztalatának kapcsolatából megszülető tudományos elmélet, amely az egyház történeti formájáért felelős és a keresztyének közös életét formálja az egyházban.² Wilfried Engemann definíciója alapján a gyakorlati teológia az evangélium kommunikációja a legkülönbözőbb helyzetekben, célja pedig az egyház formálása és a szabadság megvalósítása.³ A gyakorlati jelző használata akkor indokolt, amennyiben az egyházi gyakorlatra reflektál és a formai feltételeket, valamint az azt érintő kritériumrendszert alakítja – hívja fel a figyelmet Isolde Karle definíciójában.⁴ A definíciókból is kiderül, hogy a 19. század óta jelenlevő diszciplína alapeleme, hogy az egyház gyakorlatáról gondolkodjon. Így az a teológia alkalmazott ágának tekinthető, mely a hit megélésének formáit vizsgálja a gyülekezeti, közösségi és egyéni életben és a teológiának azon területe, amely a lelkipásztori gyakorlatot meghatározza és ezáltal folyamatosan párbeszédben áll a társadalom és a kultúra változásaival. A gyülekezetek tagjai a társadalom és a kultúra szerves részei, így mindennapos kapcsolatban állnak mindazzal, ami az egyház falain kívül történik. A kultúra tehát mindenképpen valamilyen kontextusba rendezi a lelkipásztori gyakorlatot és a gyülekezeti életet, azaz a gyakorlati teológia számára egy fontos szempont még akkor is, ha egyébként ellenkulturális formát ölt.⁵ Mindezeket mérlegelve érdemes megvizsgálni a gyakorlati teológiát annak az eszmetörténeti megközelítésnek fényében, mely modernitásra-posztmodernre és nonmodernre bontja az elmúlt néhány száz évet. Csak madártávlatból nézve lehet bizonyos jellegzetességeket megnevezni, melyek ezeket a szellemtörténeti korszakokat jellemezhetik, ugyanis – amint közelebb lépünk, már sokkal változatosabb képet lehetne lefesteni.

1. MODERNITÁS ÉS A GYAKORLATI TEOLÓGIA KÉRDÉSEI

A modernitás kezdetét különböző időpontokra datálják. Van, aki az 1755-ös lisszaboni földrengés és annak filozófiai gondolkodásra gyakorolt hatását teszik meg bölcsőnek.⁶ Adorno és vele együtt Habermas is a 19. század közepére datálja a kezdetet, bár

2 Dietrich Rössler: *Grundriß der Praktischen Theologie*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1994, 3.

3 Engemann idézi: Christian Grethlein, 2016, 91-92.

4 Isolde Karle: *Praktische Theologie*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2021, 1

5 Richard Niebuhr: *Krisztus és kultúra*, SRTA-Harmat Kiadó, 2006

6 Schöpflin György: *Politika, illúziók, téveszmék*, Századvég Kiadó, Budapest, 2015, 321.

az előtörténetét tekintve Habermas felhívja a figyelmet arra is, hogy a fogalmat már a késő 5. században is használták.⁷ De a reformációt is tekinthetjük annak bölcsőjének.⁸ Mindenesetre a modernitással kapcsolatban csak elnagyolt körvonalakat lehet alkotni. Ezt megkísérelve szedtünk össze néhány fontosabb jellemzőt. Az első, hogy a modern gondolkodást mindennél inkább jellemzi a történelem dinamikus szemlélete és az a gyakorlat, amellyel ez a gondolkodásmód mindent alávet az időnek.⁹ Az időnek, melynek két fontos aspektusa domborodik ki: a haladás és a linearitás¹⁰. A temporalitás egy – egyébként zsidó-keresztény lineáris időszemléleten és üdvtörténeti szemléleten alapuló¹¹ – gondolatként írta felül a természet- és a földközelség cirkuláris megközelítését. Mert míg a termőföld megmunkálása az évszakok váltakozásának monoton körkörösségéhez volt szabva, addig a zsidó-keresztény lineáris szemlélet meghaladja a termékenység kultuszok által már az ókorban is ellenpontot képező cirkuláris szemléletet.¹² Csakis a linearitás volt képes megágyazni a széles körben elterjedő fejlődéstudományoknak, melyek a végpontra, a telosra néznek. A felvilágosodás óta pedig a modernitás az a teológiai eszkatológia helyére szekuláris (immanens) eszkatológiákat¹³ kínált fel, melyek immanenssé tették a történelem végpontjára vonatkozó linearitást, így a legkülönbözőbb 'izmusokat ismerhettük meg mint az emberiség számára felkínált utópiát kínáló keretrendszereket.¹⁴ A végpont felé tartó modernitást meghatározó időiségben megjelent a fejlődés, az evolúció gondolata mint a társadalomra vonatkozó értelmezési lehetőség.¹⁵ A 19. században a teológia számára is újfajta értelmezést biztosított a folyamatos tökéletesedés eszméje¹⁶ és a liberális teológia meghatározó aspektusa lett, hogy az ember Krisztust mint tökéletes embert és mint elérhető eszményképet tekinti, a morális fejlődés végpontjának pedig az emberségében tökélete Krisztushoz való teljes hasonlást tartotta. Ez a teológiai koncepció az első világháborúig maradhatott népsze-

7 Jürgen Habermas: *Die Moderne – Ein unvollendetes Projekt. Philosophisch-politische Aufsätze*, Reclam Verlag, Leipzig, 1990, 33.

8 Czopf Áron, Horváth Márk, Lovász Ádám: *Nonmodern. A kívülség szférikus elmélete*, Batthyány Lajos Alapítvány Tudástár, 2024, 18.

9 Czopf et al., 133.

10 Habermas belső kulturális fejlődésről ír, a társadalmi modernizáció kapcsán is, mely jól szemlélteti a modern linearitását és határokon belülségét. Vö. Habermas, 40.

11 Oscar Cullmann: *Krisztus és idő, Az őskeresztény idő- és történelemszemlélet*, Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 2000

12 Mircea Eliade: *Az örök visszatérés mítosza*; Európa Kiadó, Budapest, 1998 vö. Gerhard von Rad: *Az őszövétség teológiája I.*, Osiris Kiadó, Budapest, 2007, 106-112.

13 Czopf et al., 135.

14 A modernitás patológiái közé sorolják az autoritárius rendszereket, melyek közé a fasizmust vagy a sztálinizmust is sorolhatjuk. Ezek mind immanens, szekuláris eszkatológiát nyújtottak az emberiség számára. L. Francis Schüssler Fiorenza: *A Critical Reception for a Practical Public Theology*, in: Don S. Browning, Francis Schüssler Fiorenza (szerk.): *Habermas, Modernity and Public Theology*, Crossroad, New York, 1992, 8.

15 Vö. Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 468.; Dr. Phil. L. Mariupolsky: *Die Evolutionstheorie Herbert Spencer's*, Helsingfors, 1904, 113kk.; Czopf et al., 14.

16 Czopf et al., 137.; 144. vö. Jan Rohls: *Protestantische Theologie der Neuzeit I.*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2018, 612-615.; vö.

rú, ugyanis a történelmi krízis, mely az emberségbe vetett remény és bizalom teljes megtöréséhez vezetett, megtörte az ember fejlődésébe és tökéletesedésébe vetett naiv hitet. A 19. századi liberális teológia erkölcsös, folyamatosan jobbá váló emberképe e tekintetben hűen példázza, hogyan lehetett egy, az eszmetörténetben korszakot kijelölő hipotézist felvenni a teológiai gondolkodásmódba, míg a világháború után elterjedt kériumatikus teológia egy merőben ellentétes válasszal bizonyította, hogy az antitézisként, milyen hamar megváltozhat az emberről alkotott képe a teológiának, ugyanis a kériumatikus teológia az ember immanens fejlődési lehetősége helyett, az isteni és emberi közötti mély szakadékról beszélt inkább, hangsúlyozva a bűn és a kegyelem kettőségét.¹⁷ A gyakorlati teológia így hamar az igehirdetés gyakorlatát szorgalmazva értelmezte újra saját feladatát és a lelkigondozástól kezdve, elégszén a vallásoktatás gyakorlatáig mindenhol az igehirdetést jelölte meg legfontosabb feladatnak – leépítve a korábbi sokkal inkább interdiszciplináris gyakorlatot, mely a vallásléktanra és az empiriára épített.¹⁸ Ugyanakkor a 20. század empirikus fordulatában rehabilitálták a fejlődéseméleteket és a pasztorálpaszichológia, a poimenika és a valláspedagógia területén újra előtérbe kerültek az ember fejlődésére alapuló elméletek.¹⁹

A második fontos aspektus az ember és a környezetének kapcsolatára vonatkozik. A modernitás kiemelte az embert saját környezetéből és a civilizációt úgy építette fel mint ami a természettől elhatárolja a benne élő embert.²⁰ Ez a fajta antropológiai megközelítés a természet és az ember közé óriási falakat épített, kiemelte a természet által meghatározott világból. Az ember köré kezdett kiépülni a civilizáció, az emberi valóság a középpontba került, de ez nem csak szeparációt, hanem határokat is képezett a különböző valóságok között.

A harmadik aspektus, hogy a modernitás jellemzői közé tartozik az erőteljes határszabás, a dichotómia és a szeparáció.²¹ A valóságok, kultúrák, vallások között az intézmények határokat építettek ki, így az intézményesség és az institucionalizálódás a modernitás számára az egyik legfontosabb szervezeti forma volt. A kereszténység a 19. század második felében virágkorát élő konfesszionizmus időszakában igyekezett a felekezeti határokat megerősíteni és az identitást a határok kijelölése által megalapozni²² – jóllehet a reformáció óta folyamatosan tematizálódott a felekezeti kérdés – gondolván a hitvallások megfogalmazódásának korszakára, vagy

17 Jan Rohls: *Protestantische Theologie der Neuzeit II.*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2018, 265kk.

18 Christian Möller: *Einführung in die Praktische Theologie*, A. Francke Verlag, Tübingen, Basel, 2004

19 Erik H. Erikson: *A teljes életciklus*, Animula Kiadó, Budapest, 2019, vö. Erik H. Erikson: *Identitás és Lebenszyklus*, Suhrkamp Verlag, 2011, Jean Piaget-Bärbel Inhelder: *Gyermeklélektan*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004, James W. Fowler: *Stages of Faith. The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, Harper & Row, 1981

20 Czopf Áron et al., 35.; 250kk,

21 Vö. Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 225-226.

22 Olaf Blaschke: *Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites Konfessionelles Zeitalter?* in: *Geschichte und Gesellschaft*, 2000/26, 38-75.

a vallásháborúk időszakára. A hétköznapi életben is különbözőképpen hagyott nyomot: a vegyes házasságkötéseket követő keresztelelési gyakorlatban, a vegyes házastársak temetkezési szokásaiban vagy éppen egészen a hétköznapi életet átszövő vallásgyakorlásban. Ismerjük azt a képet, amikor a katolikus és református temető kerítésénél a református és katolikus házaspár kétoldalt van eltemetve és egy szobor formájában kezet fognak a kerítésen átnyúlva. Az intézményes forma ennek a határtartó, határt kijelölő működésnek kielégítő keretet biztosított.

A negyedik aspektus a tradícióhoz és a fejlődéshez való kapcsolatot foglalja magában. A modernitás viszonya a tradícióhoz kettős természetű: egyszerre akar túllépni rajta, másrészt fenntart egyfajta ellentétet régi és új között. Ez a feszültség válik a fejlődés hajtóerejévé.²³ Tehát a fejlődés és folytonosság útjához szorosan hozzátartozik, hogy a régit megtörve meg kell haladni. Habermas – Adorno alapján – a régi és az új viszonyáról a következőket írja: „Az efféle művek jellegzetessége az Újdonság, amelyet a következő stílus újítása hamarosan felülmúl és érvénytelenít. Ám miközben a pusztán divatos a múltba süllyed, ódivatúvá válik, a modern titkos kapcsolatban marad a klasszikussal. Ami mindig is klasszikusnak számított, az az, ami túléli az időket: ezt az erőt azonban a hangsúlyosan modern tanúságtétel már nem egy elmúlt korszak tekintélyéből meríti, hanem egy letűnt jelen hitelességéből. A mai aktualitás tegnapivá válása egyszerre felemésztő és termékeny – ez maga, ahogyan Jauß megfigyeli, a modernség, amely megteremti a maga klasszicitását – és már szinte magától értetődően beszélünk klasszikus modernségről.”²⁴ A tradícióörös a modernitás jellemzője, mely Wolfgang Iser szerint a hagyománnyal való szakítás és amelyet tetten érhetünk a művészetekben, az építészetben, de a filozófiában is.²⁵ A tradícióörös a gyakorlati teológiában az útkeresés eszköze volt és a tekintély megroppanásával járt együtt. E tekintély megkérdőjeleződése alapjaiban rengette meg a kialakult teológiai rendszert. Istennek, a Szentírásnak, az előttük járó teológusoknak és a lelképászoroknak tekintélye volt, mindezek megkérdőjeleződésével az egyház alapjai rendültek meg, krízisbe juttatva a struktúráját és rákényszerítve, hogy új utakat keressenek.²⁶

2. POSZTMODERN

A posztmodern a modernitáshoz újabb és újabb kérdéseket intézett – mintegy szétfejtve annak paradigmáját, hogy valami egészen újnak megágyazzon.²⁷ „A posztmodern olyan kulturális, politikai és intellektuális korszakként szokás definiálni, amelyet

²³ Czopf et al., 136-137.

²⁴ Habermas, 34.

²⁵ Wolfgang Iser: *Unsere postmoderne Moderne*, Akademie Verlag GmbH, Berlin, 2008, 91-93.

²⁶ Szász László Eszter Csenge: *Mindenek szerzője, Isten. Az autoritás teológiai aspektusai*, Magyar Művészet, 2024/2

²⁷ Czopf et al., 78kk

a modernitás eszmevilágának kudarcaira adott válaszok határoznak meg.²⁸ Hogy valóban válaszoknak nevezhetjük-e a posztmodern kezdeményezéseit, ebben nincs egyetértés, ugyanis sokkal inkább egyfajta a kereteket szétfeszítő kritikai és megkérdőjelező hozzáállást látunk, semmint megajánlott alternatívát. Jameson szerint a posztmodern maga a sokféleség egymásmellettségének kifejeződése, mely leginkább paradoxonokra, a lineáris szemlélet számára káoszossá és összevisszaságra és logikátlanságra épít. A következő idézet ezt igyekszik kifejezni: „Hogy miért volt szükségünk a posztmodern szóra olyan sokáig anélkül, hogy tudtuk volna, hogy egymással összeférhetetlen alakok valóban tarka-barka társasága miatt sietett elfogadni abban a pillanatban, ahogy megjelent...²⁹ Ez a tarka-barka társaság, amelyről Jameson értekezett, valójában a határok elmosódásának és annak szétszalázó, rendet vágó funkciójának megszűnésének köszönhető. A modernitás rendet és határokat állított, míg a posztmodern ezeket igyekezett lebontani. Erről ír Featherstone a következőképpen: „Azok, akiknek szemlélete régebben közvetlenül képeken és a rend alakzatain, koherencián és rendszerezett egységen keresztül valósult meg, most megtanulnak új kognitív kereteken keresztül látni hangsúlyozva a rendellenességet, a kétértelműséget és a különbséget.”³⁰ A belső koherenciát biztosító narratívák megszűnéséről Jean-François Lyotard számol be, aki szerint a nagy történetek végét, a közösségi identitás alapjául szolgáló mítoszok és metaelbeszélésekkel szemben érzett bizalmatlanság korát éljük.³¹ A posztmodern mint első kísérlet igyekezett lebontani a modernitás által felépített keretrendszert.³² A természet újrafelfedezésével az ökológiai szemlélet³³ az emberközpontú civilizáció számára tett fel kérdéseket, a Bourdieu-féle hatalmi erőterek tematizációjával³⁴ egy új értelmezési keretet kapott a társadalom, melyben a normativitás alapja és a legitimáció forrása kérdőjeleződött meg, a dekonstrukció³⁵ kritikai hozzáállásával pedig igyekezett

28 Olay Csaba – Ullmann Tamás: *Kontinentális filozófia a XX. században*, Budapest, L'Harmattan, 2011, 447.

29 – ezek olyan rejtélyek, amelyek egészen addig tisztázatlanok maradnak, amíg nem sikerül megragadnunk a fogalom filozófiai és társadalmi funkcióját, ami azonban lehetetlen addig, amíg nem vagyunk képesek valahogyan megragadni a kettő közötti mélyebb identitást.”

L. Fredric Jameson: *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*, Budapest, Noran Libro, 2010, 13-14.

30 Mike Featherstone: *Consumer Culture & Postmodernism*, SAGE Publications, London, Newbury Park, New Delhi, 1991, IX. in preface

31 Jean-François Lyotard: A posztmodern állapot, in Bujalos István (összeáll): *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas – Jean-François Lyotard Richard Rorty tanulmányai*, Budapest, Századvég Kiadó, 1993, 8.

Ihab Hassan a modern és a posztmodern összehasonlító modelljében szintén megjelenik a narratíva mint nagy történet (Grand histoire) és az anti-narratíva mint elbeszélések (petite histoire) közti különbségtétel.

L. Ihab Hassan: *The Dismemberment of Orpheus. Toward a Postmodern Literature*, (2. edition), The London, University of Wisconsin Press, 1982, 268.

32 Ezt Bruno Latour nihilizmusnak, elkedvetlenedésnek címkézi. L. Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek*, 227.

33 Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek*

34 Pierre Bourdieu: *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge, 1991; vagy egy konkrét példán keresztül: Pierre Bourdieu: *Előadások a televízióról*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 43kk.

35 Jacques Derrida: *Grammatológia*; (Molnár Miklós), Életünk–Magyar Műhely, Szombathely–Párizs, 1991; vö. Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek*, 227.; vö. Czopf et al., 107-108.

lebontani minden a modernitás számára alapvetésként számon tartott állítást: hogy van objektív igazság. A posztmodern a modernitás alapvető karakterisztikáját rajzolja át. A teológia számára ez az ontológiai relativizmus kihívást jelent. Az individuumon kívüli igazság helyébe lépő szubjektív és plurális igazságok megrendítik a gyakorlati teológia korábban bevált eszközeinek hatékonyságát és útkeresésre indította a teológusokat. A korábbi válaszok nem voltak képesek megválaszolni az újonnan fellépő alapokat rengető kérdéseket. A pluralizmus egy újfajta paradigmát alakított ki. Míg a hagyományos missziói felfogás középpontjában az a meggyőződés állt, hogy egyetlen igazság létezik, mely abszolút és az maga Jézus Krisztus – addig a posztmodern inkább a különböző vallások és kultúrák közti dialógus és a párbeszéd irányába nyitna teret.³⁶ Ebben a szemléletben a kulturális és vallási sokszínűségnek köszönhetően az igazság nem egyetlen, hanem sokféle nézőpontból értelmezhető kategóriává vált. Ennek hatására bontakozott ki a szubjektív, vallási értelemben szinkretista megközelítés, melyben az egyén saját megélései és tapasztalatai nyomán állíthatja össze személyes vallásosságát. Az egyetlen igazság helyébe lépő rengeteg igazság, a határok felbomlása kulturális és vallási sokszínűség által megteremtí a szubjektív vallásos szinkretizmust, melynek lényege, hogy az egyén saját maga válogatja ki az általa megismert tradíciókból, kultúrákból a neki tetsző elemeket, létrehozva saját spirituális térképét.³⁷ A relativizmus és a szubjektívizmus az igazság kérdéskörét feszegette, így a gyakorlati teológusok számára kerülőutat kínáló esztétikai fordulat³⁸ került a diszciplína látókörébe, mely a „mi az igazság?” kérdés helyett a „mi a szép?” kérdést javasolta, megkerülve ezzel az aktuális diskurzust.

3. NONMODERN

A nonmodern gondolkodás kilép a modernitás által meghatározott kategóriából³⁹ és annak meghatározó elemeit kívülre helyezve többszörös valóságok egyidejűségét szorgalmazza. A modernnel szemben elveti az antropocentrikus megközelítést, az emberi önrendelkezés, a világ fölötti emberi uralom és az instrumentális racionalitás központi szerepét⁴⁰ és az emberi valóság mellé rendeli a többi valóságot: a társadalom, a techno-

36 John Hick: The Non-Absoluteness of Christianity, in: John Hick, Paul F. Knitter (szerk.) *The Myth of Christian Uniqueness. Toward a Pluralistic Theology of Religions*, Orbis Books, Maryknoll, 1987, vö. Reinhold Bernhardt: *Ende des Dialogs? Die Begrenzung der Religionen und ihre theologische Reflexion*, Theologischer Verlag, Zürich, 2005, vö. Eugene H. Peterson: *The Jesus Way. A Conversation in Following Jesus*, Hodder&Stoughton, London, 2007

37 Welsch, 2008, 104-105.

38 Albrecht Grözinger: *Praktische Theologie und Ästhetik. Ein Beitrag zur Grundlegung der Praktischen Theologie*, Chr. Kaiser Verlag, München 1987

39 Izzalmas modellt mutat be Bruno Latour, amelyben megmutatja, hogy az antimodern mit vesz át a modernből, a posztmodernből vagy a premodernből. L. Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek*, 228.

40 Czopf et al., 15.

lógia, a tudomány/tudás, a természet⁴¹ vagy a transzcendens valóság⁴² pluralitást mutat és kombinációiban hibrideket hoznak létre⁴³. A modernitással szemben tehát a határok teljes feloldása, cseppfolyóssá válása jelenik meg ebben a szemléletben, mivel nincsenek határok, így a nonmodern számára a szinkretizmus, az egyszerre létezés lesz az alapvetés szemben a temporalitással, a belső koherenciát igénylő fejlődéssel. Linearitás helyett párhuzamosság. A tradícióhoz is visszanyúl, ugyanakkor inkább konstruktív módon, saját maga számára felhasználja azt, ami szükséges vagy szimpatikus belőle és keveri mással, létrehozva ezzel a patchwork tradíciót. A jól elkülönített, határtartásában erős intézményrendszerek helyett fluidabb hálózatok⁴⁴ jönnek létre, melyek könnyebben változtathatók. Ez a cseppfolyós állapot, mely különböző pillanatokban különböző formákat ölt magára, az állandóságot és a várakozást, a türelmes kimunkálódást nem tekinti fontos eszköznek. Zygmunt Bauman ki is fejt, hogy a kétezres évek nyugati társadalmá sokkal inkább cselekszik, reagál és változik, minthogy kívárná egy-egy szokás vagy rutin kialakulását.⁴⁵ Ez a fajta hibriditás az intézményes kereteket feszíti széjjel, mely szintén kihívás elé állítja az egyébként intézményességében stabil történelmi egyházakat. A gyakorlati teológia is szembesül ezekkel a kihívásokkal: mind a többszörös valóság kérdésével, mely az embert összekapcsolja a többi valósággal, mind a racionalizmust felülíró tapasztalatisággal, az intézményességgel szemben megfogalmazott ellenérzülettel, mely leginkább a maga módján vallásosság növekedésén és az intézményes vallásosság visszaszorulásán érhető tetten.⁴⁶

4. NONMODERN ÉS A SPIRITUÁLIS FORDULAT FONTOS ASPEKTUSÁNAK, A TRANSZFORMÁCIÓNAK KAPCSOLATA

A gyakorlati teológia spirituális fordulatát három oszlop tartja, melyeket az alapvető változások mögött látunk: a tapasztalat, a tradícióhoz való teljesen újféle kapcsolódás és a transzformáció. Ebben a tanulmányban részleteibe menően két változásmódellet hasonlítunk össze. Az első a modernitásban megfogalmazódott fejlődésmódel, mely

41 Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek*, 236.

42 Baji Lázár Imre: A többszörös valóságok fenomenológiája és a kozmológiai pluralizmus, in: Baji Lázár Imre: *Jászol és Média. Vallás- és médiaantropológiai írások*, Püski Kiadó, Budapest, 2025, 203kk

43 Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek*, 236-240.; Bruno Latour: *Hibrid gondolkodás. Válogatott tanulmányok*, I.T.E.M. Alapítvány/Kijárat, Budapest, 2021

44 Manuel Castells: *A hálózati társadalom kialakulása*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2005, vö. Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek*, 236.

45 Zygmunt Bauman: *Liquid Life*, Cambridge, Polity Press, 2005, 1.

46 Gyorgyovich Miklós: Különböző generációk vallási attitűdjei, in: Gyorgyovich Miklós (szerk.): *Vallásosság Magyarországon. Társadalomtudományi tanulmányok*, Századvég Kiadó, Budapest 2020, László Tamás: „Isten igen, egyház nem” – A vallási individualizáció egy manifesztációjáról, in: Gyorgyovich Miklós (szerk.): *Vallásosság Magyarországon. Társadalomtudományi tanulmányok*, Századvég Kiadó, Budapest 2020

egy – watzlavick-i értelemben – elsődleges változást⁴⁷ ír le, míg a második a nonmodern keretrendszerébe helyezhető másodlagos változásról szól, melyet transzformációnak nevezünk. A modernitás a maga szigorú – határokra, linearitásra és temporalitásra építő – keretrendszerében a változás abszolút összhangban van a Watzlavick által elsődlegesnek nevezett változással, mely „egy rendszeren belül zajlik, amely (rendszer) maga változatlan marad”.⁴⁸ Ezzel szemben „a másodfokú változás azt célozza meg, ami az elsőfokú változás perspektívájából megoldásnak látszik – ugyanis a másodfokú változás megvilágításában erről a megoldásról kiderül, hogy éppenséggel alappillére a megoldani kívánt problémának.”⁴⁹ A rendszerszemléletű családterapeuta e kettőt részletesebben is összevetette, és a következő megállapításokat tette: 1. Míg az elsőfokú változás látszólag mindig a józan megfontoláson alapul, a másodfokú változás általában különös, váratlan, és nem következik a szokásos logikából, a változás folyamatában van valami rejtélyes, paradox elem. 2. Amikor másodfokú változási technikákat alkalmazunk a megoldásra, ez azt jelenti, hogy a helyzetet az itt-és-mostban kezeljük. Ezek a technikák a hatásokra és nem a probléma feltételezett okaikra vonatkoznak; a döntő kérdés nem a miért, hanem a mit. 3. A másodfokú változási technikák kiemelik a helyzetet abból a paradoxont generáló csapdából, amit a megoldáskísérlet reflektivitása hoz létre, és más keretbe helyezik azt.⁵⁰ A másodlagos változás tehát valamilyen keretrendszer megváltozásáról szól, ezt nevezhetjük kizoomolásnak, fókuszváltásnak, átkeretezésnek, vagy paradigmaváltásnak⁵¹ és jelen esetben mi a transzformáció kifejezést használjuk, hogy szemléltessük ezt a jelenséget. A transzformáció definíciójánál leginkább Laurie Ann Paul *Transformative Experience* című alapmunkájához nyúlunk vissza, aki a transzformáció lényegi vonásának a két személyiség közti diszkontinuitást nevezte meg, azaz olyan változást nevezünk transzformációnak, mely bizonyos megtapasztalás vagy átélés után rövid- vagy hosszútávon úgy változik meg, hogy nem lehet ráismerni az eredeti szelfre.⁵² Kétféle tapasztalatot különböztetünk meg, melyek más típusú transzformációhoz vezetnek: episztemikus: „Amikor egy személynek új és merőben másfajta tapasztalata van, amely valami olyat tanít, amelyet nem tudott volna

47 Paul Watzlavick, John H. Weakland, Richard Fisch: *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*, Animula Kiadó, Budapest, 2008

48 Watzlavick et al., 2008, 19.

49 Watzlavick et al., 2008, 72.

50 Watzlavick et al., 2008, 12-32.

51 James Edwin Loder: *The Transforming Moment. Understanding Convictional Experiences*, Harper&Row Publishers, San Francisco, Cambridge Hagentown, New York, Philadelphia, London, Mexico City, Sao Paulo, Sydney, 1981

52 L. A. Paul: *Transformative Experience*, Oxford University Press, Oxford, 2014

eltanulni ilyen tapasztalás nélkül, akkor episztemikus transzformáció történik vele⁵³; vagy perszonalist: amely alatt a magpreferenciák, a személyes értékrend, látásmód átalakulását értjük⁵⁴. Ez a fajta személyiségváltozás merőben ellentétes a modernitásban megjelenővel, amely növekedésre, kontinuitásra és fejlődésre épített.⁵⁵ A következő táblázatban láthatjuk a különbséget: a modernitás elsődleges változást szorgalmaz, azaz nem változik meg a keretrendszer, csupán abban az adott keretrendszerben rendeződnek át a dolgok – azaz növekedéssel esetleg egy tágabb kontextusban értelmezett szerepcserével írható le a folyamat. A modernitás identitásfejlődésről, a hős útjáról, lépcsőkről és fokokról való beszámolókkal igyekszik bemutatni egy személyiség érési folyamatát.⁵⁶ Ez a megközelítés még a hitről való gondolkodást is meghatározta – gondoljunk csak James W. Fowler hitbeli érési folyamatának stációira.⁵⁷ A modernitásban növekedés, kontinuitás van, addig a nonmodern átlépést és diszkontinuitást takar. A transzformáció ebbéli értelmezése teológiailag sokkal inkább leírható a Szentírásból ismert képekkel: a sötétségből világosságba való átvitel, a halál-feltámadás kettőssége, a mag, amelynek előbb meg kell halnia, hogy aztán termést hozhasson.⁵⁸ A megtérés nonmodern értelmezési lehetőségei közé sorolhatjuk a fentebb felsorolt bibliai igeszakaszok radikálisabb értelmezését, melyben az óember, azaz a személyiségváltozás előtti énrész és az új ember között nem találunk lineáris fejlődési ívet. A megtérést átélő magát passzívnak nevezi⁵⁹, és úgy érzi, hogy az aktív cselekvő a rajta kívül lévő Isten. A megtérés egyszerűen megtörténik, ez ugyanakkor nem feltétlenül jelent pontszerű időiséget, hanem egy sokkal hosszabb folyamat elejének és végének összehasonlításakor is kimondható, hogy az előtte/utána lévő személyiség között nincsen kontinuitás, jóllehet maga a személy ugyanaz. Howard L. Rice a kimondottan református spiritualitást kutatva a megtérést az élet orientációjának rövid időn belül megtapasztalt radikális változásaként határozta meg, melynek alapja a hit.⁶⁰ Rice szerint nem csak annyiról van szó, hogy a hitetlen ember hitre jut, hanem a közvetett hittapasztalat – tehát az

53 L. A. Paul, 9. William James vallási tapasztalatról szóló könyvében hasonló következtetésre jut a fenomenális tudás kapcsán, melynek átélése újfajta tudást szerez. L. James; Moheb Costandi is megemlíti a neuroplaszticitásról szóló könyvében, hogy William James is ott van az előfutárok között. 11/113. in: Moheb Costandi: *Neuroplasticity*, The MIT Press Cambridge, Massachusetts, London, 2016

54 Paul, 2014, 103.

55 Czopf et al., 18-21.

56 Joseph Campbell: *A hős útja*, Good Life Books, 2024;

57 Fowler, 1995; vö. Sitku Tibor: *A fowleri hitfejlődés-elmélet értékelése és alkalmazási területei*, Károli Egyetemi Kiadó, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2024

58 Kol 1,13: Ő szabadított meg minket a sötétség hatalmából és vitt át minket a szeretett Fia országába. 1Pt 2,9: hogy hirdesétek nagy tetteit annak, aki a sötétségből az ő csodálatos világosságára hívott el titeket. 1Kor 15, 22: Mert ahogyan Ádámban mindnyájan meghalnak, úgy Krisztusban is mindnyájan életre kelnek.; Jn12,24 „Bizony, bizony mondom nektek: ha a földre esett búzaszem nem hal meg, egymaga marad, de ha meghal, sokszoros termést hoz;

59 Howard L. Rice: *Reformed Spirituality. An Introduction for Believers*, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 1991, 22-23. – Zsoltárokat és Augustinust is idézi ezzel kapcsolatban.; Möller, 1-2.

60 Rice., 31.

ősöktől „átörökített” hit, a látott és tanult hit – közvetlenné válásáról van itt elsősorban szó. Ez aztán hatást gyakorol az életmódra és a szemléletre. A spirituális megközelítés tehát valami egészen újfajta életről beszél, mely nem a régiben való növekedést, hanem sokkal inkább egy újféle keretrendszert – egy új valóságot takar. Ezt részleteztük az alábbi táblázatban:

1. ábra⁶¹

Modern	Nonmodern
Elsődleges változás	Másodlagos változás
Növekedés, szerepcsere	Átlépés, megújulás
Kontinuitás	Diszkontinuitás
A rossz integrációja	A rossz megtagadása
Jobb emberré válás	Új emberré válás
Saját történetem kiteljesítése	Isten történetébe való átlépés
Tanulható	Tapasztalható
Kontroll lehetősége	Kontrollvesztettség
Konstruktivizmus	Dekonstruktivizmus
Sikeres emberkép	Felülemelkedett emberkép

A modernitásban jobb emberré válhatunk, mely egy magasabb fejlődési szintet jelent⁶², míg a nonmodern ezzel szemben új emberré formál. A modernben a saját történetünket járjuk végig és teljesítjük be – melyek mögött ott állnak a nagy narratívák mint útjelzők, normát adnak és valamiképpen korlátokat is állítanak⁶³. A nonmodernben ezzel szemben a lehetőségek korlátlanok és a tapasztalat alapon az identitás számára nincs lehetetlen változás. A teológia minderre saját válasszal felel: a saját történetből Isten nagy történetébe való belépést szorgalmaz.⁶⁴A modernitásban ezért ott van a kontroll lehetősége, hiszen a saját történet megvalósításához egy belátható utat tehet meg az ember, mely a kezdetektől fogva belátható. Ehhez a tanulás, fejlődés, az elődöktől való örökség átvétele mind komoly eszközt jelent. Mindennek beteljesedésénél

61 a doktori disszertációból származó saját ábra

62 A spirituális fordulatban is látunk ilyen megközelítéseket, melyek sokkal inkább dolgoznak későmodern elemekkel – mint amilyen Sabine Bobert személyiségfejlődési modellje, mely a 19. századi liberális teológia modellje alapján ihletett leírás. L. Sabine Bobert: *Jesus-Gebet und neue Mystik. Grundlagen einer christlichen Mystagogik*, Vier-Türme-Verlag, Kiel, 2012, (2. kiadás), 86-87.

63 Byung Chul Han: *A kiégés társadalma*, Typotex Kiadó, Budapest, 2019

64 Michael W. Goheen: *Keresztyén misszió ma. Bevezetés*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2019

a sikeres ember képével találkozunk. Ezzel szemben a nonmodern által felkínált változásban az alany passzivitásából fakadóan kontrollvesztett, hiszen vele megtörténik, egyszerűen megtapasztalja, átéli azt, amit vallási élménynek⁶⁵ is neveznek. A kontrollvesztettség tulajdonképpen a halál állapota – ezt látjuk sok spirituális transzformáció-modellben kirajzolódni: a mélypont elérése, a legsötétebb szakasz, a halál állapota az átlépési küszöb.⁶⁶ Ezzel összhangban van az a megfigyelés is, hogy a krízisben lévő emberek hamarabb és könnyebben megszólíthatók.⁶⁷ Ebben a dekonstruktív állapotban végül a világkép és a keretrendszer változik, részben mert a tehetetlenség állapotában már nem elsődleges változás hozhat eredményt, hanem annál többre van szükség. Így a felülemelkedett emberkép kifejezéssel írhatjuk le azt az állapotot, amikor valaki egy új valóságba átlépve születik újjá.⁶⁸ A nonmodern egy teljesen új szemlélet, melyben már többé nem a modernitás által felvetett problémák, kihívások, kérdések kísérik a lelkipásztori gyakorlatot, hanem teljesen új paradigma, így a korábbi módszerek és válaszok valószínűbb, hogy kudarcos vállalkozásnak bizonyulnak, mintsem, hogy meg tudnák válaszolni ezeket az új kérdéseket. A nonmodern a premodernhez visszanyúlva nem hanyagolja el a tradíciót, hanem azt rehabilitálva építkezik bizonyos elemeiből. A protestáns teológia már a posztmodern óta keresi ezeket a válaszokat és a gyakorlati teológia a spiritualitás felé kitekintve keresett kulcsokat az elakadások legyőzéséhez, de végső alakját a nonmodernben ölthette fel, így valójában a spirituális fordulat a nonmodern kihívásokra adott gyakorlati teológiai válasz. Hiszen a gyakorlati teológia számára mindig is kulcsfontosságú volt megérteni az eszmetörténeti, társadalomfilozófiai és a társadalmi diskurzust meghatározó elméleteket, hogy adekvát módon tudjon reagálni azokra és eszközöket adni a lelkipásztorok és az egyházi szolgálatot végzők kezébe.

65 William James: *A vallási élmény változatai. Tanulmány az emberi természetről*, Osiris Kiadó, Budapest, 2019

66 Szabóné László Lilla: Gyógyító jelenlét – Isten jelenlétének valósága a lelkigondozás, lelki kísérés, testvéri melléállás alkalmain, in: Siba Balázs, Szabóné László Lilla, Lányi Gábor (szerk.): *Lelki éhség. Protestáns spiritualitás a 21. században*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2021, 231-248.

67 Rick Warren: *Céltudatos gyülekezet. Növekedés az üzenet és a küldetés feláldozása nélkül*, Új Remény Alapítvány, Sárospatak, 2015, 182-183.

68 Siba Balázs: *Változáskalauz. A személyes átalakulás négy fordulópontja*, Budapest, 2025 (kézirat)

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- BAJI LÁZÁR Imre: A többszörös valóságok fenomenológiája és a kozmológiai pluralizmus, in: Baji Lázár Imre: *Jászló és Média. Vallás-és médiaantropológiai írások*, Püski Kiadó, Budapest, 2025
- BAUMAN Zygmunt: *Liquid Life*, Cambridge, Polity Press, 2005
- BERNHARDT Reinhold: *Ende des Dialogs? Die Begegnung der Religionen und ihre theologische Reflexion*, Theologischer Verlag, Zürich, 2005
- BLASCHKE Olaf: Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites Konfessionelles Zeitalter? in: *Geschichte und Gesellschaft*, 2000/26
- BOBERT Sabine: Jesus-Gebet und neue Mystik. Grundlagen einer christlichen Mystagogik, Vier-Türme-Verlag, Kiel, 2012
- BOURDIEU Pierre: *Előadások a televízióról*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001
- BOURDIEU Pierre: *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge, 1991
- CAMPBELL Joseph: *A hős útja*, Good Life Books, 2024
- CASTELLS Manuel: *A hálózati társadalom kialakulása*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2005
- COSTANDI Moheb: *Neuroplasticity*, The MIT Press Cambridge, Massachusetts, London, 2016
- CZOPF Áron, HORVÁTH Márk, LOVÁSZ Ádám: *Nonmodern. A kivüliség szférikus elmélete*, Batthyány Lajos Alapítvány Tudástár, 2024
- CULLMANN Oscar: *Krisztus és idő, Az őskeresztény idő- és történelemszemlélet*, Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 2000
- DERRIDA Jacques: *Grammatológia*; (Molnár Miklós), Életünk–Magyar Műhely, Szombathely–Párizs, 1991
- ELIADE Mircea: *Az örök visszatérés mítosza*; Európa Kiadó, Budapest, 1998
- ELIAS Norbert: *A civilizáció folyamata*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004
- ERIKSON Erik H.: *A teljes életciklus*, Animula Kiadó, Budapest, 2019
- ERIKSON Erik H: *Identität und Lebenszyklus*, Suhrkamp Verlag, 2011
- FEATHERSTONE Mike: *Consumer Culture & Postmodernism*, SAGE Publications, London, Newbury Park, New Delhi, 1991
- FIORINZA Francis Schüssler: A Critical Reception for a Practical Public Theology, in: BROWNING Don S., FIORINZA Francis Schüssler (szerk.): *Habermas, Modernity and Public Theology*, Crossroad, New York, 1992
- FOWLER James W.: *Stages of Faith. The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, Harper & Row, 1981
- GOHEEN Michael W.: *Keresztény misszió ma. Bevezetés*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2019
- GRETHLEIN Christian: *Praktische Theologie*, Walter de Gruyter GmbH, Berlin, Boston, 2016
- GRÖZINGER Albrecht: *Praktische Theologie und Ästhetik. Ein Beitrag zur Grundlegung der Praktischen Theologie*, Chr. Kaiser Verlag, München 1987
- GYORGYOVICH Miklós: Különböző generációk vallási attitűdjei, in: GYORGYOVICH Miklós (szerk.): *Vallásosság Magyarországon. Társadalomtudományi tanulmányok*, Századvég Kiadó, Budapest 2020
- HABERMAS Jürgen: *Die Moderne – Ein unvollendetes Projekt. Philosophisch-politische Aufsätze*, Reclam Verlag, Leipzig, 1990
- HAN Byung Chul: *A kiegésző társadalma*, Typotex Kiadó, Budapest, 2019
- HASSAN Ihab: *The Dismemberment of Orpheus. Toward a Postmodern Literature*, The London, University of Wisconsin Press, 1982
- HICK John: The Non-Absoluteness of Christianity, in: HICK John, KNITTER Paul F. (szerk.) *The Myth of Christian Uniqueness. Toward a Pluralistic Theology of Religions*, Orbis Books, Maryknoll, 1987
- JAMES William: *A vallási élmény változatai. Tanulmány az emberi természetről*, Osiris Kiadó, Budapest, 2019
- JAMESON Fredric: *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*, Budapest, Noran Libro, 2010
- KARLE Isolda: *Praktische Theologie*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2021
- LATOUR Bruno: *Hibrid gondolkodás. Válogatott tanulmányok*, I.T.E.M. Alapítvány/Kijárat, Budapest, 2021
- LATOUR Bruno: *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999
- LÁSZLÓ Tamás: „Isten igen, egyház nem” – A vallási individualizáció egy manifesztációjáról, in: Gyorgyovich Miklós (szerk.): *Vallásosság Magyarországon. Társadalomtudományi tanulmányok*, Századvég Kiadó, Budapest 2020
- LODER James Edwin: *The Transforming Moment. Understanding Convictional Experiences*, Harper&Row Publishers, San Francisco, Cambridge Hagentown, New York, Philadelphia, London, Mexico City, Sao Paulo, Sydney, 1981

- LYOTARD Jean-François: A posztmodern állapot, in Bujalos István (összeáll.): *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas Jean-François Lyotard Richard Rorty tanulmányai*, Budapest, Századvég Kiadó, 1993
- MARIUPOLSKY Phil. L.: *Die Evolutionstheorie Herbert Spencer's*, Helsingfors, 1904
- MÖLLER Christian: *Einführung in die Praktische Theologie*, A. Francke Verlag, Tübingen, Basel, 2004
- NIEBUHR Richard: *Krisztus és kultúra*, SRTA-Harmat Kiadó, 2006
- OLAY Csaba, ULLMANN Tamás: *Kontinentális filozófia a XX. században*, Budapest, L'Harmattan, 2011
- PAUL Laurie Ann: *Transformative Experience*, Oxford University Press, Oxford, 2014
- PETERSON Eugene H.: *The Jesus Way. A Conversation in Following Jesus*, Hodder&Stoughton, London, 2007
- PIAGET Jean, INHELDER Bärbel: *Gyermeklélektan*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004
- RAD Gerhard von: *Az ószövetség teológiája I.*, Osiris Kiadó, Budapest, 2007
- RICE Howard L.: *Reformed Spirituality. An Introduction for Believers*, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky
- ROHLS Jan: *Protestantische Theologie der Neuzeit I.*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2018
- ROHLS Jan: *Protestantische Theologie der Neuzeit II.*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2018
- RÖSSLER Dietrich: *Grundriß der Praktischen Theologie*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1994
- SCHÖPFLIN György: *Politika, illúziók, téveszmék*, Századvég Kiadó, Budapest, 2015
- SIBA Balázs: *Változáskalauz. A személyes átalakulás négy fordulópontja*, Budapest, 2025 (kézirat)
- SITKU Tibor: *A fowleri hitfejlődés-elmélet értékelése és alkalmazási területei*, Károli Egyetemi Kiadó, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2024
- SZABÓNÉ LÁSZLÓ Lilla: Gyógyító jelenlét – Isten jelenlétének valósága a lelkigondozás, lelki kísérés, testvéri melléállás alkalmain, in: SIBA Balázs, SZABÓNÉ LÁSZLÓ Lilla, LÁNYI Gábor (szerk.): *Lelki éhség. Protestáns spiritualitás a 21. században*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2021
- SZÁSZNÉ LÁZÁR Eszter Csenge: *Mindenek szerzője, Isten. Az autoritás teológiai aspektusai*, Magyar Művészet, 2024/2
- WARREN Rick: *Céltudatos gyülekezet. Növekedés az üzenet és a küldetés feláldozása nélkül*, Új Remény Alapítvány, Sárospatak, 2015
- WATZLAVICK Paul, WEAKLAND John H., FISCH Richard: *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*, Animula Kiadó, Budapest, 2008
- WELSCH Wolfgang: *Unsere postmoderne Moderne*, Akademie Verlag GmbH, Berlin, 2008

VINCZE RICHÁRD

Mivégre zoopoétika?

Állatok a szavakban, avagy állati szavak

I. ALAPVETÉSEK ÉS KÖZÖS EREDŐK

Ha valamiképpen formalizálnom kellene, hogy miről is szól a zoopoétika¹, akkor azt mondanám: nem az állatokról szól, nem – kizárólag – az irodalom és így a nyelv által megformált állatokról, hanem az állatokkal (együtt) szól. Ez a – (z) elsőre – jelentéktelennek (vagy éppen furcsának) mutatkozó kijelentésbeli elkülönöződés (*différence*) úgy tűnik, mintha a magyar nyelv – sajátos – adottságai miatt kevésbé volna, vagy pontosabban: nehezebben volna tetten érhető, mint azon a nyelven, amelyen – talán – maga az irányzat (a zoopoétika) a legnagyobb karriert futja; az angolban.² A legtöbb – általam ismert – angolnyelvű értekező egyetért abban, hogy a zoopoétika (akár *alkotásmódként*

1 E kifejezést Jacques Derrida alkotta meg a *The Animal That Therefore I Am* című konferencia-eladásából lejegyzett, majd könyvfejezetként is napvilágot látott szövegében („Kafka’s vast zoopoetics”[6.]), amelyben a saját macskája általi látottság/megfigyeltség/meztelenség jelenségéből kiindulva, az „animot” fogalmát megmagyarázandó (magyarul visszadhatatlan szójáték az állatok pluralitásáról, valamint az állati szóként való elgondolhatóságának keresztbekapcsolásáról), az állat kérdésének igen kiterjedt és komplex – kultúrtörténeti, filozófiai – diskurzusát vázolja fel. Derrida zoopoétika fogalmáról, és „zoológiai” gondolkodásának egyik alapaspektusáról, az „adresszálásról” egy következő dolgozatban tervezek – irodalmi példával is alátámasztható – elemzést adni. Vö., Jacques DERRIDA, *The Animal That Therefore I Am*, Fordham University Press, New York, 2008.

2 Kári Driscoll, az általa (pontosabban: Eva Hoffmann-nal közösen) szerkesztett *What is Zoopoetics?* című kötet bevezetőjében ekként nyilatkozik például a „zoopoétikai” szövegekről: „To reiterate: zoopoetic texts are not—at least not necessarily and certainly not simply—texts about animals. Rather, they are texts that are, in one way or another, predicated upon an engagement with animals and animality (human and nonhuman). In short, their »poetic thinking«, (i.e., the way they reflect on their own textuality and materiality), on questions of writing and representation, proceeds via the animal.” = *What is Zoopoetics?*, szerk. Kári DRISCOLL – Eva HOFFMANN, Springer, Cham, 2018, 4.

akár olvasásmódként elgondolva) az állatokat nem mint az emberi poézis reprezentatív – tehát nem ábrázolt – elemeiként közelíti meg, hanem az irodalmi szövegalkotás folyamatára mint közös (egyszerre emberi és állati) létrehozásra (poesis) tekint. Aaron M. Moe³ szerint például éppen azáltal, hogy egy állat nem pusztán tárgyiasult valóságában jelenik meg egy irodalmi szövegben, hanem az saját ikonicitását, hangját és ágenciáját az emberi nyelven mintegy „átszűrve”, ahhoz „hozzákapcsolódva” (és semmiképpen sem azt kiegészítve) juttatja a felszínre, akkor az irodalom máris nem csak az állatról beszél (about the animal), hanem egyfajta több-fajú esemény („multi-species event”⁴) jön létre. Egy olyan esemény, amelyben az ember „egyidőben” (tehát paralel módon, és hierarchiamentesen⁵) alkot az állattal, és az állat is „egyidőben” (tehát szintén paralel módon, és szintén hierarchiamentesen) alkot az emberrel együtt (with the human, with the animal = together), így közösen hozva létre egy nyelvi/művészeti produktumot. Persze ez a közös létrehozás (alkotás, csinálás, összekapcsolódás, egyszerismind poézis) többféleképpen, többféle összefüggő aspektusra kitérve jelenik meg a zoopoétikai gondolkodásban: számos írás ezt az együttes alkotást a humán nyelvi jelek (a humán alfabetikus írás) animális eredőiben véli lokalizálni, vannak olyan tanulmányok, amelyek a közös hangzásra (tehát a hangzóvá tett nyelvre) fókuszálnak, míg mások (közös) retorikai energiáról, vagy éppen közös ágenciáról – és gesztusokról – beszélnek.

David Abram (akit egyébként az előbb idézett Aaron M. Moe is említ könyvének bevezető fejezetében⁶) a zoopoétikai „esemény” gyökerét (/kezdetét?) az alfabetikus rendszer „többfajúságában” látja: és ezzel rögtön ellene is mond azoknak a tudományos megközelítéseknek, amelyek az emberi nyelv „írásosságát” az állatokkal való közös eredet nélkül vizsgálják. Abram tehát könyvének⁷ *Animism and the Alphabet* című tanulmányában arra emlékezteti olvasóit, hogy az a nyelvi kódrendszer, amely létrejötté óta⁸ az embe-

3 Az egyébként számos interdiszciplináris diskurzus metszéspontjában munkálkodó – „biosemiotics, fractals, phi, trauma theory, the Mandelbrot Set, hyperobjects, meditative chants, Goethe’s morphology, Ramanujan’s summation, a spiderweb’s sonic properties, and Thoreau’s sense of the plant-like burgeoning force of an Atom” = Aaron M. MOE, *Ecocriticism and the Poiesis of Form: Holding on to Proteus*, Routledge, London, Foreword. –Moe zoopoétikát érintő könyvéhez lásd: Aaron M. MOE, *Zoopoetics, Animal and the Making of Poetry*, Lexington Books, Lanham, 2014. E dolgozat érvmenete, és példái számos helyen követik Moe gondolatait, hiszen a „közös alkotás” jelenségéről minden bizonnyal az ő könyve nyújtja a legkiterjedtebb, és így legjobb összegzést.

4 E kapcsolódást, egyszerre biológiai-materiális, és nyelvi konnexiót jelző kifejezésről bővebben lásd Aaron M. MOE, *Toward Zoopoetics: Rethinking Whitman’s Original Energy*, *Walt Whitman Quarterly Review* 2013/1., 1–17.

5 Természetesen ez a hierarchia-kérdés nagyobb teret és ekképpen kifejtést igényelne, de a dolgozat kereteit e vizsgálódás további folytatása igencsak szűfészténe. Elég talán annyit jelezni, hogy e hierarchiamentesség az eredő(k)ben keresendő, és nem a „végtermék” felől: persze, a beszéd során, szűkebben pedig az irodalmi alkotás létrehozásakor a nyelv médiumát mégiscsak valamiképpen az ember „használja”, mégiscsak az ember szólal meg e médiumok valamelyikén keresztül. De ez a nyelv(i médium) jóllehet már mindig is közös az állattal, kontaminálódott, és nem szárazható szét e kettő jelenléte benne; ennyiben nincs alá-fölé rendelődség—legalábbis a zoopoétikai gondolkodás számára biztosan nincs.

6 MOE, *Zoopoetics*, 7.

7 DAVID ABRAM, *The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-Than-Human World*, Vintage, New York, 1997.

8 Az alfabetikus írás eredetéről lásd DAVID ABRAM, *l. m.*, 99–100.

ri közlések – egyik (kitüntetett) – médiumaként szolgál, nem nélkülözi (eredőként!) az „állati” jelenlétét. Vagyis, hogy az emberi és az állati – mély és közeli – interakciója (Moe szerint a figyelés/figyelem/figyelmesség: *attentivness* képességének evolúciósan kódolt mintázatai alapján⁹) egyszerűen hozzájárult a különféle nyelvi elemek, tehát a betűk létrejöttéhez. E közös eredetet (*co-origin*) néhány – héber, pontosabban: sémi – betű példáján keresztül támasztja alá: „amikor a korai sémi ábécére gondolunk, könnyen felismerhetjük annak piktografikus örökségét. Az *aleph*, az első betű, így van írva: א. Az *aleph* egyben a héber szó a bika/bivaly számára is. A betű alakja, ahogyan látjuk, egy bika fejének és szarvának képét ábrázolta; ha megfordítjuk, akkor az a mi „A” betűnket eredményezi. A sémi betű; a *mem* szintén a héber szó a vízre; a betű, amely később a mi „M” betűnké vált, hullámok sorozataként volt ábrázolva: מ. Az *ayin* betű, amely szintén szemet jelent héberül, egy egyszerű kört ábrázolt, ami egy szem képe volt; ez a betű, amit a görög írások magánhangzóvá alakítottak, lett a mi „O” betűnk. A héber *goph* betű pedig, amely a majom héber kifejezése is, egy kört ábrázolt, amit egy hosszú, lelógó fark keresztezett פ. A mi „Q” betűnk tehát megőrizte ezt az egyszerű képet.”¹⁰ Amire tehát ebben az idézetben Abram mindenekelőtt rávilágít az az, hogy egészen a görög alfabetikus rendszer létrejöttéig¹¹ érzékelhető, vagyis egyszerűen látható és hallható volt az állat „mindenkori” jelenléte (testi prezenciája: *bodily poesis*) az emberi (írott) nyelvben. Ez mindenképpen izgalmas perspektíva, márcsak onnan nézve is, hogy az állat és ember nyelvileg performált elkülönítése, az állati létmód újraszituálása az emberi létmódon kívülként¹² már mindig is egy olyan nyelv (írott) terében történt meg, amely jelkészletében az állati örökséget – alapjaiban – hordozza magán.

De Aaron M. Moe érvelését követve ennél is, az írásjelek materialitásának és közös eredőjének elgondolásánál (is) érdemesebb „visszább” menni, természetesen absztrakt értelemben, egészen Arisztotelész *mimesis* fogalmáig. A *Poétika* című (eredetileg a *Pramatia*, költészettel és műfajokkal foglalkozó opusához vázlatként elgondolt) művében – emeli ki Moe¹³ – Arisztotelész éppen amellet érvel, hogy a költészet „általános eredete” nagyrészt az utánzás (*mimesis, imitatio*) impulzusában, pontosabban vágyában, vagy még pontosabban ösztönében rejlik.¹⁴ Arisztotelész szerint az utánzás

9 Aaron M. MOE, *Zoopoetics*, 24–25.

10 A főszövegben idézett szövegrészeket mindig magyarul adom meg (és lábjegyzetben csatolom hozzá az eredetit), a lábjegyzetben beillesztett angolnyelvű részeket nem fordítom külön. Az eredeti idézethez lásd David ABRAM, *l. m.*, 101.

11 David ABRAM, *l. m.*, 102.

12 A nyelvileg szituált antropológiai differenciáról, tágabban pedig az ember-állat nyelvi megkülönböztetéséről sokak mellett (magyar vonatkozásban megemlítendő Balogh Gergő szövege: BALOGH Gergő, *Identitás és differencia között: Kósztolányi Dezső kutyája = Milyen állat?*, szerk. BALOGH Gergő – FODOR Péter – PATAKI Viktor, Alföld Alapítvány – Méliusz Juhász Péter Könyvtár, Debrecen, 2020 és Smid Róbert két tanulmánya; SMID Róbert, *A ló meghal, a médium él = l. m.*, SMID Róbert, *A dekonstrukció tündöklése és kortárs nyomorúsága*, Kommentár 2024/2., 143–150.) magam is írtam, ehhez lásd: VINCZE Richárd, *Szövegorgán Esterházinál*, Alföld 2022/7., 58–61.

13 MOE, *Zoopoetics*, 7.

14 Ehhez lásd ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, Magyar Helikon, Budapest, 1963, 5–11.

képessége bizonyos – evolúciós, adaptív, és akár szószerint véve túlélési – előnyöket volt hivatott biztosítani az emberek számára (az alacsonyabb rendű állatokhoz képest), ami már önmagában – tehát mivel történeti perspektívából tekintve az ember került a „tápláléklánc” tetejére – bizonyíték lehet arra, hogy az ember gyakorlatilag (is) a világ legjobb utánzója. Persze az érvelés kiváltképp antropocentrikus hangsúlyáról nem elfeledkezve kiemelendő, hogy – és ez az az apró szöveghely, ahova Moe érvelése találó módon „befurakszik” – Arisztotelész voltaképpen nem vonja kétségbe az állatok utánzási képességeit; csak arra mutat rá, hogy az emberek ebben a típusú utánzásban egyszerűen jobbak (jobbnak bizonyultak a percepció és így a történeti empiria számára). A különbség tehát számára – mármint most Arisztotelész érvelésében – mértékbeliként tételeződik, nem minőségi karakterrel bír (ugyanakkor joggal érvelhetnénk amellett is, hogy e mértékbeli differencia nagyon is jelent minőségi/minőségbeli/ontológiai eltérést—tudva például Arisztotelész számos egyéb érvét állat és ember megkülönböztetésének vonatkozásában¹⁵). Moe tehát azért emeli ki Arisztotelész miméziis-fogalmát (és vele együtt a költészet eredetéről szóló passzusokat), hogy rámutasson – olvasatában – egy igen fontos összefüggésre az emberi és állati „szavak”, „gesztusok” keveredést illetően: az egymásra figyelő, egymást utánzó állatok¹⁶ saját testi gesztusaik és így érte testi poézisük (sőt vokalizációs aktsaik) kinyilvánításakor, pontosabban: kimutatásakor (*exhibit*) olyan közös energiát generálnak, amely egyszerűen hozzájárul(t) az „állati” (Arisztotelész esetében értsd: emberi) retorika kialakulásához, és így megnyitotta az utat a költészet „evolúciója” előtt. Vagyis Moe ezzel nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a zoopoétika mint közös alkotás (úgyis mint elméleti irányzat: az emberi alkotás állati aspektusainak beleolvasása az eddig pusztán emberinek gondolt nyelvi produktumba) akkor érti magát helyesen, ha eredőjét és gyökereit a nyelv létrejötté előtti animális koegzisztálásban jelöli ki. Abból a közös együttélésebből származtatva jár el tehát megfelelően, amelyben a másik állatot figyelő, annak testi- és vokalizációs gesztusait „elleső” „multispecies event”-ben ember és állat közötti határvonal felszámolóódik, és a hangsúly a közösen „termelt” testi tudásra, testi poézisra kerül (ezért ír Moe sok helyen testi poézisról, testi poétikáról, testi gesztusokról—erről bővebben majd később). Így érthető, precízebben: így érti, olvassa Moe Arisztotelész elgondolását a költészet eredetéről¹⁷, amely tehát – még egyszer hangsúlyozva – nem pusztán az emberi utánzás képességén (*techné*) alapul, hanem egyfajta közös „munka”; ember és állat közös eseménye.

15 Hendrik LORENZ, *The Brute Within: Appetitive Desire in Plato And Aristotle*, Oxford University Press, New York, 2006, Claudiu MESAROS, *Aristotle and animal mind*, *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 2016/164., 185–192.

16 Ahogyan Moe egy kategória alá veszi az embereket és az állatokat, az némi eltérésben van azzal, ahogyan Arisztotelész ezt megfogalmazná, ehhez lásd sajátos – ám nagyhatású – terminológiáját: ζῷον, *zōon* mint az állat, és ἀνθρωπος, *anthrōpos*, vagy pontosabban: ζῷον λόγον ἔχον, *zōon logon echon* mint az ember.

17 Ehhez lásd MOE, *Zoopoetics*, 7.

Moe lakonikus Arisztotelész-olvasata éppen kapóra jön az érvelésem számára: a továbbiakban a – gesztusok utánzásaként elgondolt – retorika (és így a „hangzós” nyelv) közös alapjaira és összefüggéseire próbálok meg példákat hozni, majd szintén Moe-tól kölcsönözve, az ágencia fogalmát vizsgálom meg – röviden – a zoopoétikai gondolkodásban. A zoopoétika közös „eredetekre” (fontos a plurális verzió, mert nem egy eredetről van szó, hanem több közös eredetről, az eredet többféle értelmezéséről: persze ezek mind egy irányba mutatnak, mégpedig a közös felé, tehát afelé hogy *van* közös eredet) való visszavezetése, és példákkal való alátámasztása után pedig megkísérlem megindokolni, hogy e „felfedezések” miért is hasznosíthatók az irodalomban (tehát, hogy visszakanyarodjam a dolgozatom főcímére: mivégre beszélünk annyit mostanság zoopoétikáról), eközben pedig – röviden – a literary animal studies-zal való különbségeit is igyekszem kiemelni.

Sokan és sokféleképpen gondolkodtak már a nyelv eredetéről, ám a gesztusokra (emberi és állati, közös vonásokat is mutató gesztusokként értve) visszavezettet nyelvi eredő (úgy mint retorikai eredő) feltételezése csupán pár évtizedes hagyománnyal bír. A nyelv eredetéről szóló diskurzus új irányokat megnyitó kezdeményezése miatt, egyszersmind önnön történetiségének újraértését foganatosítva – Moe remek érzékkel mutat rá –, George A. Kennedy munkásságát érdemes kiemelni. Kennedy 1992-ben a *Philosophy and Rhetoric* című folyóiratban tette közzé – azóta híressé, és az állati tudományok (*animal theory, animal studies*) számára megkerülhetetlen értékűvé vált – (akkor még) provokatív(nak ítélt) esszéjét: *A Hoot in the Dark: The Evolution of General Rhetoric*.¹⁸ Akkoriban azonban – Moe ezt több informális, és félhivatalos forrás citálásával támasztja alá¹⁹ – Kennedy újító, újszerű (vagy akár a szó pozitív értelmében véve: felforgató) gondolatait arroganciával, és lenézéssel kevert szkepticizmussal fogadták – tegyük hozzá rögtön, érhető módon. Pár év elteltével viszont – valószínűleg az ún. „animal turn” eseményétől sem függetleníthető módon – az olyan tudósok/kutatók, mint a Moe által sokat hivatkozott Debra Hawhee, és persze sokan mások, akik az addigra már sajátos nevet is elnyerő „állati retorika” témájával foglalkoztak, Kennedy esszéjét/tanulmányát a terület egyik kulcsfontosságú fordulópontjaként kezdték értékelni, amely azóta is – eredőként (!) – határozza meg az ezirányú kutatások lehetőségeit.²⁰

Visszatérve, pontosabban közelebb lépve ehhez az „alapítótanulmányhoz” tehát azt érdemes látni, hogy: Kennedy ebben a szövegében – többek között – nem kevesebbet

18 George A. KENNEDY, *A Hoot in the Dark: The Evolution of General Rhetoric*, *Philosophy & Rhetoric* 1992/1., 1–21. <http://ereserve.lib.ttu.edu/ereserve/HUM1300/Kennedy.pdf>

19 Ehhez lásd ezt az idézetet: „At the time, the field generally disregarded Kennedy’s ideas. Debra Hawhee attended Kennedy’s talk a year after the publication of »A Hoot«, and she recounts the »whispers, sidelong glances, and muttering« amongst the crowd »all of which bespoke a slight panic about his—and the field’s— direction.«” = MOE, *Zoopoetics*, 8.

20 Debra HAWHEE, *Toward a Bestial Rhetoric*, *Philosophy & Rhetoric* 2011/1., 82–83.

állít mint, hogy az emberek és az állatok egy „mély”, „univerzális” retorikában osztoznak (*share*: mint közös eredő), amely egyszerűmind (ko)evolúciós és biológiai folyamatokban gyökerezik. Ezt szemléltetve több passzusában a retorikát egyfajta evolúciós taxonómiaként, taxonómia részeként képzelel el, tehát mintegy a biológia tudománya által használt terminusokkal, és szerkezeti leírásokat alkalmazva tekint a nyelvire, retorikára. Úgy véli, hogy a retorika különböző jelentései és formái voltaképpen „fajokként” értelmezhetők, amelyek egy tágabb „nemzetséghez” tartoznak. Ezt a nemzetséget (amelyre utaltam a dolgozat elején) nevezi ő „retorikai energiának”, vagyis a közös *genus* helyére, helyeként hivatkozik az *energia* fogalmával. Kennedy szerint ezt az energiát a test fizikai cselekvései – gesztusok, arckifejezések és mozdulatok – hozzák létre, mozgósítják. Ezt az argumentációját alátámasztandó emeli ki, hogy a testbeszéd, amely a klasszikus retorika egyik – kiemelt – elemeként érthető (ehhez lásd pl. Ciceró idevonatkozó munkáit²¹), már mindig is – történetileg, és absztrakt értelemben egyaránt –, megelőzi a beszédet, a beszéd nyelviesülésének folyamatát. Ugyanis, Kennedy arra hívja fel a figyelmet, hogy az emberi beszéd egyszerűmind egy univerzálisabb retorikai forma (gesztusokban, hanghordozásban és testi mozgásokban figyelhető meg) evolúciójából ered, amely nem pusztán az ember sajátja, hanem voltaképpen abban számos faj – mintegy – eredőként osztozik. Az esszé további részében – érvelését alátámasztandó, vagyis azt, hogy ember és állat közös retorikai „alappal” rendelkezik, közös retorikai energiából „táplálkozik”, Kennedy a hagyományos retorikai kategóriákat – ethosz, pathosz, logosz, előadásmód, feltalálás, stílus – alkalmazza különböző állatfajok kommunikációs gyakorlatára. Példaként említi számos madárfaj mellett a varjakat, a csörgőkígyókat, a polipokat, valamint különböző főemlősöket és rovarokat azért, hogy ezeken keresztül bemutassa: ezek a retorikai alapelvek nem kizárólag az emberekre vonatkoznak, ezeket nem csupán az emberek „birtokolják/bírják”; vagyis emberekre vonatkozottságuk is emberi konstrukció, ennyiben az állatokkal szemben kirekesztő. Kennedy remek példákkal, lakonikus módon megvilágított és egyszerűmind valóban revelatív erejű elemzése – a zoopoétikai gondolkodásra jellemző módon: erről még e dolgozat „mivégre zoopoétika” részében részletesebben is szólni kívánok – a retorika történeti vizsgálódásai által szintén fenntartott ember/állat határvonalat és így megkülönböztetés mintázatát törli el azáltal, hogy közös retorikai keretet, eredőt és ekképpen „energiát” tár fel a különböző fajok között. Vagyis arra a következtetésre jut, hogy az emberi beszéd egyáltalában nem alakulhatott volna ki, ha nem létezett volna

21 Ehhez lásd ezt a tanulmányt a cicero-i retorika és a kézhasználat összefüggéseiről: Jon HALL, *Cicero and Quintilian on the Oratorical Use of Hand Gestures*, *The Classical Quarterly* 2004/1., 143–160., vagy Ciceró retorikai alaplívét: Marcus Tullius CICERO, *On the Ideal Orator*, Oxford University Press, Oxford, 2001 és annak idevonatkozó passzusait: „Surely I don’t need to add anything about delivery? This must be regulated by the movement of the body, by gesture, by facial expression, and by inflecting and varying the voice. Just how much effort this requires, even by itself, is indicated by the trivial art of actors on the stage.” (63.)

már korábban valamilyen formában a retorika „művészete”. Bár Kennedy a retorikai rendszereket evolúciós és biológiai keretbe helyezi, azt viszont – véleményem szerint némi megalkuvással – megpróbálja elkerülni, hogy az állati „nyelvek” vonatkozásában kategorikus kijelentéseket tegyen. Nem az számára tehát a kérdés, hogy az állatok kommunikálnak-e – ezt teljes mértékben elismeri, és minden példája ezt alátámasztandó jelenik meg szövegeiben –, hanem az, hogy van-e szándékosság és önálló akarat – tehát ágencia – a kommunikációjukban. Kennedy vonatkozó passzusaiból nehezen olvasható ki voltaképpen, hogy szerinte az állatok tudatosan szándékoznak-e üzeneteket küldeni és fogadni, és hogy van-e én-tudatuk vagy egyéni identitásuk e cselekvések végrehajtását illetően. Bár – vizsgálódásai alapján – elismeri a szándékosság jeleit, vagy pontosabban nyomait bizonyos állati viselkedésekben – például a rituális szociális „hívásokban” (*calls*), amelyeket a varjak egymás hívására és megnyugtatóására használnak, vagy a madarak helyi dialektusainak és új vokális mintáinak kialakulásában –, végül mégsem tulajdonít teljes ágenciát az állatoknak. Ennek persze a mából tekintve akár érhető, egyaránt tudománypolitikai, és elméleti okai is lehetnek. Az állati ágencia és az univerzális retorika együttes felvetése – érvel Moe²² – talán túlságosan is radikális tett lett volna a retorikai tudomány számára a – már amúgy is számos fordulatot magában sűrítő – 1990-es évek elején.

Kennedy esszéjében található érveivel szemben a zoopoétika kortárs gondolkodói igenis – és határozottan – feltételeznek állati ágenciát azok cselekvéseiben, sőt: kiemelt jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy az állatok önérvényüktől fogva egzisztálnak, s ekképpen működnek „valóságos”, materiális értelemben, és az irodalmi alkotásokban egyaránt. Véleményem szerint, ezek az újszerű írások együtt új módokat kínálnak arra, hogy az állatokat egyszerűen retorikai és poétikai (poétikus) lényekként, tehát testi poétikával, ágenciával rendelkező egzisztenciákként értelmezzük. Mindezek mellett természetesen az is hangsúlyozandó, hogy a gesztusok megértése azért is alapvető fontosságú a zoopoétikai gondolkodás számára, mivel e terminus lehet az, amely egyfajta hidat tud képezni (*bridge*) az ember és állat közötti kommunikációs szakadék áthidalásához, egyszerűen ahhoz, hogy egyszerre az emberek és az állatok létrehozókként, csinálókként (*makers*) tűnjenek fel e zoopoétikai szemléletmódban.

Mindezen – közös eredőkre, összefüggésekre utaló – példákat (el)olvastva jogosan merülhet fel a kérdés: mivégre, és egyáltalán hogyan hasznosítható e közös eredetekről szóló tudás a zoopoétikai-olvasásmód számára, tágabban értve pedig az ún. irodalmi interpretációs tevékenységek számára. A kérdés megválaszolásához érdemes lehet még egyszer Derridához visszatérnünk.

22 Moe, *Zoopoetics*, 9.

II. MIVÉGRE ZOOPOÉTIKA? – DERRIDA VÁLASZOL²³

Jacques Derrida – a fentebb már citált – *The Animal That Therefore I Am* (*L'animal que donc je suis*) című, eredetileg 2006-ban, egy Cerisy-ben tartott (*The Autobiographical Animal* elnevezésű, 1997-ban megrendezett) konferencia után megjelent művében egy meghatározó, revelatív, és ennyiben sorsfordító (vö. az *animal turn* fogalmával) élményét idézi fel: meztelenül áll otthon, és észreveszi, hogy a macskája figyel. ²⁴ Ez a látszólag hétköznapi pillanat (és annak „furcsa”, szégyenérzettel kevert hangoltsága) mély – és igen komplex, sűrű – filozófiai elmélkedéshez (ne felejtjük, hogy e kötet számos helyen élőbeszédet tartalmaz, ugyanis konferencia-előadás, pontosabban szeminárium gyanánt készült) vezet arról, hogyan is kezelték az állatokat (mint olyat(!)) a nyugati gondolkodásban: nem érzékelő, ágenciával, saját akarattal, és akár nyelvel rendelkező alanyként, hanem csupán megfigyelés – objektivizált, kimerevített, lefokozott és depluralizált(!)²⁵ – tárgyaként. Derrida – ebből az elkülönítésből adódóan, vagyis: ezt elemezve – két antagónisztikus beszédmódot különít el: az egyik diskurzus a filozófia és a tudomány uralma alatt áll, pontosabban ez a filozófia diskurzusa az állatokról, amiben az állatokat ugyan tanulmányozzák, faggatják, így-úgy értelmezik, de sosem ismerik el őket mint megfigyelő – tehát figyelemre, látásra, és ennyiben ágenciára képes – lényeket. A másik diskurzus viszont a költészet és – igen fontos – a prófécia világa, ahol az állat nem csupán látott (tárgyasított, lefokozott, rögzített) lény, hanem olyan, aki maga is lát (rendelkezik a látás képességével—néz), sőt: szavak nélkül is képes(?) megszólítani, adresszálni minket, az embereket. Innen nézve Derrida szerint az ember és állat kapcsolatának valódi átgondolása (e kapcsolaton(!) való elgondolkodás) akkor kezdődik, amikor megéljük, vagy más-képpen: átéljük annak zavarba ejtő hangoltságát, hogy az állat mintegy visszanéz ránk, vagy éppen azon gondolkodunk el, hogy az ő látása már meg is előzi a mienkét (Derrida itt számos bibliai szöveghelyet elemez, és rámutat arra, hogy a látottság elsőbbsége, vagyis az hogy ki van ki után: „who comes after, who follows who” igen nehezen határolható

23 E fejezetrszben nagyrészt a már hivatkozott Kári Driscoll(és Eva Hoffman)-tanulmány (*What Is Zoopoetics?*) érve-mentét követem, néhány egyéni kiegészítéssel (pl. a *literary animal studies*-hoz való viszonyáról), és sajátos megállapításokkal applikálva e dolgozat kérdésvetéséhez.

24 DERRIDA, *l. m.*, 4.

25 E kifejezéssel Derrida *animot* szavára utalok. Derrida *animot* kifejezése egy többértelmű nyelvi játékra épül. Az *animot* a Derrida-i neologizmusokhoz hasonlóan egy olyan összetételre utal, amely az *animal* (állat) főnevet és a *mot* (szó) szót egyesíti, miközben kiejtésében a francia *animaux* (állatok – az animal többes száma) hangzását idézi. Ezáltal az *animot* egyszerre sűríti magába és mutat rá a többes számra és a magára a szóra, hangsúlyozva azt, hogy az „állat” nem – lehet – egységes kategória, hanem rendkívül sokféle létforma összessége, amelyeket a nyelv – különösen a filozófiai diskurzus – gyakran egyetlen fogalom alá kényszerít. Derrida ezzel a neologizmussal nemcsak az állati másság iránti érzékenységre hívja fel a figyelmet, hanem arra is, hogy az ember-állat határvonal mindig is nyelvileg és ideológiailag konstruált volt, vagyis: hogy a határ maga – is – konstrukció. Az *animot* így egyszerre reflektál a nyelv működésére, az állat(ok) elnémitására, valamint a filozófiai hagyomány antropocentrizmusára. Ezért, amikor azt írom, hogy depluralizált, akkor Cary Wolfe hatalmi hálójáról is utalok, amely akképpen működik, hogy a plurálisan létezőket egyneműsíti, ezáltal véve kontroll alá őket. Ehhez lásd: Cary WOLFE, *Animal Rites: American Culture, the Discourse of Species, and Posthumanist Theory*, University of Chicago Press, London – Chicago, 2003, 101.: „We can see how the law of culture arranges its species significations on a kind of grid.”

el, ennyiben a filozófiai diskurzus elfeledkezett az állatról mint olyanról). Ez az a pillanat tehát, amely megingatja, sőt: ha erőteljesebben szeretnék fogalmazni: deaktiválja, szétporlasztja a hagyományos humanista nézőpontot, és teret nyit annak, amit ő *la pensée de l'animal*-nak, vagyis „állatgondolkozásnak” nevez. Fontos kiemelni viszont azt, hogy ezt a gondolkodást (a gondolkodásnak ezt a módját, fajtáját, egyszóval: praxisát) nem a filozófiai racionalitáshoz köti (ennyiben nem a filozófia sajátjának mutatja, nem a filozófia a terepe e gondolkodás megmutatkozásának), hanem a költészethez – ahhoz a poétikus gondolkodáshoz, amely megőrzi – és potencialításában magában rejti – azt, amit a filozófia több ezer éves diskurzusa elfojtott: méghozzá az ember és állat összefonódásának, összefonódottságának tudatát. Ez a költői gondolkodás nem megértésre, pontosabban a megértés rögzítettségére vagy uralomra törekszik, hanem vállalja a bizonytalanságot, a sebezhetőséget és az eredendő „kapcsolatiságot”.²⁶

Voltaképpen – a vonatkozó szakirodalmat olvasva is erről bizonyosodhatunk meg – ez az elképzelés (önmagában!) képezi az alapját annak, amit ma zoopoétikának nevezünk. Nem melleleg Derrida ezt a kifejezést először mintegy másodsorban, járulékosan, mellesleg, sőt inkább egyfajta példaadás gyanánt (vagyis arra, hogy az irodalom lehet az állat autentikus megmutatkozásának terepe) használta akkor, amikor Kafka „kiterjedt zoopoétikájáról” (*vast zoopoetics of Kafka*) írt.²⁷ Derrida lényegében azért utal éppen Kafka műveire, mert azokban számtalan, különféle állatalak tűnik fel – olyan lények, akik nem csupán valami mást szimbolizálnak, vagy valami más helyett állnak, hanem maguk is felforgatják az emberi és nem-emberi közti határokat, ennyiben cselekvők, performatív relevanciával bírnak. Driscoll és Hoffman a fentebb citált kötet bevezetőjében Derrida kafkai utalását kibővítő Walter Benjamin releváns, Kafka szövegeit értelmező írásaira hivatkoznak. Walter Benjamin egy 1934-ben megjelent esszéjében (amely egyébként Kafka halálának tizedik évfordulójára íródott) Kafka állatait a „feledés tárházaiként” (*Behältnisse des Vergessenen*) ragadta meg. Benjamin – érvelnek a szerkesztők – ebben a szövegében a zoopoétikai fontos csomópontjaira tapint rá, azzal, hogy azt állítja: Kafka számára az állatok nem pusztán metaforák, nyelvi elemek rögzített pozíciói, hanem egyszerűen a visszaemlékezés médiumai, vagyis mintegy hozzáférést, átjárást, és kapcsolatot biztosítanak az elfeledett vagy elfojtott, eltagadott emberi tapasztalatokhoz. Következésképpen az állatok meghallgatása – valódi(!) meghallgatása, ráhallgatása, úgymint valami titok vagy elfeledettet kihallgatása, hallgatózás (*den Tieren das Vergessene abzulauschen*) – módot ad arra, hogy emlékezzünk arra, amit a modern élet racionalitása (a tudomány racionalitása, és ennek irányítása alatt „gondolkodó”, pontosabban „alávetetten” cselekvő irodalmi nyelv) elfeledtetett velünk. Benjamin szerint tehát ezért elengedhetetlenek az állatok Kafka irodalmi világában: „Nem feltétlenül ők a cél, de nélkülük nem lehet megvalósítani,

²⁶ DRISCOLL–HOFFMAN, *l. m.*, 2.

²⁷ DERRIDA, *l. m.*, 6.

nem működik, nem megy.” („*Sie sind wohl nicht das Ziel, aber ohne sie geht es nicht.*”). Más szavakkal, pontosabban az előszó szerzőinek szavaival tehát, az állatok nem mellékes elemek Kafka poétikájában – ők annak szerves, kilúgozhatatlan komponensei: „Kafka’s poetics is a zoopoetics not because his texts are about animals, but because the animals that inhabit his texts serve as a necessary and unsubstitutable means to particular, as yet inscrutable, poetic ends. Without them it can’t be done. But what is »it«? We may never know, and indeed, the answer will be different each time, but whatever »it« may be, it contains the whole of zoopoetics.”²⁸²⁹

Ez az elgondolás a zoopoétikai talán másik legfontosabb pontját érinti, azt az aspektust, amely szerint az irodalmi állatok (az irodalom állatai, az irodalom által performált állatok) nem csupán szimbólumokként vagy didaktikus történetek allegóriáiként működnek. Hanem inkább egyfajta sajátos jelenléttel (*presence*: olyan jelenlét ez, amely mindig már távol is van, egyszerre itt és ott, egyszerre nyelvi és egyszerre materiális) bírnak, érzelmi és jelentéshordozó (ennyiben mediáló, és így morális értelemben véve) erejük van. Vagy azt is mondhatnám – ahogyan Driscoll és Hoffmann fogalmazza meg – az állat egyszerre része az emberi képzeteknek és túllépi, transzcendálja azt—ellenáll a teljes értelmezésnek, az értelmezés, és adresszálhatóság totalitásának, miközben alapjaiban véve alakítja, meghatározza, egyszermind performálja a költői megszólalás lehetőségeit. A zoopoétika tehát – írja Driscoll és Hoffmann – nem azt kérdezi, mit jelentenek az állatok az irodalomban, hanem azt, hogyan jelennek meg – miként strukturálják a költői nyelvet, formát és tapasztalatot.³⁰ Ez az olvasás- és egyben írásmódszer (vagyis amint azt fentebb már jeleztem: egyszerre lehet „zoopoétikai” értelemben szöveget előállítani, irodalmat csinálni, és irodalmi szövegek állatait a zoopoétikai gondolkodás alakzatai felől vizsgálni) tehát abból a felismerésből indul ki, hogy az állatoknak saját – performatív – hatásuk, affekcióik és testi jelenlétük (*bodily presence*) van, amely az irodalmi szövegeken keresztül is megnyilvánul. Ez a fajta zoopoétikai megközelítés egyszermind elutasítja azt a hagyományos irodalomtudományos ideát, vagy éppen „filozófiai” olvasásmódot, amely az állatfigurákat egyszerű metaforává „silányítja” – ahogy például – Driscoll és Hoffmann példájában – Margot Norris is megjegyzi: az állatokat az irodalomban ritkán engedték „önmaguk lenni,” inkább emberi célokot szolgáltattak velük, mintegy utilizálva és eszközszerű létbe száműzve őket.³¹ Azt is mondhatnám, hogy a zoopoétikai

28 „Kafka poétikája zoopoétika, nem azért, mert szövegei állatokról szólnak, hanem mert azok az állatok, amelyek benépesítik e szövegeket, elengedhetetlen és helyettesíthetetlen eszközei bizonyos – még mindig kifürkészhetetlen – poétikai céloknak. Nélkülük nem lehet véghezvinni. De mi az a »véghezvinni való«? Talán sosem tudjuk meg – sőt, a válasz minden alkalommal más és más lesz –, de bármi is legyen ez a »valami«, magában hordozza a zoopoétika egészét.” (14.)

29 Erről – és eztán – mondja azt Driscoll és Hoffmann, hogy Kafka a „deanimizált” irodalmat „animizálja” újra, egyszermind hallgat rá az elfeledett létezők hangjára, és – kissé kétes módon – köti össze a testi létezés tapasztalatát az állati megtapasztalhatóságával.

30 *Uo.*, 4.

31 *Uo.*, 4–5.

olvasat tehát voltaképpen az arany középutat keresi: sem nem hagyja figyelmen kívül az állatalakok szimbolikus aspektusát, sem nem állítja, hogy elérhető lenne egy „tisztá” vagy közvetlen állati jelenlét (ellenben a literary animal studies számos irodalmi olvasatával, amely leginkább a materiális értelemben vett állat felszabadításának ügyét kívánja szolgálni, s nem e nyelvi-tesi komplexitás megértésének vágya hajtja³²). Inkább a materiális és a metaforikus, a szó szerinti és az irodalmi között feszülő ellentét faggatásával, elemzésével időzik, egyúttal erre az elidőzésre, a feszültséget nem kiiktató szemlélésre hív. Például – Driscoll és Hoffmann szerint – Melville Moby Dick-jének fehér bálnája nem csupán bálna, de nem is pusztán szimbólum—Derrida szavával élve egy animot, az állat és a szó, a test és a nyelv hibridje.³³

Ahogy Driscoll és Hoffman az előszavukban is hivatkoznak rá, Derrida limitrófia (*limitrophy*) fogalma segíthet ennek a bonyolultságnak, az állat és szó, pontosabban az állati és a nyelv összetett viszonyának a megértésében.³⁴ Ahelyett, hogy ez az elv (*principle*) felszámolná az ember és állat közötti határt³⁵, vagyis megszüntetné a kettő közötti különbséget, másképpen jár el: a limitrófia „táplálkodik” a határból, egyszerűen eteti (*feed*), vastagítja és ekképpen bonyolítja azt. Ez azt jelenti, hogy – jelzi Driscoll és Hoffmann – vállalnunk kell a fajok és egyedek közötti különbségek sokaságát, és e sokaságból adódó eminens bonyolultságot, rögzíthetetlenséget, egyszerűen az emiatt, és pontosabban: ebből áradó feszültséget.³⁶ Emellett – és ebből kifolyólag – ellen kell állnunk annak a tendenciának is tehát, hogy „az állatot” (a nagy „A” betűvel értve) egységes, homogén kategóriaként kezeljük úgy az irodalom esetében, mint a „való”, tehát a materiális értelemben vett életben.

Mindez, amit fentebb vázoltan a zoopoétika alapvetéseivel kapcsolatban, természetesen jelentős hatással van, és a mából tekintve mindenképpen így van, *volt* az irodalomtudományra, pontosabban az irodalmi olvasás milyenségére. Ha a humán tudományokat eddig az ember mint egyetlen beszélő állat gondolata tartotta össze, akkor – ahogyan

32 A zoopoétika és a literary animal studies közötti megkülönböztetés nem csupán terminológiai kérdés, hanem eltérő kritikai hangsúlyokat, módszertani megközelítéseket és elméleti előfeltevéseket is jelez. Míg a literary animal studies elsődleges célja az állatok irodalomban való reprezentációjának, illetve az antropocentrikus olvasási módok kritikájának feltárása, addig a zoopoétika tágabb esztétikai horizontból közelít: azt vizsgálja, hogyan formálja az állati másik a nyelvi, retorikai és poétikai struktúrákat, sőt, magát az írás aktusát. Az animal studies gyakran etikai és politikai keretben elemzi az állatfigurákat – például az ember–állat határ problematizálása, vagy az állati ágenciái kérdése mentén –, míg a zoopoétika irodalomesztétikai és nyelvfilozófiai irányból teszi fel a kérdést: „mit tesz az állat az irodalommal?” Az előbbi gyakran elemzi az állatok jogi, biopolitikai, vagy ökológiai vonatkozásait, míg az utóbbi inkább azt figyeli meg, hogyan alakul át az emberi jelentésalkotás és nyelvhasználat az állati másik közelségében. A két megközelítés tehát nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő irányokként is értelmezhetők, ahol a literary animal studies inkább tartalmi és etikai fókuszú, míg a zoopoétika formai és mediális kérdéseket állít előtérbe.

33 *Uo.*, 4–5.

34 Ehhez lásd Derrida, *l. m.*, 44.

35 A határ felszámolását végrehajtó, pontosabban azt eliminálni igyekvő tanulmányokhoz lásd: *Reconfiguring Human, Nonhuman and Posthuman in Literature and Culture*, szerk. Sanna KARKULEHTO – Aino-Kaisa KOISTINEN – ESSI VARIS, Routledge, London, 2020.

36 Driscoll-Hoffman, *l. m.*, 18.

Driscollék rámutatnak – a zoopoétika már azt kérdezi: mi történik, ha meghallgatunk más állatokat is, ha hagyjuk, hogy mozdulataik, hangjaik és jelenlétük formálja a költészetet (ahogyan azt már mindig is tette, ugyan látenciába burkolózva)? Hogyan nézne ki az irodalomelmélet, ha komolyan venné, hogy az állatok – bármilyen áttételesen – részt vehetnek a nyelv, és így az irodalmi alkotások létrehozásában?³⁷ Természetesen az állatok nem beszélnek emberi nyelven, az állatok ahogyan az első fejezetben megpróbáltam rámutatni, nem így, ilyen közvetlenül vesznek részt a poézisben. Az irodalmi szövegekben – fontos azért ezt kimondani – NEM valódi állatok szerepelnek, hanem azok reprezentációi, pontosabban az állat mindenkori, és különféle nyomai. Roland Borgards és Rodolfo Piskorski például úgy érvelnek³⁸, hogy az irodalmi állatok „materiális metaforák”, vagyis valamilyen kötés van a materialitás és a nyelv között, vagy az állatok voltaképpen „zoogrammatológiai” nyomokként értelmezhetők – egyszerre jelként és testként működnek, folyamatos elmozdulásban vannak, alakulnak, és ágenciával bírnak.

A már sokat hivatkozott Aaron Moe ehhez kapcsolódva állítja tehát azt, hogy az állatok nem csupán költői inspirációt nyújtanak, hanem – emlékezzünk – társszerzői is a költészetnek. Moe szerint a zoopoétika tehát egy olyan poétikus folyamat, amely az állati testek, mozgások és hangok párbeszédében valósul meg. A költészet több faj közös gesztusaiból és hangjaiból születik. Moe hangsúlyozza az állatok szerepét ebben a folyamatban, ahol a költő az állati ritmusokra hangolódva valójában többszólamú együttműködést hoz létre.³⁹

Végző soron tehát – fontosnak tűnik megerősíteni, hogy – a zoopoétika nem egy merev interpretatív módszer, hanem inkább egyfajta nyitott gondolkodásmód: egy olyan olvasási gyakorlat, amely felismeri, hogy az állatok is aktív szereplői a jelentésalkotásnak. Arra hív, hogy figyeljünk a szöveg és test, metafora és anyag, képzelet és találkozás összefonódásaira. Nem próbálja feloldani az emberi és nem-emberi, az állat és a szó közti feszültségeket, hanem inkább ezekben a feszültségekben él – és megsokszorozza azok visszhangjait és ellentmondásait. Az állati ágencia hangsúlyozásával, a redukáló szimbolizmus elutasításával és az irodalmi állatok anyagi-jelentésbeli összetettségének elfogadásával a zoopoétika nemcsak az állatok irodalmi ábrázolását gondolja újra, hanem azt is, hogy miképpen olvasunk, hogyan gondolkodunk, sőt, talán – és ez a legfontosabb – azt is, hogyan élünk.

37 DRISCOLL – HOFFMANN, *l. m.*, 6.

38 Ehhez lásd: Roland BORGARDS, *Tiere in der Literatur – eine methodologische Standortbestimmung. In Das Tier an sich. Disziplinübergreifende Perspektiven für neue Wege im wissenschaftsbasierten Tierschutz*, szerk. Herwig GRIMM – Carola OTTERSTEDT, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2012, 87–118.; Rodolfo PISKORSKI, *Of Zoogrammatology as a Positive Literary Theory*, *Journal of Literary Theory* 2015/9., 230–249.

39 Driscoll ugyanakkor Moe gondolatainak kritikáit is feljegyezi. Azt állítja, hogy mások óvatosságra intenek Moe véleményeivel kapcsolatban. Például Michaela Castellanosarra hívja fel a figyelmet, hogy Moe modellje olykor túlzottan a „valódi” állattal való találkozásra helyezi a hangsúlyt, miközben háttérbe szorítja a kulturális vagy szövegbeli állatok jelentőségét – pedig mindkettő elengedhetetlen. Ehhez lásd, DRISCOLL – HOFFMAN, *l. m.*, 19.

SZERZŐK

Alkonyi Aurél Zalán

Alkonyi Aurél Zalán kutató, történész és nemzetközi kapcsolatok elemző. Az ELTE Történettudományi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója, valamint a Mathias Corvinus Collegium (MCC) Nemzetközi Kapcsolatok Iskolájának kutatója. Doktori kutatásában a nacionalizmus szerepét vizsgálja a Szovjetunió felbomlásában, különös tekintettel a nemzeti kérdés történeti, politikai és társadalmi aspektusaira. Pályafutását a Külügyminisztérium Kelet-Európa Főosztályán kezdte, ahol gyakorlati tapasztalatokat szerzett a külpolitika területén. Tudományos érdeklődésének középpontjában a nacionalizmus elméleti és módszertani kérdései, valamint ezek hatása a posztszovjet térség politikai folyamataira és etnikai konfliktusaira állnak.

Apor Attila

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem történettudományi doktori iskola hallgatója. 2021 és 2024 között a Terror Háza Múzeumhoz tartozó XX. század intézet történésze voltam. Jelenleg a várpalotai Trianon Múzeum szakmai vezetőjeként dolgozom. Kutatási területem a magyarországi és a Közép-Kelet európai államszocializmus története az 1980-as években.

Báló András

A Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola doktorandusz kutatója. Diplomáit a Budapesti Corvinus Egyetemen, a Szegedi Tudományegyetemen, a Science Po Lille és a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen szerezte nemzetközi tanulmányok, összehasonlító európai politikai tanulmányok, valamint regionális és környezeti gazdaságtan szakokon. Kutatási területe a latin-amerikai integrációs szervezetek mezőgazdasági, környezetvédelmi politikái.

Beck Attila

A Nemzeti közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, és az Aquincumi Múzeum és Romkertben dolgozik régészként. Diplomáját 2015-ben szerezte régészetből népvándorlások szakon. Kutatási területe a császárkori és kora középkori germán hadtörténelem, ezen belül a germán hadikultúra jellemzői és fejlődésének vizsgálata.

Biró András

Tanulmányait a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen végezte nemzetközi tanulmányok szakon 2018-ban, 2019-ben Erasmus-ösztöndíjjal öt hónapot töltött a csehországi Masaryk Egyetemen, majd a Stratégiai és Védelmi Kutatóintézetben teljesített szakmai gyakorlatot. 2021 januárjában a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerzett kitüntetéses mesterdiplomát regionális és civilizációs tanulmányok specializáción. Kutatási témakörébe főképp az európai muszlimok integrációjának és radikalizációjának vizsgálata, valamint a geopolitikai folyamatok elemzése tartozik, azonban Németország és Törökország politikai, gazdasági és társadalmi kérdéseivel is kiemelten foglalkozik. 2020 novemberétől a XXI. Század Intézet kutatója, 2023 szeptembere óta a PPKE BTK történelem doktorandusza, 2024 októbere óta pedig a Batthyány Lajos Alapítvány ösztöndíjasa.

Csuport Zsombor

A Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani Doktori Iskolájának doktorandusza.

Dr. Lengyel Rita

PhD hallgató a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájában. Első diplomáját jogász szakon szerezte 2021-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, majd 2022-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem pszichológia alapszakán diplomázott. Erasmus és Visegrad Foundation ösztöndíjakkal volt szakmai kutatóutakon Rómában, Bécsben, Lisszabonban és Prágában. Kutatási területe a római végrendeleti jog, az ókori szentélyek, istenek jogállása.

Dr. Kolláth Mihály Gábor

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán szerzett jogász és politológus diplomát, valamint a Budapesti Gazdasági Egyetemen közgazdász végzettséget. Egyetemi tanulmányai után posztgraduális képzés keretében szabályozott iparági szakjogász, valamint mesterséges intelligencia alkalmazási szakember diplomát szerzett a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Jelenleg az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán végez doktori tanulmányokat. Fő kutatási területe a mesterséges intelligencia, a digitalizáció és a médiajog témaköre.

Faragó Bence

A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, alapozó tanulmányait az ELTE orosz filológia szakán, a moszkvai Puskin Intézetben és az NKE nemzetközi tanulmányok képzésén végezte. Fő kutatási területe Közép-Kelet-Európa és Oroszország kapcsolata, különös tekintettel a biztonság- és védelempolitikai kérdésekre.

Horvát Ákos

A Szabadkai Egyházmegye papja, a doroszlói és gombosi egyházközségek lelkipásztora, valamint a doroszlói Segítő Szűz Mária Egyházmegyei Kegyhely igazgatója. Teológiai mesterdiplomáját 2020-ban szerezte az Esztergomi Hittudományi Főiskolán, majd 2024-ben mentálhigiénés segítő szakemberi képesítést kapott a Semmelweis Egyetem Mentálhigiénés Intézetében. Jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Doktori Iskolájának doktorandusza. Kutatási területe a doroszlói Segítő Szűz Mária Egyházmegyei Kegyhely története, különösen annak keletkezéstörténete.

Kmeczkó Sára

A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza.

Kökény Levente

A 2022/23-as tanévtől PhD-hallgató a Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástani Doktori Iskolájában. Több kurzust oktat aktívan a BCE Marketing- és Kommunikációtudományi Intézetében. Alapdiplomáját (BSc) Gazdaságinformatikus szakon, mesterdiplomáját (MSc) Marketing szakon szerezte ugyancsak a Budapesti Corvinus Egyetemen. Jelenleg a Századvég Konjunktúrakutató Zrt. kutató tanácsadójaként dolgozik, ahol többek között a járműipar, különösen az elektromobilitás területén végez elemző és kutatói munkát. Főbb kutatási területei közé tartozik a gamifikáció, a sharing economy és a fenntarthatóság, valamint aktívan foglalkozik az új technológiák – különösen az AI-alapú megoldások – társadalmi, gazdasági és IT-biztonsági szempontú integrációs lehetőségeinek feltárásával.

Kovács Péter

Doktorandusz az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, a Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója. Magyar-történelem szakos tanári diplomáját a Pécsi Tudományegyetemen szerezte meg. Kutatási területe a közép-európai középkor történetírása, különös tekintettel a gregoriánus reform és az investitúraharc eszmetörténeti és narratív hatásaira. Tudományos tevékenysége mellett a Nemzeti Ifjúsági Tanács elnöke, valamint a Pécsi Tudományegyetem Tehetséggondozó Irodájának vezetője.

Kriszbacher Gergő

A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Katonai Műszaki Doktori Iskola elsőéves doktorandusza. Kutatási területe a kritikus közszolgáltatások és a katonai objektumok közötti hálózati interdependencia vizsgálata. Kutatása során a magyarországi katonai létesítmények civil infrastruktúráktól való függőségét elemzi.

Kurucz Barnabás

2020-ban végzett a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológia mester szakán, jelenleg az Alapjogokért Központ politikai elemző csoportjának munkatársa. Emellett 2021/22-es tanévtől a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója. Főbb érdeklődési területei közé tartozik a szociálpolitikatörténet, német klasszikus szociológia és a történeti szociológia.

Lehotzky Soma Csaba

Mesterfokú tanulmányait a Budapesti Corvinus Egyetem nemzetközi gazdaság- és gazdaságlélektan szakán nemzetközi közgazdasági elemző szakirányon végezte. Ezzel párhuzamosan a Gröningeni Egyetem «Economic Development & Globalization» programján is diplomát szerzett nemzetközi tőke és globalizáció irányon, ahol szakdolgozatában a gazdasági növekedést segítő- illetve hátráltató hitelek hatását vizsgálta az OECD országokban. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem angol nyelvű közgazdasági programjának doktorandusz hallgatója, kutatási témája a pénzügyi közvetítő rendszer és a gazdasági fejlődés kapcsolata.

Rozs Bálint

A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Katonai Műszaki Doktori Iskolájának doktorandusza.

Szászné Lázár Eszter Csenge

PHD hallgató a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Doktori Iskolájában. Első diplomáját kommunikáció- és médiatudomány szakon szerezte 2010-ben a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karán, majd 2019-ben a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán lelkész-teológus szakon diplomázott. Erasmus és Zsinati ösztöndíjasként tanult teológiát Tübingenben és Lipcsében. Férjével és gyermekeivel Budafokon élnek, ahol a református gyülekezetben szolgálnak lelkészként. Kutatási területe: a protestáns gyakorlati teológia XX. századi tudományos fordulatai, spiritualitás, társadalom és gyakorlati teológia kapcsolata.

Tóth Klaudia

A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza. Főbb kutatási területei közé tartozik a Száhel-övezet biztonságpolitikai helyzete, a régióban aktív dzsihádisták szervezetek dinamikája, valamint a klímaváltozás és migráció kapcsolódási pontjai Afrikában.

Tóth Márk Gyula

A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Iskolájának doktorandusza.

Urbán Anett

Első diplomáját 2010-ben szerezte a Miskolci Egyetem kulturális antropológia szakán. Ezt követően a Miskolci Egyetemen történelem és régészet alapszakos oklevelet szerzett 2011-ben. 2013-ban elvégezte a Pécsi Tudományegyetem néprajz mesterszakát, majd múzeumi menedzser és tájházi referens képzést szerzett. Jelenleg a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola Néprajz–kulturális antropológia PhD programjának hallgatója. Kutatási területe a tájházak hasznosítási lehetőségeinek vizsgálata

Vincze Richárd

Vincze Richárd 1997-ben született Vácott, Magyarországon. Tanulmányait a Károli Gáspár Református Egyetemen és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (ELTE) végezte. Jelenleg doktori hallgató az ELTE-n, ahol az „állatok” irodalmi értelmezésének lehetőségeire összpontosít. Kutatása kiterjed a kortárs és a huszadik századi szövegekre is. Az Alföld Stúdió tagja.

Zsigó Zsanett

A Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskolájának doktorandusza.

„Az ismeret felfuvalkodottá tesz, a szeretet pedig épít.”

UTÓSZÓ

Amikor a kedves olvasó kezébe veszi ezt a kötetet, talán az első, ami szembetűnő számára a tanulmányok témájának látszólag széttartó volta, hiszen érintenek politikatudományi, gazdaságtudományi, biztonsgtudományi, történelemtudományi, filozófiai, teológiai és oly sok más tudományterületet.

A látszólagos széttartás azonban sokkal inkább egy közös pontból való elágazást jelent. A közös pont pedig összetartó erőt, közös biztos alapot. Ez a közös pont pedig a konzervatív szellemiség. Fontos hangsúlyozni, hogy a konzervatív szellemiség nem csupán politikai értékvallalást jelent, hanem történelemszemléletet, gazdasági gondolkodást, hitet, életvitelt, egy olyan rendezőelvet, amely minden nap minden percét áthatja, a döntésekre, a körülöttünk lévő világ történéseire, megítélésére alapvető befolyással van. A konzervatív szellemiség tehát sok mindent lefed, de legfőképpen az igazság megismerésére és megértésére való nyitottságot, s a megismert és megértett igazságokhoz való ragaszkodást és hűséget jelenti. A tudós ember mindig az igazságot keresi.

Egy kutatásokat magában foglaló tanulmánykötet pedig nem is szólhat másról, mint az igazság kereséséről. Az igazság keresése minden időben fontos, de napjainkban, amikor egyre nehezebb megítélni, hogy mi az igazság és mi a hazugság – mai divatos nevén a fake news –, különösen nagy értékkel bír. Tudni az igazat minden korban felelősség és hatalom. Ma sincs ez másképp. Sőt! Vannak, akik szerint a posztigazság

korszakába léptünk, amikor sokféle, egymással ellentétes „igazságok” vannak, a valóság és a valódi, az igazi igazság pedig egyre kevesebbeket érdekel. Ilyen időszakokban különösen nagy értéke van azoknak a tudós embereknek, akik a kutatásra, az igazság keresésére adják a fejüket.

Fontos azonban tudni, hogy az igazság tudása és az ismerete önmagában nem érték. Erre nem más, mint európai kultúrára az egyik legnagyobb hatást gyakorló gondolkodó, Pál apostol figyelmeztet bennünket: *„Az ismeret felfuvalkodottá tesz, a szeretet pedig épít.”* (I. Korinthus 8:1b)

A szeretet egy olyan soha el nem múló érték, amely a biztos pont a folyamatosan változó világunkban. Szeretet nélkül a tudás, az igazság ismerete is értelmetlen és értéktelen, ahogyan Pál apostol egy másik helyen mondja: *„És ha (...) minden titkot és minden tudományt ismerek is (...) szeretet pedig nincsen én bennem, semmi vagyok.”* (I. Korinthus 13:2) Azonban, ha az igazság keresése, megtalálása, tudása szeretettel – Isten és ember iránti szeretettel, valamint hazaszeretettel – párosul, akkor a tudás értékévé válik; nem öncélú már, hanem mindenki számára hasznos, épít, s nem rombol.

Biztos vagyok abban, hogy ha ezen az úton indulunk el, akkor mindannyian megtaláljuk az igazságot, s bízom abban, hogy ebben az utazásban hasznos útikönyv lehet ez általunk szerkesztett kötet.

Ezen a ponton szeretnék köszönetet mondani kollégáimnak a Batthyány Lajos Alapítványnál, hogy ez a tanulmánykötet létrejöhetett. Külön köszönet illeti Tombor Leventét, aki aktív közreműködésével az alapítvány doktori programját segíti és előmozdítja, s ennek a kötetnek az előkészítő munkálataiban is pótolhatatlan szerepet játszott, elvülhetetlen érdemeket szerzett.

Pócza István
szakmai programvezető
Batthyány Lajos Alapítvány

